

J. A. BALTZAN
9543-103A AVE.
EDMONTON, -:- ALTA.

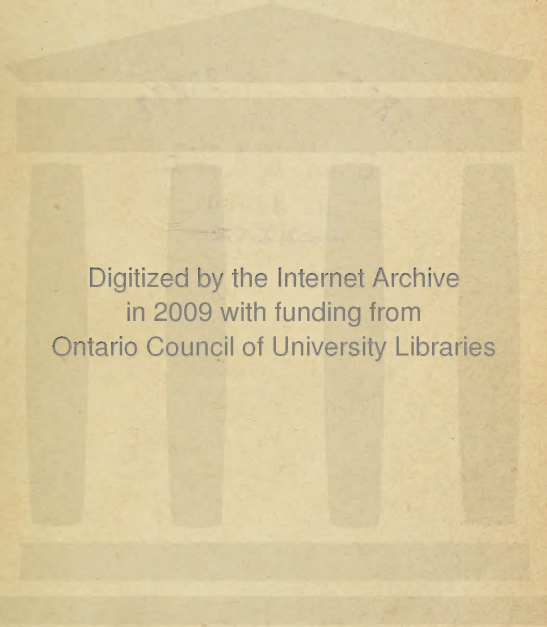
ЯКОВЪ АЛТЕРОВИЧЪ

БАЛЦАНЪ

м. Леоно

Digitized by the Internet Archive
in 2009 with funding from
Ontario Council of University Libraries

תולדות האמונות והדתות

מאת פרופיסור א. מנזיס.

תרגום

יעקב פרנקל.

חלק ראשון.

ספר שלישי.

ИЗДАТЕЛЬСТВО

БАЛЦАНЪ. "תושיה". הוצאת

Деоно

ווארשא. תרנ"ט.

בדפוס מ. י. האלמער ושותפו, נאלעווקי 7.

Toldot haemunot wehadot

t. e.

ИСТОРИЯ РЕЛИГИИ.

Соч. проф. А. Мензиса.

Перев. Я. Френкеля.

Часть I. Книга III.

Издание „ТУШІЯ“.

ВАРШАВА. 1899.

Типографія М. И. Гальтера и Комп., Малевки 7.

Дозволено Цензурою
Варшава, 3-го Февраля 1899 года.

דת המצרים הקדמונים.

מצרים היא ארץ קדומים, ששם בכרה התרבות העתיקה את פריה עוד לפני הבקע עפעפי שחר ההשכלה על פני ארץ הסינים, והתרבות המצרית נותנת לנו חפץ וענין להתענין בה, כי מידה קבלו ארצות המערב מקצת מגרעיני הזרע אשר הצמיחו ויפרו את שרמת המדעים וחרשת המעשה גם בקרבן. גם אבותינו הקדמונים הביטו אל ארץ מצרים בעין מפיקה רחשי כבוד ורגשי פלא, וכמו איזה רוי תעלומה עודם מרחפים באויר על פני הארץ המשתרעת לאורך חופי הנילוס עד היום הזה. אנחנו כבר עלתה בדינו לגלות במקצוע זה את מוצא מי המעיין ומקורו, ונבין גם לשפת המצרים העתיקה, והננו יודעים לקרוא את הכתוב במכתב הרזים על פני המצבות הקדמוניות בארץ ההיא. אפס כי למפלצת-החירות (Sfinx) עוד לא פסו חידות תעלומה, אשר עוד לא נפתרו עד הנה. מי הם המצרים, ומאין באו? בימי קדם האמינו כי המצרים באו לגור במצרים מפנים ארץ אפריקה; עתה החלה להתבצר הדעה, כי מוצא העם המצרי הוא מן הגזע העתיק ההוא, אשר ממנו יצאו גם אבות עמי בני שם; עתה נגלו גם בקרב השפה המצרית אותות ומופתים המוכיחים את קרבת המשפחה בין העמים האלה שהתרחקו זה מזה בשטף הדורות. איך, מתי ועל ידי מי התאחדו שבטי המצרים להיות לעם גדול

(א) ישנה אגדה מיתולוגית ידועה, כי בקרבת העיר תֶּבֶן נראה לפעמים חזיון מפלצת, אשר כחצייתה בתכנית אשה וכחצייתה בתכנית נחש, ארו או צפור, והיה בעבור עליה איש וחרה לו חירה, ואשר לא ידע לפתור אותה אל נכון, ושטעה אותו לשסעים, וכשפת יון נקראה המפלצת בשם „ספינקס“, ואנחנו קראנו לה מפלצת-החירות, על שם עבודתה המיוחדת לה.

ועצום? אין איש יודע לפתור את השאלה. אנו יודעים רק את יאת, כי עוד כארבעת אלפים שנה לפני ספה"נ כבר היו המצרים לעם, אשר כל חלקיו התאחדו היטב לגויה לאומית אחת עצומה, החיה חיים של צבור ערוכים ומסודרים במשטר נכון, מחוננת בתרבות נרחבה ועשירה בקניניה הרוחניים. אולם מה היא תכונת דת המצרים? מה דמות נערוך אל האלים אשר הופיעו ראשונה בארץ, ואיך התייחסו איש אל רעהו? על השאלה הזאת עוד לא נוכל, לדאבון לבנו, להשיב מענה נכון ומספיק. לוא גם עלתה בידינו להוכיח — ודעת רוב החכמים אמנם נוטה לזה — כי התרבות המצרית הובאה שמה בעצם וראשונה מארץ שנער, בכל זאת עוד תשארנה לפנינו חידות רבות סתומות ומעולפות בערפלי חשך. גם החכמים הגדולים המצויינים בחכמת חקרי קדמוניות ארץ מצרים מעידים על עצמם, כי כל ידיעותיהם במקצוע הזה הן דלות וקלושות מאד, באין עוד יכלת בידם לחבר על פיהן תולדות דת המצרים. אלה מן החכמים אשר נסו לרשום תכנית היסטורית של הדת המצרית נפלגו בדעותיהם כל כך, עד כי באו לידי נגוד ותהפוכה המנקרים את העין, כי בעוד אשר אחדים מהם לקחו להם לנקודת-המוצא את האמונה באחדות האל, הנה לעמתם נמצאו רבים אשר שמו תחתיה את האמונה באלהותם של בעלי חיים ידועים. גם בהתקופה הקדמונית ההיא, אשר הזכרנו למעלה, תופיע דת המצרים לפנינו מבוכרת למדי ומסודרת במערכה נכונה, ומלחמתה בימי נעוריה עם היסודות המתחרים אתה, — אם רק קרה לה כזאת, — כבר חלפה עברה עליה. המחזה היותר נפלא הנראה בתחומה של הדת הזאת הוא, כי היא כוללת בקרבה יסודות כאלה, אשר לפי ההשקפה הראשונה אינם נכנסים תחת איזה גדר הכולל ומקיפם יחד, ועוד נראים גם כסותרים ומתנגדים זה לזה. אין את נפשנו לנסות לבנות את בנין תולדות דת המצרים בתור דבר אחד שלם מכל צדדיו, כי אם נסתפק להסתכל אל כל אחד ואחד מן היסודות השונים הכלולים בה, המתייחסים אל דתות שונות השזורות בה כפתילים רבים השזורים לחבל אחד. בלי הפונה יודע לנו איזה דבר ברור על דבר היחס והקשר אשר בין היסודות האלה, אך יוכל היות

כי יבצר מאתנו לקבל גם אחת מן השיטות ההן, אשר על ידן נסו כהני המצרים הקדמונים וחכמי היוונים להביאם במערכה ולאגדם לאגודה אחת.

התולדה והספרות. הענין האחד הנכבד מאד אשר עלינו לזכור, למען אשר נבין את הליכות התולדה בארץ מצרים בימי קדם, הוא — כי הממלכה נחלקה למחוזות ופלכים (Nomen) רבים; יש לנו יסוד היסטורי איתן להשען עליו ולשער, כי המחוזות היו בעצם וראשונה חפשים לנפשם בשלטונם המדיני ויעמדו איש איש ברשותו. המחוזות היו כעשרים במספרם במצרים העליונה, כלומר בעמק הנילוס המשתרע מן העיר אֶלֶפְנַטִינָה בנגב ועד עיר מופ צפונה; וכערך הזה היה מספרם גם במצרים התחתונה, היא ארץ המישור הנמשכת מן מופ ועד חוף הים א). המלך הקדמון מְנֵה או מְנֵס, המיסד את משפחת המלוכה הראשונה בממלכת מצרים, אם רק היה ונברא ויהי באמת יצור היסטורי, לא יצור דמיוני נשוא על אברות המתולוגיה (כמו המלך „מינוס“ באי כרתין, מְנו הודי או מְנֵנָה הגרמני), חי בשלשת אלפים זמאתים שנים (לא יאחר מזה) לפני ספד"נ, וכפי המסורה התאחרו תחת שבט מלכותו מצרים העליונה ומצרים התחתונה לממלכה אחת. והנה אם כי מלך אחד היה נוהג בהם, בכל זאת לא שכחו המחוזות גם לרגע קמן את שלטונם המדיני, ולא חדלו מהשתרר כל אחד בפני עצמו בתור ממלכה בקרב ממלכה; לכל אחד מהם היה שלטון צבא מיוחד, נשיא המושל בו לבדו, מערכת חוקי מסים לו לבדו, וגם דת מיוחדת בפני עצמו. הממשלה הראשית היתה בידי נשיאי המחוזות חליפות, פעם בידי נשיא

א) בהיות כי ארץ מצרים נחלקה על פיהכונתה הטבעית לשני חלקים, למצרים העליונה ולמצרים התחתונה, נחשבה לארץ-תאומים, ועל כן נקראה בשפת עבר כמספר זוגי „מצרים“. מוצא השם הזה בעקרו הוא משם „מצר“ בשפה האשורית, אשר הוראתו „ניבצר“, כי היתה הארץ בצורה בגבולותיה מידי הטבע על פי כצכה הגיאוגרפי, ערבות ושימון מעבר אחד וחופי הים התיכון והים האדום מעבר השני.

המחוז הזה ופעם בידי משנהו. המלך מִנְס בנה את עיר מוֹף בעמק הנילוס מזרחה, אחרי אשר הגביה את חופי הנהר לבל יציף את מימיו על פני הארץ, וישימנה לעיר הבירה, ומני אז היתה הממשלה המרכזית בעיר מוֹף עד ימי משפחת המלוכה השתים עשרה, אשר אז נעתקה בירת הממלכה לעיר תֶּבֶן. בנו אֶתְתִּים בנה את ארמון המלוכה בעיר מוֹף, ונכדו אינפִים היה הראשון אשר החל לפאר את ארץ מצרים במצבות זכרון, ויבן את פארי-העמודים הראשונים בבקעת דשור. במעשהו זה היה אינפִים למופת להמלכים הבאים אחריו אשר הלכו בעקבותיו, והמלא הארץ סביבות עיר מוֹף, במצרים העליונה, מצבות זכרון ופארי-עמודים לאין מספר, אשר עליהם משתוממים בני האדם עד היום הזה, והם כעדות נאמנה על התרבות ההשכלה וחרשת המחשבת אשר היו לסגולה לבני הדורות ההם. ביניהם מצטינים בגבה קומתם וכיפי תפארתם שלשה פארי-עמודים אשר הקימו המלכים ילידי משפחת המלוכה הרביעית: חפרה, חופו וּמְנְקְרָה, כאשר העדינה הכתבות החרותות עליהם בכתב החרטומים. המלך חפרה, אשר הזכרנוהו זה עתה, הקים ארמון מפואר לשם האליל "הֶרַס", ועל ידו ספינקס, וזה האחרון התקים עד היום הזה. בימי כמשלת המלך פִּי (משפחת המלוכה הששית) נעתקה הממשלה המרכזית אל מצרים התיכונה, ומני אז התאחד השלטון המרכזי עם מרכז הארץ, וכה נשארו יחד במשך דורות רבים עד ימי מלוכת אֶמְנֶמַה (71—2380 לפני ספּה"נ), הראשון ממלכי המשפחת השתים עשרה אשר העביר את בירת המלוכה לעיר תֶּבֶן אשר במצרים העליונה; הוא כבש את כל הארץ ויהי למושל מצרים העליונה והתחתונה יחד. בנו אוזירמיין הראשון (2371) בנה בעיר הבירה ארמון לשם האליל אֶמוֹן, ועל שם הארמון הזה נקראה העיר בכתבי הקדש בשם "נא-אֶמוֹן". המלך אֶמְנֶמַה השלישי הצמיח בקרב מלכי המשפחה ההיא כמפעלו האדיר אשר פעל למוכת הממלכה בעשותו אצל עיר פִּיֹּס יאור גדול להיות למקוה מים, לפלם על ידו את שטף מי הנילוס בהציפם את אדמת מצרים, גם הקים על יד היאור ארכון גדול הנקרא "ארמון המבוכה", אשר בו נמצאו היכלות ואכסדראות מרוחים לכל אלילי מצרים,

כמו חפץ כי יהיה הארמון הגדול הזה בית אוסף לכל האלילים השונים אשר עבדו המצרים, אחרי משפחת המלוכה השתים עשרה תעבור לפנינו תקופה ארוכה בת חמש מאות שנים בתור גליון גדול מחוק בספר התולדה לארץ מצרים, מבלי אשר נדע מאומה מכל אשר רשמה ההיסטוריה עליו מדי עברה, והיא תקופת ממשלת הרועים. הסופר העברי הקדמוני יוסף פלויוס מביא באחד מספריו תוצאה מספרי הכהן המצרי מניטו, כי בימי המלך אמניטימיאוס התפרצו לתוך גבולות הארץ מפאת קדם שבטי עמי בני שם, ויכבשו את הארץ וישלטו בה. כחמש מאות שנים היו הם לאדוני הארץ, ומלכיהם נודעו בהתולדה בשם „היקסוס“, לאמר „מלכי הרועים“, והוא שם גנאי ונאצה, כאשר כי „תעבת מצרים כל רועה צאן“. רק במצרים העליונה מלכו מלכי המצרים והיו נושאי מס ומנחה למלכי הרועים, ומשם יצאה גאולת הארץ מידי זרים: המלך אַמְוִיס המולך בנא-אמון התגבר על מלכי הרועים ויגרשם מגבול ארץ מצרים התיכונה והתחתונה, ויאלצם לסגת אל הדלתא קדמה, ששם התבצרו במבצר אַכְרִים ויאחזו בו. ולקץ תקופת ימים מעטים נהדפו גם ממקום מבצרים זה, וישבו אל מקומם אשר באו משם, אל המדבר אשר על פני ארץ כוריה. עם החפש והדרור אשר נקרא לארץ הופיעה תקופה חדשה בארץ מצרים, תקופת ההוד והתפארת מבית והגבורה והעזו מחוץ, והיא תקופת שלטון משפחות המלוכה השמונה עשרה והתשע עשרה, אשר בימיהן הגיעה ממלכת מצרים אל מרום עוזה. אז הרחיבה מצרים את שלטונה על הארצות סביבותיה, ותכביר את תפארת ארצה במצבות זכרון נשגבות ומצוינות בחמדת יפעתן, וביניהן גם המצבה הנודעת לתהלה, אשר תשמיע קול זמרה לעת הבקע עפעפי שחר יום יום, הנקראת עמוד קַמְנִס, על שם המלך אַמְנִפִּיס אשר בנה אותה, אחרי מות המלך אַמְנִפִּיס הרביעי, הוא אַמְנִפִּיס אשר שאף לתקן את הדת המצרית ולחדשה, בהתאמצו להקים את עבודת השמש בתור דת יחידה השולטת בקרב הממלכה, התחוללו מלחמות אזרחים בארץ על דבר ירושת הכסא, ותהי המלחמה ארוכה, עד אשר בא הקץ לה על ידי המלך הַרְמַהִיב. ביחוד גדלה איץ מצרים בעוזה ותפארתה בימי המלך

סָטִים הראשון, ועוד יותר מזה בימי רעמסס השני (28 — 1388 לפני ספח"נ), אשר הרחיב את גבולות הממלכה וירכה את כבוד ממלכתו בהיכלי חמד ובמצבות זכרון יותר מכל המלכים אשר היו לפניו, הוא החל לחפור את התעלה המחברת את הנילוס עם ים־סוף, ולמען שמור את גבולות הארץ מפאת ים בנה את שתי הערים הבצורות פתם ורעמסס; לחפץ עלילותיו אלה העביר את בני ישראל בפרך ויענה אותם בעבודה קשה, והדברים נזכרים ומפורטים בספר תורת משה. לרגלי העבדות וקשי השעבוד אשר הגיע למרום קצו בימי המלך מנפטה (1302 — 1322) התעוררו בני ישראל לצאת מכור הברזל ויפרקו את עול מצרים, ויצאו בן הארץ.

המלך רעמסס השלישי עוד הגביר חיל במלחמותיו, ויהי למושל אדיר בכל ארצות אויה. בימי אחד עשר המלכים הנקראים כלם בשם רעמסס, אשר מלכו במצרים איש אחרי רעהו, ירד כבוד כסא הממלכה מטה, והמלכים סרו למשמעת כהני הדת. כפעם בפעם גברו המהומות בארץ, וצאצאי בית המלוכה אשר במצרים התחתונה מגרו את כסא בית רעמסס וימלכו תחתם; ובתקופת הימים ההיא שבה בירת הממלכה אל צוף ככתחלה. עם אחד ממלכי מצרים מן התקופה ההיא, פוזוֹנִים השני, התחתן שלמה מלך ישראל בקחתו את בתו לו לאשה, אשר עם בואה בגבול יהודה באה אהה יחד גם התשוקה לבניני הפארה, עד כי שם לו המלך שלמה למופת בדרכי המלוכה את מלכי מצרים, להכביר על העם נטל מסים ולהעביר בפרך את אויה מנתיני הממלכה, למען הקים לו ארמנות הפארה, וכפי המסופר בכתבי הקדש ארכו ימי בנין הארמון אשר הקים לכבוד בת פרעה כשלוש עשרה שנה. בגלל ההתחתנות הזאת אמנם התחזק רוח השלום בין יהודה ומצרים, אך לא לארך ימים. המלך שישק (מוצא מולדתו מעמי בני שם) אשר מלך אחריו, היה עוין למלכות ישראל ויתן מחסה ומפלט בארצו לירבעם המורד במלך ישראל, וגם שמע לעצת ירבעם אשר הסיתו להתנפל על ירושלים ולשימה לבו. אולם פתאום נכנעה מצרים תחת ידי ממשלת זרים; סֶבְקָה מלך כוש לכד את

הארץ וימשול בה, ומני או היתה מצרים לנחלה למלכי כוש. אחד ממלכי כוש המושלים במצרים, הרהקה, נלחם בסנחריב מלך אשור ויכהו בהרב מלאה דם (701 לפני ספה"נ), בעת אשר זה האחרון חשב לצור על ירושלים ולשום את ממלכת יהודה למשסה. כשלושים שנה אחרי כן התעורר אמרחהן מלך אשור לנקום את נקמת אביו, וילחם בתרהקה ויקרע את מצרים מידו. הוא חלק את הארץ לעשרים מחוזות וישם נציבים בתוכם, והגדול מכלם היה נכה, הנציב בעיר מופ. בנו פסטהך הראשון (610—655) מצא לו עת מוכשרת, עת היו ידי מלך אשור מלאות עבודה להכניע את המרד בארץ בבל, ויפרוק את עול אשור מעל בני עמו, וישם את מצרים לארץ חפשית כבראשונה. המלך פרעה נכה (595—610 לפני ספה"נ) מלאו לבו להשתמש במטלת ממלכת אשור, אשר נפלה לעיניו, ויעל בראש חילו ללכוד את הארצות הנשענות לחופי ים התיכון, ובעברו דרך ארץ יהודה נצח את המלך יאשיהו במלחמה על יד מגידו; אפס כי נבצרה מאתו לקטוף את פרי נצחוננו, בי הוכה על ידי נבוכדנצר מלך בבל במלחמה בכרכמיש על יד נהר פרת, וינער את כפיו מכל ארצות אויה. ההתחרות בין מלכי אשור ומצרים על דבר השלטון על ארץ יהודה לא חדלה גם בימי המלך פרעה הפרע (570—589 לפני ספה"נ); הוא הסיע את טחנהו להציל את יהודה מירי נבוכדנצר מלך בבל אשר חשב ללכדה, אפס כי הוכה מכה גדולה במלחמתו עם חיל בבל, ובין כה וכה היתה יהודה למשסה ולחרבה טחרב הכשדים. מרה מאד היתה אחרית המלך הזה אשר בהצותו את בני ארץ קיריני בגדה בו הצלחתו, ואחר מבני חילו אַמטיס התקשר עליו וירצחהו נפש וימלוך תחתיו (571 לפספה"נ). מלוכת המלך אמטיס היתה תור הזהב לארץ מצרים, אשר היתה אז לקן הטסחר והמרכלת, ובסהרה ינקה שפעת היל כל עמי הארץ; אז פרחו בה המדעים ומלאכת הטחשבת למעלה ראש; וכרוב עשר הארץ כן רבו גם יושביה, עד כי עלה מספר הערים עד כדי 20,000. אפס כי כח הממלכה וגבורת חילה ונשקה לא הקבילו במדה שוה אל גדולתה ותפארתה, ועד מהרה נפלה

לשלל בידי הפרסים במלחמה על יר פלוזיה (525 לפני ספה"ג), ומצרים היתה לאחת המדינות בגבול ארץ ממלכת פרס. מצבות הזכרון, אשר רבות מהן שרדו אלינו והבקייענה דרך זרמת אלפי השנים אשר עברו עליהן, מעידות לנו על יפעת ההוד וההפארת אשר שררו בחצרות מלכי מצרים בתקופות שונות. הארכיונות, ההיכלים, מצבות קברות המלכים וכו', — לכל אלה התאימו אל מדת הגדולה והגבורה שהשתררו בארץ ההיא, כמו הבל ומלואה תכו לרגליה, כמו בה התגלמה גבורת האלים הנשגבים, ועל ידה התגלה כח ורועם על פני הארץ כלה. ככל מלאכת מחשבת התרוממה גם הספרות למדרגה גבוהה של התפתחות מכונית, ומעשה הכתב היה לקנין כללי בקרב הארץ, וישהמשו בו בכל מקצעותה היו החברה. הספרות הזאת, העתיקה לימים מכל הספרות אשר לכל עמי הארץ, היא מפוררת ומפורדת על פני קירות היכלי-ענק ומצבות קבר שרידי ימים קדמונים, והיא נערמת לערמה גדולה של המון מגלות פפירוס, אשר רבות מהן עורן מחכות לחכמת חוקרי קדמוניות, לצרף וללבן את הרשום בהן בכתב החרטומים. תולדות התגלות שפת המצרים העתיקה אחרי השכחה מלב כל חי, תולדות התחבולות המחוכמות והשנונות, אשר על ידן הצליחו חכמי אירופה לכרר וללבן את כתב החרטומים — הן אחד הנצחונות המזהירים אשר רכשה לה החכמה בעת האחרונה. אנחנו מצדנו הננו להעיר על חיון אחד הנראה בכתב המצרי: הוא מראה לנו לדעת את האהבה לנושנות אשר קננה בלב העם המצרי, והננו רואים כי כל קוי תכונת העם הזה מתוארים בתמונה בולטת ומוחשית גם בקרב דתו. המצרים הקדמונים החזיקו בכל מנהג קדום, ולא הרפו ממנו גם אחרי אשר הנהיגו תהתיו מנהג חדש מוב ממנו. גם ימים רבים אחרי אשר החלו בני האדם להשתמש לכל צרכיהם בכלי-מתכות לא חדל המצרי הקדמוני מהשתמש לכל צרכיו, וביחוד בענינים אשר יש להם איוה קשר ואחיוה עם עניני הדת, — בכלים עשויים מגורי צור ואבן. בארונות החנוטים אנחנו מוצאים המיד שכינים מחוטבים מאבני צור, אשר בהם השתמשו המצרים לנתח את הגויות בעת החנמן, וזה

מורה בעליל איך השתמרו בקרב המצרים מנהגים קדומים, גם אחרי אשר חדל להיות להם בפועל ארח בהיים. יחד עם כל הרכוש הרוחני אשר הוציאו אתם בני ישראל ממצרים נתגלגל גם המנהג ההפל: להשתמש לצרכי הדת בשכינים עשויים מצורי אבן; ועל כן נראה כי לקחה צפורה למול את ערלת בנה רק צר (שמות. ד. כה.), וכמו כן עשה לו יהושע "חרבות צרים" למול בהן את צעירי בני ישראל (יהושע. ה. ג.), ולחנם נדחקו מבארי התנ"ך לפרש את המלה "צרים" בהוראת "חדים ושנונים", כי המלה מבוארת על פי משמעותה הפשוטה: החרבות נעשו מאבני צורים, והננו רואים בזה חקוי של מעשי המצרים להשתמש לחפץ עבודת הדת בשכינים עשויים מאבן. וכדבר הזה עצמו נוכל לאמר גם ביחס אל הכתב. הכתב הקדמוני אשר השתמשו בו המצרים הוא כתב החרטומים או מכתב הציורים. על פי השיטה הקבועה במעשה הכתב הזה, המכתב הרשום איננו כלול מן הברות שונות מסודרות למלות, כי אם כל אות מורה על איזה רעיון מיוחד הנולד בלב הכותב, ובכן הוא כתב המתחבר לא מלות כי אם מצרופי רעיונות. מלבד אשר הכתב הזה הוא כמקור הלאה ויגיעה רבה לכל הקוראים בו, איננו מוכן אל נכון, והוא עלול לגרום ספקות ושגיאות מצד הקוראים. עוד בימים קדמונים הוציאו המצרים עוד מין כתב חדש, אשר האיתיות הכלולות בו אינן מורות על עצמים ורעיונות שלמים, כי אם מכוונות אל קולות והברות ידועות, אם כי האותיות בעצמן לקוחות מכתב הציורים הקדמוני. בתמונה הזאת הגיעו אלינו מרבית כתבי הספרות המצרית; וגם פה הננו רואים, כי שיטת הכתב החדשה לא הרפה מפניה את מכתב החרטומים הקדמון. ביחוד הכתבות והתעודות, אשר הכנן איזה ענין דתי, הנן כתובות על פי שיטת הכתב הקדמון והכתב החדש גם יחד. כל מאמר ומאמר נכתב פעמים: ראשונה בכתב החרטומים, הוא מכתב־הקדש הקדמוני, ואחרי כן הוא נשנה בכתב החדש אשר ירוץ כל קורא בו. ובפנותנו אל גבול הדת, אל העצמים השונים אשר נקדשו בקדושת אל, הנה גם פה התגלה לפנינו ההשוקה העזה לבלי הסתלק מן הישן

נושן אשר התקדש מימים קדומים; גם פה הננו רואים את השאיפה לאחוז בהקדום והנושן יחד עם החדש, כאשר נראה כמרוצת הדברים.

I העבודה לבעלי החיים.

הננו מתחילים את דברינו מאותו היסוד הכלול בדת המצרים, אשר לפי ההשקפה הנכונה הוא מתנגד הכלית נגוד אל הבינה הישרה. בהקופת העת אשר לפני לדת הדת הנוצרית והנמשכת גם אחריה, עת רבו מאד הסופרים היונים והרומאים אשר נשאו משא על ארץ מצרים ויתארוה מכל עבריה, הננו רואים את דת המצרים מתוארת לפנינו בתור דת שפלה מוקדשת כלה לעבודת בעלי חיים, מיני בהמה וחיה אשר נקדשו בקדושת אל ורק הן ממש, בלי כל כונה צרדית ובלי כל רעיון דתי. הסופר הקדמון הירודוט מספר, כי המצרים הקדישו את כל מיני בעלי החיים, והוא קורא בשמותם את המינים אשר נתן להם היתרון על שאר מיני בעלי החיים, לעכרם ולכבדם בתור אלים. לפי דבריו נקדש מאד השור הפראי, הבהמות (Behemot) בעיר פפֶּרְמִיס, התנין (קרוקודיל) בנאדאמון ועוד איזה מיני בעלי חיים אשר נחשבו לקדושים בכל הארץ. ברוב ענין מספר הסופר הקדמון הזה, כיצד חנכו, גדלו ויכלכלו את „הקדושים“ האלה בחייהם, ואת הכבוד הגדול אשר נתנו להם במותם. הסופר לוציאן אומר: „ארטנות האלילים אשר במצרים הם היכלי תפארה, בניני מדה ורחבי ידים, מפוארים באבני חן ומצופים זהב, וכתבות נהדרות מתנוססות עליהם; אולם מה השתומם רוחכם לו באתם אל הארמון פנימה להביט אל האל המסתופף שם, בראותכם — חהול, עז, קוף או דוכיפת!“ כדבר הזה עצמו מחליט גם הסופר קלימונט האלכסנדרוני, גם הסופר צילו הרומאי, אשר היה במנאצי הדת הנוצרית בראשית ימי צמיחתה. ובכן, היסוד הראשי בקרב הדת שהשתררה בארץ מצרים בהקופת העת אשר לפני התקופה הנוצרית, היתה — האמונה באלהותם של בעלי החיים. אחד מאישי המין הנקדש, אשר נבחר לאל, ישב, או זחל או דלג, בהיכל קדשו, ובכל המחוז הוטב וכל בני מינו בגללו, כי איש לא נועז לגעת בהם לרעה ומה

גם לאכול את בשרם. למשל, במחוז אשר שם הקדישו בקדושת אל את אחד החתולים, נכבדו כל החתולים בגללו ואיש לא נגע בהם לרעה; והיה כל מכה וכל פגע רע אשר הסב איש לחתול, יהיה איזה שיהיה, חוללה מהומה וקצף גדול בקרב יושבי הארץ; האישי ההורג את אחד החתולים דמו בראשו, אם גם היה בן ארץ נכריה אשר לא ידע את חוקי הארץ ורתה. לעמת זאת במחוז השני הקרוב אל גבולו, שם נקלה כבוד החתול, ותחתיו הקדישו והעריצו מין אחר. הכדל המושגים בין הדתות המקומיות האלה עוררו לפעמים קרבות בין יושבי המחוזות השונים. הסופר הרומאי יובינל חבר שירת התולים, אשר בה יציג לפנינו מחזה מלחמת־דת עצומה בין שני מחוזות הקרובים זה לזה, אשר כל אחד מן העמים היושבים בהם שנאו ויבזו בלבם את בעלי החיים אשר נכבדו ונקדשו בקדושת אל בעיני שכניהם. על פי הדברים האלה יתבאר לנו, כי נבצר מאת בני ישראל היושבים על אדמתם לזבוח זבחים לאלהים בגבול ארץ מצרים, עד כי נלחצו להתרחק מגבול הארץ ללכת המדבר, למען הקריב לאלהים קרבן מן הבקר והצאן, מיני בעלי חיים שנקדשו בעיני המצרים אשר הריגתם, אם גם למטרה דתית, נחשבה בעיניהם כחלול קדש. הנקודה המנוגעת הזאת אשר בגוית הדת המצרית היא היתה לעיני המחוקק באמרו: „לא נכון לעשות כן כי תועבת מצרים נזבח לה' אלהינו, הן נזבח את תועבת מצרים לעיניהם ולא יסקלוננו“ (שמות ח. כב). כשאנחנו לעצמנו ברור הדבר בעינינו, כי המלה „תועבת“ הנזכרת פה היא מקבלת אל המושג „טבו“, אשר התברר בפרק ה' מספרנו זה; המלה „טבו“, כפי המבואר למעלה, מתאימה אל המושג „קדש“, והונחה ביסודה על כל עצם מוקדש ומופרש מרשותו של אדם; למשל המקום אשר הקדש לאל ואין לאדם הרשות לדרוך עליו, או הבהמה הקדושה אשר אסור לאדם לכבוש אותה, להמיתה, לאכול את בשרה, או גם לגעת בה לרעה, כל אלה וכדומה להם מסומנים אצל בעלי הדת האילית בשם „טבו“. המצרים בהקדישם את כל מיני בעלי החיים בקדושה נשגבה, נכנסו אצלם מיני הבקר והצאן תחת גדר שם „טבו“, אשר לפי מבטאה של השפה העברית התי הברתו „תועבה“. לפי

זה תהי המלה „תועבה“ מלה זרה שאולה משפה נכריה, ונתאזרחו בשפה העברית אחרי אשר נשתנתה מעט לפי תבנית משקלי השמות העברים. ומאשר כי לפי המבואר למעלה היה מושגה של מלת „טבו“ כפול, בחיוב ובשלילה, על כן תשתמש השפה העברית במלת „תועבה“ על צד השלילה תמיד, להורות על הנבלה והרעה המוסרית, הבזיון השפלות והטומאה המוטבעים בתכונת כל דבר. ואל נא יפלא הדבר הזה בעיני הקורא; מודעת היא, כי בשפה העברית נמצאות מלות זרות שנתאזרחו בה גם בתקופת כתבי הקדש.

באחת, זה הוא המצב הקבוע והמסודר אשר השתרר בכל מחוז ממחוזות הממלכה: בקרב כל אחד מהם נמצא מין אחד ממיני בעלי החיים אשר נקדש בקדושה מיוחדת; את אחד מאישי המין שמו בהיכל הקדש כתור טמל דמות של המין כלו ובא-בכחו, ויכבדוהו בכבוד אל, — אך גם יתר אישי המין דנפוצים על פני כל המחוז נכבדו בעיני העם, אשר חשבו להם לחובה דתית להגן עליהם ולנצדם לבלי תאונה להם כל רעה. לפעמים נקדשה בכל ארץ מצרים, איזו בהמה או חיה אחת נבדלת, כמו השור „אפס“ בעיר מופ, השור „מניבים“, אשר הקדש לשם אליל השמש בעיר נא-אמון, או העז הקדושה בעיר מינדים. ואלה האחרונים, אם גם בעצם וראשונה צמצמו את אלהותם רק במקום מוגבל, בכל זאת קרה כי הצליח בידם להרחיב את גבול קדושתם על פני כל הארץ, אם רק המחוז אשר זו נקבע שלטון אלהותם זכה לאחוז במושכות הממשלה לשלוט בכל הארץ. המצרים העריצו והקדישו את כל מיני בעלי החיים בתמונותיהם השונות, הגבוהים והשפלים, הגדולים והקטנים, ויעבדום ביראת הכבוד. מלבד מיני בעלי החיים הגדולים אשר הזכרנו, הקדישו במקומות ידועים גם את הקופים, הכלבים, עכברי השרה, וכמו כן נחשים, צפרדעים ומיני דגים שונים, ומלבד זה גם את שרץ-העוף הנודע בשפת רומית בשם Skarabei, ואת צלם דמות השרץ הזה חרתו על מצבות הזכרון אשר הקימו לכבוד גבוריהם, כי נחשב לסמל הגבורה וחיי הנצח. וכבעלי החיים כן גם נקדשו בארץ רבים ממיני עצי השרה וצמחי יער; אך נפלא הדבר כי התמר

נחשב בין עצי החול א).

בתארנו פה את דת עבודת בעלי החיים אשר השתררה בארץ מצרים, הנה דברינו שאובים ממקורות מאוחרים מאד המתיחסים אל תקופה מאוחרת בתולדות הדת הזאת. הדת אשר השתררה בארץ מצרים בתקופת ימי קדם יש אשר היתה רוממה ונשגבה ממנה בתכונתה; בהכתבות החרותות על מצבות הזכרון שרידי ימים קדמונים, אשר הציבו להם מלכי מצרים ובהניה הגדולים בחייהם, לא נזכר מאומה על דבר קדושת בעלי החיים ואלהותם. האמנם טרם נוצרה הדת הזאת בימיהם? כאמנו לא נוכל להחליט את הדבר אל נכון; יוכל היות כי הדת הזאת היתה ידועה גם להם, רק לא ענינה את לבם, או כי נמנעו מהפיצה בקרב הארץ. אמנם חכמי המצרים לא חשבו את עבודת בעלי החיים בתור דת חדשה שקמה בארץ בתקופת עת מאוחרת. הכהן המצרי מניטו, אשר כתב את ספריו במאה השלישית לפני ספה"נ, אומר כי דת עבודת בעלי החיים נתחדשה בימי המלך השני למשפחת בית המלוכה השנית. אבל בהיות כי שתי משפחות המלוכה הראשונות אשר בתולדות ימי המצרים נשואות רק על אברות האגדה ואמתותן ההיסטורית מוטלת בספק גדול, על כן לא נוכל לשום לב לדברי מניטו. מלבד זאת חשודה בעינינו העדות ההיסטורית הזאת מצד בעליה, כי ידענו את מניטו בתור מזיף ספרים קדמונים ומבדה שמועות בדויות, ובפרט שמועות מני קדם, כפי שידענו את דרכי האיש הנה ומשפטיו על היהודים, אשר בדא מלבו ספורי בדים ועדות ספרי קדמונים, למשל, כי בני ישראל גרשו ממצרים על כי היו מצורעים ומוכי שחין רע, ולא נתנו אותם מלכי מצרים לשבת בארץ, ויאֵלצו להיות נעים ונדים במדבר, כהני המצרים בני דורו של מניטו התאמצו להחליט כי דת עבודת בעלי החיים היא תולדת שגגת הדעות, פרי

א) לעומת זאת נחשב התמר כסמל דמות האמת. על כן נראה כי האליל "קט", העומד על משמרתו בתור סופר ורושם בספר כל דבר אמת וצדק, הוא טצויר בדמות איש אוהו בידו כפת תמרים. לא יפלא עוד בעינינו כי ציחת תורתנו לשאת כצות תמרים בחג שמחת העם לפני אלהיו—אלהי האמת והצדק. המתרגם

השתבשותה של הדת המצרית הקדמונית הצרופה, אשר נשחתה ועותה בשטף הרווח; אפס כי נבצרה מאתם להגביל את נקודת זמן התהוותה, ויקדימו את ראשית מוצאה אל התקופה המיתולוגית ההולכת לפני התולדה, והננו רואים כי לפי דברי מנימו הופיעה דת עבודת בעלי החיים לפני תקופת העת, אשר בה הוחל להקים מצבות זכרון עם כתבות חרותות עליהן (מצבות הזכרון מוצאן מימי משפחת בית המלוכה השלישית והלאה).

אבל יש לנו עוד תעודות אחרות המעידות על הענין שלפנינו. תמונות האלילים החרותות על פני מצבות הזכרון היותר עתיקות מעידות באופן ברור, כי היצורים הגדולים האלה (הם מצוירים בתמונה גדולה במדתה) יש להם איזה יחס וקשר עם היקום אשר בממלכת בעלי החיים. אלילי מצרים הגדולים הם מתוארים בדמותם על פני מצבות הזכרון בשלשה פנים. התמונה הקבועה בהחלט היא תמונת אדם. האליל מצויר בתמונת איש או אשה; ובהיות צלמי דמות האדם אשר בהם מתוארים האלילים כלם עשויים על פי תבנית אחת ידועה, כלומר כד תמונות פני האלילים נעשו על פי דוגמה אחת מתבנית פני איש, וכן תמונות פני האלילות עשויות על פי דוגמה אחת של תבנית פני אשה, על כן נוסף על קדקדן איזה כמל ידוע, למען יכיר הרואה אל איזה אליל תרמוז התמונה המצוירת. למשל, האליל הָתֵר מצויר בדמות פני אשה עם תמונת קרני פרה על קדקדה, וכיוצא בזה לכל האלילים. אולם התמונה הקדומה אשר הסכינו לפני זה לסמן על ידה את סמל דמות האלים השונים, היא התמונה אשר בה מתוארים האלים מחצית גויתם בתבנית איש ומחציתה בדמות בעלי חיים. האליל „הַרִם" מצויר בתבנית איש עם ראש עיט, „הָתֵר" הנז' בתמונת אישה עם ראש וקרני פרה, בסת — תבנית אשה עם ראש התול, אוזרים נושא עליו ראש פר, חנים — ראש איל, אמון מתאר חליפות, פעם עם ראש איל ופעם עם ראש עיט. כן גם נפגוש איזה אלילים מתוארים בתבנית אדם וראש עליהם מלמעלה בדמות יצורים שזיין דוגמתם בעולם, רק לקוחים מעולם האגדה וההזיה (מיתולוגיה), כמו למשל ראש פְּהֵיִקֶס (אגדה יונית אחת מספרת, כי ישנה בארץ ערב צפור

ושמה „פהניקס“ המארכת ימים עד כדי 300 שנה, ובאחרית ימיה היא מעלה את עצמה על המוקד, ומאפר שרפתה תופיע פהניקס היה צעירה). אולם יחד עם התמונות האלה, אשר חציין תבנית אדם וחציין תבנית בהמה וחיה, ישנן עוד תמונות פשוטות אשר תעודתן גם הן להיות לסמל דמות האלילים, והן מתוארות לפנינו בדמות בעלי חיים פשוטים. בימי מלוכת משפחת המלוכה השתים עשרה החלה תקופת המעברה מן התמונות הפשוטות אל ציורי תמונות יותר נשגבות ומורכבות. אבל גם אחרי אשר נעשה הצעד הנכבד לתאר את האלים בתמונת חצי-אדם, גם אז לא הלפו תמונותיהם הקודמות כליל, כי אם הוסיפו להופיע יחד עם התמונות החדשות. כן הופיעו על מצבת אבן אחת שתי תמונות המתארות את דמות האליל „הָרְס“: האחת מתארת אותו בתבנית אדם עם ראש עיט, והשנית מצגת אותו לפנינו בתבנית עיט פשוט, ובדרך הזה תופענה לפנינו תמונות כפולות לכל אחד ואחד מאלילי מצרים. והנה אם עוד בתקופה קדמונית, בראשית ימי ההיסטוריה המצרית, הסכימו לערוך סמל ודמות לאלילי מצרים בתארם אותם בתמונות כאלה, הלא מאליו מובן כי דת עבודת בעלי חיים, כפי שהיא מתוארת בספרי היונים והרומאים, איננה המצאת ימים מאוחרים; היא איננה תולדת תקופת הירידה והנסיגה לאחור, כי אם היא מעמקת שרשיה בעבר רחוק וקדום מאד. יוכל היות כי דת עבודת בעלי החיים היתה כעין נסיגה לאחור לשוב אל הנושנות — כמו שנהוג תמיד בתקופת ימי הירידה לכל עם ועם — או, יותר רצוי לאמר, התחדשות עבודה דתית אשר כמעט חלפה עברה ותנח את מקומה לדת רוחנית ובעלת דעות נאצלות יותר משלה. ואם כי רק החכם העוסק ביחוד בחקירת קדמוניות ארץ מצרים יוכל לבוא עד תכלית החקירה הזאת ולהתחקות על שרשיה הדקים, על כל פנים הנה ברור הדבר כי האמונה באלהותם של בעלי החיים איננה דת חדשה בארץ מצרים, כי אם חזיון עתיק, אשר ימיו כקדמת העם היושב שם.

התורה העיונית המבארת את טעם העבודה הדתית לבעלי החיים. — מה פשר הדת הזאת? איך נחשבנה, ואיזה מטרה ניחם לה? גם כהני הדת הזאת, וכמו

כן גם הכופרים הקדמונים ההם, אשר ארץ מצרים וכל אשר בה
 עִיְנוּ את לבכם עד מאד, בארו את טעמה ותעודתה של הדת
 הזאת מנקודות השקפה שונות; ועוד בימינו אלה ישורות דעות
 עיוניות שונות, אשר תעודתן להטעים את מנגמת הדת שלפנינו.
 ואנחנו נברר בזה רק את הנכבדות והראשיות אשר בהן: (1) העמים
 הקדמונים כבדו את בעלי החיים ויעבדום רק בגלל תכונותיהם
 הנעלות, כאשר נעשה, כפי הנראה, בארץ פְּרו לפני ממשלת
 האונקיס (עיין למעלה פרק ד'), וכל מין ומין נקדש בגלל היתרון
 המצויין והמעלה הנכבדה אשר נגלו בו, ככה כבדו בכבוד אל את
 הכלב בעד הריצותו, שקידתו ורוח האַמון אשר בקרבו, את
 העיט — בעד תעופתו הנמהרה, אשר נדמתה להם כתעופת
 קרני אור השמש; את הפרה — בתור אַם רהמניה; את הזבובים
 ושרצי העוף — בעד הסגולות הנפלאות אשר חוננו בהן להכלית
 קיום המין, בהיות כי נראה בהן כעין תחית המתים והשתכללות החיים
 על חרבות ההרס והכליון. (2) את בעלי החיים הקדישו ויעבדו
 כאלהים לא בגלל עצמם; הם היו בעיניהם רק לסמל דמות האל
 הצמוד והמשולב עליהם, ובכך רק האל המְכֹון בדמותם הוא
 הנקדש והנעבד, אך לא עצם הבעל-חי הנצב נגדנו. אולם השיטה
 הזאת תוכל להיות נכונה ואמתית רק ביחס אל העתים המאוחרות,
 אבל בשום אופן איננה מבארת לנו את ראשית מוצא הדת הזאת,
 כי איך התהווה הדבר, ומי הוא הראשון אשר בדה מלכו לקבוע
 את השחל לסמל דמות האליל אנובים, את החתול — להאלילה
 בַּת. הקרוקדיל להאליל סֶבְקָה וכדומה לזה? (3) יש מבארים את
 מוצא הדת הזאת וראשיתה על ידי אגדות מיתולוגיות וספורים
 מזויפים בתמונה היסטורית, ובכך יסופר כי איזה מלך ממלכי
 הגוים הקדמונים, בחפצו להפריד בין עבדיו ונתניני ממלכתו לכל
 יתאחדו יחד, פן ימרדו בו, בחר לכל מחוז ומחוז בעלי חיים
 שונים ויצו לעבדם. כמו כן יספרו בתור אגדה קדמוניה, כי האלים
 בעת שוטטם בארץ התהפכו ליצורים גשמיים בדמות בעלי חיים,
 ומני אז שוכנים אלים בקרב כל בעלי החיים; והאלים מסתתרים
 בקרב בעלי החיים, למען התקרב אל היקום אשר על פני האדמה,
 ולמען התבונן אל כל מעשיהם. אך בני האדם הכירו את מקום

מחבואם, והם כורעים ומשתחווים להם כפי שהם עטופים בתמונתם החיצונית אשר בחרו להם. (4) האלים אינם יכולים להתקים בעולם ואינם יכולים להתקדש בקדושתם הראויה להם, כל עוד יהיו הסרי גויה, אשר אך בה יעצרו כח לחיות ולהתגלות בעולם המעשה והמפעל — זה הוא החוק הגדול אשר הקקה הפסיכולוגיה המצרית; והנה לוא שכנו האלים בגוויות בני האדם, כי עתה הלא נדמו איש אל רעהו דמיון נמרץ, ועל כן אפוא השבילו לבחור מקום לשכנם את גוויות מיני בעלי חיים שונים, למען יכירום.

העיונים והרעות האלה הם, כפי הנראה, המצאת העת המאוחרת, למען באר על ידם את מוצא החיוון הנחקר אשר נסבתו האמתית לא נודעה. בקרב מפלגת הכהנים המצרים נמצאו גם חוקרים הוגי דעות, אשר בסתר לבנם לא יכלו להתפשר עם העבודה הרתית לבעלי החיים, אשר מצאה קן לה בארמנות מקדשיהם — מפני נוולה וגסותה, ויאמרו להצדיק אותה למצער לפני משפט הקירתם על ידי איזו תורה עיונית. והשאיפה להוציא את העבודה הרתית הזאת מידי פשוטה ולהכניס בה איזה כונה ורעון מפיטט בדרך חידה ורמוז, אות היא על החפץ וההתאמצות הנמרצה להתרחק מגסותה במדרגה ידועה, אפס כי אלה אשר התחבטו בחקירות ועיונים כמו אלה למען באר על ידם את העבודה הרתית לבעלי החיים, הם בלי ספק לא יכלו להיות ממציאיי השיטה הזאת. סמוך לבנו ובטוח, כי לא יעלה על לב איזה עם בעל רעיון זך ותרבות צרופה לברות את האמונה באלהותם של בעלי החיים, והננו מאמינים כי עם כזה לא ידבק בדת כזאת ברכ ונפש מכלי הבט אל הצדדים המכוערים שבה הרחופים את כל בעל טעם יפה ודעת נקיה ממנה הלאה, כאשר נדבקו אליה המצרים, — רק לרגלי הדעה העיונית, אשר על פיה יש דמיון בין איזה אלים ידועים ובין איזה מיני בעלי חיים על פי תכונותיהם, או למען הביע על ידה את ההשקפה על האלהות והתכל כעל עצם אחד, (Panteismus) או את האמונה המסתעפת ממנה, כי האלהות בהתפשטה בכל הפנות הרחוקות בתוך הבריאה התרכזה והתגלמה בתמונות חיה ובהמה. באמת שיטה דתית כזאת לא היתה יכולה להופיע בתקופת עת נאורה, אחרי אשר

הגיעו המצרים למדרגת השכלה ותרבות נכונה, וגם אי אפשר היה לה להתקיים בקרב עם נאור ובעל תרבות, לולא נתקדשה עוד מימים קדומים, ולולא נתאשרה בתקף הדרת הזקנה המופלגת החופפת עליה. דת כזאת יכולה להאריך את תקומתה בקרב העם רק בתור סוד ותעלומה דתית מקודשת, בתור רו אשר מוצאו ומולדתו נעלמים וצפונים מכל חי.

זה לא כבר הופיעה דעה חדשה להטעים את העבודה הדתית לבעלי החיים, והבאור החדש הזה אך יצא מבית מדרשם של חכמי תורת האדם (Antropologie) ויפץ מהרה על פני הארץ. אם נשען על עדותם של הסופרים הרומאים יובינל ודיודור, הנה היה המצב הדתי בארץ מצרים דומה אל מצב החברה האנושית בעת היותר שקועה בהאמונה הנבערה על דבר מוצא בני האדם מחלצי בעלי החיים (תָתֶם), כאשר בארנו בפרקים הקודמים. גם פה נגלה בעצם תמו החזיון אשר ראינו בארץ פְרו לפני ממשלת האונקים, השורר גם בעת ההוה בקרב שבטי הפראים בצפון אמריקה; לפנינו המון ערים וקבוצי בני אדם מתאחדים לעדות, ובכל אחת מהן ישנה בהמה או חיה קדושה המיוחדת לה, אשר מבשרה לא תאכל, איננה נוגעת בה לרעה, גם סוככת היא עליה באברתה ומקדשת אותה בתור אל. מלבד זאת, בכל מנהגי הדת הנהוגים בארץ מצרים הננו רואים פה ושם את עקבות סדרי החיים ההם, אשר שמו משטרם בקרב כל שבטי העמים המאמינים בְתָתֶם. ולוא גם יהי, כי הרמיון שזכרנו פה הוא מצומצם מאד, ואיננו משתרע הלאה מעבר לגבול החזיונות אשר הזכרנו זה עתה, בכל זאת יש לנו על מה להשען ולהחליט כי המחוזות השונים אשר מהם נכללה ארץ מצרים היו מיושבים בימי קדם משבטי עמים רבים בעלי אמונת תָתֶם, אשר גם בהתאחדם להיות לעם אחד עוד השתמרו בקרבם המסורות העתיקות המיוחדות להשבטים השונים. באופן הזה נוכל לחשוב את החיות הקדושות אשר להמצרים בתור תְתָמִים של השבטים הקדמונים אשר נאחו בארץ בעצם וראשונה. הנה כי כן צעדה הדת הלאה בנתיב התפתחותה מבלי לזרות הלאה את הדגל המרחף על פני חי השבט, ותשאירנה על מקומו בתור סמל חיי אחוה וקרבת משפחה.

II. האלים הגדולים.

לרגלי הכתבות החרותות על פני מצבות הזכרון ועל מגלות הפירוס, יהודעו לנו הטון אלים ממין אחר לגמרי. הטמרה הראשית אשר להדת הזאת גלויה ומבוארת לנו בדעתנו כי יחד עם החיות הקדושות, החתול, הקוף והתנין, הקדישו והעריצו ויכבדו בהיכלי הקדש במצרים גם עצם נשגב השוכן בשמי מרום, אלהי השמים והשחת, אשר טבעו ותכונתו — שפעת אור, צדק ויושר, רחמים וחנינה, אל אשר אמונתו מעוררת בלב עובדיו רגשי הגות-כבוד ודבקות נמרצה אל העולם הרוחני, ומביאה את האדם אל האמתות הנשגבות הכרוכות בעקבות האמונה במציאות האלהים. מראשית העתים הקדמוניות ההן, אשר זכר קורותיהן ועלילותיהן הגיעו אלינו, תארו להם המצרים את האלים הגדולים ברמות בעלי חיים, כאשר ראינו למעלה. בכל תקופת ימי עולם הידועה לנו טופיע לעינינו „התר“ בתבנית פרה, „הרס“ — בתבנית עיט, „אנוביס“ — ברמות שחל. אולם האם לא ירדה האמונה בהאלים הגדולים בזמן מן הזמנים מדרגתה ותשפל בערכה ותתגשם מאד ותתהפך לדת גסה ושפלה, לדת עבודת בעלי החיים? כבר ראינו למעלה מה מאד יקשה עלינו לתמוך את הרעה הזאת. לעמת זאת, מי יודע אם לא התפתחה הדת הגסה, האמונה באלהותם של בעלי החיים, ותרם ותשגב ותהי לדת אשר יסודה אמונה באלים גדולים שוכנים במרומים? גם הרעה הזאת איננה נתונה להיות מוכחת על פיראיות חזקה, בהיות כי האלים הגדולים אשר ראינו בארץ מצרים אינם בעלי חיים, אשר התרוממו למדרגה נשגבה ואשר נחשבו לבעלי רוח כביר עם איזה תכונה דוחנית, כי אם עצמים מסוג אחר לגמרי; האלים האלה הם: השמש, הירח, השמים והשחר, וכאשר בררנו בפרקים הראשונים מספרנו זה את הנסבות, שעל פיהן נולדה האמונה באיתני הטבע בעצם וראשונה אצל האדם הקדמוני, אשר איננה מתבארת לנו כדת מקורית בפני עצמה, מבלי אשר הסתעפה מאיזה דת שפלת-ערך קודמת לה, כן הגנו מוצאים לנכון להניח את

ההנחה הזאת גם ביחס אל הדת המצרית. לו גם נניח כי איזה מן האלים הגדולים באו הלום מארץ שנער, הן גם ההנחה הזאת איננה עוזרת לנו כלל לרעת את תולדות ימי האלים בתקופת העת ההיא, אחרי בואם בגבול ארץ מצרים. הננו נאלצים אפוא להניח מציאות שתי דתות נפרדות אשר מרעותה כן בתכונתן וכן במקור מוצאן, אשר השתררו פה אשר בצד רעותה, בשאפן להתפשר ולהתרועע יחד; ועם זה הננו מחליטים כי השפעת שתי הדתות אשר על רעותה החלה עוד בימים קדומים אשר לפני ההיסטוריה, שאז התבוללו והתמוגו יחד.

לפנים דמו כי האלים הטבעיים (המזרים על כחות הטבע) במצרים משולבים ברקמת אגרות מתולוגיות רק במדה מצערה מאד, כי קורות ימיהם ועלילותיהם נודעו לנו רק בדרך כלל. מרביתם אינם יודעים לספר את קורות ימיהם בעבר, מלבד איזה ניבים, אשר בהם הביע האדם הקדמוני, לפי דרכי ההגיון המיוחד לו, את השקפתו על החזיונות האדירים הנגלים בתוך הטבע, כעל יצורים חיים העוללים את עלילותיהם כרצונם. אולם במדה אשר נוסף לקרוא את הכתבות הרשומות על פני המצבות הקדמוניות, כן התעשר ידיעתנו בהמון אגדות על דבר האלים, ואולי עוד תרבינה האגדות ותעצמנה למספר גדול, הודות להחקירות וההתגליות בעתיד. האגדות השונות האלה כמו נערכו כלן על פי דוגמה ותכנית אחת. האלים הגדולים של המצרים הם יצורים פשוטים, גלויים ומובנים לנו, ומעולם לא נערכו לשיטה מסודרת בעלת חלקים רבים, כאשר נערכו אלילי יון, כי אם נשארו כל הימים בתור משפחות בודדות ונבדלות, וגם נדמו איש אל רעהו בתבניתם ותכונתם. כלם כאחד הם אלהי השמש או אלהי השחר והלילה, ואינם נבדלים זה מזה הבדל נמרץ ביחס אל תולדות ימיהם; הם רק שְׂכִיכִים ונחשבים למחוזות הארץ השונים, ורק זה הוא ההבדל המכריח אותם איש מרעהו.

האלים הגדולים גם הם הנם אלים מקומיים. כמיני בעלי החיים כן גם אלי הטבע נקדשו ונעברו איש איש

רק בחוג מקום מושבו בקרב עדתו המחויקים בו, בעוד אשר במחוזות אחרים לא הכירו את אלהותו, מלבד במקרים מיוחדים ולרגלי סבות מיוחדות. אולם עוד בימי התקופות היותר קדומות הירועות לנו התחוללו בהמשטר הקדמוני הפשוט הזה חליפות והמורות רבות. כל אחד ממחוזות הממלכה לקח לו לסגולה אל מיוחד לו לבדו; כן היה האליל סֵט (Set) לאלהי המחוז אקסירין, האלילה „נייתה“ — לאלהי כאֵים. אפֵס כי בכל מחוז העריצו והקדישו אלים רבים נוסף על האל המיוחד לו; מרבית המחוזות החזיקו בשלשת אלים, ויש מהם אשר מספר האלים הגיעו עד תשעה; המספר השעה הוא מספר ממוצע, ועל כן ראינו כי באיזה מקומות העדיפו על המספר הזה או המעיטו ממנו בכדי אחד או שנים. האל הראשי אשר התרומם למעלת שליט ומושל בקרב המחוז הרחיב את שלטונו גם מעבר לגבולות המחוז, ויהפֵרץ לבוא גם בארמונות הקדש אשר ליתר האלים זולתו, ולשפוך שם את טמשלתו, עד כי היה שורר במקומות רבים כאיש השורר בביתו. האליל „רע“, כאשר האמינו המצרים, פרה ורבה ויהי למשפחת אלים גדולה, ארבעה עשר במספרם, כלומר האליל הזה התפתח מאד, ויהגלה בארבע עשרה תמונות שונות בארבעה עשר מחוזות. אולם אם אפשר הדבר כי אל אחד יתחלק לאלים רבים, הלא בדרך טבעי יוכל לקרות ההפך; וכן קרה באמת; שני אלים או אחדים מהם, פשוט לרגלי הרכבת שמותיהם שהתחברו יחד, התאחדו בעצמותם ויופיעו בתמונת אל חדש. ככה הופיעו האלים: רַע־גֵרְמֵכִים, אַמֹן־רַע, פֵת־דְקֶר־אֶזִירִים, ועוד איזה אלים מרכבים הרכבה יתרה. באופן הזה השתררה בקרב המצרים נטיה קבועה ותמידית ליצירת אלים חדשים, וגם המסות אשר נסו לאחד את האלים יחד ולערוך מהם מערכה אחת רק הגדילו את מספרם. המסות אשר ערכו במצרים לבנות מן האלים הרבים שיטה דתית מסודרת לא הצליחה כלל, מאפס יכלת להעבית את האלים המקומיים; כי יושבי המחוזות נצמדו אל אליליהם המיוחדים מבלי הרפות מהם, וישמרו מכל משמר את משמרי דתם. בכלל לא השתרר במצרים מעולם

משמר דתי קבוע; כל אחד מן הכהנים מצא לאל ידו להמיר את הדת הקבועה במקומו בהדת השוררת במחוז אחר, ולמרות חפץ לב המלכים אשר שאפו לאחד את כל דתי הממלכה ולערוך מהם שמה דתית אחת, לא הפקד מעולם כהן גדול בתור נשיא הדת וראש על כל כהני הארץ. ההכונה המקומית המוטבעת על פני כל אלילי מצרים היתה למקור נובע רפיון ואיך־אונים להיצורים הגדולים האלה, ותעצור בעד השתלמותם.

הדת השלטת בארץ מצרים יעדה לכל אחד מהיכלי הקדש שלשת אלים, אשר קבעו בו מושבם בתור משפחה אחת: אליל ראשי ורעותו האלילה, והשלישי — הבן הנולד להם, והם יחד היו לאגודה משולשת (Triada). הננו להוכיר פה איזה מהן בשמותן:

אָמוֹן	—	מוֹט	—	חָנְסוּ	. האגודה המשולשת בעיר נא־אָמוֹן
פְּטַה	—	כְּכַט	—	אִי־מְהַטַּפ	" " " " " " " "
אֲזִירִים	—	אִי־זֵדָה	—	הָרַם	" " " " " " " "
סֶבַק	—	הַתֵּר	—	חָנְסוּ	" " " " " " " "
הֶרֶה־פִּי	—	הַתֵּר	—	הֶרֶה־סִיס־פִּי	" " " " " " " "

הבן בא למלא את מקום אביו, ותעודתו להזדווג עם אמו ולהוליד את עצמו, זאת אומרת: להוליד אליל הדומה לו בכל פרטי תכונותיו, מלא את מקומו; ובאופן הזה אם כי הוא מת ונכחד תמיד, אך גם נוצר ומתעורר לחיים חדשים תמיד; האם, מפני שאיננה אלילת השמש, היא איננה מתה. אנחנו לא נשתומם על אגדות כאלה בזכרנו כי האלים האלה יש להם יחס וקשר עם השמש השוקע וזורח חליפות בכל יום תמיד, ועל כן לא נתפלא על החזיון המתגלה לעינינו תמיד, בהוליד האליל את עצמו, או כי הוא יוצר את יצורי גותו.

האגדות. — במרם נרחיב את דברינו על דבר האלים הראשיים, הננו לדבר דברים אחדים על אדות האגדות הדתיות אשר להמצרים. רבות הן מאד האגדות הנושאות משא על דבר ראשית המציאות; כן, למשל, מסופר בהן כי האל הראשי הגיח מן הביצה הקדמונית שהיתה בעולם מרם כל נברא, או כי משפחת בל האלים היא צאצאי זוג האלילים כָּב ומוֹט; האליל כָּב,

הארץ, הוא מין זכר והוא הבעל, ונייטה, השמים, מין נקבה, האשה, ובכך היו הם לאבות כל הנמצאים בתבל. מלבד מצבו הנשגב בתור אל נחשב האליל הראשי גם למלך בארץ, והוא כונן את כסא משפחת המלוכה הנאמנת בבריתו ויסעדה בירו החוקה. לפי דברת האגדה היתה „תקופת ימי שלטון רע“ תור הזהב לארץ מצרים, כי אז מלאו צדק ואושר נאות ארץ. כן נודעו לנו אגדות רבות אשר תעודתן לבאר איזה חזיונות הנראים בתוך הטבע, או איזה מוסד נכון בחיי החברה; הן מטעימות את טעם השמות אשר נקראו לאיזה מקומות ומיני בעלי חיים, וכמו כן תבאנה לנו את הטעם הנכון של חמשת הימים הנוספים באחרית השנה על שנים עשר הירחים הכלולים בתוכה, למען השלים את השנה לפי חשבון שנת החמה. לפי האמונה התפלה שהתנחלה בקרב המצרים הקדמונים, הנה רבות מן האגדות הנושנות פועלות במקרים ידועים פעולות חזקות מאד בכח הקסם הצרור בהן; למשל, אגדה אחת היא סגולה בדוקה כנגד הרעל, ובתנאי כי הסופר באופן ידוע, למען השיג את המטרה המבוקשת, והשנית היא תרופה לאיזו מחלה ידועה. אחרי הספורים האלה על דבר תקופת ממלכת האלים, תקופה רבת תפארת ומחוננת בברכת השלום, תבואנה האגדות המספרות את קורות ימי תקופת הצללים, עת אשר הועם אור השלום והאושר, עת אשר רפו ידי האלים העתיקים הבלים מוקן וצריהם רבו מאד, עת חדלו האלים ובני האדם להכנע מפני האל הראשי, עת התחוללה בין האלים מלחמה עזה, אשר עוד לא בא הקץ לה גם כיום הזה, ועוד היא פתחדשת בכל עת תמיד; או עת אשר סרו האלים למשמעת בעלי ריבו של האל הראשי, ואז נמל על האל הראשי אשר בא לכהן תחתיו להתקומם בסערת מלחמה, למען נקום את נקמת ההולך לפניו מידי צריו. איזו מן האגדות האלה נושאות עליהן תמונה קדומה והנן בעלות תכונה פראית, אשר תעיד בהן, כי הן פרי הגיון רוח החברה בעודנה במצבה הגם. אולם האגדות האלה מתיחסות רק אל האלים ובני האדם, אך לא אל בעלי החיים (כי לפי המצב הדתי של המצרים אפשר הדבר כי התחברנה אגדות מגולגוליות גם על אדות בעלי חיים), — בני-אדם אשר בלי

תפונה היו הגבורים אשר בממלכת השמש. בהן מסופר על דבר הברית הכרותה ביניהם ובין האלים חליפות, פעם עם אל זה ופעם עם משנהו, על דבר גורל השמש ואת אשר יגיע אליו במהלכו היומי (לא במסלולו השנתי), על אדות ממשלתו רבת ההוד והמכורכת בפעולתה הטובה, על דבר הערב אשר יעיב אורו, ועל דבר גבורתו ואונו להלחם בהמון הכחות אשר לממלכת החשך, על דבר מותו ושובו לתחיה חדשה, או על דבר שלמת נקם אשר יתנקם ממלא מקומו אחריו בעד הרעה אשר עוללו לו. משפחות האלים. בתולדות דת המצרים הננו רואים כפעם בפעם, איך אגודת אלים חולפת ותחתה באה אגודה אחרת לרשת את מקום ממשלתה, והמחזה הזה ישנה כל פעם אשר תעתק בירת הממלכה ממחוז אחד אל משנהו בקרב הממלכה; ותמורות כאלה נעשו ונשנו מבלי גרום כל מהומה ומבוכה במדינה ובממשלת הדת. אבל לו נסה איש להעביר את הדת העתיקה הקבועה בארץ, כי אז רבו מאד המתמרמרים עליו בחמת רוח להשבת את פעולתו; אך להוסיף עוד אל חדש, ולו גם להרכיב אל ראשי על האל המסתופף זה כבר בהיכל קדשו, — מעשים כאלה לא פגשו כל מעצור בדרכם. האל „רע“ בעיר און היה בזמן היותר קדום הידוע לנו — האל הראשי בקרב אלילי מצרים. אזירים בעיר אבידום היה כמו כן אל גדול ונשגב, אפס כי העבודה הדתית של האליל הזה הגיעה אל מרום התפתחותה רק בתקופת ימים מאוחרת. האל פטה בעיר מוף הופיע על כמת החזיון עוד בימי משפחות המלוכה הראשונות. רק בעת מאוחרת מאד הופיע האליל אמון; הוא התנשא למעלת אביר אלילי מצרים רק אחרי נמות שמש ממלכת מצרים לערב, בימי ממשלת היונים והרומאים. והננו לרשום פה רשימה קצרה על דבר גדודי האלים אשר נכנעו תחת ידי האלים הגדולים הנזכרים פה.

רע. „רע“ מורה על השמש; מקום מגורו הליופוליס, ובעברית „און“, העיר ששם התגורר יוסף ואדונו פטיפרע (כלומר כהן „רע“); הליופוליס — בית מצבת השמש (Obelisk), וזאת האחרונה היא סמל דמות השמש. האליל העתיק הזה היה בראשיתו מלך אדיר טיב לב ובעל רוח עדינה, ואחרי כן הורד

משאתו ויהי לאיש צבא; הוא נלהם מלחמה ארוכה עם הנחש אפס; הנחש העקלתון נגיד ממשלת החשך, אשר יורה מטר חצים וימחץ את כל הקמים למולו. והיה בגבור המלחמה על "רע", או תופיע לעזרתו, "התר", אלילת השמים אשר לפאת ים, והאליל "הרס" — היא השמש בעלת הכנפים המלאה גבורת נצחון וכח עליומי נצח — יתקומם גם הוא להשיב נקם לצרו (*). אולם האליל "רע" הוא אדון שני העולמות, מלך העולם העליון, גם מושל העולם השפל אשר מתחת לארץ. המלך פיצנחי מבית משפחת העשירים ושתים התפרץ לבוא בהיכל "רע" בעיר און, ובהרכו לבוא אל חדריו פנימה הגיע גם אל תוך מקדש הקדשים, ובצאתו סגר את הדלת אחריו כשהיתה. והמקרה הזה לא נעלם מעיני המסורה העתיקה, אשר המציאה לנו ידיעה נכונה על אדות כל הדברים אשר ראו עיניו שם. הוא התכונן על פני "רע, אבי משפחת מלכי מצרים", וירא שתי אניות-שיט היעודות להאליל לחפץ מסעו אשר יסע יום יום. האל "רע" יושב יום יום באניתו על פני רקיע השמים, ובלילה הוא משוטט בהעולם התחתון אשר מתחת לארץ, אשר כח שלטונו ומלכותו מגיעים גם שמה. מסע אלהי האור בעולם ממשלת החשך — היא אנדה דתית אשר רדדו אותה בעת המאחרת וירחיבו אותה מרחב גדול מאד, גם רכסוה אל כח פעולתו של האליל אוריס; אבל בעקרה אנחנו מוצאים את הגרעין היסודי של המושג הדתי הכי-עתיק, אשר נקלט בלבם של המצרים הקדמונים, ועל כן מסעו של "רע" על פני "אמדוואת" (העולם השפל אשר מתחת לארץ) מסופר ברוב דברים ומבואר לכל פרטיו ודקדוקו. יצורים רוחנים רבים ילוו אותו בדרכו ויעזרו לו בכל מעבדיו, ועם כל זה אין לשער כמה תכבד עליו העבודה להגות את המעצורים

(א) בדת המצרית יש אלים אחדים הנקראים כלם בשם "הרס"; הרס המבוזן פה הוא הגדול שבכלם, והוא מתאחד עם "רע" אבי אלהי השמש תחת השם הכפול "רע-הרסחים", עצם נכבד אשר יחסו לו הכוונות נשגבות מאד, כמל דמות האליל הזה הוא ארוה עם ראש אדם רוכין על משכבו, והתמונה הזאת משמשת גם לתאר על ידה את כמל דמות מלכי מצרים.

המושמים על דרכו במשך עתות כל הלילה עדי הגיעו אל שערי שחר. בלכתו למסעיו במחשכי העולם התחתון הוא מוביל אתו יחד את נפשות מתי עולם, נשמות בני האדם; ואלה האחרונות בעת לכתן בדרך מסוכנת כזאת הן עוצרות כח להאבק עם הבליון השואף להן ולהשאר צרורות בצרור החיים תחת כנפי רע, רק הודות לרזי התעלומה ותורת סודות פליאה, אם רק לא חשבו עמל מנפשן לקנות להן את הידיעות היקרות ההן. על פי פקודתו הן מאולצות לעבוד את הארמה בארצות המישור אשר בעולם התחתון, ובעונג רוחני אשר אין דוגמתו בחיי הארץ הן ששות לקראת כואו בזמן הנועד בליל המחרת.

אזירים, אלהי השמש בעיר אבידום, לפי המסורה היה גם הוא בראשונה אחד מכני האדם יושבי הלב, אשר התרומם למדרגת אל במשך הזמן (אזירים אלהי העולם התחתון ושופט נפשות המתים הוא אל אחר, ועל אדותיו עוד לנו מלים במרוצת ספרנו). האל הזה מלבב ומענין בכל הליכותיו יותר מכל אלילי מצרים, עד כי האגדות המסופרות על אדותיו לבנו מאד גם את לב הפלוסוף היווני פלופרך, אשר הזכירן בספריו יחד עם באורי המיתולוגיה המלאים רזי תעלומה כפי שבארון חכמי תורת הרזים הקדמונים; ויחד עם זה הנהו גם האליל אשר בו יתגלה בעליל הדמיון הנמרץ אשר בין הדת הכשדית והמצרית. כדבר המתאים אל האגדה האמורה למעלה, היה אזירים אחד מחמשת האחים התאומים אשר נולדו בפעם אחת להוריו הנכבדים הזוג האלילי סב ונייטה. אמנם רואים אנו, כי אדמת חם ארץ הפלאות מעולם, אשר עטרה אותה גם האגדה העברית בנזר מפלאות היצירה, בהאצילה עליה שפעת כח חיים להפרות נפש אדם, ששה בכרם אחד, היא הקדימה לחשוף את מפלאות כח יצירתה עוד מלפנים, ביצרה חמשת אלים בכרם אחד, וכלם בני קימא חזקים ומוצקים; ומי יודע אם לא הואילה האגדה העברית לציאת בדרך הכבושה עוד לפניו, ולעטר את ילדי העברים אנשי החול יצירי ההיסטוריה העברית פה על הארץ בעטרת הפלאים ההיא, אשר עטרו בו המצרים הקדמונים את אלילי קדשם בשמים ממעל? — מראשית יום הולדו לקח לו אזירים את אחותו איזידה לו לאשה.

ובמדה אשר אהב את אחותו איזידה, כן גדלה השנאה אשר שנא את אחיו סיט הנולד אתו יחד, ואשר מלחמת נצח נטושה ביניהם תמיד. כל אחד משני האחים לא יעצר כח להכריע את אחיו ולנצחו בהחלט, ועל כן רבו מאד הספורים על אדות מלחמת-נצח הזאת. לפי הרוח הנושב במרחבי הדת המצרית, כל אלי מצרים הנם אלים נאורים ובעלי רוח נדיבה, מלבד שני האחים התאומים האלה, אשר בהם נפגשו שני הפכים, הטוב והרע מזוינים וערוכים לקרב. אוזיריס הוא כח אדיר נובע כל טוב, כן בתכונתו המוסרית וכן בחוג עלילותיו בהיכל הטבע, בעוד אשר סיט היא דמות מוגשמת מכל הדברים אשר נחשבו בעיני המצרים לדע, — החשך, השאיה וערבות המדבר, הרוח הלוחמת הסוערת מנגב (Samum), חלי ומדוה ושער צהוב (שער צהוב נחשב לסמן שומאה ורוח משחית לפי ההשקפה שהשתררה בארץ מצרים, וההשקפה הזאת עצמה נקלטה גם בקרב העברים, ועל כן היה שער צהוב לסמן שומאה בנגע הצרעת). האליל סיט איננו אורח אשר בא ארצה מצרים יחד עם שבטי בני שם לוכדי הארץ בתקופת ממשלת הרועים, כי אם הוא תושב ואורח בארץ מעולם, רק כי אותו מצאו לוכדי הארץ מתאים יותר אל מושגיהם מכל אלילי מצרים, על כן בחרו בו לרוממהו ולתתו עליון על כל אלילי הארץ. אפס כי לא הצליחו במעשיהם. האגדה המספרת, כי נתחה גוית אוזיריס לנתחים רבים, ואיזידה זוגתו חפשה את שארית גוית בעלה האהוב, הקבורה בארבעה עשר קברים במקומות שונים, עדי מצאה את גזריה במקום הקבר, — אגדה כזאת אנו פוגשים גם בארצות אחרות, רק שם היא מתיחסת אל שם אלהים אחרים. האליל „הרס“ יופיע על כמת המחזה לנקום את נקמת אביו. פה יגלה לנו האליל האחרון הזה בשלש מדרגות:

- (1) הרס בתור ילד נשא בזרועות הורתו, (2) הרס בתור מתנקם,
- (3) הרס בתור ממלא מקום אביו; ובכלל הנהו אליל השמש בשלמותו.

משפחת האלים הזאת נראית לנו כקרובה יותר אל החברה האנושית ותכונותיה, והיא מחוננת ברוח חיים יותר ממשפחת „רע“ או איזו אגודה אחרת מקהל אלילי מצרים. פה הננו ראים בעליל

יסוד עקרי איתן, אשר במדה המתאמת אל פעולתו והשפעתו, הנה מערכת האורות וצללי החשך, הערוכים אלה כול אלה וכוללים בתמונת פני האלים, עוברת ומתהפכת לטוב או לרע מוסרי, עד כי בכח המחזה הזה יתרומם וישגב מאד אלהי הגור, ויתהוו למגן ולמחסה לצדק ומישרים ולמוקור נובע שפעת טוב וחסד. מלבד זאת, אל כל אל טוב וחונן אשר בדת המצרים נלווה גם אלילה, אשר דמתה יותר מהעתקה חורת-פנים לתואר פני בעלה האליל, והמשפט הזה מתאים אצל מרבית אלילות מצרים. גם על פני האגדות המתולוגיות המספרות גם את רוב העמל והתלאה אשר מצאתם שפוך כמו כן איזה הוד ורוח הן מיוחד, הנותן לתכונותיהם ומדותיהם איזה עומק ורוחב מלאים מוקס-תגוה, אשר לא נראה כמוהם אצל יתר האלים המאושרים והשאננים בארץ מצרים.

פְתָה — האליל השוכן בעיר מופ. על יד הארמון הבנוי לשמו נמצא עוד ארמון שני מוקדש לשם השור הקדוש „אפס“, אשר כנו אותו בשם „היי פתה השניים“. ויען כי שני האלים האלה שכנו יחד איש בכתף רעהו, הנה זאת היא הסבה, כי בכל עת בקשו תורה עיונית לרכוס אותם, אם גם בפתילים דקים מן הדקים, איש אל רעהו, ובכך היה הפר לתמונה גשומת של האליל הרוחני המתעלם מן העין. ובאמת הדת אשר לצמד האלים האלה מוצאה עוד מימי קדם אשר לפני ההיסטוריה, ואך לשוא ננסה לרקום רקמת עיון ומחקר על דבר היחס המקורי אשר ביניהם בעצם וראשונה. השם „פתה“ הוראתו „יוצר ובונה“ והיונים קראו לו כשם אלילים, אליל האיש — פועל ואמן (Gephaistos). בעת המאוחרת החלו להציג אותו בשורה אחת עם אלהי השמש, ויכנהו בתארים רבים: „הנכבד“, „הארמוני“, „בעל הפנים המסבירות“; אפס כי לפנים היתה תעודתו, כפי הנראה, קרובה יותר אל כח החום היסודי השורר בקרב הבריאה, אשר רק הוא הנהו המקור הראשון שממנו נובעים כל תנועה וחיים בעולם. כאזורים ורע הנהו גם הוא אלהי העולם התחתון אשר מתחת לארץ, ואליו תנהרנה נפשות בני האדם אחרי מותם. אָמור אמרו, כי הוא הפותח את שפתי הרפאים, זאת

אומרת: הוא החוקר ודורש אותם ושופמ אותם על עלילותיהם . אולם מצבו נכבד גם בעולם העליון , אשר שם הוא עומד על משמרתו בתור אלהי הצדק והמישרים ; הוא מכונה בשם „אדון אמת המדה“ , והשם הזה מרחיב את שלטונו על המדות וקצבת גבולות הארץ , אשר ערכם היה רב מאד בארץ מצרים , בגלל הנילוס אשר הציף את מימיו על פני האדמה מדי שנה בשנה ומחה בשמף מימיו את קצבי הגבול , עד לבלי דעת נחלת איש ואחותו . בנו הוא האליל אִי־הֶטֶפ , מרבה השלום ; היונים חשבו את האליל הזה לצר ואויב ויכניחו בשם אסקלפיוס . בתור אלילה בקרב האגודה המושולשת הזאת היתה „כֶּחֶת“ , אשר הקדישוה והעריצוה בעיר בוכסתים בעם האלילה „כסת“ , ושמה נהרו מכל קצוי ארץ מצרים לחוג הגים רבי תפארה לכבודה , וסמל דמותה אשר ערכו לה — תבנית התול . אמנם כאשר נחזה , הנה היתה תמונת פתה מוגבלת מאד בערך אל האלילים רע ואזירים , ועל כן הוא מתאחד בנקל עם אלים אחרים . האלים המרכבים פתה־קְקְרִי ופתה־קְקְרִי אִוְרִיס נפגשים לנו לעתים קרובות יתר הרבה מאשר האל „כֶּתה“ מובדל ומופרש לבדו .

מכל הבהמה והחיה אשר נקדשו בתור אל בארץ מצרים הצטין הפר הקדוש „אפס“ , כן במדרגת קדושתו , אשר בזה עלה על פני כל אחיו מהמין הזה , וכן בהוד ותפארת חיצונית אשר פארו את היכל מקדשו ואת העבודה הדתית המקודשת לשמו . גם האגדה לא מנעה ממנו תפארת נזר מפלאותיה , בהטביעה עליו חתמת קדש עוד טרם גיחו מרהם , וכן יסופר : כי אפס יולד מפרה בתולה אשר נעברה מקרן אור שמים אשר זרח עליה . כפי עדות סופרי היונים וכפי תבניתו המחוקה על מצבות הזכרון , היה כלו בעל צבע שחור , על מצחו כעין משולש לבן , על גבו המונת נשר ; ועל צלעו הימנית תבנית חצי־סהר מצבע לבן . אפס שכך בהיכל קדשו המפואר בעדי זהב , ושני הדורים מרוחים מוכנים למענו . כהני אפס כלכלו אותו ביד־נדיבה ויפנקו אותו בכל מאכל דשן ושמן , וינצורוהו מכל משמר . הוא רבין על מרבדי־ משי יקרים , והרמוזן מלא פרות בריאות ויפות הוכן למענו , למען יוכל למלא את תאותו כחפצו , ומעין מים נמצא על יד

הארמון להמציא לו משתחו בעתו. סביבות הארמון נמצאה הצד רחבת ידים, ושם טיל אפים ברוחה כפעם בפעם בחצרות קדשו. רבים הם הבאים אל מקדשו לשאול את פיו לכל הפיץ וענין כאשר ישאל בדבר אלהים, והוא יענם; הבא לשאול את פי אפים יושיט לו אכל על כף ידו, והיה באכול אפים את הצידה המוגשה לו אות הוא בתור מענה „הן“, ובחדלו — „אין“. ביום חג ומועד הקריבו לו קרבנות, ורק את בני מינו, וביחוד פרים אדומים. יותר מכל חג ומועד הרבו המצרים לפאר את יום חג מולדת אפים, והוא בעת הציף הנילוס את מימיו, כי אז הובילו את אפים כרוב הפארת, ויקיפו יחד אתו את חוף הנהר, וכה חגגו שבעה ימים בזמרה ובמחולות וזבחי קדש לרוב. במלאות לאפים כ"ה שנה הומת בידי כהניו, ואת גויתו השליכו בבאר קדוש, כמו פגה קדושתו ממנו ויהי כאחד הפרים. אולם אם פקודת מות תבוא עליו עוד לפני 25 שנים לימי חלדו, אז חנוט יחנוט ויושם בארון עדוי ביקר כל חמדה, וימצא לו קבר בארמון סרפים המהולל בקדשו. הארמון הזה הצטיין בגדלו ותפארתו ובמעשרות הרבות אשר השתרעו בתחתיתו, ושם הושמו הארונות האוצרים בקרבם את הגויות החנומות, גויות אפים, אחרי מותו. הוא נמצא בעיר מופ, ונגלה בימינו על ידי החכם פרוטא בשנת 1850. תקופת עשרים וחמש השנים אשר נקצבו לימי חלדו של אפים מכוונת אל תקופת 25 שנים, שנות מחזור הלבנה, כי אז השתוו שנות החמה והלבנה יחד (המצרים חשבו את מחזור הלבנה 25 שנים). כמות אפים, כל עוד לא נמצא פר אחר אשר בו נמצאו כל התנאים הדרושים למלאות את מקומו, היו ימי יגון ומספר לכל ארץ מצרים, אשר כסתה את פניה במסוה אבל, ובדמעת עינים חכתה ליום המאושר אשר יופיע אלהים חדש בשעריה.

אלה הם אבירי האלים, אשר נקדשו בימי תקופת שלטון מלכי מצרים הקדמונים, כלומר בימי מלוכת שש המשפחות הראשונות. בהגיענו אל משפחת המלוכה השתים עשרה, אחרי הרוח הממושך בתולדות ימי הממלכה, אשר אין כל זכר ממנו בכל דברי התבנות הרשומות על פני מצבות הזכרון ובספרי

הספרות העתיקה, במשך עת-הבינים אשר בין 2500 ובין 2000 לפני ספה"נ, הננו מכירים איך הועם אור האלים האלה, עד כי במהרה נהדפו משאתם ואחרים כאו לעמוד תחתם בראש קהל האלים, הם האלים המקומיים אשר בנא-אמון ובכל המחוזות אשר סביבותיה. מכלם יענין את לבנו יותר האליל אמון מנא-אמון המצוין מאד, בן בתכונתו וכן בתולדות ימי חייו, אם גם בעצם וראשונה נכברו כערכו גם האליל "חס" אשר השתרר בקרב יושבי עיר קפה אנשי האדמה, והאליל "מונט" בעיר הרִמְנָטִים. "אמון" — הוראתו העצמית, "הנעלם והצפון", כלומר הכח הנסתר בתוך הטבע, וכהאליל פתח בן גם זה, אך חזון יקר הוא כי יופיע מובדל ומופדש בפני עצמו; כפי הרגיל להיות הוא מורכב עם אל אחר, ולכל לראש עם האליל "רע". המצרים תארו את דמותו בתמונות שונות, פעם צירו אותו בדמות איל אשר קרניו מתפתלות למטה, והוא סמל הכח והעזו, ופעם בתבנית אדם עם ראש איל. אך במרבית המקרים הוא מצויר בתבנית אדם ושתי נוצות ארוכות מתנשאות למעלה על ראשו; הוא יושב על כסא מלוכה ואשתו האלילה, "מוט" לימינו, בידו הימנית שרביט המלוכה, ובשמאלית תבנית שתי וערב (כתבנית שתי-וערב הנהוג בין הנוצרים), והוא סמל דמות חיי הנצח אשר להאלים. בתקופת העת המאוחרת, בימי משפחת המלוכה השמונה עשרה והעשרים, פרחת דת אמון והשגשג עד מאד בעיר תִּבְיִן, ואז הורם אמון למעלת "מלך על כל האלים", "אלהי השמש", ויכבדהו בתור יוצר התבל, נוצרה ומקימה. ובהשתנות העתים השתנה גם אמון בתכונתו ותעודתו, עד כי בימי משפחת המלוכה העשרים ואחת הצטמצמה אלהותו של אמון בחוג צר, ויהי לאל היודע כל ומגיד מראשית אחרית (Orakelgott); ובהיותו נצב על משמרתו הנכבדה הזאת להשיב לשואליו דבר ולנבא את הצפון בחיק העתיד, גדל כבודו מאד גם בכל הארצות מסביב, וגם בארץ כוש ובנאות המדבר אשר בערבות לוב הקדישו והעריצו את שמו ולמוצא שפתיו יחלו. בימי קדם נודע לשם ולתפארת היכל הקדש אשר הקימו לשם האליל אמון בנאות המדבר בלוב, אשר שמה נהרו מכל הארצות לשאיל את פי אמון להגיד את האותיות לאחור,

ובין מבקרי הבית נמנו גם המלך אלכסנדר הגדול (מוקדון), קאמו הרומאי וקמביזס מלך פרס. כמהלך שנים עשר יום מעיר מופ לפאת מערב בערבות לוב השתרע נא-המדבר המכוסה במעטה ירקרק דשא ועצי תמרים גבהי קומה פארוהו סביב; בצל עצי העדנים האלה התנוסס ארמון תפארת מוקדש לשם האליל „אמון“, ועל שמו יקרא אי-הערכה הזה בשם נא-אמון (Ammonsoase) (*). מכל ארצות אוזיה ואפריקה שלחו מלכי העמים את ציריהם ומתנות יקרות בידיהם לבקש עצה ולהודיע על עתידותיהם מפי אמון. על אדמת נא-המדבר הזה נאחזה משפחת כהנים המשרתים לפני האליל בהיכל מקדשו, ועל ידם הביע אמון את רוחו ויענה לבל שואליו דבר. האליל אמון ורעיתו מוט ובנם חנן חברו יחו, ויהיו לאגודת אלים משולשת אשר קבעה מושבה בעיר תבן.

כה כרעו ויכנעו האלילים המשתררים בתחומה של עבודת האדמה מפני אלילי השמש, אשר לאט לאט הרחיבו את שלטונם ויכבשו לפניהם את מרחבי אופק הדת כלו. פסילי האלילים הגסים השוכנים בכפרים, במעונות אכרים, הנשואים על כנפי הרעיון של הכח הגדול, כח המוליד המצמיח והמפריא השולט בעולם — הם נהרפים ממצבם ונסוגים לאחור, מפני הדת המסתופפת בהיכלי מלך, אשר פניה נטויות נמיה ישרה אל מול פני אלהי האור.

האמנם היתה הדת הקדמונה אמונה באחדות האל? — אנחנו העברנו פה רק אחדים מראשי אלילי מצרים אשר רבו שם עד לאין מספר. אלה הם האלילים, אשר רכשו להם את לב המלכים והכהנים בערים הגדולות לאהבה אותם;

(א) לפי דעתנו הנה השם „נא“ בעברית הוראתו על Oase, ובל"ד „נאות“. ובהיות כי היכל הקדש הבנוי לשם האליל אמון בנאות המדבר נודע לשם כימי קדם, ואליו נהרו מכל אפסי ארץ, על כן נקראה גם העיר תבן, בירת ממלכת האליל אמון, בשם „נא-אמון“ אשר באמת הונח בראשונה על נאות-המדבר אשר במדבר לוב. השם נא-אמון הוא כמו באשכנזית Ammonsoase. לפי דעתנו הנה זאת היא כונת המלות „הנני פוקד על אמון מנא“ (ירמיה מו. כה), כלומר על האליל אמון מנא המדבר אשר שם נקדש ונערץ מאד במקדשו.

ואלה האחרונים שאפו בלי תפונה להרים את מצב העם על ידי הרמת מדרגת הדת, ולפי השקפתם האלים אשר הקדישו והעריצו הם, הם הנם הנבחרים למען הויכיל אל המטרה הרצויה. הרשות נתונה לנו להניח, כי הדת המוקדשה לשם האלים הנאורים אשר בארץ מצרים היתה מוכשרת להפיח רוח דעת במחזיקים בה ולהביא אותם באחרונה לידי אמונה זכה באל אחד. ולמען תת עוז ותוקף לאמתת הנחתנו הננו להביא פה איזה תוצאות לקוחות משיירי הקדש אשר להמצרים, אשר שרדו אלינו מתקופת ימי משפחת המלוכה השמונה עשרה (1590 לפני ספה"נ), ואשר בטח הנם עתיקים לימים עוד יותר.

הפלה להאל הָרַם.

"כל אלי שחק יכירו וידעו את האל האדיר השולט על פני תבל... הוא ישפוט תכל כרצונו, ותחת ידו יכנעו שמים וארץ. הוא הנותן צו ופקודה לכל בני האדם לדורותיהם, כן אשר בהוה, וכן אשר בעבר ובעתיד, כן להמצרים, וכן לכל עמי הנכר. על פי דברו וברצונו ינוע המאור הגדול, השמש בשמים, רוחות וזרמי מים, עצי יער וצמחי שדה למיניהם. הוא אלהי כל זרועי האדמה, הוא המצמיח על פני ארץ עשב ודשא ומפריא את האדמה בשפעת תנובה; הוא המשפיע כח תנובה ומפיץ אותו על פני כל הארץ; לפניו יכרעו וישתחוו כל בני חלד, בו ישמחו ויעלוז, וכל הלבבות ימלאו רך וששון. כל הנשמה תהלל את טוב לבו; עדנת רוחו מושכת את לבנו לדבקה בו, ואהבתו מה רבה בלב כל בני האדם!"

ההלה להאל פתה.

"לו אנחנו אסירי תודה בעד כחנו ומפעל ירינו, לכתנו ברגלינו, ראות עינינו, נשמת אפנו, כח זרועותינו ואמץ הלב; לו אנחנו אסירי תודה בעד מעללי הגוויה והשפתים, כן אשר לכל אלי שחק וכן אשר לבני האדם ובעלי החיים למיניהם, בעד הדבר והשכל, בעד כל הצפון בקרב לבנו ובעד כל אשר תבענה שפתינו.

הפלה להאל פתה-טַטְן.

"לכו נא נברכה ונרומפה את האלהים היושב בטרומי שחק, המגין בחוג צל כנפיו על האלילה, "נוט" מלכת השמים.

האלהים אשר יצר את האלים ואת שלשלת דורות בני האדם,
אשר ברא כל ארצות תבל ואת הים הגדול בשמו ובמאמרו,
לאמר: "תהי ארץ".

תפלה להאל אמוֹן־רע .

"לך אלהינו התהלה והתפארת, האל היוצר כל, ארון כל
חוק ומשפט, אבי כל האלים, בורא האדם וכל היקום החי על
פני הארץ, ארון הזרעים, המצמיח חציר ותנובה לחית השרה...
האל היחיד שאין כמהו ואין כרמיונו... המלך האחד, היחיד
והמיוחד בקהל האלים, הנקרא בשמות רבים, אשר מספרם לא
נרע".

כן גם נמצא שיר תהלה לכבוד הנילוס, אשר נחשב גם
הוא בתור אל ראשי, וגם עליו הביטו המצרים כעל אל מנהיג
מכלכל ומקים את כל היקום. משירי־תהלה אלה ומן הדומים
להם הננו באים לידי תוצאות נכבדות בערכן על אדות תכונת
הדת העתיקה של המצרים, והוא: כי בהכרח כבר הכירו מחברי
שירי התהלה את האל האמתי, אלהי העולם היחיד והמיוחד,
והוא הוא אשר אליו פנו בכנותם אותו בשמות שונים כאלה.
ובכן, הננו יכולים להחליט, כי ראשית הדת אשר השתררה בארץ
מצרים היתה האמונה העתיקה במציאות אל יחיד ומיוחד.

באמת ישנם מקורים המוכיחים בשפה ברורה עוד
יתר מאלה האמורים למעלה, כי הדת המצרית הסתעפה מן
האמונה באל אחד נשגב. מלבד המקורים המובאים למעלה
הראה הח' לה־פאשוֹר־נוֹף עוד על מקום אחד במגלת הפפירוס
אשר בבית גנזי הספרים בטורין, ששם מסופר על אדות דברים
אחרים המושמים בפי אל אדיר וכביר, העומד ומתקים תקומה
טקורית ועצמית; האל האדיר הזה הוא אשר ברא את
השמים והארץ, נשמת כל החיים, בני האדם וכל היקום,
האלים, הבהמה, החיה, רמש וצפור כנף וכדומה לזה. העצם
הנשגב והאדיר הזה יביע אמר:

"אנכי בראתי שמים וארץ... אנכי הוא הנותן רוח ונשמה
באף כל האלים. עת אפקח עיני או יופיע אור, עת אסגור
עפעפי והיה חשך. כבקר הנני "תִּפְרָה", כל היום — "רע",

בערב „טום" א).

החכם די-לא-רוזה מחליט, כי דת המצרים אשר בראשיהה
 גוסדה על האמונה באחדות האלהים ותכלול בקרבה אמונה זכה
 וצרופה בהעצם הנשגב עם כל התארים התלויים בו, בהכירה בו
 אל יחיד בורא ומחולל כל, אוהב את בראויו ומחוקק למענם
 חוקי צדק ומישרים, — נמתה מן המסלה הישרה הזאת
 בורם העתים, ותצער הלוך וקרוב אל האמונה הנסה רבת-
 האלילים. כחמשת אלפי שנים כבר חלפו עברו מן העת ההיא
 אשר הושר בעמק הנילוס שיר תהלה, למען רומם את משגב
 האמונה הצרופה באחדות האל ובחיי הנצח אשר לנפש האדם;
 אפס כי בתקופה האחרונה בתולדות ימי הארץ הזאה הננו רואים
 את המצרים שקועים במעמקי האמונה הנסה אשר לא תשים כל
 מעצור לפני המון האלילים ההולכים ומתרבים בקרבה לאין קץ.
 לפי דברי הח' לפאזרנוף נקל מאד להוכיח את קדמותו
 של הצד הנשגב הנשקף לנו בקרב הרת המצרית; אולם
 איננו טאולצים לחרוץ משפט כי הרת המצרית בכללה הנה
 רק נסיגה לאחור וירירה לטטה. לוא נטל עלינו להביט

(א) „טום" הוא אלהי החשך, מקור כל יגון ורע בעולם, הוא שפע
 הרעה הטבעית והמוסרית יחד. מן השם הזה נבנה בשפת עבר השרש „טמא"
 המכוון גם הוא אל הנטיה הזאת עצמה. הננו רואים כי בתקופת העת אשר
 התודעו עמי בני שם אל המצרים החלו להשאל מלות שונות משפתם, ובהיותנו
 נשענים על נקודת ההנחה הזאת תסור מעינינו הפליאה הגדולה אשר התפלאו
 עליה חכמינו הקדמונים בדברי הכתוב „מן הכהמה הטהורה ומן הבהמה
 אשר איננו טהורה", עד כי השכילו חז"ל להוציא מזה מוסר נחמד לאמר:
 „עקם הכתוב שמונה אותיות כדי שלא להוציא דבר מגונה מתוך פיו". ובאמת
 הדברים מובנים לפי פשוטם. החלק ההיסטורי הכלול בספר תורתנו הוא
 קבץ מסרות עתיקות שהתנהלו מדור לדור בקרב העם העברי, עד אשר אספן
 המחוקק בתמונתן המדויקת, כפי שמצאן, וישימן בספרו. ויען כי המלה „טמא"
 היא מלה זרה בשפת עבר, על כן בהכרח נאמר תחת „הבהמה הטמאה" —
 „הבהמה אשר איננה טהורה", כי בעת ההיא עוד טרם נלקחה המלה „טמא" אל
 גבול שפת עבר. וזה לנו לאות, כי דקרק כותב התורה בכל מלה ומלת
 שיצאה טעמו.

על האמונה באחדות האלהים, אשר השתררה במצרים בעצם וראשונה, כעל סגולה יקרה שנתנה לבני האדם ממרומים, אשר לא ידעו בני האדם הקדמונים דליי־הכשרון לנצור אותה ולמסרה לדרורות העתידים בעצם טהרתה, כי אז נראתה לנו ראשית דרכי ההיסטוריה של הדת הזאת בתמונה נוראה ופרועה מעוררת יגון. ואם אמנם האמונה באחדות האלהים הופיעה בארץ מצרים עוד בתקופה קדומה מאד, בכל זאת אין כל נחיצות מוצאת לנו להחליט, כי היא איננה פרי כח ההגיון והמחשבה אשר להאדם. נשענים על יסוד כל הידיעות אשר נודעו לנו הננו מרהיבים עוו לאמר, כי האמונה הזאת איננה ראשית הנצה, כי אם הפרי המבוכר שהצמיחה מחשבת לב האדם, אשר נתבכר כל צרכו רק אחרי התפתחות ממושכה. אי־אפשר לשכל האדם, הנובע גם הוא מכח היצירה הכללית אשר השליט האלהים בעולמו, להגיע לידי הכרת תכונת אלהים וגבורתו וכח אלהותו רק ביגיעת כח הגיונו, ולהשיג הכל השגה ברורה בדרך ישרה בלתי־אמצעית וכפעם אחת. נצני האמונה באחדות האל נפרים בקרב עמים רבים על פני הארץ, ורבים מחוקרינו נוטים לראות בזה כמו הרגשה טבעית הרוחפת את האדם לנכח האמונה הנשגבה הזאת; והגרעין הזה, אשר הניחה הטבע במקומו הראוי לו, הולך ומתפתח ומסתעף לשריגים וענפים בעזרת כח ההגיון והמחשבה הפועל עליו פעולתו במשך עת ארוכה. ראשית צמיחת מחשבה ורעיון כזה הננו פוגשים אצל העמים הפראים, אשר אצלם כל הרגשה טבעית (אינסטינקט) דקה מן הדקה מתרשמת בכח גדול ונכרת היטב; והמצרים המסוגרים בארצם בעמק הנילוס, במדה ההיא אשר התפתחה אצלם התרבות, אשר החלה מיסודות קדומים גסים, עדי הניעה אל התפארת הנשגבה אשר אין בארץ משלה, — הצליחו בעבודתם השכלית יותר מכל עם ולאום, לברר וללבן להם השקפה נכונה ונשגבה על האלהים אשר את יצוריו וברואיו העריצו והקדישו בקדושה דתית. שערנו נא בנפשכם אל גדול המגביה לשבת במכון שבתו ומטעון קדשו המלא אור שמים הוא שופך את ממשלתו על ממלכה גדולה כארץ מצרים, אשר מלכה האדיר איננו יודע

בארץ משלו; אֵל אשר הארמון הנוער למעון לו פה על הארץ בנוי בהוד הפארת שאין דומה לו; אֵל אשר השגיב בכחו לאחד תחת דגלו את המדינות הנלחמות יהד זה ימים רבים, ואשר הרחיב את חוג השפעתו ושלטונו על ארצות רחוקות (בעת הפרחת מצב חיל צבא מצרים), אֵל אדיר כזה — הן רק למראהו יתעורר רוח כהניו ובעלי בריתו, לשפוך את נפשם בשירי תהלה נשגבים, ולהתרגש מעצם רוטמותו התרגשות עצומה עד הגבול הקיצוני; ועל כן גדלוהו וינשאוהו על פני כל יתר הכחות השולטים בשמים ובארץ, ויהלל בתור יוצר כל ומושל בכל.

ובאופן הזה נגלתה התקרבות המחשבה אל גבול האמונה באל אחד, אבל רק בכחינת נבואה ובררך הזהרה; תנאי הארץ עצרו בעדה מהתכונן בתור אמונה כללית או דת שלמת במדינה. החוקרים הקדמונים מחברי שירי התהלה הנו', גם בהרקיעם מרומים על אברות מחשבתם, גם בעת אשר, כפי הנראה, הם מדברים דבריהם על אדות עצם נשגב, אל יחיד ומיוחד בכל העולם, הנה עינינו הרואות כי בתור יסוד למחשבתם והגיונם מונח איזה אל מקומי, יצור פשוט, אשר מקום משכנו קצוב ומוגבל בהיכל מקדשו, ואשר סמל דמותו מתגלם כאחת מבהמות הארץ, הקשורה ומשולבת עם אגדה הפלה, והמוקדשת ונעבדת בעבודה דתית מוגבלת ומיועדת להעם. החזיונות הגסים האלה הם אשר עצרו בעד מעוף רעיון אחדות האלהים בארץ מצרים מהתרומם למעלה, ויורידוהו שנית על הארץ מטה. על כן בכלל קשה מאד למצוא בארץ מצרים אמונה באחדות אלהים זכה וצרופה, אמונה באל יחיד אשר מבלעדו אין אלהים. האחרונה מן הרשימות העתיקות אשר העתקנו למעלה היא מהקרבת יותר אל האמונה באחדות האל כפי הכנייה המוגבלת פה; אבל השורה האחרונה עוקרת את כל ההולכות לפניה, והיא יוצאת מחוץ למחיצת האמונה באל יחיד.

פה נחשוב לנכון להזכיר את הנסיון לתקן תקונים בדת; שנעשה באחרית ימי משפחת המלוכה השמונה עשרה, אשר שאפה לצמצם את הדתות השונות במרכז אחד, באופן כי העבודות הדתיות השונות תהיינה מכוונות אל עצם אחד. אפס

כי האל המרכזי אשר נבחר הפעם היה גם הוא עצם חמרי, — השמש, אשר הורם למעלת אל ויקרא בשם „אמן“. המחוקק אשר יצר את הדת החדשה הזאת היה המלך מנפם הרביעי (1488 לפני כפה"נ), אשר התפאר מאד בכבוד דתו החדשה אשר יסד, עד כי התכנה בשם הכבוד „חוט-אן-אמן“, לאמר: „תהלת מאור השמש“. המלך הקנאי הזה, אשר על ידו נערך הנסיון הגדול לאחד את כל הדתות השוררות על אדמת חם ולערוך מהן דת אחת כללית לכל הממלכה, שקד ימים רבים לבצר את דתו החדשה ולכוננה ולתת לה תקומה בעתיד בקרב ממלכתו. אולם חפצו לא הצליח בידו, ודתו אשר יסד בעמל רב היתה קצרת ימים עד מאד. אך עצם המחוקק את עיניו, ועד מהרה צעדה דתו החדשה בצעדי ענק לרדת מעל אופן חיי הממלכה, וכל בני בריתה נפוצו מעליה, עד כי התכחשו אליה גם בני משפחת המחוקק, ובימי דור אחד צללה בתהום הנשיה. הדת אשר אמר המלך חוט-אן-אמן ליסד אולי נדמתה יותר מכל אשר היו לפניו בארץ מצרים לאמונה באל אחד, אם לא על פי תכנה הפנימי, באשר כי קצרה ידה להתרומם למעלה מגבול העולם החמרי, ותבקש לה אלהות רק במרחבי חוג פעולת חושי האדם, עכ"פ בתמונתה החיצונית, או יותר רצוי לאמר: על דרך השלילה ביחסה את הכח האלהי רק לעצם אחד, אשר הכירה אותו לכח נשגב המבריח בתוך הבריאה, ואחר בלעדו לא ידעה, ועל כן בה במדה שהתרחקה מדת האלילית רבת האלים, בערך הזה, נוכל לאמר, התקרבה אל האמונה באחדות האל. כלמרבית מחוקקי הדתות זרה להמלך הקנאי הזה מדת הסבלנות הדתית, ויאמר להפיץ את דתו ביד חזקה, וכיד הממשלה אשר חזקה בידו רדף את אלילי מצרים, אשר שאף להרוף אותם כלם מפני האל החדש אשר הקים לעמו. אולי התכוון בזה לבצר את מוסדות הממלכה, למען תתמך כלה על דת אחת ולמען תעזר ותכנה אחדות הממלכה והעם בכח אחדות הדת. בודאי הרגיש המלך את התסיסה העצומה המתחוללת בקרב הממלכה, ויאמר לקדם את פני הרעה, כי, כידוע, אחרי מות המלך הזה נקרעה

ממלכת מצרים לקרעים, ומלחמת אזרחים ארוכה נמשה בארץ לרגלי זדון עריצים אשר אמרו לגזול את כסא המלוכה, וכה רבתה המהומה בארץ, עד אשר הגיע לכסא מצרים המלך הרימתיב, ובימיו שקטה הארץ. וחרף כל המעלות הטובות אשר לדת כזאת, בערך אל הדתות הקודמות לה, אם נשקיף על הענין מנקודת השקפה נאורה, לא יכלה להתקים, ותפול ברגע צאתה לאוויר העולם. הסבה פשוטה מאד: המצרים אשר הסכינו עם אליליהם הרבים לא יכלו להשיג חיון מזור כזה, אל בודד במרחבי העולם, או עולם גדול ריק מהמון אלים, מלבד אל אחד מצומצם בנקודה אחת, אשר כמוהו כאין בעיניהם. גם הרדיפות אשר רדף המלך את יתר אלילי מצרים בשם קנאתו לדתו החדשה, הועילו רק להותה, כי בזה הסב את לב העם מאחריה. המצרים האמינו באלים רבים, אולם בעת עבוד המצרי את אחד האלים בהכנעה ובלב תמים, גם אז איננו מכחיש בשום אופן מציאות אלים אחרים גדולים ואדירים במקום אחר. כי גם אלהי עמי הנכר נחשבו לאלהי אמת, ליצורים כבירים ואדירים, כל אחד בארצו ובמקומו. האל האחר הנציב לנכח פני האיש הנחשב לאחד מקהל בעלי בריתו, הוא יהלל וינשא למעלה על פני כל האלים המתחרים אתו, הוא מרומם בפי כל עובדיו, מבלי שום לב אל אלו אחר זולתו; ובאותה שעה עצמה האיש הזה מאמין באמת ובלב תמים גם במציאות אלהים אחרים זולתו, והוא מרגיש את החובה המוטלת עליו להשתחוות להם ולעבדם, אם יקר מקרהו לבוא בגבול הארץ הנתונה תחת שבט ממשלתם. אם המשורר העברי אשר אמונת האחדות היתה תקועה עמוק בלבו אומר: "השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם", הנה לעמתו תענה הדת האלילית: "השמים שמים לאליל השמים, והארץ נתונה לקהל אלים שונים", לאלילים רבים השולטים בה איש איש במקומו הנוער לו, בחוג מוגבל וידוע, לכל מדינה ומדינה שלטון אל מיוחד, באופן אשר שלטון הדת והשלטון המדיני שזורים יחד, ומלכותא דרקייע ומלכותא דארעא מקבילים בבחינה הזאת אחת מול אחת.

ע ר ב ו ב ה ה פ כ י ם . שירי הקדש אשר להמצרים אוצרים

בקרבתם השקפות עיוניות על דבר האלים, אשר נוכל להזכירן בקצרה. כאשר ראינו, הרעיון וההגיון הדתי אשר השתרר בארץ מצרים הוא כלול כמעט כלו מדעות הפוכות המחוכרות יחד, ושיטה בלולה כזאת חדרה אל תוך הדת ותעמיק אל תוך לבה ונפשה. אם את אגודת השעת האלים אשר נפגוש באיזה עיר נוכל לדמות להצר בית המלוכה, אשר אחד או שנים מהם עומדים בראש האגודה ושולטים ברעיהם, הנה לעמת זאת הננו רואים ברשימות הזכרונות הרבים לאין מספר אשר השאירו המצרים הקדמונים אחריהם, את כיצב האלים מסודר באופן אחר, כמו הם מתאחדים לדבר אחד שלם. האליל „רע“ מופיע בתמונת האליל מוט ומתגלה בכל התכונות המכוננות לזה האחרון, וכן גם להפך; פה יופיע אחד האלים בתמונה אחת ידועה ומכונה בשם זה, ושם — בתמונה אחרת ובשם אחר. לרגלי הרכבת השמות של שני אלים יולד אל חדש; ואלים כאלה הנקראים בשמות כפולים ומשולשים, ובשמות אשר מדרגת הרכבתם עוד גדולה מזה, היה נהיו בתקופת עת מאוחרת לאבירי האלים, המתנשאים על פני כל האלים. רעיה־רמתיים וא־מון־רע התהוו לאלים לאומיים, וגם תעודות רבות שרדו אלינו המספרות את כבודם וגדולתם.

ומזה רק צעד אחד קטן אל האמונה באלהותו של העולם כלו. נחוץ רק כי יפשו האלים את תכונתם הפרטית האישית (Individuale) המבדלת ביניהם בין איש לרעהו, ואל אחד בהתגדלו ובהוסיפו חיל יוכל לבלוע את יתר האלים הקטנים והחלשים ממנו, אם רק הם ברואים בצלמו ובדמותו. אלילי מצרים הרבים על פי מצעם אשר כבשו להם בארץ, אי־אפשר היה למו להלוף ולהכחד, כי הקשר אשר ביניהם ובין מקום מושבותיהם אמיץ מאד, והוא הנותן להם חיל וכח חיים להאריך את תקומתם. אפס כי כה נדמו בדמות פניהם, עד כי יוכל האחד להיות נחשב להעתקת תמונת פני רעהו, וקהל־המונם — להעתקות תמונת פני אחד מהם. האחד בין כל אלילי מצרים אשר הרבה מאד לבלוע את אחיו האלילים חיים, הוא האליל הגדול „רע“ אלהי השמש, אשר קבע מקום לשבתו בעיר קֶבֶן. האל הזה מתואר בשירי התפלה

המקודשים לשמו בתור אל נצחי אשר הוליד את עצמו. גם הושר לכבודו שיר תהלה בעל 75 בתים על דבר 75 תמונותיו השונות, אשר בהן יתגלה חליפות; התמונות האלה הן תבניות אלים שונים, כמלי דמות כל איתני הטבע האדירים, והעתקות שונות מתואר פני כל החוליות הבלולות ברתוקת הבריאה. פה הננו רואים את המחזה המעציב ההוא, אשר ידו הקשה נכרת גם בחיי האלים במרום כמו בחיי האדם על פני הארץ מתחת, את התמורה ומסבת העתים המנבהת שפלים ומשפלת רמים, אשר היא היא הסולם הקדמוני המוצב בתור מעברה בין רום ותחת, ואשר בו יורמו ויושפלו, יעלו וירדו גם בני-אלים. לנגד עינינו המון אלים נהדפים ממצבם הרם בתור שליטים חכמים עומדים ברשות עצמם ומושפלים במדרגת מצבם עד כדי להתגלות רק בדמות „רע“ ובתמונותיו השונות, ובאופן הזה תופיע בהיכל הקדשים, המוקדש לשם כל אלילי מצרים (Panteon), איזו אחדות בעלת צורה מיוחדת. אבל רע איננו מחונן ומשופע בכח כל צרכו, למען סגל לו את התמונה הכי-נכונה מכולן, ולשלוט כרצונו בתור מושל יחידי בעצם כחו המקורי. אמנם הוא אל, אבל איננו אל חפשי ועומד ברשות עצמו; רגשי הכבוד והיקר אשר הגה לו לב עובדיו אינם נובעים ממקור האמונה באחדות האל, כי אם מכח אמונה רבת אלילים. במצרים אין האחד יכול לשלוט על הרבים; ום התהלה והתפארת אשר יפזרו להאליל „רע“ במצרים בתור אל עליון ונשגב בהחלט, לא תהיינה למעצור בעד העבודה הדתית לאלילים שונים בקרב ערים שונות במדינה. האמונה באל אחד מקובלת רק אצל אחדים מכהני הדת, אבל לא לכל העם, והיא גם רפת אונים להמריץ את בעלי בריתה לנסות אה כדם למען השבית את העבודה הדתית לבעלי חיים, או לעורר את רוחם ליחד מקדש וארמון לעבודתה, בתור דת מיוחדת. ויען כי נסיונות כאלה לא נעשו בארץ, לכן הננו רואים בהמחזה הזה עצמו כמו גזרה שיצאה ממרומים, הגוזרת דין קשה על אמונה זכה וצרופה, אשר הצמיחה את פריה רעיון נשגב כזה, לבלי התגדל והשתגשג במשך הימין, וגם להפך: לרדת מטה, לנבול ולהכחד, מבלי להכניס את פקדונה הגדול בתור קרן קימת באוצר התפתחות הדתות בעולם.

העבודה הדתית. היכלי-הקדש רבי התפארת אשר
הוקמו בארץ מצרים נועדו יותר להיות למשכן ולמעון להאלילים,
מאשר התאימו אל המטרה הראויה למו: להיות אסף להמוני העם
לחפץ עבודת האלהים. היכלי הקדש היו גם לבית מועד לאנשי
העדה לכל צרכי חול (יען כי שוקים למאסף העדה לא נמצאו
בכל ערי מצרים), וכמו כן נועדו להיות למעון ולמבצר בפני
האויב ביום קרב (המצרים לא בצרו את עריהם). אולם בעוד אשר
חצרות הארמונות פתחו את שעריהם לפני כל העם, הנה נמצא
בפנים הארמון מקום אחד, אשר מלבד הכהנים לא בא כל זר
אל תוכו; שם הוצג ארון הקדש, סמל האלהות, ושם הקריבו
קרבנות לאל; הצלמים והפסילים המוצגים סביבות הארמון, הם
לא נועדו למטרה הזאת, כי ישתחוו למו ויעבדום, כי אם היו
בתור קרבנות לאל, אשר הובאו מאת כל איש אשר ידבנו לכו,
או למלאות את נדרו, והכונה המכוננת בהם היתה רק להמציא
ברשותו של האל איזה עצם לחדור אל תוכו ולשום בו משכנו
לרצונו. התעודה הזאת עצמה נועדה גם למצבות הקדש
(מצבות אבן בעלות גובה ענקי, רחבות בתחתיתן ומחודדות
בראשן והן הנקראות בשם: Obelisk), אשר האמינו כי בהן
התגלם אליל השמש. לימים מזומנים ומקודשים כוננו להם
המצרים תהלוכה בהמון חוגג, אשר בה נשאו את העצמים,
הפסילים או בעלי החיים הקדושים בכבוד ותפארת ויקיפו אתם
יחד את האדמה אשר סביבות הארמון, או כי נסעו באניות שימ
על פני היאור אשר היה לקנין לארמון האליל, וגם נשאו את
אליליהם ויסבו אתם בכל המחוז, על פני השדה ובין בתי המעון
אשר לעם; במקרים כאלה נערכו לעיני העם מחזות קדש, אשר
תכליתם לתאר לפני הרואים את המקרים הראשיים אשר הגיעו
להאליל בימי חלדו. ככה למדו את העם לדעת את האלים
ודרכי חייהם, בימים כאלה שאפו המצרים להגדיל את תפארת
חגם בכל הוד יופי ופאר; לא היה קץ לשמחת העם בראותו
הפעם, איך אליליו מטיביו ומגיניו, הנחבאים בסתר משכנם
זהבורדים בהיכלי תפארתם תמיד, הנה הם יוצאים למשך עת
קצרה ממעון קדשם להתרועע עם עדת בעלי בריהם. עבודת

האלהים היתה אצל המצרים כאשר אצל כל עמי הקדם — בתור חובה מוטלת על הממלכה, בעוד אשר דבר אין לה עם האיש הפרטי. זה הוא הענף הראשי בעבודת הצבור. הנהגת הממלכה נמסרה כלה בדרך ישרה בלתי אמצעית בידי האלים; ואין לך ארץ אשר שם נמסרה ההנהגה המדינית בידי האלים כמו ממשלת האלים (Theokratie) אשר השתררה בארץ מצרים. המלך הוא בן האלהים (המושג הזה התגשם על פי רוב במוכנו הפשוט), ובהתיחסו באופן כזה אל משפחת אלהי התבל, אין כל פלא כי הוקדש ותוערץ בתור אל, וכה נקבעה האמונה הנבערה הזאת גם בלב המלך עצמו, עד כי הקריב קרבן וזבח אל נפשו. החובה הראשית העמוסה על המלך — לבנות ארמון מפואר להאלילים; בכל מקרה נכבד פהן המלך בעצמו לפני אלהיו ויכבד את פניו בקרבן וזבח. האל המקופל ומונח בארון קדשו, הוא ההולך בקרב העם להלחם אתו יחד בחיל האויב, ועל כן אפוא כל מלחמה נחשבה למלחמה קדושה. הכהנים הם נושאי משמרת ופקודה בעבודת הצבור, ולפעמים גם שולטים על העם ומשפיעים עליו, ורק המלך לבדו הוא אשר יקים אותם על משמרת פקודתם. הם חפשים מלשאת בעול המסים במדינה ובעדה, כאשר נוכח לדעת מספר תורת משה (בראשית מז. כו). פעולת הכהנים לא הצממזמה רק בחוג הדעת, כי אם בידם הפקדה גם פקודה ומשרה הנוגעות אל המדעים וחרשת המחשבת (Kunst). מערכת סדרים כאלה שללה מאת הדת את החופש להתפתח לפי רוחה ורצונה; אז היתה עוד רחוקה העת, אשר יתעוררו בני האדם להתאגד ברצונם החפשי לאגודות למטרת חפציהם ומגמותיהם הרוחניים. אפס כי בלי תפונה האיש הפרטי מקרב המצרים דבק בדתו הפרטית אשר סגל לו, בעוד אשר להשתתפותו בעבודת הדת הגדולה הערוכה בקהל ועדה היה רק ערך מדיני. והנה אם אמנם אלילי מצרים נחשבו כלם לטובי לבב ומלאי חנינה, בכל זאת הרבו מאד להשתחוות ולעבוד גם להאל הזועם ופועל רע — ס'ט, יען כי לפי אשר נמצא כתוב, כן בכתבי אנשים פרטים וכן בתעודות המחבורות מטעם קהל ועדה, אשר הגיעו אלינו מימים הקדמונים ההם, נדע כי אליו פנו כל העם, איש איש

בדבר אשר ירא מפניו. רגש יראה ופחד המריץ את כל איש ואיש לכבד ולטפח את מיני בעלי החיים אשר נחשבו לקדושים במחוז שלטון סיט, יותר משאר מיני בעלי החיים הקדושים רבה ועצומה מאד היתה האמונה בקכמים ולחמים; כי במקרים רבים נטל על המצרים להלחם עם הכחות הנעלמים. הם יהסו כל חלי ומדוה אל פעולת הרוחות הרעים, ולמטרת רפואתם השתמשו בלחשים והשבעות, ולזה נקראו אנשים מומחים במלאכת השבעת הרוחות, אשר קנו להם את חכמתם במקצע הזה ע"י חנוך ולמוד במשך זמן ארוך. לוח השנה היה מלא ימי אושר וימי אסון. ימים מסוגלים ובלתי מסוגלים לכל ענין וחפץ, והאמונה בקסמים וקמיעות התפשטה מאד בין כל פנות העם. אכן אמונות נבערות ומוזרות כאלה יכל נוכל למצוא גם בקרב עם, אשר הרגש הדתי השורר בקרבו התרומם עד המדרגה העליונה.

III. תקומת הנפש אחרי המות.

מרבית ידיעותינו על אדוה קדמוניות ארץ מצרים הגיעו אלינו על ידי הכתבים והרשימות אשר נאצרו בקברי המתים, אין לך עם בתבל, אשר הרבה לדאוג אל המתים, ואשר הרבה ככה לחשוב מחשבות על דבר עולם אחר מלבד עולמנו הגשמי, כמו המצרים. על החי נטל להכין את עצמו אל תקומתו העתידה אחרי המות, והמת גם הוא היה דורש מצאצאיו אחריו עבודה דתית מורכבת ומשולבת מיסודות שונים למטרת תקון נשמתו. אמנם במקצוע הזה של דת המצרים נגלה כח התפתחות עצומה עד מאד, והמקצע הזה הוא גלוי וידוע לנו ידיעה שלמה ומוחלטת יותר הרבה מכל המקצועות זולתו.

1. דרכי הקבורה ומנהגים עם המתים. התורה על דבר חיי הנפש אחרי המות החלה לצמוח בראשונה גם אצל המצרים מגזע האמונה בחיי הנצח המשותפת לכל העמים הקדמונים, כאשר בארנו בכרכים הקודמים. הנפש תוסיף לחיות ולהתקיים גם אחרי מות הגויה; אחרי כן היא גויה אל גויתה, ועל כן היא קיימת בכל מקרי הגויה ובכל אשר יעשה בה. לדאוג לשלום המתים — היא החובה הראשית המוטלת על החיים; על כן נטל

על האדם לקחת אשה ולהוליד בנים, למען אשר ידאגו צאצאיו אחריו לשלומם ומובו בלכתו בדרך כל הארץ. מלבד החפצים השונים הנחוצים לצרכי הנפש, אשר יורידום יחד עם גויתו אל הקבר, יגישו לו כפעם בפעם מנחה וזבח. זאת היא אמונה קדמונית כללית של כל העמים; אפס כי יתר הרבה מכל עמי הארץ נמשכו המצרים אחרי האמונה הזאת, ויצרפו אותה אל הידי המעשה בכל דקדוקיה, יען כי הם האמינו אמונה שלמה, כי אחרי עבור שלשת אלפי שנים אחרי מותו ישוב האדם לתחיה חדשה; אז תשוב הנפש להתאחד עם גויתה, ויחד ישובו לאור באור החיים. על כן השתדלו לתת לגויה תקומה ארוכה לבל תתפרד ליסודותיה, בחינתם אותה למען תתקיים בשלמות עם כל אבריה אחד לא נעדר — למען המציא להנפש את היכלת לשוב ולהשתמש בה באחרית הימים לכל צרכי החיים, את הגויה החנוטה התאמצו, כפי האפשרות, להעמיד במצב נכון, למען אשר לא תופרע מנוחתה עד אחרית הימים, ומטעם זה קראו המצרים למקום קבר איש „בית עולמים“ (א). כמו כן נקבע במדה וקצב את אשר נחוץ להכניס למשמרת אל קבר המת, למען העניק לו די מחסורו עד העולם.

המקצע הזה של הדת המצרית עבד ונתברר במדה מרובה כזאת, עד כי אי אפשר היה לבלי תקבע עליו צורה מיוחדת, ולבלי יקבל תכונה מצוינת במינה. ישנם המון שמות וכנויים הנועדים רק לחפץ חיי האדם אחרי מותו. כן הסכימו לאמר: זה הוא הלב, זאת היא הנפש, זה הוא צלו, וזה הצד הנאור שבו; אך כל אלה התאחדו יחד בעת המאוחרת, ויהיו לחלקים שונים בתורה עיונית אחת; נחוץ רק כי יתאחדו כל החלקים הכלולים בקרב האדם, ובשובו אל שלמות מצבו רק אז יוכל לשוב ולהתקיים כשהיה. היסוד הראשי אשר בתוך הרכבת האדם היא הצורה ובלשון גיפתית „קה“ המכוונת אל הנפש, או

(א) את השם הזה אסף גם הקהלת אל ספרו וייהדתי, בקראו את תקופת המעבר מן החיים אל המות „כי הולך האדם אל בית עולמו“ (קהלת יב. ה). המתרגם,

כפי מליצת חכמי המצרים, "האח התאומים הרוחני של הגויה", המשוטט תמיד בעולם ונלחם עם התלאות וההרפתקאות הפוגשות אותו במסעיו, ואליו יגישו המצרים מנחה וזבח. "קה" מצטרך למזון, ובכך יגישו אליו מנחה את הדברים הנחוצים לו; לו נחוצה עזרה מוסרית: עצה, תושיה, לקח טוב, להורות לו את הדרך הטובה, וגם את אלה ימציאו לו על ידי ציורים וכתבות החרותות על פני קירות קברו והארון אשר בו מושכבת גויתו החנוטה. הרשימות האלה תורינה לו את אשר עליו לעשות, את התפלה אשר יתפלל, ואת ההשבעות אשר ישביע, למען יצליח בכל דרכיו. ככל העמים הפרועים השקועים באמונות תפלות האמינו גם המצרים, כי היתרון והזכות היתרות אשר לאיש על פי עשרו ומצבו מתקומים גם אחרי מותו, וכי יש לאל יד העשיר לעשות דבר מה, למען הגדיל את אשרו הנצחי יתר הרבה מן העני. גויות המלכים הושמו במערה בנויה מאבני סלע בתחתית פאריה-העמודים, אשר משם לא תזוע עוד לנצח. בני מרום עם הארץ קברו את מתייהם בקברים חצובים בסלע מוצק, או בנויים בטירות מפוארות. לא כן העני, הוא הסתפק לחנוט את מתו בתחבולה היותר פשוטה א), לקברהו במעבה האדמה, ויחשוב את עצמו למאושר, אם רק עלתה בידו לקבור את מתו בארון יצוק כלו מהמר מוקשה מעשה רעפים, וכה הורד אל

א) המצרים הקדמונים הצטינו מאד במלאכת החניטה, עד כי על כשרונם זה מתפלאים כל חוקרי הטבע עד היום. רק בעמל רב ואחרי נסיונות שונים הצליחה בידו חכמינו היום למצוא את החמר אשר השתמשו בו לחניטת מתייהם, והוא השמן האַתרי היוצא ממיץ הקנמון, אשר תכונתו להתנגד להרקבון, והשמן הזה יקר כמחירו מאד. הסופר היווני הירודוטוס מספר, כי המצרים השתמשו בשלשה מיני חניטה. החניטה על פי התחבולה ממדרגה הראשונה עלתה לבעליה עד כדי 720 ל"ש, והחניטה היותר גרועה עלתה גם היא עד 420 ל"ש. גוית העני נחנטה בסדר פשוט מאד: אחרי אשר רהצו אותה בשמן המור שמו אותה במים מלוחים, וכה נשארה טבולה שם משך שבועים יום, עד אשר מצצה אל תוכה את חלקי המלח, ותתכשר להתנגד להרקבון. כן גם השתמשו המצרים לחפץ חניטת המתים, כשיטם אותם בארון מלא זפת הרדי העוצר גם הוא בעד הרקבון. הגויות שנחנטו במיץ הקנמון השתמרו עד היום הזה.

המתרגם.

קברו מבלי גם אשר התפלל הכהן בעד נשמתו.
 2. הנפש בעולם הנשמות בתחיות הארץ.
 עוד בהעת הקדומה היא, אשר לפני ההיסטוריה, כבר היו
 האמונות והמנהגים בנוגע אל המתים — צמודים ומשולבים יחד
 עם העבודה הדתית לאליל השמש. אך זה הוא צעד נכבד מאד
 בערכו אשר הוסיף עצמה ורוב אונים לאין קץ וגבול להתלהבותה
 של הדת ולכחה המוסרי.

המשורר האנגלי מילטון, אומר בשירו „ליקיד“:

כן ירד המאור הגדול אל לוע התהום;
 אפס פתאם יופיע ראשו המושפל מטה
 עטור בעטרת אור ונגה בתם ופז,
 בהפיצו קרני אורו על פני רקיע לעת שחר;
 כן ירד ליקיד מטה, אך שב ויתרומם מעלה.

אפס כי הדבר אשר היה להמשורר האנגלי רעיון פיוטי,
 דמיון נשא על אברות יצרי לב משורר, החזיון הזה עצמו היה
 להמצרים הקדמונים ליסוד מוסר לדעה דתית נשגבה ולאבן פנה
 לאחד מעקרי אמונתם — בפועל כמש. המצרי הקדמוני אשר בחר
 את השמש להיות לו לאלהים, היא לא יאמר יחד עם וְדַסְרַמְּ
 בימי נעוריו:

מה שונה גורלנו מגורלך, הו, שמש ברוכה!
 לנו לא יופיע יום מחר, לא יקרין קרני אורנו,

כי אם בלבו חזקה הכרתו הפנימית, כי המקרה אשר יקרה את
 אלהיו, אשר אחרי רדתו מתחת לאופק הארץ לפאת ים, ואחרי
 עבור איזה תקופת חשך ואפלה, הוא שב להגיה את אורו שנית,
 יקרה גם אותו, והחזיון הזה היה לו כמבשר את תקופת השחר
 הנכונה לו אחרי מותו. — את הגויות החנוטות העבירו את הנילוס,
 ויקברון בעבר הנילוס מערבה, הארץ אשר נחשבה אצל המצרים
 לשערי העולם התחתון, מעון הנפשות, או כאשר נקרא בכתבי
 הקדש בשם „תחיות ארץ“, למען שום קו מבדיל בין חי
 השקט ובין גלגולי הנפשות אחרי המות. ויען כי הארץ הזאת
 מגדלת את הכפיר והשחל וכל חיתו מרף, לכן הפקידו את נשמת
 המת בידי האליל „אנוביס“, אליל אשר תארוהו בדמות אדם עם

ראש שחל, והוא אשר יוביל את הנפש המופקדת על ידו במסלה חדשה נעלמת מעיני כל יושבי מרום, ויציגנה לפני האלים. העולם התחתון (תחתיות ארץ) מתחלק לחלקים שונים בדיוק גדול; מעבר האחד ירבעו בו כל מיני אסון ויגון ופגעים רעים, המסתעפים לסעיפים רבים המשתנים עד מאד זה מזה בתמונתם. ומעבר השני יסתופף בקרבו גם אושר רב, אשר גם אותו יוכל המת לרכוש לו, לוא רק ידע הוא, אי אוחזו וצאצאו אשר השאיר אחריו על פני הארץ, לחבל את התחבולות הראויות למען השיג אותו, שם ישנו שנית חיי הארץ עם כל מעבדיהם ותענוגיהם, אבל שם החיים הם חיי נצח, לא ידעו כל מגור ופחד ולא ישיגם הקרץ.

תורת האמונה על דבר נפשות המתים הנלוות על אלהי השמש בדרך מסעו בעולם התחתון, החוסות תחת כנפיו, מוצאה מקדמות העתים; כבר ראינו את אחת מן התמונות הקדומות של התורה הזאת בהיותה קשורה אל האליל "רע". אולם התורה הזאת התפשטה התפשטות קיצונית רק אז, אחרי אשר יחסו אותה אל האליל אוזירים. אוזירים נתקבל בקרב כל יושבי ארץ מצרים בתור אדון ושליט בעולם הנשמות בתחתיות הארץ, ורק אתו התרועעו כל ישני עפר. המצרים הרחיקו עוד ללכת בדרך אמונתם זאת, עד כי האמינו כי הנפש אחרי המות מתהפכת להיות לעצם אלהותו של אוזירים, והתמורה הזאת היא שלמה ומוחלטת, עד כי אין כל הבדל בינו וכינה; נפש המת מתהפכת ומתהווה לאוזירים, היא נקראת בשמו, עד כי בהכנת החרוטה על קבר המת נרשם "פלוני בן פלוני אוזירים". ובכן הנה איזידה — אחותו, דרם — מגיננו וכרוב הסוכך עליו, אנוכים — הכרוזא היוצא לפניו והמלווהו על דרכו, וכאשר התענה הנפש בכל אשר יתענה אוזירים, כן היא עתידה להשתתף גם בנצחוננו הגדול. ובהתחיה היעודה לו בֵּאחד הימים.

3. ספר המתים. המצוין בין כל ספרי הספרות המצרית העתיקה הוא ספר המאסף הכולל בקרבו קבוצת פרקים שונים, אשר רבים מהם עתיקים מאד לימים, המדברים על דבר נדודי הנפש בעולם הנשמות בתחתיות הארץ. הספר הזה מכונה

בשם „סדר תפלות לשוכני קבר“, או „ספר הנרודים“, ובכלל הנהו ספר טורה דרך להנפש בימי נרודיה בעולם התחתון. בתוך יתר הדברים אוצר הספר הזה בקרבו לחשים והשבעות אשר כח קסם צרור בהם, ועל הנפש ללמוד אותם לאשורם ולהיות בקיאה בהם, כי בעזרתם יוכל תוכל להתגבר על כל הסכנות הכרוכות לרגליה ולעבור שלום בדרכה בעולם התחתון. כמו כן מבוארים שם דברי חפץ על דבר התחיה העתידה לבוא, איך תשתכלל הגויה וחלקיה השונים ישובו להתאחד יחד, איך תכיר הנפש את הרוחות אשר תפגוש על דרכה, ואיך תשיג את חפצה, כי יפתחו לפניה כל השערים בכל מקום בואה; — זה הוא תכן הספר בכל פרקיו השונים; הצלחת מסע הנפש תלויה במדרגת בקיאותה בענינים האלה. הדברים הנכללים בתוך הספר הזה, תעורתם לא רק להורות את הדרך ולהטציא את היריעות הדרושות, כי אם גם הם בעצמם הנם דברי נחוש וקסם, אשר בכחם להשביח את כל המעצורים ולפתוח את כל השערים, ולגדל ערכם נכון מאד לכל איש להיות בקיא בהם בעורנו בחיים. ולמען הקל על כח הזכרון לזכור את כל הדברים השונים לעת הצרך, נכתבו איזה פרקים ממנו על מגלת פפירוס או על יריעת בד, אשר הושמו יחד עם הגויה בארון בעת הקבורה, או כי נחרתו הדברים על קירות הקבר. על כן הנה אין לך ספר אחד מהמון ספרי הספרות המצרית העתיקה, אשר נשארו לנו ממנו העתקות במספר רב כזה, כמספר ההעתקות אשר נשארו לנו מ„ספר המתים“, באופן כי גליון אחד כולל בקרבו רק פרקים אחדים ממנו, והשני — איזה פרקים אחרים.

האמנם גורל האדם אחרי מותו תלוי רק בלהטים וקסמים? האמנם הדבר תלוי רק בזה, כמה נוסחאות של השבעות ופתגמים קסם הוא יכול להעלות על זכרונו, או כמה מהם נרשמו למענו בכתב על ידי בני משפחתו? האמנם לא יתחולל בלב האדם רעיון מר על דבר חייו הרוחניים אחרי הקבר, האמנם לא ינקר הישק את מחו, אולי למרות כל ידיעותיו יחרץ משפטו כי איננו ראוי והגון לחיות חיי נצח יחד עם בני־אלמות? ספר המתים ברובו נתחבר בתקיפה קדמונית מאד, עת אשר האדם

לפי מדרגה מצבו הדתי (הדת הקדמונית הפיקה רק רוח ששון וצהלה ומבטח עוז בהכחות העליונים) לא הסתפק כלל ברחמי אלהיו אליו, והכרתו הפנימית חוקה בו — כי יכריע כל צר ואויב הנצב לשטן על דרכו רק בהיות נכונים בידו קסמים ולהמים, לא לב טהור ונפש זכה. אולם בפרקים אחרים של הספר הזה נשמע קולות אדירים מזה, ההוגים גם דעות נכונות ותכן נכבד. ישנו איזה נוסח של נחוש, אשר בכחו להסיר את הכתמים מלב אוירים, וכמו שישנן תחבולות שונות חיצוניות להטהר מכל עון ופשע, כן לא יחסרו גם אמצעים אשר פעולתם להשכיח עון. כפי המסופר בפרק קכ"ה מן הספר ההוא, נפש המת נכנסת אל הוך היכל מעון האמת, ושם תראָה את פני האלים ואז תטהר מכל חטאותיה. היא נצבת למשפט לפני ארבעים ושנים שופטי מרום (מספרם לפי מספר המחוזות במדינה, כמו השתדל כל מחוז לשלוח את צירו אל הפרלמנט הזה אשר בעולם העליון), הנקראים אדוני האמת, אשר כל אחד מהם דורש למשפט בעד עון ידוע, ועליה להצטרק לפני כל אחד ואחד מהם, כי בימי חלדה פה על הארץ לא נאשמה באיזה חטא ועון הנכנסים בחוג שלטון משפטו. על הנפש להתודות ולאמר: אנכי לא גנבתי, לא עשיתי חונף לאיש, לא גנבתי מרכוש הקדשים (הקנוים להיכלי האלילים), לא שתי יד אל מורדי מרד, לא חרפתי ולא גדפתי אלי מרום, לא מרמתי מן החיות הקדושות את צמרם, לא חללתי כבוד האלים, לא הבאתי דבת עבד רעה אל אדוני, ועוד חטאים כמו אלה. אכן עוד לא הָתוּה קו מגביל בין עונות מוסריים ובין עונות ופשעים נגד חוקי הדת ומנהגיה; החובות המוסריות הנזכרות בודוי הנפש הן נאמרות רק על דרך השלילה; הן מתגלות לנו בתור כבלים אשר תכליתם לאסור את ידי האדם מעשות איזו רעה, אך אינן חובות חיוביות, התרגשות הלב למעשי הטוב והחסד, הרגשות עדינות מלאות אהבה וחנינה. אבל עם כל זה האמת מכרחת אותנו להודות, כי אמנם נעשה פה צעד גדול לפנינו, בהראות הדת המצרית לדעת, כי עין האלים צופיה לא רק על מנהגי הדת, כי אם גם על חובת הלבבות; ההשגחה העליונה דורשת למשפט גם בעד חובת כל איש

ואיש ביחס אל הערה והחכרה, ועיניה פקוחות גם על מחשבות לב כל איש פרטי. הננו רואים, כי האלים דורשים מאת האדם לא רק מנחה וזבח והגות רגשי כבוד לבעלי חיים קדושים, כי אם גם למלא את חובותיהם בתור אזרחים במדינה ובתור חברים בחכרה האנושית; הם דורשים לזכות את הלבבות, לכלי הטמאנה השפתים. הדבר הזה דומה כמו לו הנדנו, כי במצב נפש האדם ברגע מותו תלוי משפטו, אם להצדיקו ואם להרשיעהו: המצרים האמינו כי שם במרום ישקל לב האדם במאזנים לדעת את משקלו בערך אל האמת המוטלת בכף המאזנים השניה, והיה אם יקל לב האדם כמשקלו מאד, הנה או נבצרה ממנו לחיות ולהתקים עוד; אולם אם לאשרו יכריע הלב את כף המשקלת, או יצדיקו את משפטו, והובילוהו בשמחות וגיל אל שדמות "אאלה", משכן הנשמות המאושרות החוסות בצל כנפי אוירים.

המסקנה.

גם האמונה באחדות האל, אשר השתגשגה בארץ מצרים, גם התורה על דבר תקומת הנפש אחרי המות, שתיהן יחד עלולות היו, לפי דעתנו, להיות נשגבות מאד בתעודהן, להפוך את הדת המצרית לדת גאורה רוחנית זכה וצרופה, ולטהר אותה מכל סיגי הוויה ואמונה הפלה. אבל הנסיון המר הוכיח, כי שתיהן יחד לא הביאו את התוצאות הנשגבות האלה. תולדות דת המצרים בעת המאוחרת תורה לדעת כי במשך העת רבו ויעצמו הקסמים והנחושים ויהיו ליסוד גדול בהרכבת הדת, ויחד עם זה נברה מפלגת הכהנים, אשר כבשה תחת ידה את עבודה הדת המעשית הקשורה בקשר אמיין בחיי הממלכה, — דבר אשר לא הסכימו הכהנים לפנים לעשות ככה. תורת הדת מסגלת לה יותר ויותר תכונה של אמונה באלהותו של העולם החמרי, או בחמריותה של האלהות (Panteismus), היא נעשית עכורה

וחשוכה, חידות ורוי תעלוסה הולכות הלוך והתרבות, וכל אלה מגדילים ומאדירים את השפעת הכהנים על העם ונותנים טקום לערמה ונכלים אין קץ. ומצד השני הנה הדת המעשית הנועדה בעד העם קולטה אל תוכה את היסודות המזורים: קסמים וקמיעות ואצמגנינות (במובן טיוחד לדעת את גורל האדם בעתיד — Horoskopie) יותר ויותר; ואף כי המצב המוסרי של העם איננו יורד למטה מן המדרגה הגבוהה אשר עלה עליה בעת שלטון האלים המפיקים אור ונוגה, אבל רוחו כבר רפה ונחלש, הודות לתקף רגש הדת המתפתח על חשבון הרגש הלאומי ואהבת ארץ המולדת, עד כי אי אפשר היה עוד להקן הקונים נכונים כהחום הדת ולהרש את רוח העם ודתו יחד. קשה מאד להגביל ביחוד, איזה הם הנצוצות אשר גהוו מן הדת המצרית, שהוסיפו לעמוד ולהתקיים בארצות אחרות הנתונות בחוג השפעתה. חכמת המצרים והגות לבם כתחום הדת, ועם זה גם העתקה (אשר אמנם מדרגת דיוקה ידועה) מן הדעות והרעיונות אשר נקלטו ונתגשמו בה, חדרו בלי תפונה גם צפונה בארץ ציר וצדון; וצור, כאשר עיד נראה, למען שכלל את דתה, שאבה חמר רב גם ממקור היונים. האגדה המצרית על דבר אוירים כבר פרחה על אדמת ארץ יון עוד ימים רבים לפני בוא האלילים איזודה וסרפים אל שערי רומה מלובשים בתמונתם המצרית המקורית, ולפי דעת חוקרים מלומדים הנה גם התורה היונית על דבר הקומת הנפש אחרי המות, כפי אשר נתבארה ונתבררה בתורת הרזים של הדת היונית — מוצאה ומולדתה מארץ מצרים. בעיני הרומאים והיונים נחשבה דת המצרים כדת המלאה חידות ותעלומות, עד כי היו נבוכים למצוא את פשר דעותיה השונות אשר הסתבכו בה לסבך גדול מלא נגודים והפכים, בעוד אשר בעיני הדורות האחרונים היא מוצגת למופת ולטשל כהור דת אשר לא שמרה את מוצא שפתיה למלאות את אשר הבטיחה, ואשר כשל כחה להכריע ולנצח את האמונות התפלות אשר השתרנו עליה ויחנקו בה כל שאיפה מוסרית נעלה ומשובחת, ומפני תמרות העשן לא נראה אור המנורה.

ההיות והאמונות התפלות אשר רבו ועצמו בארץ מצרים, לא רק כי המיתו כל מגמה ושאיפה מוסרית בתחום הדת, כי אם גם השביתו כל תנועה רוחנית, כל נצני החכמה והמדעים, אשר החלו לפרוח על אדמת חם בימי נעורי הממלכה, עד כי נשארה ממלכת מצרים באחרית ימיה חנוטה ומאובנת כלה כחנוטי מתיה הקבורים בקרב אדמתה. על כן הנה תהפוכות וחזיונות מתנגדים ימסכו בקרבנו רוח תמהון על כל צעד וצעד בארץ העתיקה הזאת: מלאכת מחשבת נפלאה, מעללי עון בחכמת הבניה והגזרה מעבר מזה, ובערות והזיות, קכמים וניחושים אשר אין בכל העמים דוגמתם מעבר מזה.

המאמר הגדול אשר חבר הפרופיסור ברוגש-פאשא פקיד המוצאום בעיר ג'יזה במצרים על הענין הזה, מציג לפנינו תמונה משוכללת של הבערות והריקנות המדעית אשר השתררו בארץ מצרים, וביחוד בתקופות האחרונות בתולדות ימיה. „כפי הנודע — אומר החכם הנזכר — הגו כל עמי קדם רגשי כבוד ויקר להמצרים בעד חכמתם, עד כי לפי המסורה נסעו גם פלוכופי יון המהוללים כמו סֶלֶן, אפלטון ופיתגורוס וכדומה להם, ארצה מצרים להקשיב לקח מפי כהני מצרים המהוללים בחכמתם”.

וכפי המסורה המקובלת אצל היונים, השגיבה גם האגדה העברית את חכמת המצרים ותכונתם, עה כי עמרה בהן את קדקד אחד מבחירי החברה האנושית, את המחוקק הגדול משה איש האלהים, ותאלצהו לשאוב את חכמתו הבולטת מכל אמריו — ממקור חכמי מצרים. כן נתעה גם הפלוסוף היהודי הקדמוני ידידיה האלכסנדרוני בספרו „חיי משה” לאמר, כי מחוקקנו למד בבית פרעה מפי חכמי מצרים את כל החכמות והידיעות ויבוא עד תכונתן בשלמות יתרה הרבה על חכמי מצרים כפי רוח האלהים אשר נוססה בו (עיין בספר עין הדעת להר”ר רובין). וביחוד הרחיקו ללכת בדרך הזה החוקרים מבני עמנו בדור האחרון, אשר תשוקת הבקרת דחפתם לבלי יחס לתורת משה מקוריות ועמידה ברשות עצמה, והנם מתאמצים למצוא את הבינה הנשגבה הכלולה בה בבתי המדרש של חכמי מצרים, בעיד אשר לפי דעתנו הרכוש הגדול אשר

שאלו אבותינו מיושבי אדמת חם הן הן הנקודות הכחות הנראות ככתמי אפל על פני מאור תורתנו, המזהרת באור גדול מקורי השופע מגאון רוחו של העם העברי .

הנטיה לכפירה והכחשה במסרות הקדומות, כל עוד לא נמצאו מופתים חוקים להוכיח את אמתותן, אשר הטביעה את חתמתה על אחרית המאה התשע עשרה, היא אחזה גם את הח' ברוגש ותסיתהו לא רק להטיל ספק במסע פלוכופי יון למצרים למטרה למודית, כי אם גם — להסתפק בחכמת המצרים עצמם . והנה הוא פונה אל כל נבוני דבר בשאלתו: במה היתה חכמת המצרים גדולה? ולוא היתה כזאת באמת, כי אז — לפי דעתו — הלא ראויה היתה להתפתח על אחת שבע במרחבי עתותי ההיסטוריה הארוכה של המצרים, מימי המלך מִנְס אשר חי לכל הדעות לא יאחר משלשת אלפים שנה לפני ספה"נ .

„אם חמאתי במשפטי — אומר הח' ברוגש — ישא נא אל לעוני, אך לבי נוטה לחשוב את היונים הקדמונים לכוזבים, אם לא לכסילים, אשר חסר להם השכל הבריא למען הכיר את החכמה המדומה של המצרים לחזיון שוא וריק בלי כל תכן . אולי ישתוממו הקוראים על משפטי זה; אולי הבין לא יוכלו, איך זה איש כמוני, אשר הקדיש את עצמו ביחוד לחקירת קדמוניות מצרים יוכל להזהות אחרי נטיות הפרטיות ולהכחיש או גם להקטין את תהלת חכמת המצרים, אשר אמנם נתאשרה על פי עדותם של הדורות הקדמונים . אבל אנכי על דעתי אעמוד, וממעם פשוט מאד: בתקופת חמשים השנים אשר בליתי בעבודתי הרוחנית לברר וללבן את הכתבות והמגלות אשר שרדו אלינו מן המצרים הקדמונים, עוד לא אנה המקרה לידי, אף לא פעם אחת, איזו רשימה אשר יוכרו בה עקבות ענין למודי וחפץ מדעי“ .

והמשפט הקשה הזה הולך ומתאמת יותר ויותר, לפי דברי הח' ברוגש, כל אשר תתעשר ידיעתנו בתעלומות רזי הספרות המצרית הקדמוניה . מראשית המאה התשע עשרה, עת הובאה המצבה הידועה מרוֹיִט (1802) אל המוזאום הבריטי, והכתבת הרשומה עליה נתבררה לנכון ע"י החכמים יונג ושמפליאן, עד

כי על ידה למדו חכמי אירופה את כתב ההירוגליפים ואת השפה הגיפמית הקדומה, מני אז נתבררו ונתלבנו רשימות ומגלות פפירוס למאות ולאלפים, אשר גלו לפני חכמי דורנו את עולמם של המצרים הפנימי והחיצוני בכל פנותיהם, ואחרי הסתכלות נכונה הם באים לידי מסקנה, כי לחכמה האמתית, לפי מובנה שהיא מובנת לנו היום, לא נמצא כל מקום בקרב המצרים הקדמונים. למרות התשוקה הגדולה אשר התנוססה בלב המצרים לרשום רשימות ולציר ציורים במכחול וצבעים על פני מצבות האבן, קירות הארמונות, יריעות בד ועלי פפירוס, ועל כל דבר אשר לו שטח חלק ופנוי, הנה הגיעו אלינו רשימותיהם וספרותם ריקות ונכובות מכל תכן נכבד וענין מדעי.

„איוו השקפות על דרכי הטבע, אשר נראה אצל המצרים — יאמר ה' ברוגש — או הסתכלותם בחייהם הרוחניים, אינם יכולים להתחשב לעניני מדע, כי דברים כאלה עולים על לב האדם בלי משים ובלו כל עיון עמוק מצדו, ואינם נוגעים אל הסבות העקריות המסבבות את החזיון המתגלה לעין. למשל, חזיון עלות הנילוס על גדותיו ביום אחד קבוע בכל שנה ושנה, הוא יוכל להיות קצוב ונקבע רק על ידי הנסיון; ידיעת החזיון הזה לאשורו איננה נכללת בחשבון המדעים; רק אז היה אפשר לנו לחשוב את השאלה כמוסדת על יסוד מדעי, לוא עלתה בידי בעליה לבאר את הנסבה הטבעית האמתית המסבבת את עלית מי הנילוס על גדותיו בזמן ידוע בשנה”.

אכן חסרון ידיעה כזאת הכריח את המצרים ליחס להנילוס כח עליון המגיע אליו מחוץ לגבול הטבע, עד כי נקדש נחל מצרים בעיני יושבי הארץ, ויהי כאחד מאילי הארץ לקדושה ולכבוד. ככה העשירה העניות המדעית את מקדש האלים (Panteon) המצרי באלים טבעיים רבים (כלומר מיוסדים על כחות הטבע), אשר נעשו לאלים אצל המצרים רק מפני קצר דעתם במערכת הטבע והחוקים השוררים בה.

אולם במקום המדעים, אשר לא נקלטו שרשיהם על אדמת חם, השתגשה שם חכמת קוסמי קסמים ומנחשים וידעונים, אם רק נוכל לקרוא להבלים והזויות כאלה בשם חכמה. המצרים

כבדו והעריצו כל הזיה ומקסם שוא, וירוממום וינשאו למעלה מכל עיני השכל והרוח; והחכמה המצרית הזאת גדלה ועצמה ותמלא את כל ספרי הספרות של המצרים ואת הריקנות המוחלטת אשר בקרבה. חכמת-הקסמים נחשבה בעיני המצרי כתמצית חכמת אלהים נשגבה, כתרופה כללית לכל נגעו בני דאדם וכמקור ישע למלא את כל צרכי החיים ותביעתם; וכפי אשר עוררה את הכחות הנעלמים לצאת לישע בני האדם החיים על פני הארץ, כן גם רב כחה לתת שארית ותקומה לנפשות המתים, להשיב לתחיה את הנפש בכח לחשים, להטים ומבטאיי-קסם ידועים.

וכיקרת ערך חכמת הקסמים על פי תעודתה, כן גם גדל כבודה על פי יחשה ומולדתה. המצרים, אשר יעדו לכל ענין וחפיץ על הארץ אליל מיוחד, יהדו אלילים אדירים גם לחכמת הקסמים, אשר לפי אמונתם הם המציאוה בראשיתה, הם הורידוה ארצה וימסרו אותה בתור כוד תעלומה לחכמי נסתרות, והם השולטים על פעולתה. האליל "קִט" והאלילה "איזרה" הם אשר נחשבו לאדוני חכמת הקסמים, והם הפליאו לעשות בלהטיהם, אשר עקדם ויסודם שמות קדושים ומבטאים ידועים, שבהם צרור כח קסם אדיר. פעולת השמות האלה משתרעת בכל סעיפי החיים הטבעיים והמוכרים, וביחוד רב כחם להסיר כל אסון ואיד מעל כל בני המותה, עת אשר סבנה מרחפת על ראשם, כמו, למשל, עקיפת נחש, שן היות טרף, כל חלי וכל נגע.

השמות הקדושים ומבטאי הקסם נמסרו מפי האליל "קִט" ליושבי עמק הנילוס, ויכתבו לזכרון בספרי הקדש אשר להמצרים ויונחו למשמרת בידי הכהנים. חכמת הקסמים אשר הורדה על ידי האלים משמים ארצה, היא כמעט גלויה וידועה לנו כעת על פי הדישומות הרבות שהגיעו אלינו, מהן חרותות על פני מצבות הזכרון, ומהן אשר נשמרו בפגלות פפירוס. זאת חכמת הקסמים, אשר נקדשה מאד בעיני המצרים, כוללת בקרבה לפעמים דברים מוזרים ובלתי מובנים, עד כי נלאו כל חכמי לב למצוא את החידות והרוזים הרמוזים בהם. במרבית המקרים נמצאים ספרים שלמים כעין קובצי מבטאי קסם, השבעות ולחשים, אשר בהם השתמשו הידוענים המצרים לרפאות כל פצע ונחלה, להורות

להמתים את הדרך המוביל אל שער השמים, לנצור את המתים לכל יתנפלו עליהם שדי שחת או חיתו מרף, לכל ישחיתו בהם ולכל ירעו.

הננו להביא פה לדוגמה אחדים מהמון פתגמי הקסם, הלחשים וההשבעות, אשר נמצאו בתוך הכתבות הרשומות על פני קירות חמשת פאריה-העמידים, אשר הוקמו לכבוד המלכים ילידי משפחות המלוכה החמישית והשישית (2500 לפני ספה"נ). השבעות כאלה אינן עולות בערכן על ההשבעות שמשמשים בהן העמים הפראים באפריקה. ביחוד מענינות אותנו ההשבעות הרשומות על מצבת הזכרון המוקמת לכבוד המלך "אָנְס":

„העורב הזה, המלך אָנְס,

העף מכין ערבי הנהל,

העף מכין ערבי הנהל,

הוא יהן צו:

הזהר, אריה, צא החוצה!

והוא צוה: הזהר, אריה!

הנה אָנְס יוצא מבית-אפרו*),

אחרי נוחו כל הלילה בבית-אפרו.

אָנְס יוצא מביתו יום בבקר.

אמנם אם יצא מבית-אפרו,

או ינוח הלילה בבית-אפרו,

למען צאתו שנית בבקר השכם".

ועוד יאמר במקום אחר:

„הסוג לאחור, יליר צפעוני אמון!

היה נא ל"רואה ואינו נראה"!

אל נא תראָה לאָנְס!

ואם תראָה יקראך בשם:

נָם בן נְמִיתָה.

(א) תרגמנו כמלה הזאת את המלה "Urae", והוא כלי עשוי מחמר אשר בו שמו העמים הקדמונים את עפר שרפת המתים, אולי על זה רומזים גם הדברים: „שוכני בתי חמר", הנזכרים בספר איו ב. המתרגם.

האל הקפסד נפל המיטה במי הנילוס,
רוצה, רוצה, הנחש גָאוּי, הרדם".
ועוד נאמר :

"על קדקד הנחש הבריקה העמרת,
עת צאת הנחש ממעבה הארמה,
תחת כף יד אָגֶם ואצבעותיו,
יכרות ראשך הסכין אשר בידי האֵלֶה".

מי ימצא את המפתח להבלים? כאלה? ומי יגיד אפוא פשר
להטי חרטומו מצרים והזויותיהם? ומה מאד יפלא בעינינו, כי הבלים
כאלה וכדומה להם לבנו מאד את יושבי ארמת חם, עד כי
הפתגמים האלה נכפלים ונשנים בכל הכתבות החרותות על פני
יתר פארי-העמודים ומגלות הפפירוס, וכנחלה יקרה עברו מדור
אל דור אלפי שנים. להטים ופתגמי קסם אלה נתנו לבעליהם —
לחרטומו מצרים הבקיאים בהם — גדולה ועוז, עד כי על פיהם
התרוממו למעלת כהני הדת וישלטו שלטת כדעת הקהל.

חכמת הקסמים, תמצית הבינה הנשגבה וחקרי הלב של
חרטומו מצרים, התגלגלה בתקופת אלפי שנים בתוך זרם
ההיסטוריה המצרית, ותהי נחלת דור ודור, עד אשר הגיעה אל
התקופה החדשה, ראשית צמיחת דת הנוצרית, וגם אז לא בא הקץ
לה, רק כי התעטפה בתמונה אחרת ותתמוג עם יסודות אחרים,
לפי תנאי הזמן ותכונת יושבי הארץ; כי אז קלטה אל תוכה שמות
זרים משפת בני נכר אשר התאזרחו אז בארץ מצרים, וביחוד
שמות עצם פרטים לקוחים משפת היונים, העברים והכושיים.
על כן לא חזון יקר הוא למצוא ברשימות הקסמים שנתחברו
בעת ההיא את השמות "משה", "יה", "צבאות" ועוד כאלה,
אשר השתמשו בהם הקוסמים ביחסם אליהם כח קסם ממיר ונעלם.
ועם זה יחד החלו אז להעתיק את פתגמי הקסם משפת המצרית
העתיקה לשפת העם הבלולה מערב שפות שונות, ובתמונה
כזאת הגיעו אלינו רשימות רבות ושונות.

בין המון הרשימות האלה מצטיינת, גם בכמות גם באיכות,
מגלת הפפירוס הגדולה הקרועה לשני קרעים, אשר ראשיתה
שמורה בבית המוזיאום הבריטי בלונדון, ואחריתה בהמוזאום המצרי

בעיר לידן. המגלה הזאת מוצאה מן המאה השניה לספ"ה נ, ונקראת „מגלת הידעונים" (gnostischer Papyrus), על שם הכתה הנוצרית הידועה בשם „ידעונים" שקמה בראשית התקופה הנוצרית, אשר ערבבה את יסודות הדת הנוצרית עם השקפות פלוסופיות ואגדות מיתולוגיות יחד, ותערוך לה שיטה דתית מיוחדת פרועה ומצוינת לרוע; כי לפי ההשערה יש יחס וקשר לתבן המגלה הזאת עם תורת הידעונים. תעודת המגלה הזאת היא להורות לבני הדור החדש את דרכי חכמת הקסמים הקדמונית אחרי אשר נשכחה בשטף העת, והיא כוללת בקרבה פנינים יקרים מן החכמה העתיקה הזאת, אספת החבולות קסם מפליאות מבוארות בשפה ברורה ונרחבה, בלי סודות ורמזים, כמו הפין מחברה להפיץ את חכמתו ולעשותה לקנין לכל העם. מגלת הידעונים כוללת בקרבה תרופות למחלות שונות, החבולות קסם לעורר בלב איש רגש ידידות או רגשות איבה, וכמו כן פתגמי קסם לעורר את האלים להדרש להקוסם ולענות אותו על כל שאלותיו. אמנם בקרב רשימות התרופות היעודות למחלות שונות ישנן גם כאלה המיוסדות על בסיס טבעי, והן נכונות מאד גם מנקודת המבט של חכמת הרפואה; אפס כי גם הן צמודות יחד עם פתגמי קסם וניחושים, אשר בלעדם לא היה מניע המצרי את ידיו ואת רגליו.

החכם ברוגש מביא לדוגמה את נוסח-ההשבעה הקבוע להשביע את האלים, הקוסם פונה אל האליל אנובים ושופך לפניו שיחו, לאבר:

„אנובים מלך השחת! סורה נא מתוך החשכה! שלח נא לי אורך בשאתי את השבעתי הפעם, יען אני עברך הנוס בן אזורים, אחר הבנים התאומים אשר ילדה לו איזודה, הבן האהוב לאמו האלילה, והשואף אל אביו אזורים האל הטוב והמטיב".

„אנובים מלך השחת! סורה נא מתוך החשכה! שלח נא לי אורך! היום הזה הנני נכון להשביע את השבעתי פה. שלום יהיה לי ושלום גם להאישי אשר למענו באתי הלום הפעם להשביע את השבעתי, עדי יופיעו האלים לענות אותי מענה נכון בלי כל

ערמה ומרמה על כל שאלותי אשר אציע לפניכם".

"קומה נא אנוכיס, אלהי הנעורים, הופיעה נא לקראתי הפעם, והביאה נא אלי את אלילי העיר הזאת יחד עם האל העונה לקוראיו ביום הזה, למען ענותו לי על שאלתי" (תשע פעמים).

אחרי כן יאמר:

"פקח עיניך, הבט אל האור, קראהו אליך, ואמרת כדברים האלה: ברוך אתה האור המופיע, האור המאיר, האור העולה ומשת שג! אתה האור המאיר בחוץ בואה נא הלום! — את הדברים האלה תכפיל תשע פעמים עד אשר יחל האור להתגדל ואנוכיס בוא יבוא, והיה בבוא אנוכיס ובהקאותו אליך, שאל נא לשלומי ואמרת אליו: "קומה נא וצא, והביאה נא אלי את אלילי העיר או הכפר הזה". עד מהרה יצא אנוכיס והביא את האלים, או תמחר ותגד לאנוכיס לאמר: "הביאה נא שלחן בעד האלים למען שבתם אליו". כשבת האלים אל השלחן תגיד לאנוכיס: "הביאה נא חמת מים וצמד ככרי לחם". אנוכיס יושיט להאלים לחם ומים כחפץ לבם, אחרי כן תאמר לאנוכיס: "ענני נא היום הזה". והיה אם ימנע מעשות חפצך ואמרת, "האל העונה לי הוא יושיעני והגיד לי, מה שמו?" וכאשר יתודע אליך בשמו — מהרה ושאל את שאלתך".

ההשבעות נעשו על ידי הקוסם לבדו, או כי לקחו אליו גם נער קטן תמים-לב והוא היה כמתוך בין הקוסם ובין האלים. הנער הובא במצב היפנוטי על ידי פקחת העינים ועצימתם, כפי הנהוג גם אצל בעלי ההיפנוטיות היום. ההשבעות נעשו לאור מנורה חדשה אשר אין בה עופרת. הקוסם התיצב על תיבת עץ חדשה, ואת הנער הושיב על התבה השניה לפני המנורה, ואז השמיע הקוסם מעל לראש הנער שמות קדושים ופתנימו קסם אשר אין איש יודע פשרם, והם נאמרו ונשנו משלש עד תשע פעמים. כל זה נעשה לעת עלות השחר.

המגלה אשר לפנינו כוללת בקרבה גם תחבולות קסם איך להשביע את השימש והיורה. "ברצותך להשביע את היורה — כן יאמר שם — או עליך להמחר ולצום שלשה ימים, אחרי כן תמשח

את עיניך במשחת חומצת-הכסף (Ляписъ), וישבת במקום גבוה, על ראש גג ביתך, וענית ואמרת את השמות הקדושים האלה: כקס, אמונסקס, אברפקס, ועוד תוסיף לאמר: „שמעני נא, הירח, אתה הגדול בין כוכבי השמים, אשר אתה חוללתם וילדתם, בואה נא אלי על פי דברי והגלה אלי“. בה תכפיל דבריך שבע או תשע פעמים, עד אשר יופיע הירח לדבר אתך מן השמים“. — דומה לזה ישנו גם נוסח קבוע למען השביע את השמש.

כן ישנה גם השבעה קבועה להרחיק מבני האדם שדים ומזיקים לבל ירעו להם, וזה סדרה: „אל נא תרדפני פה ושם! אנכי הנני פפִּפְטוא מטובִּנס, אנכי אשא את קבר אזירים, והנני נכון להציגו בעיר אבידוס, למען קבר אותו בשדה הקברות „אלקחה“. אם חפץ אתה להאבק אתי, כי אז אשליכהו ארצה“ (אמור שבע פעמים).

מלבד כל אלה נמצאו שם נוסחאות שונות לקמיעות המועילות לדברים רבים, לרפא איזה מחלות, להסיר את כאב הרגל וכדומה. הקמיעות נכתבו על לוח של זהב או של עפרת, נתפרו בעור של צבי והושמו על מקום הכאב. כמו כן נמצא נוסח אחד לקמיע, אשר תעודתה להראות לבעליה חלומות בלילה כפי רצונו...

„זועה תאחזנו — יאמר הח' ברוגש — בהעלותנו על לבנו את הרעיון, כי הספרות ההירוגליפית, אשר שרדה אלינו ונתבררה לנו לאמתותה, היא היא כל פרי מחשבות לב העם המצרי, קציר חכמתו שנתבכרה אחרי תקופת אלפי שנים, שנות עבודת הרעיון והמח של העם כלו, אשר שקד לנצור את רכושו הרוחני, וימסרתו מדור לדור כחמדה גנוזה נחלת אבות!“

„צר לנו מאד — מסיס הח' הנז' — כי במשך דורות רבים, טרם עוד השיגה ידנו לקרוא את הרשום בכתב ההירוגליפים, נתעו חכמי כל דור ודור להאמין בחכמת המצרים הנשגבה, וישנו שגגה גסה כזאת. עתה הנה במדה אשר ירבו חוקרינו לקרא ולדעת את תכן הספרות העתיקה של המצרים שנה שנה, בה במדה תכהה כתרת האור אשר כתרה את קרקד יושבי אדמת

חם במשך אלפי שנה, -- עד כי לאט לאט נחדל מהתעניין
בהכתבות והרשימות העתיקות שלהם, אשר גם הן וגם תכנן
מהבל המה יחד"...

אכן ראויים הרברים ליום אליהם לב, עתה הנה בדעתנו
את אפסותה של חכמת-מצרים המדומה, נדע להוקיר אר
ערך ספרות ישראל העתיקה, את חכמתה המקורית ואת השקפות
הנאורות והנכוחות.

תכן החלק הראשון:

ספר ראשון:

פתח דבר 5—11

א. מבווא:

אחדות הדתות בכלל, התפתחות הדת איננה נפסקת, הגבלת מושג הדת, כרווי דברים על דבר הגבלות אחרות, הגבלה יותר מדויקת, התפתחות הדת הולכת שלובת יד בדרכה עם התקדמותה של התרבות האנושית. 12—31

ב. ראשית הדת:

התרבות בראשית מוצאה, התרבות השתלמה בהדרגה ידועה ומוצאה מן המצב הפראי, ע"ד התכונה הרוחנית של העמים הקדמונים; דרכי ההגיון והמחשבה אצלם, הדת היא סגולה מחויבת להעמים הפראים. 32—41

ג. האלים הראשונים:

עבודה דתית לכחות הטבע, האמונה בנפש אבות שמתו, עבודת אלילים, העצם הנשגב, האלים הקודמים בזמן, בראשונה הופיעה האמונה באלילי-הרוח, בראשונה הוחל לעבוד את רוחות בני האדם אחרי מותם, האלים והרוחות, בראשונה נולדה האמונה במציאות כח אלהי בחזיונות הטבע קלי הערך, בראשונה הוחל ליהם כח אלהי לחזיונות הטבע האדירים. 42—64

ד. ראשית התפתחות הדת, האמונות:

הצמיחה והגדול של האלים רמי המעלה, המון אלים, ההכנעה והעבודה לחזיונות הטבע קלי הערך, ההכנעה והעבודה אל בעלי החיים, המעיינות, עצי הישרה והאבנים, המצב אחרי המות, על יסוד האמונות האלה התפתחו הדתות הגדולות. 64—80

ספר שני:

ה. ראשית התפתחות הדת, החקים:

המקומות והעצמים הקדושים ואנשיהקדש, קוסמי קסמים, תכונת הדת הקדמונית, תורת המוסר. 85—100

ד. ההתוות הלאומיות.

התגלות דת לאומית, בני האדם המירו את אלהיהם באל גדול ואדיר
 ממנו, התאגדות חדשה בחיי החברה, אלהי החסד והחנינה, דת האינקים.
 101—113

ז. אשור ובבל.

העם והספרות, דת עבורת הרוחות, בעלי החיים, האלים הנישגבים,
 תורת האגדות (מתולוגיה), דת הממלכה, 113—136

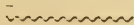
ח. בני הסינים.

דברו ימי ארץ הסינים, המקורים, העצמים הנעבדים בתור אלהות,
 השמים, הרוחות השונים ורוחות האבות אחרי מותם, קנפוציוס, תולדות חייו,
 תורת פיו ולקחו, תורת תעה, 136—172

ט. ספר שלישי:

א. דת המצרים הקדמונים.

התולדה והספרות, העבודה לבעלי החיים, התורה העיונית המבארת
 את טעם העבודה הדתית לבעלי החיים, האלים הגדולים, האלים הגדולים גם
 הם הנם אלים מקומיים, האגדות, משפחות האלים, רע, אויריס, פתה, האמנם
 היתה הדת הקדמונית אמונה באחדות האל? ערבוב ההפכים, העבודה הדתית,
 תקומת הנפש אחרי המות, דרכי הקבורה ומנהגם עם המתים, הנפש בעולם
 הנשמות בתחתיות הארץ, ספר המתים, 175—225
 המסקנה, 225—136

תולדות האמונות והדתות

מאת פרופיסור א. מְנִזְסָא.

תרגום

יעקב פֶּרְנֶקֶל.

חלק שני.

ספר רביעי.

Изданъ въ

БАЛЦАНЪ

Леово

הוצאת „תושיה“!

— * * * —

ווארשא. תרנ"ט.

ברפוס מ. י. האלמער ושותפו, גאלעווקי 7.

Толдотъ гоѣмунотъ вегадосотъ

т. е.

ИСТОРИЯ РЕЛИГИИ.

Соч. проф. А. Мензиса.

Перев. Я. Френкеля.

Часть II. Книга IV.

Издание „ТУШІЯ“.

ВАРШАВА. 1899.

Типографія М. И. Гальтера и Комп., Палевки 7.

Дозволено Цензурою
Гаршава, 3-го Февраля 1899 года.

תולדות

האמונות והדתות.

תורות הדתות הקדומות ותכונת השיטות הדתיות אשר
התערו בקרב עמים שונים, מוצאן ותולדות התפתחותן.

חלק שני.

עמי בני שם ודתיים.

ספר רביעי.

דברים אחדים.

בהגיענו הפעם אל החלק השני מספרנו זה, החלק המענין את לבנו יותר מכל חלקי הספר, אשר דבריו יסבו על הדתות של אגודת עמי בני שם, הרתוקה אשר נחשבנו גם אנחנו כמבעת אחת ממנה, ובהתגלגל הדברים לחקור את תולדות דת ישראל, בתלוייתנו העתיקה על דרך ההיסטוריה הארוכה שלנו, הננו חושבים לנחויץ להעיר את לב הקורא על הדרך אשר בחרנו לנו בספרנו זה. אמנם עוד בראשית הספר לקחנו לנו את חופש העבודה בתרגומנו, להעיר הערות ולתת מלואים לדברי המחבר, אם בהכניסנו אותם בפנים הספר, ואם בהערות נדפסות בשולי הגליון, כפי ראות עינינו; אולם בחלק הזה נתרבו ההערות והמלואים על דברי המחבר, עד כי לז נאספו יחד והיו לספר שלם. מבע הדברים אלצנו לזאת. כי תכן הדברים המדוברים בחלק הזה נוגע אלינו וקרוב אל לבנו עד מאד, ובתור בני העם, אשר למענו הננו עורכים את ספרנו זה, הננו מרגישים בהרגשה דקה את הדברים הנחוצים לקוראינו לדעתם, ואת החקירות המענינות את לבותיהם והמלכבות אותם בתכנן, יותר מאשר יוכל להרגיש זאת בן עם נכר. מלבד זאת, ההשקפה המדעית אשר נקבעה בהספרות המדעית באירופה אוצרת בקרבה כעין רגש של בוז אל גזע עמי בני שם; הבוז מביא לידי שנאה, והשנאה מקלקלת את יושר ההגיון, עד כי רבים מן החוקרים מרשים לעצמם לקפח את

המעלות והיתרונות אשר לעמי בני שם וליחס להם לפעמים דברים אשר אין להם שחר. אבל אנחנו השתדלנו לשמור את האמת, מבלי לשאת פנים גם להמחבר, אשר על כן פעמים רבות הרשינו לעצמנו לסור מן המסלה אשר סלל הוא ולחלוק על דבריו, בכל עת אשר האמת דורשת כזאת מאתנו, עד כי באמת יוכל החלק הנוכחי להתחשב מצד זה כספר חדש מקורי, המכיל בקרבו חקירות והשקפות מקוריות בענינים רבים.

את זאת מצאנו לנחוץ להודיע את קוראינו, אשר אולי יאשימונו בעון זיוף ספרותי, — כלומר, כי הצענו בשם הספר המתורגם דברים אשר לא נמצאו בתוכו, — בהודיענו מראש, כי את האחריות בעד כל הדברים המחדשים הננו מקבלים עלינו. אולי יהיו קוראינו אסירי תודה לנו, כי השתדלנו כפי מדת היכולת לתת גדל ומשגב לתורתנו ולהתפתחות הקולטורה שלנו, ולהראות את הרוממות והתפארת המוסרית הצפונות בקרבן.

המתרגם.

הדתות אשר לעמי בני שם.

בשם "עמי בני שם" קוראים החוקרים להעמים האלה: הערכיאים, היהודים, הכנענים, הצורים, הארמים, הכשדים והאשורים. הרשימה הנוכחית היא מוחלפת בעיקרה מרשימת קרבת העמים הרשומה בספר בראשית (פרשה ו), שבה מפורטים העמים השוכנים בארץ כנען, לפני בוא שמה העברים, מסודרים למשפחותיהם על פי שיטה בלתי נכונה; כי היסוד, אשר עליו נוסדה שם חלוקת העמים למשפחותיהם הוא המצב הגיאוגרפי, בעוד אשר כעת תוקח ליסוד לענין חלוקת העמים למשפחותיהם — קויבת השפה. העמים הנקובים פה דברו, או כי הם מדברים גם היום, בשפות הדומות אשה אל רעותה דמיון נמרץ, ונחשבות כלן על סוג אחד. לקרבת השפות אמנם יש ליחס ערך נכבד מאד, ועל פיה נוכל לחרוץ משפט גם על דבר קרבת המשפחה אשר בין העמים המדברים בהן, ובכן הנה העמים המדברים בשפות בני שם יתיחשו אל מוצא אחד, ובצדק יתחשבו כיוצאי גזע אחד וכשוכני ארץ אחת בימים קדומים. על השאלה המוצעת בעולם המדעים: איפה עלינו לבקש את ערש מולדת גזע בני שם, יענו מרבית החוקרים, כי מקומו בארץ ערב. מן הארץ ההיא נפוצו שבטי בני שם לכל רוחות השמים, עד כי התפשטו שפות בני שם ומנהגי החיים של העמים המדברים בהן על פני מרחבי כל הארצות המשתרעות מנגב ערב ועד צפון סוריה, מהררי איבן ועד חופי הים התיכון, וכל הארצות הנשענות לארך חופי אפריקה הצפונית. גזע עמי בני שם אמנם לא השגיב חיל ליסוד לו ממלכות אדיררה, גם לא הצטיין בכללו בכשרון כביד למלאכת

מחשבת, או לברוא לו ניב שפתים וסגנון ספרותי מלא עוז ועצמה, אולם בנוגע אל הדת, הגזע הזה הוא אשר נטע בלב המין האנושי התעוררות רוחנית עצומה, ורק ממנו יצא כח הדחיפה והתנועה הגדולה ההיא, אשר לא תחדלנה מפעול את פעולתן הנשגבה, כל עוד לא תסוף תורת נביאי ישראל מקרב הארץ, וכל עוד לא תחדל תורת הנוצרים להשמיע את קולה בקרב כל הגוים הנאורים. הערביאים קראו לנפוצות היהודים היושבים בתוכם „עם הספר“, על שם ספר התורה אשר בו התנכרו והצטינו משכניהם הערביאים מחוסרי תורה ודת. אם באופן דומה לזה נאבה לתאר את גזע עמי בני שם על פי התכונה הבולטת אשר בקרבם, כי אז עלינו לכנותו בשם „גזע הרגש והרוח“. כשרון עמי בני שם מצטמצם ומתכנס כלו בעולמם הפנימי, בהרגש והדמיון אשר בקרבם, מבלי להשתרע הלאה על הרעיונות והמושגים הקלוטים מן העולם החיצוני, או, כאשר יאמר בסגנון המדעי, הגיון רוחם מתכנס בפנימיותם וסובב על צירים הנמצאים בתוך האדם בעצמו (Subjektiv), אך איננו מתפשט החוצה על ענינים חיצונים (Objektiv). על כן שונה הגזע הזה בתכונתו מכל יתר גזעי בני האדם. הסבה הטבעית שהזכרנו גורמת, כי עמי בני שם אינם מצוינים בכשרון למלאכת מחשבת, ולעמת זאת השגיבו חיל בהגיון דת, בתורת מוסר וכדומה לזה. בגזע הזה נשקפת נטיה לתשוקות נשגבות, לנזירות והסתפקות, אשר בזאת אין דומה לו בכל העמים. „אם נאמר לקצוב את ערך עמי בני שם — אומר רֶנֶן — מנקודת הראות של תורת המוסר והדעות הנוגעות אל סדרי חיי החברה, אז נהיה מוכרחים להודות כי במקצע הזה ערכם גדול ונכבד מאד, כאשר גם תורת המוסר של עמי בני שם נשגבה וצרופה היא מאד. החוקים הכתובים בתורת משה כוללים בקרבם דעות נשגבות בחכמת המשפטים, בעלי המוסר, יהושע בן סירה והלל הבבלי הגיעו בנשיתם זאת למדרגה גבוהה כל כך, עד כי נשתומם עליהם. אין לשכוח, כי תורת המוסר הכלולה בספרי הכרית החדשה נערכה בראשונה בקרב עמי בני שם ונתפרסמה בשפתם“.

והנה אם באמת התגוררו העמים הנזכרים למעלה בראשונה —

טרם הפרדם איש מרעהו — בארץ אחת, וישבו יחד בארץ מולדתם הכללית, הנה עלינו להניח, כי לפני הפרדם היתה דת אחת משותפת לכלם, וכי הדת הקדומה ההיא היתה ליסוד לכל הדתות השונות אשר התפתחו לבדן אצל כל אחד ואחד מהם באורח פרטי ועל פי תנאים מיוחדים. ובכן לפי ראות עינינו, החובה הראשונה המוטלת עלינו היא להציע את השאלה: מה היא תכונת הדת הקדמונית המקורית של עמי בני שם? — את המענה על שאלתנו הניוכחתי הננו מוצאים בספרי החכם רִבְרִטְסוֹן סְמִיט, אשר לדאבון לבנו מת בימי עלומיו, מבלי להשלים את הקורותיו עד תימן. ספרו הגדול, אשר בו התאחדו במדרגה נשגבה מאד ידיעות רחבות עם השערות שונות ומצוינות בעוזו רוחן, הוא בית אוצר שבו נחסנו כל הסגולות היקרות, אשר ערכן רב לא רק בתחום החקירה על דבר הדת המקורית אשר לעמי בני שם, כי אם גם ביחס אל ידיעת הדת הקדמונית אשר להמין האנושי בכלל. החכם הזה נתן אל לבו ללמוד לדעת את דרכי האדם הקדמיני שלפני ההיסטוריה, חייו ומעבדיו, ורכות מן הידיעות הנכללות בספרו מתייחסות אל התקופה הקדמונית ההיא בנתיב התפתחותה של הדת, אשר קדמה עוד לתקופת ראשית צמיחת התמונה הדתית המיוחדת לגזע עמי בני שם. ובכן, ביחס אל פתרון השאלה הניוכחתי בדבר התכונה הפרטית המסוגלת להדת של עמי בני שם, המבדלת אותה מדתי יתר העמים, נחשב סמית כבן־סמך גדול, אשר כל דברי החקירה במקצע הזה נשענים עליו.

אם נאמר להציג את עמי בני שם יחד עם עמי הודו־אירופה, — כי רק אל הגזע הזה ראויים בני שם להדמות, — ולהעריכם אלה לעמת אלה, או נראה כי הראשונים עולים על האחרונים בכשרונות רוחם הגדולים, ובמדה הזאת עצמה הם גופלים מהם בכח דמיונם הרפה. בני שם הנם בעיניכם אל האריות בעלי דעות קצרות ומצומצמות, אפס כי הם מחוננים יותר בכשרון לתקן כל דבר בשלמות, ולהתאים את דעותיהם אל משרת המפעל המעשי. אם נקח את אחד העמים מגזע בני שם ונתכונן אליו, או נראה כי מערכת דעותיו מכוננת יותר אל המעשה והנסיון, והוא ליסוד העקרי אשר בה, ועל כן רק השקפות המיוסדות על הנסיון

העוררנה אותו לבוא בחקר ועיון פלוסופי; לעמת זאת הסרה לץ על פי טבעו נמית הלב למלאכת מחשבת כחכמת הציור, הגזרה והבניה. היוצא מזה, כי השקפותיו הדתיות הנן קרובות בעיניו יותר אל מעשים ועובדות מאשר אל דעות נאצלות, והוא מרגיש את הנחיצות לבוא בחשבון מדויק עם המעשים והעובדות האלה, אשר ערכן גדול מאד, מבלי יכולת עוד להעלים מהם עין. באופן הזה הנה הכרתו הפנימית בתחום הדת גוברת מאד ומשתרעת עד הגבול הקיצוני, עד כדי להתמכר אליה ולהקריב בעדה גם קרבנות גדולים ורבי המחיר. הדת אשר לעמי בני שם היא רחוקה מפשרה וגם משרירות-לב (Wilkuhr) הרבה יותר מדת האריים, — דבר אשר יסודו בחשבון וככפועל הנסיוני. ועל כן גדולה מאד אצל עמי בני שם השפעת הדת על החיים ועל הליכות בני האדם; בעיניהם העיקר הוא רק תכן הדבר, איכותו ועצמותו, בעוד אשר התמונה החיצונית נחשבת כדבר תפל. והתכונה הזאת חזקה ביניהם יתר הרבה מאשר בין כל עמי הארץ.

וברצותנו לחפש למצוא את עקבות דת עמי בני שם המקורית טרם החלה להתפתח ולהסתעף לסעיפים שונים, אז נתפרץ השאלה על שפתנו: איה מקומה, איה נמצאנה? היא איננה בארץ כשדים, כי דת הכשדים, כאשר ראינו, היא ילידת תרבות קדומה העתיקה עוד לימים מעמי בני שם. כמו כן אך שוא נחפש למצוא את עקבות התמונה הדתית המקורית הזאת בחיי בני צור וצדון. באמת הנה הדת הזאת נשקפת לנו מארץ ציה ושוממה, מארץ יושבת בדר בערבות מדבר, מחצי אי-ערב, מקום ערש מולדת גזע עמי בני שם, במקום אשר כמעט לא המירו החיים את ארחם ותכונתם מכפי היותם בימי אברהם העברי, — רק שם נמצאנה; שם עוד התקימה אותה הצורה הקדומה של החברה, אשר בה נקשרה בקשר אמוץ — לפי דעת הח' ולהויון — הדת הקדמונה אשר לעמי בני שם, שם נראה חברת בני אדם, אשר חברה ממושבות קטנים, מעדות נודדות, אשר עוד לא הכירו עליהן שלטון מרכזי, אשר טרם עוד הקימו עליהן מלך ועוד לא התאחדו לגויה לאומית אחת. זאת היא המדרגה הקדומה הראשונה בהתפתחות החברה, ההולכת לפני צמיחת הממלכה והתיסדות

הלאום, חיוון אשר כדמותו וכמתכנתו נראה בקרב כל העמים. הקדמונים. התחנה הזאת בנתיב התפתחות החברה החלה אצל הענרים בעת אשר נפגשנו אתם בתחום ההיסטוריה, בעוד אשר שכניהם המואבים והכנענים כבר חלפו עברו עליה. באמת העמים האלה כולם התרוממו ועלו מן מצב חברותי כזה, אשר בו לא נראה חברה לאומית או מדינית גדולה ומשוכללה במשטר נכון, כי אם קבוצת בני אדם הכולל בקרבו המון שבטי עמים קטנים, פרועים ושובבים. אז מרם היה עוד שלטון מרכזי, לקבוע שלטון חוקים ומשפט בארץ, ועל כן נקבע, למשל, לחוק ולמשפט לבני המשפחה לנקום את נקמת שאר בשרם מיד רוצחו בתור גואלי הדם.

את הדת שהשתררה בקרב עמי בני שם במושבותיהם בכפריהם, אשר הרעות הרצופות בתוכה תגבלנה את תכונתן של השיטות הדתיות אשר קמו בקרב משפחת עמי שם בעת המאוחרת נוכל לתאר בקצרה בתמונה כזאת. לכל כפר וכפר יש אל המיוחד לו לבדו, הנחשב לאבי משפחת הכפר, אשר דמיו נזולים בעורקי כל יושבי הכפר ועל כן התחשב האל הזה לסגולת הכפר הנוכחי, ולא לאחר זולתו. אמנם בכחינה הזאת בצדק נוכל לאמר כי עמי בני שם היו בעצם ימי ילדותם בעלי אמונה באחידות אלהים; אפס כי זה יתאמת גם ביחס אל כל העמים הקדמונים אשר קימו עליהם את אמונת ה"תתם". כל איש ואיש התחשב על פי מולדתו לניין ונכד של האל השליש בכפר הזה בתור אבי היושבים בו ומחוללם, ועליו החובה לעבוד ביחוד רק את אלהי המשפחה; אך לו גרשו אותו מהסתפח בקהל הכפר הזה, כי אז יחד עם זה נדחף גם לצאת מתחת החסות בצל אלהי; לאיש כזה סגרו כל מבואי כפר אחר, מלבד אם נאותו יושביו לאספו עליהם בתור בן נכר הגר בתוכם על פי תנאים ידועים. ומעבר השני הנה החוליות אשר על ידן רתקו האל ועובדיו לשלשלת אחת, היו חזקות ואמיצות מאד: האל משתתף בכל מעבדי בני עמו ועלילותיו, מפיו יקחו עצה בכל עת, וכפעם בפעם יקריבו לו קרבנות, אשר על ידם יחדשו תמיד את הברית הכרותה מכבר בין האל ועובדיו יושבי הכפר, ואשר בין איש

לרעהו בקרבם; מלחמותיהם — מלחמותיו, ובכל צרתם לו צר; בהצק אויב לאחר מאחיהם, או כי יומת בחרב אויב, או יתחבר האל אל בני עמו, למען נקום יחד את נקמתו; על כנסית הרת מוטלת החובה הדתית להגות רחשי ידידות ואמון-לב איש אל רעהו, ולנצור את מנהגי השבט, אשר ישרו בעיני האל ונתאשרו בכח רצונו והסכמתו.

באופן הזה היה מספר אלי בני שם כמספר כפריהם, אלים אשר באמת לא נבדלו איש מרעהו הבדל בולט ונכר. נוסף לזה, כל עוד התחרו הכפרים ויאבקו יחד במלחמה תמידית, נבצר מאת אחד מקהל האלים להתרומם למעלה, למדרגה גבוהה על פני כל רעיו. רק עת ינצח כפר אחד ויכריע תחתיו את יתר הכפרים, או יגלה אליל ראשי המתנשא למעלה, ומשל ממשל רב בכל קצות הארץ, כמלך אדיר על עבדיו ממלכתו וגם על ארצות שכניו הקרובים אליו. אולם האל אשר לעמי בני שם איננו כח גדול, איננו אחד מאיתני הטבע, המתגלה ונראה לכל בני האדם בתמונה אחת שוה, כי אם הנהו חבר בקהל עדת הכפר, נכבד על פי מצבו וערכו, אשר מפניו יכנעו כל חברי העדה הכנעה טבעית, כפי הכנעם לפני אבי המשפחה וראש השבט. אל כזה לא יכונה בשם הראוי לו על פי תכונתו והחזיונות הטבעיים התלויים בו, כי אם על פי יחס מצבו ועמדתו אל בני האדם. הוא נקרא בשם „בעל“, כלומר אדון או מושל, או בשם „אדני“, כמו „אדני-בזק“ הנקרא בשם האליל אשר נעבד בעיר בזק; בעת המאוחרת יכונה בשם „מלך“, לאמר: מלך. השם „אל“, אשר הוראתו אדיר ובעל הכחות, הוא מתקרב יותר אל שם המין, והוא נקבע לסמן על ידו את כל עצם נשגב אשר יחסו לו כח אלהים. האלים האלה, כאשר נחזה, הנם ממין זכר; ובכל זאת לא נוכל להחליט כי נפקד מקום האלילות בקרב עמי בני שם, יען ידענו כי הם אשר הביאו את האלילות וישתלון על אדמת ארץ כשדים, אשר לא נראו בה אלילות לפני דרוך רגל עמי בני שם בארץ. אחדים מן החוקרים הכי-מצוינים חושבים להחליט, כי בקדמת העתים לא היו לרבים מעמי בני שם אלילים זכרים, רק אלילות, כי במצב החברה האנושית הקדומה לבוא תקופת שלטון האמהות,

עת אשר רק האם לבדה היתה שולטת בחוג המשפחה, לפני תקופת שלטון האבות (Patriarchie), ובכך הלא כדבר המסתעף מזה הקריימה ממשלת האלילות לבוא לפני ממשלת האלים. לכל כפר וכפר היתה "אלת" (משקל נקבה מן אל), כאשר נקראה בארץ ערב. היא לא היתה גברת עדינה, רכה ומעוגנה, כדרך הנשים, כי אם אלילה אדירה ואמיצת לב, אשר נהגה את ממשלתה בכל תקף ועוז, ותדרוש מאת בעלי בריתה משמעת נמרצה ועבדות נאמנה; ואת האלילה הכבודה הזאת אין לערבב יחד עם האלילות השוככות אשר קמו בעת המאוחרת. עקבות האלילה הזאת עודם נכרים בכל ארצות מושבות עמי בני שם. רק אחרי אשר התפרצו האלים הזכרים להתיצב בשורה הראשונה, אז טשטשו פני האלילה, וצורתה לא היתה עוד קבועה כבראשונה, עד כי לאחריה סרה מעליה תכונתה העצמית והמקורית, ותהי רק העתקה מדמות פני האלילים הזכרים (הבעלים). בסביבות אלים כאלה אין כל מקום פנוי לאגדות מיתולוגיות, שאינן יכולות להתפתח ולהתרחב בקרבתם. תולדת האלים מקבלת מאד אל תולדת העם הנוטה אחריהם. האלים תלויים עד מאד בדעת קהל מכבדיהם ומעריציהם, מבלי יכלת בידם לכונן להם אגודות בפני עצמם ולתת מקום לאגדות על אדות מעבדיהם מבלי רצון העם והסכמתו. אמנם אגדות מיתולוגיות מרוקמות מיסודות שונים ועדויות שלל צבעים, נובעות ממקור דמיון חזק, לא יכלו להולד בין עמי בני שם, המחוננים כפי הידוע ברוח דמיון דל ורפה-אונים, דמיון עצל עם ככד תנועה וחורת פנים. על כן הנה כל אלילי בני שם הם העתקה נאמנה של חיי בעליהם המחזיקים בהם, של הדעות וההשקפות אשר העמיקו שרשן בלב העם.

זה הוא הצד האחד של ההיסטוריה הטבעית אשר לאלי עמי בני שם; אולם להיסטוריה הזאת עוד צד אחד, ורבות נוכל להתכונן גם בעברה השני. הארצות אשר בהן ישבו עמי בני שם מראשית היותם, היו מלאות על פני כל גבוליהן מקומות קדושים; וכמו כן עלינו לשום לב, כי האל אשר התיחד לאיזה כפר הנדו גם האל השולט על פני חלק ידוע מחלקי הארץ הנחשב על מקום מגורו, אשר עליו הביטו בעל רכוש האל וקנינו הפרטי,

ויחר עם זה יחסו גם את ברכת יבול האדמה ותנוכתה במקום
 ממשלת האל, — רק אל פעולתו וכח ידו. הננו קוראים בספרי
 הקדש ספורים רבים על דבר עצים, בארות מים, אבנים
 וגדרות חומה המקודשים בקדושה מיוחדת, וכמו כן על דבר
 מצבות ובמות ששם נקבעה עבודת אלהים המידית בקרבן וזבח.
 באיזו מארצות עמי בני שם נמצאו גם נהרות ומערות קדושות.
 עמי בני שם אמנם נמלו מנתם במדה גדושה בנחלת האדם
 הקדמוני, עת הנחילו את מערכות דתו וכל רכישו הרוחני לכל
 גויי הארץ, ועל כן עברו להם לנחלה עצמים קדושים ומקומות
 מיוחדים לעניני דת, המקודשים עוד מקדמת העתים אשר לפני
 ההיסטוריה, לפני ארץ כנען כסו המון אבנים מוצגות בקומה זקופה
 (מצבות). גם בעיני עמי בני שם בימי קדם היתה הטבע כלה
 מרוננת בכח חיים; גם לעיניו נשקף העולם כלו כמקום אסף
 לגדודי רוחות הממלאות אותו מפה אל פה; גם לעמים האלה
 גשמע קול הרוחות מתוך משק ענפי עץ השדה, וגם הם
 פנו אל הנהרות לשאול עצה מפיהם; ובכל מקום מחזות פלא
 הנשקפים להם במרחבי היכל הטבע דמו לראות את פעולת הרוחות.
 ביחוד נהרו הרוחות — לפי אמונתם — אל היערות, וישימו שם
 משכנם במקום אשר נמצאו בראשונה מעונות לחיתו טרף, ועל כן
 אחזתם אימה ורעדה עת דרכה רגלם בקרבת מקומות כאלה. רבות
 מן האמונות התפלות האלה השתמרו לארך ימים בקרב הענפים
 השונים הצומחים מגזע בני שם; אולם הננו מצדיקים את מפעלם
 בבחינה ירועה, כי במרבית המקרים המירו את עולם הרוחות
 באגודת אלים, ואת מעשי הקסמים הצמודה אל האמונה ברוחות —
 בעבודת דתיות המבנות לנכח פני האלים. מלאכי השלום
 (Genie) גם המזיקים (בערבית: Djin) השוכנים ביערות, אשר
 אין עבודה דתית נכונה קבועה לכבודם, יען כי הם מפילים
 אימה ופחד על כל בני האדם, עד כי נבל על האדם להתרפס
 לפניהם ולהשיב את ידם מבלע בתחבולות תעלומה, — הם הניחו
 את מקומם לאלהי הכפר, אשר קבע את משכנו במקום הזה,
 ויהי מוקדש ומוערץ מאת בני הכפר, ולאט לאט הסכינו לכבד
 את שמו בעבודה דתית מסודרת; אז היה האבן לכמל דמות האל,

אשר השתחוו ויתפללו אליו, וזה האחרון נאות לקרוא את שמו על מצבת האבן ולהשכין בה את אלהותו למטרת העבודה הדתית, אשר נשתכללה ונקבעה בתוך הכפר. ובכן, במדה שהתאמצו קהלות הכפרים הנודדות להאחזו בארץ ולקבוע את מושבם במקום קבוע ומוגבל, בה במדה הוסיפו אלהי הכפרים להתהפך לאלים מקומיים, בשומם את משכנם במקומות הקדושים אשר סביבות מקום הכפר. אז החלו להאמין, כי כל אל ישם את משכנו באותו המקום, אשר שם הראה את אותותיו ומופתיו ואת ידו החזקה, ואל המקום ההוא יפנו כל אלה אשר דבר להם אליו. לפעמים קרה, כי האל הראה את גדלו ואת גבורתו במקום אחר לעיני אחד מקהל עובדיו החיים חיי נדודים ומלטלה; במקרה כזה הקדישו גם את המקום ההוא, כמקום מועד לעבודת האל, הנכון להמצא שם לבעלי בריתו ולהפק להם את רצונו; שם הקימו מצבה או במה לחפץ עבודה דתית, עד כי היה למקום נבחר אשר על ידו נקשרו לבות האל ועדת מקדישיו יחד. ובמשך העת נקבע הרעיון בלב העם, כי לכל אל יש ארץ מיוחדת, אשר רק היא הנה ארץ אחוזתו וממשלת ידו, אשוי רק בה יתכן לעבדו באמונה ולכבדו כערכו וכקדושתו; ובאופן הזה תחלק הארץ כלה לאחוזות לקהל האלים, השולטים איש איש באחוזתו אשר נפנתה למענו על פני הארץ. הננו רואים, למשל, כי נעמן שר צבא מלך ארם, בחפצו להשתחוות לאלהי ישראל, למען הביע לו רגשי תודה אחרי הרפאו ממחלתו אשר כרה כמנו על אדמת הקדש, על גדות הירדן, הנהו שואל — בתומת לב איש שקוע באמונות דתי האליל — מאת נביא ישראל, כי יתן לו משא צמד פרדים אדמה למטרה דתית, למען הכין לו חלקת אדמה קטנה מעפר ארץ ישראל כגבול ארץ ארם, יען כי הכרתו הפנימית חזקה בקרבו לבלי עשות עוד עולה וזבח לאלהים אחרים כי אם לה' לבדו (מלכים ב. ה). הארמי הזה, שמושגי הדת האלילית, אשר העמיקה שרשיה בלבב עמי בני שם, נקלטו בקרב ויעמיקו בבשרו וברמי לבבו, לא יכול להסתלק מהם גם עת נתקו כפות רגליו אל תחום אחר, אל תחום דת ישראל; ובתמימותו הדתית הוא מדמה

בלבו כי לא יתכן לעבוד את אלהי העברים, אשר כפי עדות המחוקק הוא „האלהים בשמים מומעל ועל הארץ מתחת אין עוד“, רק עת תדרוכנה כפות הגליו על מצע עפר אשר לקח מאדמת ישראל, נחלת אלהי העם הזה, אשר רק בגבולותיה ועל פני אדמתה מצומצמת אלהותו וממלכתו הרוחנית. התחסדות תמימה כזאת, יוצאת מלב איש שקוע באמונות נבערות ומושגי דת אלילית, יכלה רק לעורר שחוק בלב אלישע, אחד מנביאי האמת שקמו בישראל, אשר עבר על שאלתו בדממה מבלי ענותו דבר, בדעתו כי אמנם נקל להמון העם להמיר את דתו, אך לא את מושגיו אשר התפתחו והתחנכו אתו יחד מיום הולדו.

עלינו להזכיר עוד דבר אחד, העומד כהבדל בולט ונכר בין דתי עמי בני שם ובין הדת אשר להעמים האריים. המשפחה היא הנקודה המרכזית בדת האריים, יקוד אשה המפיץ אור וחום בקרבה — הוא המזבח, ואבות המשפחה אחרי מותם — הם האלים הנעבדים בחוג המשפחה. עבודה דתית כזאת לא נראתה אצל עמי בני שם. פה לא המשפחה נחשבת לכנסיה דתית, כי אם הכפר, והאש היוקדת בחוגה אינה נחשבת כמזבח הדת. העבודה הדתית לנפשות אבות המשפחה, אם גם אולי מצאה לה מקום בקרב עמי בני שם בימי קדם, — כי גם להשערה כמו זאת לא יחסר לנו היסוד (למשל, הערביאים אסרו חמור בעבותים אל קבר המת), — הנה המנהג הזה כבר נשכח מלב עוד מימים קדומים. ואם אמנם שכתי בני שם הקדמונים האמינו, כי המתים מאריכים את קיומם גם אחרי הקבר, אפס כי חשובים ליצורים חדלי-און וגועים מרפיון כח, ויביטו עליהם כעל „צללים הקבורים באדמה“, ועל כן לא השתחוו להם ולא עבדום. ובכך אפוא רק פנה קטנה וצרה נפנתה בתחום מושגי עמי בני שם בעד עולם הנשמות. הדת צמצמה את מקומה רק בגבול חיי הארץ, אשר עם כליונם יבוא גם הקץ להדת ופעולותיה. כל עודו בחיים יתענג האדם על אלהיו המגין בעדו; אולם במותו הוא גוע ונפטר משני העולמות, ואז קצרה ידו להשתתף עם כנסית הדת בכל מעשי קרבן וזבח: בשאול אין כל מקום לעבוד את אלהים ולהודות לו.

מכל האמור פה נקל להבין את תכונת הקרבנות, אשר בהם עבדו עמי בני שם את אלהיהם. הם הקריבו את קרבנותיהם לאל לא בצל קורת המשפחה, כי אם במקום אשר חשבו, כי שם בחר אלהים לשבתו, או באשר היה מוצג סמל דמות תבניתו. הסמל הזה הוא מצבה חצובה מאבן אחת תקועה בארץ, קומתה זקופה ונושאת ראשה המיוחד מעט למעלה. מצבות כאלה נמצאות לרוב בכל ארצות מושבות בני שם. העבודה הראשית במעשה הקרבנות היתה, כי משחו את מצבת האבן בדם קרבן חיש מהר אחרו השחטו, בעודנו חם. באופן הזה נגע דם הקרבן על פני המצבה, אשר נחשבה כעצם האלהים, בעת אשר גם מגישי הקרבן יכלו לבוא במוגע עם מצבת האבן; המעשה הזה היה גדול בערכו, ונחשב כאלו הכירו האל ובני השבט, בעת געתם יחד בדמי הזבח, כי דם אחד נוול בקרבם, או, יותר רצוי לאמר, כי מקור דם אחד לכלם, ובוה דמו לחדש את הברית המאגדת אותם יחד. הצורה המיוחדת הטבועה על פני זבחי האלהים אשר לעמי בני שם היא, כי אל הזבח נלותה גם כרת גדולה, משתה וחג, אשר יחד עם הצד הדתי, כלומר שחיטת הזבח והזית הדם — אשר היו כנקודת המגע בין האל ובין עובדיו — נשאו עליהם גם צורת זבח משפחה. זבחי הזבח דמו כי בעת כרותם את כרתם יושב גם האל אתם יחד אל השלחן, מתענג בחברתם וטועם מיטעמיהם, ולמטרה הזאת הושמה לפני האל מנה אחת נבחרה, אשר הציגו אותה על ראש הזבח, או על ראש מצבת האבן. בעת אשר התרוממה מעט השקפתם הדתית, ובלבם נתבכר הרעיון כי האל מגביה לשבת במרומים, או השכילו להעלות את המנה הראויה לו על המוקד, למען יעלה אליו ריח הנחוח, התמצית הדקה מן הדקה אשר בקרב הזבחים. מקורות רבים מספרי ההיסטוריה העתיקים נצבים בתור משל ומופת של הזבחים אשר נזבחו לאלהים בקרב עמי בני שם בימי קדם, והם כמבארים לנו את מגמתם ומטרתם, כמו נזבחו רק למען הביע את רגשי האהבה המקשרים בקשר חברותי את לבות הקהל, העדה, או העם לאגודה אחת, או גם למטרת

עריכת חג וכרה גדולה. העברים הקדמונים אכלו בשר רק בעת זבחם את זבחייהם לאלהים, ובזבחם את זבחייהם הקטירו את הדם והחלב המזבחה, ומבשר הזבח כרו כרה ויחוגו חג לפני האלהים. רק תורת ישראל בשאיפתה הנאורה להתאים את הדת אל צרכי החיים התירה לעם לאכול בשר-חול בכל אות נפשו, וזה צעד גדול לפנים להוציא את העם מינסגרת צרה אל מרחבי החיים החפשים. עמי בני שם בעת הקריבם את קרבנם לאל מלא לבם גיל. ויצאו במחולות, ויריעו תרועת ששון, וישמחו שמחה גדולה לפני אלהיהם על כל טובו וחסדו, אשר הוא אומר לגמול עליהם, כמו נוכחו לדעת להגלי הזבחים אשר זבחו זה עתה, כי המה האל אליהם את שלומם וחסדו ויחדש שנית את הכרית הכרותה בינו ובינם מאז. כר מפעל ומעשה אשר אמר העם לכונן לו נתקדש בעיניו רק ברצון האל ובהסכמתו, ואז האמין באמת ובתמים כי הצלח יצליח במפעלו. רוח העדה, או יותר נכון לאמר, רגש אחדות החברה, מתגבר ומתחזק הודות להקשר והיחס המתחדשים בכל עת תמיד בין העם ובין אלהיו העומד בראשו בתור נשיאו ומגיניו להפיץ מעל ראשו כל ערפלי מגור ופחד. המפעל הדתי אשר כונן העם לכבוד אלהיו הוא מעורר את לבו להרגיש את עצמו מאושר אושר גדול, וממלא את לבו ששון וגיל לאין קץ ותכלית.

אולם אושר כזה הנובע ממקור הכרה דתית ולרגלי עבודה דתית המתוארת פה, אושר מוחלט בלי כל צללי דאגה להכרות את זהרו ונגהו, היא איננה תכונה מיוחדת רק לעמי בני שם, כי אם סגולה עצמית של הדת הקדומה הכללית של האדם הקדמוני. לא רק לעמי בני שם לכדם נתיחדה התכונה לכלי הבט על איש ואיש כעל איש פרטי, כי אם כעל חבר באגודת השבט, עד כי חפצי האיש הפרטי, שאיפתו ומגמתו, אישרו ואסונו, אינם מענינים את הלכבות, והמחזה הזה עצמו נעתק מנבול חיי הצבור ויעבר גם לתחום חיי הדת; גם פה אין האיש הפרטי נחשב למאומה, ולכל חפציו מאוייו ודאגות לבו אין דורש ואין שם לב. בכלל אין כל מקום לצרת לב אנוש לפני האלהים. הדת הקדומה הגה מטבעה שמחה ועליזה, ורוח

ששון מרחף עליה תמיד; אין איש מעלה על לב לדאוג לחטאותיו, וגם בעת רעה ותלאה לא יחדל השבט מהאמין אף רגע כי בקרבן וזבח יצלח בידו להשיב אליו את לב אלהיו לחננו, להטות אליו שפעת חסדו ולהטיב את מצבו. אמונות כאלה אינן סגולה מיוחדת לעמי בני שם, כי הן סגולת כל הדתות הקדמוניות. הננו שונים את דברנו אשר אמרנו בראש הפרק הזה, כי הסגולה המיוחדת להדת אשר לעמי בני שם בכלל היא — כי האלים אשר הם עובדים מתנהגים עם בעלי בריתם על פי תכנית ידועה וערוכה על פי המשטר השורר בחיי העדה. האל מופיע בחוג עדת בעלי בריתו בתור אב, אדון ואיש מלחמתם לריב את ריבם; הוא אחד מבני משפחתם, הוא חבר בחברת תושבי העדה, החבר הגדול והגבור מכלם, הוא שלהם, הוא מקדיש את עצמו וכל מאדו רק להם ולא לאחר זולתם. אין אנו מעמיקים לחקור לחרוץ משפט, אם צדק הח' סמיט בהשערותו, כי יסודות אמונה מסודרת באופן כזה הם נובעים ממקור האמונה הקדומה במוצא בני האדם מבעלי החיים, היא השיטה הקתמית שהזכרנו, ואם אין. אבל בכל אופן מובן הדבר מעצמו, כי הדת המתבססת על מוסדות האמונות והדעות אשר תארנו פה את גבולותיהן תהי דת מצוינת במינה, נשגבה ועמוקה ומחוננת בכח עצום. האל, אשר יחד עם אלהותו הוא גם אדון וראש של השבט, הוא דורש מאת האדם הכנעה ומשמעת נמרצה יתר הרבה מאבות המשפחה אחרי מותם. אל כזה אין לו חליפות ותמורה לרגלי תקופת השנה וחליפות מצב הרוח, רצונו ברור ומוגבל, מה הוא חפץ ודורש מאת האדם. הדת הכללית אשר לעמי בני שם גם במדרגת מצבה הקדום הזה היא נושאת עליה תכונת דת אמתית המתוקנת כשביל חיי המעשה. ועל פי תנאים מובים ומעולים היא מוכשרת להתרומם בערכה, לשלוט בקרב עמים רבים, ולהאציל עליהם השפעה רוחנית גדולה ועצומה.

ב.

הכנענים והצדונים.

כאשר עברו בני ישראל את הירדן ויתקעו את מושבכם בארץ כנען, או מצאו את הארץ מיושבת כלה משבטי עמים אשר שפתם דומה אל שפתם הם, ואשר עלו עליהם במדרגת השכלה ותרבות. הן אמנם לו באנו לערוך מדה להתרבות השוררת בארץ כנען לפי עוזה וגבורתה המדינית של הארץ, כי אז נראו לנו יושבי ארץ כנען בתמונה שפלה ומעציבה. אולם עלינו לדעת, כי רפיון כח הכנענים והכנעם לפני לוכדיהם בלי כל ההנגדות ומבלי להאבק בסערת מלחמה עזה בעד תקומתם המדינית, כאשר נראה מספרי הקדש, הוא פרי העבר המעציב של העם הזה. בהקופת מאת השנים לפני בוא בני ישראל היתה ארץ כנען למקום המחזה לסערות מלחמות כבירות, אשר הסתערו אליה מכל עברים ותדכאינה את העם היושב בה. החתים מצפון והמצרים מנגב הביאו מלחמה בשעריה לעתים הכופות ויחלישו את מוסדות הממלכה, אשר כמעט מטו לנפול מתלאות המלחמות הממושכות אשר הובישו את לשד עצמותיה. בבוא בני ישראל כבר היתה הארץ שסועה לשסעים בלי שלטון מרכזי ואגודה מדינית נכונה, עד כי בצדק אומר הפרופיסור סיים, כי החתים והמצרים סללו את המסלה לנצחון בני ישראל על הכנענים. בצאת העם העברי ממצרים לא נחהו נשיאו ומנהלו בדרך ישרה מן הַדְּלֵתָא של הנילוס אל ארץ כנען, אם כי קרובה הדרך מאד, כי אם הנחהו בדרך עקלקלות, דרך המדבר וארץ הלאובות, מיראתו את נשק המצרים אשר נגע גם עד גבולות ארץ כנען, "פן ינחם העם בראותו מלחמה וישבו מצרימה"; ובמשך ארבעים השנה אשר נדרו העברים במדבר עוד ירדו הכנענים בשפלותם המדינית והעם העברי פֶּן את השעה המוכשרת להבקיע אל הארץ משאת-נפשו עת נשתה גבורתה עד הגבול הקיצוני.

אמנם בעת המאוחרת הביטו בני ישראל על הכנענים ברגש בוז ונאצה, בחשבם כי מוצאם מגזע אחר, שפל ונכזה; אולם באמת לא היה התהום המפריד בין שני העמים האלה כל כך עמוק. שניהם יחד היו יוצאי גזע אחד, וגם דעות ומושגים ומנהגים רבים היו משותפים לשניהם יחד, אף דמיון כל שהוא נמצא בין הדתות אשר לשני העמים האלה, למצער בתמונתן החיצונית, לולא זאת, כי אז לא התחוללה בלב המנצחים במשך תקופת ימים ארוכה תשוקה עצומה כל כך לזנות אחרי הדת האלילית של העמים המנוצחים על ידם.

אכן בני ישראל אינם העם האחד אשר התפרץ לבוא בגבול ארץ כנען ויאחו בה. שלש פעמים התפרצו אל תוך הארץ הזאת שלשה עמים שונים, והם: הצורים, הפלשתים והעברים, אשר את הראשונים והאחרונים מהם ידענו ברור כי היו מגזע עמי בני שם, ואולי גם השניים. הפלשתים נאחו על חוף הים התיכון בקרן מזרחית דרומית, ורתם היתה גם היא אחת מדתות בני שם, כי ככל עמי בני שם הקדישו והעריצו את הבעל (בעיר עקרונ) ואת האלילה עשתורת (בלי ספק באשקלון), ומלבד זה עוד אליל אחד אשר תארו אותו בדמות דג ויקראו לו "דגן". לאחרונה אבדו להפלשתים כל תכונותיהם הפרטיות, אשר הצטינו בהן בתור עם נכדל לכדו, ויחדלו מהיות עם חפשי עומד ברשות עצמו, עד כי אין אנו מוצאים עוד כל ענין בהם, למען הוסיף להזכירם עוד. הצורים (או הצדונים, אחת היא) אשר נאחו על חוף הים התיכון בקצה ארץ סוריה צפונה, במקום אשר השתרעו מסלות המסחר הגדולות, אשר על ידן התאחדו סחר ארצות הקדם והמערב יחד, היו לעם רוכל עושה מקנה וקנין, ובכל עוז רוחו הרבה עלילה לבוא בקשרי מסחר עם הממלכות הגדולות, מצרים והודו מקדם, וכל איי הים וארצות אירופה כ"ס. בני העם הזה, אשר בצדק כנהו בשם "הנוסעים הגדולים" אשר היו בימי קדם, הם לא רק הובילו ארצה אירופה בשמים וכל מגד ויביל, מחצבי ההרים והוצאות פרי חרשת המעשה, אשר העבירום על פני הארץ מקצה המזרח ועד קצה המערב, כי אם גם טסרו לאירופה את הדעות, המנהגים ומשטרי החיים

אשר השתררו בארץ אויה, ובוה הגדילו לעשות לטובת ההשכלה והתרבות בעולם, בהעירם את הכחות הנרדמים בקרב העמים האריים לחיים חדשים מלאי תנועה וכח חושב.

את הפרק הזה הקדשנו בפרטות לבאר את דת הכנענים והצדונים, לא באשר אנחנו מיהסים להדתות האלה ערך נכבד בפני עצמן, בעוד אשר באמת בשתיהן יחד לא נמצא כל רעיון מקורי אשר נועד מראש לקיום ארוך ולחיי עולם בדורות העתידים; הננו מקדישים להם את דברינו רק מפני שהדתות האלה מפיצות אור על פני הדתות האחרות, אשר עליהן אמנם הוטל הגורל לראות עתיד נשגב ומוזהר. רק לרגלי מלחמתה הארוכה עם דת הכנענים גלה דת ישראל בראשונה את תכונתה האמתית, ובאופן המתאים אל תכונתה זאת הוסיפה להשתלם ולהשתכלל הלאה. כהעברים כן גם היוונים שאבו ממקור הצדונים דברים רבים, כן בנוגע אל התמונה החיצונית של עבודת הדת, וכן גם בנוגע לענינים יותר נכבדים ועמוקים.

דת הכנענים ידועה לנו היטב על פי ספורי כתבי הקדש. זאת היא שיטה דתית המתאימה בשלטות אל דתות בני שם, רק עם אויה שנוים, אשר חלו בה לרגלי התפתחותה המיוחדת, כאשר ראינו דומה לזה במקצת בדת הכשדים. כל ערה במקום מושבה מכרת עליה לאדון ולראש אויה עצם ממיר ונעלם מן העין, אשר היא נפגשת עמו באחד המקומות המקודשים לעבודת הדת ואשר תביט עליו כעל אדון ושליט המתנהג אתה במדת הרחמים והחנינה, עד כי לא תפון עד מה ברגשי האהבה אשר יהנה לבו אליה, והיא עובדת אותו בקרבן וזבח ובחג והלולים, בהביעה לו רגשי ששון מלאים עוז וכח חיים לתקופות ולמועדים ידועים. הכנענים כנו את אלהיהם בשם "בעל", אשר איננו שם עצם פרטי, כי אם כנוי ותואר, והוראתו אדון ומושל, ועל כן הנה אל השם בעל יוכל להיות נוסף גם השם הפרטי של האל. כן היה בעל פעור, לאמר האדון "פעור", בעל הסון, בעל מעון, בעל צפון, בעל שמש, בעל זבוב וכו'. אלילי הכנענים נקראו בלשון רבים "בעלים", ועל כן הננו קוראים בספר שופטים (ב. 11.) ועוד במקומות רבים בספרי

הקדש, כי בני ישראל עברו את הבעלים, הם אלילי הכנענים. כל עדה ועדה יש לה בעל מיוחד, אשר עבדו אותו בהיכל מקדשו הכנעני לשמו. היכלי הקדש נבנו על מקומות גבוהים מחוץ לעיר או לכפר, על גבעה רמה אשר כוננו ירי הטבע או גם ירי אנוש באופן מלאכותי, והם ההרים והגבעות הנזכרים בספרי הקדש, אשר שם עבדו לאלילי הגוים; המקומות האלה, אשר היו בתחלה למרכזי דת להכנענים, נשארו בקדושתם הדתית גם אצל בני ישראל, אשר השתמשו בהם למטרה הזאת עצמה. כלי הקדש אשר נמצאו בקרב ההיכל הם פשוטים מאד. אבן גדולה מוצבת במצב ישר-האנך (Vertical) היא היתה לסמל האל; אפס כי האבן הזאת איננה צלם ופסל, כי כפי הנודע היתה אבן שלמה בלתי מהוקצעת, מבלי היות לה גם דמיון רחוק לתמונת פני איש. הכנענים האמינו, כי האל מופיע על יד האבן, למען הפגוש עם קהל עובדיו ובעלי בריתו, ובעתים עוד יתר קדומות נודעה האבן בתור מזבח, ועליה הציגו את המנחה המוגשת להאליל, — אשר עוד לא הסכימו או להעלותה על המוקד, — או כי נסכו עליה את דמי הזבח. מלבד המזבח ומצבת אבן אשר הוקמו בקרב היכלי הבעלים בארץ כנען, נמצא בקרבם עוד עצם אחד, אשר התקדש גם הוא בעבודת הדת הכנענית, והיא האשרה. האשרה היתה עץ רענן ולפעמים גם חומר עץ עם שארית מעט מן הענפים אשר צמחו עליו. העץ היה הקוע בארץ, ועל-ידו הארו להם הכנענים את האלילה בת-ליותו של הבעל, הנודעת בשם „אשרה“, — כי האשרה נלותה אל הבעל בכל היכלי הקדש אשר להכנענים. אך בשגגה נעתקה המלה אשרה בהעתקת כהני הקדש הרומית (Wulgata) בשם חרשה, כי באמת היתה האשרה אם עץ רענן ואם עץ יבש הקוע בארץ, כאשר אמרנו; ספק גדול הוא בעינינו אם המלה אשרה היא שם עצם פרטי להאלילה הזאת. בכל אופן שיהיה הנה כהבעל כן גם האשרה איננו שם של איזה אל מוגבל בתולדתו ההיסטורית, כי אם כנוי הנוסף אל האלילה בכל המקומות.

תכונת הדת הכנענית נשקפת בעליל בהעצמים המקודשים

להעבודה הדתית אשר לה. ראה ראינו, כי בני שם בעת לכרם את ארץ כשדים הוסיפו על כל אלילי הארץ את האלילות המתאימות להם, בהוסיפם על שם האלילים את סמן הנקבה בסיפוי. ופה בארץ כנען הננו רואים כי העבודה הדתית ערוכה מעצם ראשיתה בשביל צמד אלים; בכל היכלי הדת נמצאים אל ואלילה יחד. ואם אמנם לא יתכן לחשוב את המהוה הזה לתמונה כללית קבועה בקרב כל עמי בני שם, כי אלילי צור ומואב, כאשר ראינו, הם אלים בודדים בלתי מונוגים, בכל זאת הננו מוצאים את עצמנו מחויבים להכיר, כי עבודה דתית מקודשת לאל ולאלילה יחד התפשטה מאד בקרב עמי בני שם. העבודה הדתית מוכנת לנו עד מאד ביחוד בארץ כנען. פה הננו נפגשים עם דת הישוררת בקרב עדת עובדי האדמה; וכמו שהבעל הוא ארון אדמת הורע, המפריא אותה ונותן לה כח תנובה, ואשר על כן יש לו המשפט לדרוש כי יגישו לו למנחה את בכורי האדמה, כן גם האשרה היא הגברת הפוריה והרעננה, סמל דמות הצמיחה והגדול. מכל המסופר בכתבי הקדש לא נשאר לנו גם צל של ספק על דבר תכונת עבודת הדת אשר מוצאה לה מקום בהיכלי אלילי הכנענים. החגים והמועדים והקיפו יחד עם תקופת השנה. בהמון חוגג ובשאון עליונים הביאו מנחה להבעלים את ראשית בכורי האדמה, דגן תירוש ויצהר וכל פרי עץ. לעמט זאת כבדו את רעותו האלילה במנחגי עבודה, המכוננת ישר אל היסוד הטבעי המתגלם בתמונתה. למטרת הצד הזה של העבודה הדתית הסתופפה בהיכל האלילה ערת פהנות המשרתות לפני האלילה, והן „הקדשות“ הנזכרות בספרי הקדש. באופן הזה בולט ומבצבץ בהרת שהשתררה בקרב מפלגת עובדי האדמה בארץ כנען צד אחד של אותה הדת, אשר התפשטה במערב אזיה, כפי הנודע לנו גם ממקורים אחרים. אולם הדת אשר לעמי בני שם הנז' היא היתה הראשונה להכיר את קדושת האלילה, אשר עבודתה הדתית מגאלה מחלאת מעשי זמה ותבל, עבודה נתעבה, אשר יחד עם כל יצרי לב עמי הקדם נעתקה עברה גם אל ארצות המערב. הננו נפגשים עם האלילה הפרוצה הזאת בארצות שונות רק בשנוי השם כמו

„בעלה“ „מליטה“ „עשתרת“; היונים קראו לה „אפרודיטה“, ולמטרת עבודתה הנתעבה התכוננו בתי מועד בקרב עמים רבים בארץ יון.

כמו מין קסם היה נסוך על פני דת הכנענים למשוך אחריה את לב בני ישראל, אשר זנו אחריה ואחרי כל גלוליה יחד, בהיות כי אלה האחרונים עוד לא הוכשרו על פי מצב השכלתם לקלוט את מושגי תורת ישראל הצרופה, אשר באמת היתה נשגבה ונעלה ממושגיהם הגסים. אבל לאט לאט התרוממו על הדת הכנענית ויכירו את השפל והמכוער שבה. גב הצדונים השכילו לעלות מעלה בדרך התפתחותם הדתית, בהכירם להם אלים נשגבים ונעלים מזה, אשר אנחנו חושבים לנכון להגיד על אדותיהם דברים אחרים. כמלאכת המחשבת אשר התנוססה בקרב הצורים, כן גם דהם לא היתה מקורית על פי מולדתה. היא החלה בראשיתה מן המושגים הרגילים אשר צמחו בקרב עמי בני שם, מושגים שעברו אליהם מיושבי ארץ סוריה הקדמונים, ואחרי כן ניספו עליה הוספות ומלואים, אשר שאבו להם הצורים ממקור דתי העמים השונים אשר באו אתם בכרית מסחר וקנין. ההוספות האלה אשר שאבו הצדונים ממקורות זרים היו שונות כל כך בתכונתן ובמושגיהן, עד כי לא יתכן לנו לקבוע מושג נכון וברור מן השטה הדתית, אשר על פיה נערכה מערכת האלים אשר להם. בעיר אחת נקדשה אגודה אחת של אלים, ובשניה — אגודת אלים אחרים, ונוסף לזה הנה אל אחד מתגלה לעינינו בהמונות שונות וגם מהופכות במקומות שונים. הדבר האחד אשר נוכל לעשותו במקצת הזה הוא: לבחור את הקיום והשרטוטים המעטים, שמהם נצמירה הצורה הכללית אשר לדת הצדונית, אשר הם המציאו לה את היכלת להשפיע את השפעתה על דתות העמים האחרים, עלפי מהלך ההיסטוריה שלהם נכנסו בחוג השפעתה.

הצדונים השתדלו בכל העצומות עוזם לשמור את מעוז הממלכה והדת ולסערך בכל מאדם. בכל מושבותיהם, בכל העדות האדירות אשר כוננו להם בצור, צדון וקרתיאחדתא הננו רואים אותם מתטכרים ברגש אהבה עזה לעבודת הממלכה,

ומקבלים באהבה את השפעת מפלגת הכהנים המשפעת עליהם השפעה עצומה. הדת השמיית נודעת בנטייתה המיוחדת המוטבעת בה, כי במדה אשר היא מתגדלת ומתפתחת, בה במדה יכהו פניה, והיא מוספת בעמקה. הצדונים כל אשר הוסיפו לעבוד את הצמד האלהי, את האל והאלילה, ולהכניע לפניהם, כן הוסיפו לצמצם את יראתם והכנעתם רק באחד מן הווג האלהי הזה; לאט לאט הם צועדים אחורנית ומכיטים עליו מרחוק, אם גם ברגש רוממות ויראת כבוד. האלילים הבעל והאשרה החפשים בדעותיהם והשובבים במעשיהם, המתאימים בכל הכוונותיהם רק אל חיי מפלגת עובדי האדמה, לא יסכנו עוד להכבד בהיכל מקדש מפואר בעיר גדולה רבת המרכלת; שם דרוש מין יציר רוחני הגון מזה ומלא כבוד בכל נטיותיו. באופן כזה הופיע אל חדש גדול ואדיר, הרם ומתנשא על פני המון הבעלים, האליל מלך, כמלך על כל האלים, עצם מרומם ונשגב מכלם, הדרוש עבודה דתית מפוארת ורבת חוד. גם „מלך“ לא היה בעצם וראשונה שם עצם פרטי; ישנם מלכים שונים, והם אלים ראשיים עליונים על המון האלים, המתרוומים על פני הבעלים, ומהם גם אשר יכנו בשמות מיוחדים „מלקרת“, כמו „מלך-קרת“ — מלך העיר. אלים כמין כזה נפגשים לנו לא רק בקרב הצדונים, כי אם גם בקרב עמים אחרים יוצאי גזע-שם, אשר השתדרו בעת אחת עם הצורים. „מלך“ אלהי צור וצדון הוא מקביל בכל הכוונותיו אל האלים הראשיים אשר להמואבים והעמונים. הוא איננו רק אלהי שדה וכרם, המריק את ברכתו בחוג חיי אנשי האדמה, כי הוא הראש והשליט בקרב הממלכה, מנהל ארץ ויושביה; הוא הנהו מוסד הממלכה, הוא המציא את מסע האניות בלב ים, חרשת מעשה שני וארגמן; הוא ראש מושלי הארץ; על פיו יתכוננו מושבות בארצות רחוקות, והוא המפקד את צבא החלוצים העולים להאחו בהם; הוא מושל זועם, ואיש לא יעיו למרות את רצונו; בו התגלמו: גבורה, גאון ומשגב ועלילות עוז בגבול השלטון המדיני. וכמו שהאל הראשי המפקד צבא אלים עולה בעוון וגבורתו על האל המצמצם את חוג שלטונו רק בגבול עבודת האדמה, כן

הוא מצמיץ ועולה עליו גם במדותיו וסגולות נפשו, והיתרון הזה הוא גדול מאד לאין קץ ותכלית. אבירי האלים אשר לצור וצדון הם יצורים מטהרים משמץ חלאת תאוות שפלות וכוזיות, גם אינם יצורים רכים ומעוגנים.

אלהי הצדונים הנם יצורים נוראים ונועמים, עד כי אין לגשת אליהם בקלות ראש ומכלי להזהר מאד. וכפי שהם גדולים ונשגבים בערכם בתור מקור כל היים ותנועה בעולם, כן יופיעו גם בתור כח משחית ומכלה להרוס את מוסרי החיים; וכפי היותם מטהרים וקדושים ותמימים תכליה התום, כן הם דורשים מאת כל הנגשים אליהם להטהר ולהתקדש כמוהם. הכהנים המשרתים לפניהם — הם בנפם כלי אשה, והכהנות — בתולות תמימות וחסודות השומרות את דרכי הצניעות. הם דורשים קרבנות מסוג אחר לגמרי מכפי אשר ידרשו הבעלים, — קרבנות נוראים יקרי המחיר. כפי הנראה, זכחי נפש אדם היו למעשי יום יום בסררי העבודה הקבועה אצלם; בעת אשר רבים מבני ישראל ומלכיהם ונשיאיהם בראשם המירו את דתם בדת הצדונית, או בהתאמצם לחקות את מעשי הצדונים, הננו שומעים את תלונת נביאי ישראל המתמרמרים על בני עמם על העבירות את בנייהם ובנותיהם באש, זאת אומרת, הם הקריבום קרבן על מזבחות אלילי צדון והעלום על המוקד. המלך דורש בתור קרבן את כל החכיב לאדם, הקרוב ללבו והיקר לו כנפשו, קרבנות אשר עוררו בלב עובריו זועה ופלצות הכיזנוראה. עינו הזועמת צרה בילדים תמימים מחמד לב הוריהם, וגם על ילדם הבכור לא תחוס עינו. רק יצורים יקרים ונחמדים כאלה יעלו לרצון על מזבחו.

אלה הדברים אשר נתבררו לנו על דבר מוצא אלילי הצדורים והצדונים. האלים האלה נוצרו בדפוסם של עמי בני שם, אחרי אשר שנו מעט את תבניתם על פי תכנית ידועה, למען עשותם בדמות מושלי ארץ, וגם קבלו את שמות התואר אשר לאלה האחרונים. בהתכונן איזו ממלכה על יסוד שיטה מדינית המשוכללת בכל צדדיה ופנותיה, בעוד אשר בבחינות אחרות עוד חסרה לה מדרגה נכונה של השכלה ותרבות, אז הנה יגלה לפנינו החזיון

המוזר, איך הדת השוררת בקרבה שואפת להגלות בצורה נועמה וברוח מלא אכזריות ועריצות; במקרה הזה הנה הרגש של החוק והמשפט נתבגר למדי, או יותר רצוי לאמר: מדת הדין הגיעה אל מרום שלמותה, בעוד אשר מדת הרחמים, רגש החנינה, עדנת הלב ורך הרגש עוד לא העלו נצה, ובכן יפרע שווי-המשקל בין מדת הדין והרחמים, אשר רק ממוזגת שתיהן במדה הראויה תצא ההרמוניה הנעימה הדרושה לחפץ חיי החברה המתקנים והמשוכללים, וידוע הדבר כי בערך אשר האחת מכפות המאזנים יורדת מטה, במדה הזאת תרום הכף אשר לעמיתה למעלה. יכולים אנחנו להביא המון מקרים ומעשים מספרי תולדות הדת כעדות לצמת את דברינו, והמקרה הזה אשר לפנינו הוא כאחד מהם. אלילי הצדונים על פי תכונתם וסגולתם הם בעצמם הועילו הרבה כי ישתמרו החוקים הקדומים והאכזרים הנזכרים בקרב העם. עמי בני שם, כאשר ראינו למעלה, הם שקועים עד מאד בעולם המעשה והמציאות, מתרחקים מן הדמיון, ומכוננים את כל עניניהם גם בגבול הדת רק אל חפץ חיי המעשה, ועל כן היטבו להם לחובה להגיש להאל אשר חשבוהו למלך עליהם מנחה יקרת ערך מאד, כפי המנחה אשר הסכימו להגיש למלכי צור וצדון. אכן נוראה הדת הזועמת והאכזרית בהתיצבה במצב פראי; איומה הדת של האדם הטבעי המחוסר תרבות והשכלה נכונה; היא לא תדע רחמים וחנינה, כאשר לא ידע חנות גם הטבע עצמו; היא מרגשת רגש עדנים בהסתוללה בהרגש הטבעי של האדם ובערכה מחזות נוראים מעוררי זועה ופלצות בשם אלהיה וולכבודו.

עבודת גרמי השמים. אי אפשר לנו לערוך שיטה אחת שלמה הכוללת בקרבה את כל החזיונות הנשקפים על אופק הדת הצדונית בכל העתים והעדנים הנכנסים בגבול תקופת ההיסטוריה האנושית, ידעה החברה האנושית לשכלל ולפאר את אליה גם בסגולות אחרות, מלבד תכונתם בתור מנהיגי העדות וראשיהן. הם נקשרים בקשר אמיץ עם גרמי השמים. אביר האלים, האל הראשי והעליון שבהם, יקרא איך שיקרא: אל, בעל, מלך, רמון, או אַדְנִים, הוא הוא השמש. יכולים היינו

לשער, כי את האמונה באלהותה של השמש שאבו הנזרים
 בראשונה ממקור דת המזרים או הכשרים; אבל אנו מוצאים
 את ההשערה הזאת מיותרת. אין כל נסבה נשקפת לנו, אשר
 תעזור בעד הצדונים להמציא להם בעצם וראשונה בכח הגיונם
 ומחשבתם בעצמם את אליל השמש, אשר תכונתו וצורתו השתרעה
 גם על פני יתר האלים. וכדבר המתאים אל הנמיה הנזכרת למעלה
 המוטבעת בלב בני שם, לעשות לכל אל עזר כנגדו, הנה אליל
 השמש גם הוא בעל אשה. לפעמים תתיצב הארץ כנגדו בתור
 אלילה ורעיה לו, ובמקרה כזה תיפיע גם פה העבודה הדתית
 הידועה הפורעת דרכי המוסר והצניעות, המיוסדת על תאות בשרים
 שפלה, כפי אשר ראינוה אצל הכנענים. לפעמים תופיע תחתה
 הלבנה; היא נקראת בשם עשתרת, אולם היא נבדלת ומצוינת
 מאד מן האשרה הכנענית, אשר כפי השתנותן בשמותן, כן גם
 תכונותיהן הפוכות ומתנגדות. כהאלילה הקדמונית, אשר מפניה
 נכנעו עמי בני שם בקדמת העתים, האלילה "אלת", כן גם
 עשתרת היא גברת תמה וזרה שומרת דרכי הצניעות; היא מתוארת
 כדמות אשה לבושה מכלול, ובמצב חשוב ומעורר רגשי כבוד
 בלב רואיה, והגנו רואים בה רעיה נאמנה והגונה וסגולה יקרה
 לבעלה האליל הזועם "מלך", אשר היא מתאימה אליו בכל
 סגולותיה והליכותיה. כמוהו הנה גם היא אבירת לב ואבזריה,
 דורשת מאת הסרים למשמעתה קרבנות גדולים וקשים כשאל
 לבעליהם, בקרעה גם היא מורועות הורים את פרו כמנם מחבל
 עינם; רק תחת אשר על מוכח "מלך" תגלו לעולה ילדים, הרגישה
 רעיותו האלילה עשתרת רגש נעים מריח הנחוח העולה באפה
 מבשר ילדות רכות הצלויות באש בעד קדושת שמה. אש המיד
 היתה יוקדת גם על מוכחה, וכמוהו דרשה מהרה, קדושה וצניעות
 מאת הכהנים המשרתים לפניה, לבל יגשו אל אשה, וכהנתותיה
 הבתולות שמרו דרכי הצניעות בכל תקף ועוז. בהציגנו את
 האלילה הזאת בתור רעיה אל האליל "מלך", הנה דברינו אמורים
 רק על דרך השאֵלה ומליצה, לאמר: אלילה הנכנסת תחת גחך
 סוג אחד אתו ומשתתפת אתו במערכת סדרי היים אחרים, ובאמת
 האלילה עשתרת בטחרת מוכנה המקורי איננה בעולת בעל, כי

אם אלילה בתולה אשר זווגי המינים זרים לרוחה, וכל כך החמירה בכחינת הנטיה המינית הזאת, עד כי כקרבן היותר נעים והיותר רצוי לה נחשב הסרוס, אשר נהגו הצדונים להוציאו לפעלו ביום חגם הגדול אשר הוחג לכבוד האלילה בראשית ימי האביב, כן או נדב לב רבים ממעריצי האלילה להסתרס בעד קדושת שמה. בתקופת העת המאוחרת נמצאו בהיכל האלילה הזאת אלפי כהנים מסורסים, ומהם גם אשר לבשו בגדי אשה (זכר להאלילה) ויקראו לנדבות, בסובכם בארץ ובענותם את כשרם, בהתגודדם ברמחים ובכל מיני ענות נפש. לפי דעתנו, כעין נגוד אל העבודה הנתעבה והמכוערת הזאת הזהירה תורת משה על הסרוס, ולמען תת תקף לדבריה צותה להכדילם (פצועי דכה וכרותי שפכה) מקהל ד', ענש קשה לפי כבוד העון. ויען כי עשתרת נחשבה לאלילת הירח, על כן צלם דמותה מתואר בתבנית אשה עם דמות חצי הסהר על קדקדה; לעומת זה, בתור אלילת המלחמה היא מתוארת בדמות אשה רוכבת על אריה או פר, ובירה היא אוחות רומח. העבודה הדתית אשר נקבעה לכבוד האלילה הזאת מתוארת לפנינו בספר ירמיהו, אשר תאר בשפה ברורה את מחזה עבודת האלילה הזאת הנעבדת בערי יהודה ובחוצות ירושלים: „הבנים מלקטים עצים והאבות מבערים את האש והנשים לשות בצק לעשות פִּינים“, לאמר, הם אפו חלות לחם וגם הסיכו לה נסכים, ובתור מלכת השמים קטרו לה גם קטרת סמים (ירמיה פרשה ז—מ"ד), וכל זה נעשה, כפי דברי הנשים העונות את ירמיהו, לא בלי דעת אנשיהן, כי אם בפניהם, בהסכמתם ובעזרתם, אות הוא כי העבודה להאלילה הזאת לא הכילה בקרבה כל דבר הפורע את חוקי הצניעות והמוסר. אולם לא יתכן להציג את האלילה הזועמת והעריצה הזאת במקום האלילה איסתר הכשדית, אם כי שמותיהן דומים. איסתר איננה אלילת הירח כאשר היתה עשתרת; כי הירח נקרא בשפת הכשדים בשם זכר. נוסף לזה היו שתי האלילות האלה הפוכות ומתנגדות זו לזו בתכונתן. עשתרת הצדונית והאשרה הכנענית הן תמונות שתי אלילות הנצבות זאת לעומת זאת ומתהרות יחד, ויוכל היות כי העתקה נאמנה מתואר פני

שתיהן כאחת נמצא גם בארץ יון. את דמות פני האשרה הננו רואים בתמונת העבודה הדתית הבזויה והנתעבה הנעכרת לכבוד האלילה אפרודיטה, ואת העתקת תואר פני עשתרת הננו פוגשים בתמונת האלילות הבתולות היועמות והמתנהגות בדרכי צניעות כמו ארטימידה ואתונה.

אולם התמורה הגדולה הסובבת בעולם ומחוללת חזיונות חדשים בלי הפוגות היא מסתוללת אף באלי מרום, אשר גם הם הנם בידה כחמר חותם להתהפך ולהתחלף לתמונות רבות ושונות. במקומות שונים במושבות הצדונים הננו נפגשים עם אלילה חדשה אשר בדמות פניה נשקפת רקמת יסודות שונים, מערכת קוים ושרטוטים לקוחים מרשמי פני אשרה ועשתרת גם יחד. אולי מן המצרים בעלי בריתם במסחר וקנין למדו הצדונים להרכיב שני אלים יחד ולברוא מן ההרכבה המלאכותית אל חדש הכולל בקרבן תכונות שני מולידיו גם יחד. כבר ראינו, כי בית החרשת הגדול ליצירת אלים במצרים הכפיק לקהל עדת האלים חניכים חדשים לא מעט. כן הרכיבו גם הצדונים את האלילים בעל ומלך, וילושו מן הבצק החדש את האל „מלך-קרת“, אשר בהרכבתו נמצאו כח המטיב והחונן של בעל וכח הרע והכליון של מלך מעורבים יחד. לעמת האליל החדש הזה נבראה גם מן האשרה אלילת כח הצמיחה וההולדה, ומן עשתרת אלילת המלחמה הכליון והמות, אחרי אשר הותכו לבליל אחד ונתמוגו מניחה פנימית נכונה, — בריאה חדשה, עצם אלילי, אשר ממנו נובעים חליפות: ברכה וקללה, יצירה וכליון, חיים ומות, אהבה ותענוגים עם איבה ומלחמה. האליל מלך-קרת והאלילה עשתרת החדשה (כן נכנה אותה להבדילה מן עשתרת המקורית אלילת המלחמה והכליון) הנם צמד אלים, נוסף על אלילי הצדונים המקוריים. גם מלך-קרת גם עשתרת החדשה הם אלים קלי התנועה הנדים ומשוטטים בלי הפוגות, ובמושבת הצורים בקרת-אחדתא קראו לה האלילה הנודדת (דירה). בהאלילה הזאת נגעו שתי הקצוות יחד; אכזריות קיצונית אשר התגלתה בדמות זבחי נפש אדם מעבר האחד, ואהבה ונועם ברכת רוח ולב, אשר התגלמו בדמות חי משפחה לרגלי ברית הנשואים בינה ובין בעלה האליל מלך-קרת מעבר השני.

האגדה מספרת כי בעת מולד הלבנה התעופפה עשתרת לפאת ים ותעלם פתאם. אז החלו הצדונים לחוג את חגם הנודע בשם „נשף-תגה“, אשר הוחג בכבי ואבל. אבל מלך-קרת גלה את עקבותיה, ולאחרונה באו יחד במסרת ברית הנשואים, ברית האלים הזאת הרכה את לב עשתרת אלילת המלחמה העריצה והאכזריה, ותהפך אותה לרעיה נעימה ולאם רחמניה, המשפיעה על העולם ברכת פרי בטן ותנובת שדה, עד כי בכחינה זו דמתה לאשרה הכנענית.

האלילה המורכבת הנוכחית היא הרעה והגרועה מכל אלילי הצדונים, כי בה התאחדו הרע החמרי והמוסרי גם יחד, אכזריות ורצח נפשות אדם של עשתרת מצד אחד, ומשובת זמה ותבל ושחיתות טהרת חיי המשפחה נחלת האשרה מצד השני, ומשובה פראית מכופלת כזאת מדעילה את חיי התרבות האנושית וחיי הממלכה הנשענת על ידה. מוזגת הרעל הזאת, אשר התכנסה בפנימיותה של עשתרת החדשה, התאימה גם אל הקליפה החיצונית הסובבת אותה. אם עשתרת המקורית, אשר עם כל עריצותה ואכזריותה היתה ברה וצנועה ובעלת רגש כבוד, מביעה לנו את רוחה על פי תמונתה החיצונית המתוארת לפנינו בתבנית אישה רוכבת על אריה שדמות חצי סהר מעטרת את קדקדה, במצב האומר כלו כבוד, הנה לעמת זאת תופיע לעינינו עשתרת החדשה מכוערה ומנוולת בדמות אישה עם ראש פרה מלמעלה, כמו לאות כי פה מצא קן לו השפל והמכוער, בן-אדם אשר נפתה לעשות מעשה בהמה, התבהם בכל דרכיו ועלילותיו. ובהעלותנו על לבנו את הפלצות והזועה אשר תעורר אלילה כזאת בלב כל איש בעל תרבות ורגש מוסרי, הננו מוכרחים להודות כי מאד השכיל הסופר הקדמוני, כותב תולדות היהודים בתקופת מלכי ישראל ויהודה, בכנותו את פסל האלילה הזאת בשם „מפלצת“. ברור הדבר בעינינו, כי הפסל אשר הקימה מעכה אם המלך אסא על אדמת יהודה הוא צלם דמות האלילה הזאת, אשר בעבודתה הדתית נשזרו יחד זבחי נפש אדם עם חלאת זמה ותבל. עתה נבין היטב את הוראת המלים „מפלצת לאשרה“ (מלכים ב. שו. יג), לאמר פסל עשתרת לעבודת האשרה, שבה נאגדו כל

מיני התועבות יחד. לפי דעתנו כווכרה להיות כן, כי האשרה הכנענית, כידוע, היתה רק עין תקוע בארץ בלי כל פסל ותמונה, וגם נצמדה רק אל עבודת הבעל. עוד הרבה יתר מזה הרע מנשה מלך יהודה לעשות, בהקימו את פסל העשתרת בהיכל ה', כמו דמה בזרון כי דת העשתרת הבנויה והמגואלת מחלאת זמה, אשר ידיה מלאו דמי ילדים תמימים, תגרש מפניה את תורת ישראל אשר דרכיה דרכי נעם, תום וזהר מוסרי. כמו התמרמרות הרישית נכרת בדברי סופרנו הקדמוני, בספרו במרי שיחו את מעללי מנשה, כי שם „את פסל האשרה אשר עשה בבית אשר אמר ה' אל דוד ואל שלמה בנו בבית הזה ובירושלים אשר בחרתי מכל שבטי ישראל אשים את שמי לעולם (מלכים ב. כא). „פסל האשרה אשר עשה“ — אין זה כי אם פסל עשתרת החדשה, דמות אשה מנוולת עם ראש פרה על קדקדה; כי לאשרה הכנענית אין כל פסילים. המלך הקנאי הזה, החרד לדתי האליל, שם את ירושלים למרכז לדתי הכנענים והצדונים גם יחד, עד כי הקים מזבחות לבעל ויעש אשרה, כלומר מצבת הבעל מצומדת עם אשרה, כפי מנהג הדת הכנענית, ויחד עם זה הקים גם פסל עשתרת בבית ה', כמנהג הצדונים. הנה כי כן עד מהרה התפלצה ירושלים עיר הצדק לשמוע אנקת ילדים תמימים מועלים על המוקד לכבוד עשתרת אלהי צדונים, והמלך בעצמו נצב בזה למופת לכל העם, בהעבירו גם הוא את בניו באש, ועיני בחורי העם כלו מכעס לראות בהתכונן בתי קדשים וקדשות בחצרות בית ה': הדת הכנענית והצדונית התרכזו שתיהן יחד בעיר הקדש בירושלים.

לא נוכל לעבור בדממה מבלי לשום לב אל עוד דת אחת אשר השתרה בקרב הצדונים, והיא דת הכבירים. בערים רבות אשר בצור וצדון הוקמו היכלי קדש לשם הכבירים; אולם העבודה הדתית הנעבדת לשמם נעשתה במחשך, וגם בני הדורות הקדמונים ידעו על אדות הדת הזאת אך מעט מזער, אם כי השתררה ביניהם. ועם כל זאת ידענו כי הכבירים נחשבו שבעה במספרם, והמספר הזה כפי הנראה איננו מקביל אל שבעת

כוכבי הלכת, כי אם הוא מכון אל שבעת הגלגלים הסימבליים במערכת בנין העולם, לפי שיטת התוכנים הקדמונים. שבעת הכבירים נמצאים תחת פקודת הכביר הראשי המכונה בשם „אֶשְׁמוּן“, והוא אלהי הגלגל השמיני, או גלגל המזלות. הכבירים הם יצורים רוחנים בעלי תכונה מוסרית; הם בעלי עוז וגבורה ומחוננים בכח יצירה נשגבה, ועם זה הנם בני „צדק“, מושפעים בנחלת אביהם בכח האמת והצדק. כמו כן היו הכבירים מלאי רוח דעת ובינה, וינחו בעצתם את כל דורש ומבקש עצה, על פי הבהנים אשר היו להם לפה אל העם.

נטיה אחת עצומה הננו מוצאים בקרב הצדונים, והיא שאיפתם לרומם ולנשא את האלים ולהרים את ערכם הרוחני על דרך עיוני; אפס כי היא מתגלה במדרגה קלה, וכמו נועדה כנאש לבלי הגיע לידי התפתחות שלמה ומצוינת, כן בנטיה האמורה למעלה, וכן בתורת המוסר התלויה ומסתעפת מן הדת. עבודת הדת היתה קשורה בקשר אמיץ עם עבודת הממלכה, כמו התאחרו יחד לענין אחד, יען כי המלך היה גם הכהן הגדול, כמחזה אשר נחזה אצל העברים אחרי שובם מבבל, כי הכהונה והמלכות היו צמודות יחד, או כי מבלעדי הכהנים לא היתה כל עבודה דתית, עד כי אי אפשר להעלות על הדעת כי תתפתח הדת התפתחות חפשית, בלתי תלויה באיזה דבר וברעת איזה איש. בכל ממלכה אשר הממשלה המדינית מסורה בידי האלים, שם אין הדת יכולה להתפתח, ולמצער אי אפשר להכירה בפרהסיה בתור ענין הנכנס תחת גדר ההתפתחות; שם כנביא כמתקן וכמחדש כלם כאחד יפגשו אבני נגף על דרכם מצד המפלגה התקיפה, אשר השפעתה רבה על העם, המתנגדת בכל עוז אל פעולתם, ואיננה נותנת לחדש ולתקן דבר.

מודעת היא לכל, כמה היו בני ישראל אסירי תודה למלאכת המחשבת של הצדונים, בעד פעולתה הרבה אשר פעלה למענם. הארמונות המפוארים אשר הקים המלך שלמה לכבוד בת פרעה בעת קחתו אותה לו לאשה, למען מלאות את תשוקתה להיכלי חמד כמשפט המצרים בימי קדם, נבנו על ידי הצורים. בין הארמונות המפוארים אשר בנו הצדונים על אדמת יהודה היה גם

ארמון המקדש, אשר על פי טעם בנינו ותכניתו התאים אל בניני הצדונים שכני יהודה. עתה לא יפלא עוד בעינינו הדבר אשר ספרו הסופרים הקדמונים, כי היכלי הקדש אשר בנו להם הצדונים בארצם דמו בתבניתם ותכנית בנינם להיכל המקדש אשר בירושלים. כאיזו מאות שנה אחרי כן לקחו להם גם היונים את תכנית בניני הצדונים למופת לבנות כתבניתם וכתכניתם את היכלי אליליהם; היוצא אפוא מזה, כי דמו יחד מקדש שלמה ומקדש האלילים של היונים בתכנית בנינם, דבר אשר אמנם התאמת לפי עדות סופרים רבים. עם זה הננו להעיר באחרונה, כי תכנית כל הבנינים האלה נעשתה בתכנית היכלי הקדש של המצרים. אולם יחד עם תכנית מבנה הארמונות לקחו להם בני ישראל מאת הצדונים עוד דברים שונים. באולם שלפני היכל אשר בנה שלמה הוצגו שני עמודי נהשת גדולים אשר נקראו בשם, האחד — "יכין", והשני — "בעז". לפי המושגים שהשתררו בקרב הצדונים היו עמודים כאלה כסמל דמות אליל השמש, אשר הוקמו במבוא הבית בכל ארמונות מקדשי הצדונים הבנויים לשם האליל הזה. אפס כי עמודי הנחשת האלה בבואם על אדמת ישראל סרה מעליהם קדושתם הדתית, ותחת היותם בארץ צור כסמל אלהי מרום נהפכו אצל העברים לערי ולצעצועים, ויפארום בשבכות, ברמונים ופטורי ציצים, למען הגדיל את תפארת הבית. ככהני העברים לבשו גם כהני הצדונים את בגדי השרד אשר תכונתם ותבניתם ידועות לנו מכתבי הקדש; הצדונים הקריבו את קרבנותיהם כתכונת הקרבנות ובעבודתם הקבועה מטעם תורת ישראל, ומנת כהני הצדונים מאת מוגישי הזבח דמתה מאד אל מנת כהני ישראל. והנה בעת אשר ברית היתה כרותה בין שני העמים האלה, עד כי השאילו איש לרעהו דברים רבים הנוגעים אל עבודת הדת החיצונית, לא יפלא כי לרגלי התקרבות שני העמים האלה נפתה לבב בני ישראל לפעמים, לכונן את עבודת אלהי הצדונים על אדמת ישראל, או גם בהיכל הקדש בירושלים. ביחוד משכה הדת הצדונית את לב מלכי ישראל ויהודה לדבקה בה, יען כי על ידה קוו להאדיר את שלטונם המדיני. המלוכה בישראל היתה מוגבלת מאוד וגדרה בחוג צר

מראשית הוסדה. עוד מיום הראשון להוסד מלכות ישראל בימי שאול בן קיש נגדרו זכויות המלך על ידי חוקים קצובים אשר נתאשרו ברצון המלך והעם גם יחד ונכתבו בספר "משפט המלוכה", שנתקדש גם בקדושה דתית ויהי מונח כאחד מקדשי הדת למשמרת לפני ד' בהיכל הקדש. כבר העירנו (א) כי מלכי ישראל היו לא אדוני הארץ כי אם מושליה; הם משלו בעם לא בתקף ממשלתם הפרטית, כי אם מטעם החוק והמשפט, ועל כן נראה כן הדברים המסופרים בכתבי הקדש כי קצור קצרה יר המלכים להסיג את גבול משפט הרכוש והחפש של בני העם לבצעם ולתועלתם הפרטית. ברצות אחאב לעשוך את כרם נבות הזורעאלי, אפסה ממנו היכלת לקחת בחזקה את רכוש אחד העם בכח השלטון הגבוה, כמשפט כל מלכי עמי הקדם, עד כי נאלץ להתנפל על איש חרמו בעלילות שוא ולשום על פני החמס והזדון מסוה של חוק ומשפט, לבלי הקים שאון בעם. יאמר נא החכם רנן מה שיאמר, יחרוץ את משפטיו המעוקלים על אדות תולדות העם העברים, כי העברים לא ידעו בכל תקופות ימי ממשלת מלכיהם את דרך הבינים בין ממשלת יחיד בלתי מוגבלת ובין פרעות ואי סדרים מאפס שלטון. הממשלה הממוצעת הנכונה לאשר את עבדיה החוסים בצלה, ממשלת מלך תמוכה על שלטון חוק ומשפט, אשר היתה לסגולה לרוב העמים הנאורים עד היום הזה, התיכדה בראשונה על אדמת ישראל. העם העברי, אשר הסכין להכניע את החיים ואת יצרי הלב תחת משמעת חוקי תורה ודת ואשר היה הראשון להורות את הדרך איך להגביל את שרירות הלב והרצון החפשי ולהגדירם בגדרי דת, הוא גם היה הראשון להגביל את שרירות לב מושליו ולשום מעצור לרצונם הפרטי בתקף שלטון חוקים ומשפטים, אשר הכל חייבים לסור למשמעתם, ובזה אין יתרון למלך על אחד העם. לעמת זאת הדת הצדונית היתה לצור מעוה ולמשענת למלכי הארץ, בהיות כי על ידה התאחדו בידי המלך הנשיאות הדתית והשלטון המדיני כאחד. מלך הצדונים ישב על כסא ממלכתו

בתור נציב המושל בשם אלילי הארץ, ויהי כציר שלוח מטעם אלהי העם להביע להעם את רצונם בעניני הדת ולמשול בשמם בעניני הנהגת המדינה, ועל כן משלו מלכי צור וצדון ממשלה בלי מצרים ולא ידעו כל מעצור בשלטונם, כי מי זה ישים חוק וגבול לממשלה הבאה בכחם של אלהי מרום, ומי זה יביע תלונה נגד רצון האל וכח מעשיו בארץ? על כן ראינו כי קסם היה שפוך על פני הדת הצדונית למשוך אליה את לב מלכי ישראל ויהודה, לא מצד עצמותה וכחה הפנימי, כי אם מצד השלטון הבלתי מוגבל התלוי בה, ועל כן שאפו מלכי ישראל ויהודה בכל אות נפשם למטע על אדמת ישראל את הדת הצדונית, אשר לא ידעה משפט מלכה והגבלת השלטון הגבוה על ידי חוקים ומשפטים קצובים, כי אם העמידה את הנהגת המדינה על השלטון המחלט ורצון המלך, והדת, אשר נשיאותה הפקדה גם היא בידי המלך, הטביעה את חתמתה על פני הממשלה המדינית. לא מקנאתה לדת הצדונית רדפה אובל בחרב ודם את נביאי ישראל, אשר חרפו נפשם להגן על תורת ישראל ולהפיצה בקרב העם, כי אם רק למטרה מדינית: היא הפצה להכחיד את הגבלת שלטון המלוכה הנהוגה על אדמת ישראל, ולמטרתה זאת התאימה הדת הצדונית יותר מכל אמונה ודת שבועולם, כי על ידה התרכזו השלטון המדיני והנשיאות הדתית בנקודה אחת, בידי המלך, אשר הוא הנהו גם הכהן הגדול, ובכח משרתו הכפולה הזאת הוא עושה מה שלבו חפץ, באין מוחה ומתקומם נגדו. ובכן הנה ההיסטוריה המאלפת אותנו דעת כי הדת האלילית איננה נוטה מטבעה לרדוף את אחד האנשים או עם כלו בעד דתו, לא יצאה מגדרה גם הפעם. על הרדיפות אשר נרדפה דת ישראל מאת אחאב ואיזבל, החפצים בהתנחלות הדת הצדונית על אדמת ישראל, לא הטביעה צורת משטמת דת. הכח המניע במעשי הדור ההוא היה רק השאיפה לשלטון מדיני מוחלט ובלתי מוגבל. כה התחדשה הדת הצדונית מתקופה לתקופה ותעל חליפות על אופק הממשלה בארץ יהודה, רק יען כי נושאי הנזר מצאו בה את תועלתם הפרטית. אחאב היה למופת למלכי יהודה בדורות הבאים אחריו; כמחו עשו גם מלכי

יהודה, אחו ומנשה, למעת על אדמת יהודה את הדת הצדונית עם אליליה וגלוליה יחד, בתקותם כי היא תתן להם עוז ותעצומות להתחזק במלכותם ולמשול בארץ ממשלה בלתי מוגבלת.

ג.

תורת ישראל.

עתה נשים נא פנינו אל ספרי הקדש אשר לבני ישראל ונעלעל נא אותם כסדרם אחד אחד. כי אמנם ערך הידיעה והבקיאות בספרי הקדש גדול ונכבד מאד למטרת חקירת תולדות הדת אשר אנחנו עסוקים בה. ספרי הקדש הם אוצר יקר, אשר נחסנו בו המון מעשים ועלילות, מחשבות לב דורות רבים ודעותיהם המשולבות וקשורות בהדת הקדמוניה של החברה האנושית; והם הם מורי הדרך הנכון במהלך חקירתנו, אשר על ידם תוברר לנו התקופה הראשונה של הענין הנחקר על ידנו. בדברנו בפרקים הראשונים על דבר הדת הקדומה של החברה, וכמו כן על דבר הדת הכללית של עמי בני שם, היה הספר הזה (סה"ק) לנו לעינים בדברים רבים, וממנו שאבנו ידיעות רבות נכונות המתארות את דרכי הדת של שבטי העברים הקדמונים (שלפני ההסמוריה) בתור חוליה אחת בשרשרת הגדולה של גזע בני שם. עתה הנה בא התור להתעסק ביחוד בחקירת דת ישראל, כפי אותה התכנית והצורה אשר המביעו עליה ספרי הקדש, והננו לנסות דבר, כדרכנו, להגביל את התכונה אשר סגלה לה הדת הזאת בראשיתה, ואת השפעתה של התכונה המקורית הזאת על השתלשלות תולדות ימיה בעתיד. תולדת הדת אשר אנחנו נכונים לתאר בפרק הזה היא מלבבת ומעניינת אותנו, כפי שמעניינת אותנו תולדות כל הדתות האחרות אשר נגענו בהן בספר הזה, לו גם לא נשים לב אל הענין הפרטי והחכה היתרה אשר אנחנו מרגישים לדת הזאת; ידוע ידענו כי למען סגל להם דת נשגבה כזאת,

אשר אמנם היתה מעולם חמדת לב כל העמים הנאורים. ואשר על ידה נסללה המסלה לדת הנוצרית, נטל על היהודים לעבור דרך תקופה ארוכה של תנועה רוחנית והתפתחות שכלית נמרצה ונשגבה ולחיות בתחומם של החיים הלאומיים והמדיניים חיי תנודה עצומה, חיי היסטוריה סוערת המעניינת אותנו עד מעמקי הלב במפלאות דרכיה. ובכן, הננו לתאר את תולדות דת ישראל, כפי שהיא מתוארת לנו לנוגה ברק החקירה והבקרת החפשית אשר השתלמה בדור האחרון, למען הפיץ אור בהיר על פני הענין הזה.

בעת עשותם את הצעד הראשון על מסלת ההיסטוריה היו העברים הקדמונים אגודת שבטים נודדים נוסעים בעדר, אשר זכרונות העבר, המלחמות אשר נלחמו כלם יחד והנצחונות אשר נצחו יחד את אויביהם כיום קרב, אגדה אותם לאיודה אחת. בתקופת ממשלת הרועים אשר משלו בארץ מצרים מן המאה הב"א עד המאה המ"ז לפני ספה"נ, התישבו במצרים ויהיו שם לאזרחי הארץ בחסרי מלכי הרועים, אשר כמוהם היה מוצאם מגזע בני שם, ועל כן האירו אליהם פנים. לרגלי מפלת ממשלת הרועים הושם עול עבדות קשה על כל שבטי בני שם, אשר עוד לא התבוללו בין אזרחי הארץ. ואז הוטל הגורל על בני ישראל לעבוד עבודת פרך על אדמת חם, למען מלא את תשוקת מלכי מצרים לבניני-חמד ומבצרי-עוז. כפי התכונה המסוגלת לכל העמים הנודדים הנוסעים בעדר, אשר זכרונות העבר ומסרות אבות משתמרים בקרבם בכל תומם וטהרתם בתור נחלת עולמים העוברת בלי חשך מן העבר אל העתיד, השתמרו גם בקרב שבטי העברים מסרות עתיקות נחלת קדומים, מסרות-דת מעולפות אגדות דתיות והיסטוריות, דת אשר גם למרות מעטה הערפל הסוכך עליה, היה הגרעין והמרכז אשר בתוכה הכנעה לפני עצם נשגב, דבקות באל אחד בתור אלהי אבות העם, אשר על ידו התחנך והתגדל העם מעצם ימי נעוריו; והאל העברי הזה אם כי נחשב לאל יחידי בקרב העם, אך לא בתור האל היחידי בתוך הכריאה; האל הגדול והאדיר הזה היה כמגין וכאפוטרופוס להעם, אשר אהבתו גברה אליו עוד מימי אבות אבותיו הראשונים, בשמרו למלאות את דברי הברית הכרותה בינו ובין אבות העם. אדידי

האמונה ותמימי הדרך, אשר על פי ההתקשרות אשר נעשתה ביניהם העמיסו עליהם אלה האחרונים את החובה לשמור את דרך האל האוהב רק צדק ומישרים, ולעשות משפט וצדקה, אשר זה כל חפצו, ולצוות גם את ביתם והדרות הבאים אחריהם ללכת בדרך הרצויה בעיני האל, לבל יופרו התנאים הראשיים, אשר על פיהם נכרתה ברית עולם ביניהם. לעמת זה התחייב האל לשמור את ברית שלומו וחסדו להעם העברי וכהיות לו לכגון ולפטרון לדורותיו. אמנם בתקופת העת הקדומה ההיא לא התרומם עוד האל העברי למדרגת אל רוחני היוצא למעלה מגדרי הטבע זהעולם המוחשי, וגם נחשב לעצם אישי, אשר אחדותו היתה לא אחדות מוחלטת, כי אם אחדות המנין והקנין, ובכל זאת גם פה הננו רואים יאת המדרגה התחתונה בסולם הדת, אשר ראשו מגיע אל האמונה הצרופה באחדות אל עולם. ואת הדת אשר נועדה להאיר באור גדול לעמים רבים, גם בעודנה בחתוליה התרחקה בכחה המקורי היצוק בה מהתגשמות נפרזה, ועל כן לא נראה כל פסל וצלם בישראל, עוד טרם זכה להיות בעל דת נשגבה ערוכה בשיטה מסודרת. לרגלי העבדות הקשה אשר שמו המצרים העריצים על בני ישראל ויסתוללו במ בעריצות קיצונית, כשל לאחרונה כח סבלנותו של העם, אשר הסכיין מעודו בתור עם גודר נוסע בעדר לחיי דרור וחפש, ונפשו התעוררה עוז ממדברות גביאו ומנהלו משה בן עמרם נביא ישראל, אשר ידע להחיות בלב העם הנגש והמשועבד את זכרונות העבר שלו ואת המסרות הדתיות העתיקות אשר התנחלו בקרבו מאז, ועל ידם הפיח בלבו תקוה עצומה לעתיד נשגב מלא גבורה וחפש, עד כי התאזר העם חיל למעללי עוז וגבורה, ותחת פקודתו פרקו את עול המצרים ויצאו מארצם לחפשי. ככה עזבו, תחת פקודת מנהלם זה, את ארץ מצרים ויבאו אל חצי-האי הנודע בשם מדבר סיני, ויפנו אל הארצות אשר מצפון למדבר סיני, ויכבשו את חבל הארץ אשר מעבר לירדן מזרחה, ששם נושבו רבים מהם בארץ ויאחזו בה, בעוד אשר יתר העם עברו את הירדן לתור להם מנוחה בקרב הכנענים היושבים בארץ, אשר את מקצתם החרימו ויגרשום מן הארץ, ומרביתם נשארו, וישבו בני ישראל בקרבם. שני העמים

האלה הקרובים קרבת הגזע ומדברים בשפה אחת דתקרבנו גם ברוחם, וישפיעו איש על רעהו.

וזה האיט משה הגואל את עמו מסבלות עול מצרים היה גם למחוקק ומורה דת לו, ויחד עם הגאולה הלאומית והעמידה ברשות עצמם נתן להם גם את התורה, אשר היתה לעם למקור תקף ותעצומה לאומית ומוסרית גם יחד. הוא שאף לחולל תנועה רוחנית עצומה בהמושגים הדתיים אשר השתרשו בלב בני עמו, בכח המסורה המסרה לו מאבותיו הקדמונים, ולתת להמסרות המעוננות והממושטשות המונת דת מסידרת וקצובה על יסודות מוסרים ולאומיים, ועל ידו יצאו לאור עולם הלאום והדת בעת אחת. פתאם הנה תחת העצם האישי הגדול והאדיר הופיע על אופק הדת אל רוחני, אשר מציאותו וישותו עוברת הלאה מגדרי הטבע, ממיר ונעלם, מרוכס ונשא, עד כי לא יראנו האדם והי, אל יחיד, „בשמים ממעל ועל הארץ כתחת, אין עוד“. יחד עם גדולתו וגבורתו האלהית הוא אל אמונה, „אל רחום וחנון, ארך אפים ורב חסד ואמת“, אלהי המשפט והצדק, אשר שלום בני האדם ואושר הייהם הזמניים נוגעים אל לבו, אל נאור החפץ בחוקי צדק וסדרי תרבות נכונה, אשר עינו צופיה לגמול טוב לאוהביו ולשומרי מצוותיו. זאת היא הצורה הרוחנית והתמונה העיונית אשר לבשה הדת החדשה שנתן המחוקק הגדול לבני עמו, אשר בזה דמה להגדיל את ערכם המוסרי ולעשותם למבחר העמים בקרב החברה האנושית אשר שפלה או במוצבה בימי החשך ההם. אכן לא בתור הוגה דעות חדשות ישגב המחוקק הגדול הזה; גדולתו מצטינת יותר בתור מחוקק. דעת אחדות האלהים בתבל, הדעה כי כל הכחות הטבעיים והמוסרים השולטים בעולם נובעים ממקור אחד, לא חדשה היא. את תכנית הדעה הנשגבה הזאת, רשומה ברשימות מקוטעות, ראינו גם אצל הכשדים והמצרים הקדמונים, כאשר בארנו בפרקים הקודמים. תהלת המחוקק העברי מתוארת בזאת, כי ברוחו הכביר ידע להעתיק את הרעיון הגדול הזה מגבול העיון הפלוסופי ולהכניסו בו בול חיי החברה, ממצפוני הוגי דעות — אל כנסית הדת, בהלבישו את הדעה הנשגבה, אשר היתה עד כה סגולת חכמים בתור דעה נאצלה, — מחלצות

דת מעשית משולבת. וקלועה עם תורת מוסר נשגבה ורעננה, השואפת ממקורה את לשד חייה.

אבל כרחוק העיון כן המעשה כן רחקה האמת המוחלטת על פי הגיון פלוסופי מן האמת המעשית הפועלת את פעולתה במכונת חיי החברה, כי מלבד הכח המניע אשר איננו גשם דרושה בקרב המכונה גם מערכת מוטים וגלגלים בעלי גשם וחמר, ומבלעדם לא תכון כל פעולה ותנועה. על כן הננו רואים, כי ברצות המחוקק לתת את השקפתו הנשגבה בתור כח מניע בקרב הדת המעשית, אז הוא יורד ממרום נקודת מבטו לשוב אל תדום המסורה הדתית הקדומה אשר התבצרו עליה בני עמו עד כה, ואשר הבשילה את פריה הנחמד לתקומת העם במצביו השונים, בתקופת עבודתו כמו גם ביום גאולתו הלאומית. פה נראה כמו עֵם לו המחוקק את הכלל אשר כללו חכמי אירופה בדור האחרון: כי כל עם השואף להשתלם לא על פי תכניתו ההיסטורית בימים עברו הוא צפוי להכחד ולעבור מן העולם. הנה כי כן היה האל הגדול אבי כל היש, יוצר התבל ומנהלה, — לאדון להעם העברי, אשר בחר אותו להיות לו לסגולה מכל העמים, ויכרות אתו ברית להיותו לו ממלכת כהנים וגוי קדוש, ולשמור את בריתו בלב שלם, ותחת זה יהיה הוא למגן ולמחסה לעמו, ישיש עליו להיטיבו ולהרבותו, להדוף כל צר ואויב מפניו ולהריק עליו ברכתו, שפעת אושר וטוב ארץ. פה עזב המחוקק את מצב השקפתו הפלוסופית המשתרעת במרחביה לאין קץ ותכלית, ויתכנס בחוג צר בהשקפה הדתית אשר אליה הסכימו בני עמו עד כה ככל עמי בני שם, להביט על האלהים כעל חבר בחברת העם או השבט, המשתתף בכל מעבדיהם ועלילותיהם, ואשר הידידות השוררת ביניהם היא מיוסדת על מסרת ברית הכרותה בין שני הצדדים. הנסיון המר פקח את עיני המחוקק, כי עוד לא הוכשרו בני דורו לסגל להם אמונה צרופה באל רוחני מרום ונשגב מכל מושגי הגוף, בעצם נשגב אשר איננו מצמצם בחוג צר, עד כי מצא את עצמו מוכרח לותר ממושגיו הפלוסופים הדקים לחפץ התועלת המעשית של הדת, ולהשכין את העצם הנשגב באהל-מועד בניו מקרשים ויריעות, למען נמוע מושג מוסבר בלב בני

הכנסיה, כי האי־סוף מתהלך בקרב מחנם ונודד אתם יחד בכל מסעותיהם וחונה אתם יחד בכל חניותיהם, רק למען התבצר האמונה באחדות האל בלב בני עמו, אם גם יתארוהו כפי שיתארוהו על פי מושגיהם הגסים. אולם בהיות כי אלהי ישראל, כפי אשר תארוהו המחוקק הגדול, הוא מרוכס ונשא מאד מפאת מצבו הנשגב, אל נאור ומוכתר בעטרת אור צדק ומוסר, על כן הוא מתענין מאד בכל דרכי ההתפתחות המוסרית בקרב עמו, משתתף בהתנועה המוסרית והשתלמות חיי החברה אשר לעם. ציריו ובאיו כחו בקרב העם, אשר מלא את ידם להיות לו לפה, המה ישפטו את העם בשמו וברוחו אשר יאציל עליהם, ובעצת פיהם ינחו את העם בכל מקרה ותלאה ומצוקה אשר יקרוהו. ויען כי מערכת שלטון כזה נועדה בעד העם בתור שלטון תמידו, לכן הנה נחשב „יהוה“ כצופה ומשגיח על כל דרכי עמו, והנהו עם זה גם מורה דרך לו, עוזר ותומך בכל עניניו הפרטים, ובעל־ברית־נשק לו ביום קרב.

העבודה הדתית נשארה כקדמותה. בכל האמור למעלה הננו רואים כעין משל ומופת של התמורה הגדולה המתחוללת בהתפתחותה של הדת בכל עת שהוא מתהפכת מדת של אחד השבטים ומתרוכמת למדרגת דת לאומית, וקפיצתה הגדולה קדימה בתחום עבודתה הדתית, כאשר בארנו באחד הפרקים הקודמים. אולם בבחינה הזאת הננו רואים בבני ישראל כעין יוצא מן הכלל; גם בהופיע הדת הלאומית לא טהרה הכף להתהדר בעבודתה הדתית, ולא שטה אל לבה ללכב את קהל המאמינים בתפארת חיצונית ולחכב את העבודה הדתית על העם בחגיגות מלאות הוד וגאון. בתקופת הימים אשר ההגורר העם במדבר, וכן גם בראשית ימי שבתו בארץ כנען, היתה העבודה הדתית בתמונתה הפשוטה והרגילה; רשמי פניה היסודיים ועקרי יסודותיה השתנו אך במעט מן העבודה הדתית הנהוגה בקרב העברים לפני זה, אשר נדמתה בתמונתה ובתכניתה אל העבודה הדתית שהשהרה אצל כל עמי בני שם, כאשר כבר בארנו. העבודה הדתית התכווננה יותר על המנהג וההרגל מאשר על החוק והמצוה הדתית, והתכוונה היסודית

זהמצינת אשר בה היא, כי קלטה אל תוכה את המושג הקדום, כמו יתרועע האלהים יחד עם מגישי הובח, למעום אהם יחד מטמעמיהם, אם לא באופן מוגשם מאד, הנה למצער להתענג על אשה ריח הנחות העולה באפיו, להיות לאות כי עוד לא הופרה ברית השלום והאחווה בין האלהים ועמו ובין כל איש ואיש ממנו. בכחינת העבודה הדתית, או, אם נדיק בלשונונו, בהדת המעשית הצמינו העברים מן העמים הקרובים להם בקרבת הגזע, כהעמונים והמואבים, יותר בתכן הפנימי של הדת, באמונה זכה באל יחיד מפואר ועדוי בזהר השלמות המוסרית, מאשר בשלמותה של העבודה הדתית, או כי עלו עליהם במפלגת כהנים ערוכה במשטר נכון ומצוינת בכמותה כמו גם באיכותה. את הסכה היסודית לזאת הננו רואים בההשקפה הנאורה והפלוסופית של המהוקק, אשר עבודת הקרבנות, שהיתה ליסוד דתי חזק בקרב כל עמי בני שם, היה זרה מאד לרוחו ולמעמו, ואם אמנם לפי מצב בני דורו, אשר מושגים כאלה העמיקו שרשם בלכם, אֶלץ לבלי לבטלה ולהשאירה כמו שהיא, רק כי הרי מכונת לעבודת אלהי ישראל, אבל לא שם לבו לה לשכללה להיטיבה וליפותה, יען כי לפי דעתו הפארתה הכי־נשגבה היא — העברתה ובטולה. גם פה נשען המהוקק על המשפט השורר בקרב החברה האנושית מן העולם ועד העולם, אשר כבר הזכרנוהו, והוא: כי נקל לבני האדם להמיר את התוך, זאת אומרת, להחליף את דעותיהם ואמונתם, אך לא את הקליפה החיצונית, את המנהגים התלולים בהן. באופן כזה השאיר המהוקק הנאור, בהיותו נאמן להסבלנות הדתית, את עבודת הקרבנות בדת ישראל הצרופה, אם גם הכיר בה תכונה גסה אשר מוצאה ממושגי הדת האלילית, רק לבלי לבוא בריב עם החיים ועם ההרגל העתיק, אשר כבר קנה לו זכות אורח בקרב החברה האנושית. הן אמנם אם נביט על הקרבנות מצד אחר, ונפנה את לבנו מהמונתם החיצונית, לא נמצא בם כל דבר מזור. מצד ההגיון הפלוסופי הננו רואים בהם רק אות הכנעה ורגש השהעבודות של האדם אל העצם הנשגב: האדם מכיר את שפלותו לפני אלהיו, ומוצא את עצמו מחויב

להביע את הרגש הזה על ידי אות של פעולה ומעשה; ובכן היתה עבודת הקרבנות כאות מוסכם על ההשתעבדות של השפל אל הגבוה ממנו, כעבד המביא דורן אל אדונו וטוּשלו. הקרבנות היו בימי קדם כעין אות של הכנעה, כמו קידה והשתחוויה, או כמו הרמת כובע בימינו אלה. ואם אין אתה אומר כן הנה לא תסכון גם התפלה, באשר גם היא לא תרצה בשלמות לפני משפט הפלוסופיה האמתית לפי מושגיה מתארי העצם הנשגב ותכונות האלהות המפשטת, אשר איננו נכנס תחת גדר ההפעלה וההתפעלות, השנוי והתמורה. אבל הפלוסופיה העיונית לבד והדת לבד. תעורתה הראשית של הדת המעשית -- להתאים אל דרכי הרגש ואל הטעם הטוב, ובכל מקום שאחד המנהגים הדתיים מוזר הוא על פי המונתו החיצונית ומכאיב את רגש הותיקות (Ätlik) לא תועיל כל הצטרקות פלוסופית וכל פלפול שנון לקרב אליו את הלב. הדעה הזאת היתה אפוא גם לנגד עיני המחוקק.

המגע בדת הכנענים. מצב בני ישראל אחרי האחוז בארץ אחוזתם החדשה היה ברע מאד, עד כי באמת נתפלא איך לא התבולל העם בקרב העם הכנעני, ואיך לא נמחו תכונתו ודתו כליל? העם הזה אשר בכל ימי מגוריו בערבות הסדבר עוד לא מצא את ידיו להשתכלל בכל דבר חכמה ובינה, ונסיונותיו בעולם המעשה והליכות החיים היו דלים ומעטים מאד, פתאם הנה הוא מציב לו יד בקרב עם הכנענים העולה עליו במצב התרבות וההשכלה ובכל נסיונות החיים, אשר כבר התאזרח בארץ מיושבת ויסתדר בכל מוסדות החיים וברת מסודרת המתאימה אל ארחות חייו. כבני ישראל דברו גם הכנענים כשפת עבר, וכמוהם נחשבו גם הם על גזע בני שם, רק כי עלו עליהם בסדרי חייהם באחוז בעבודת האדמה, ויחיו בערים אשר שם האדירו את חרשת המעשה ומלאכת מחשבת. הכנענים עבדו לאילייהם עבודה דתית הרומה מאד אל העבודה הדתית אשר נקבעה בישראל מקרמת העתים, והיא העבודה הידועה בקרבן וזבח, מנחה ונסכים, ועם זה ידעו הכנענים לשכלל את עבודתם הדתית בסדרים המקבילים אל סדרי חייהם.

לעמת זאת בחיי בני ישראל הננו רואים מצב שונה כזה. אך חרלה סערת המלחמה, אשר נלחמו תחת פקודת מצביאם יהושע בן נון, אשר הפיח בהם רוח גבורה בעת התנפלים כגבול ארץ כנען, רפה רוח העם; רוח העז והגבורה אשר לכשה אותם בראשונה חלפה עברה מהם, מבלי לכלות את אשר החלו ולכבוש את הארץ כלה. אחרי מות יהושע לא נשאר איש גבור וכביר רוח למלאות את מקומו; או נתק האזור המקיף את כל העם ומחברו לאגודה אחת, האחדות הופרה, והשבטים והמשפחות אשר בקרב העם התבודדו איש איש לבדו במקום מושבו, בשבתם בקרב הכנענים אשר הכדילו בין שבט לשבט ובין משפחה למשפחה. ובהתפורר העם לפרורים סר ממנו גם כחו הדתי, יען כי העבודה הדתית לכל העם נועדה במקום אחד, במקום משכן העדות וארון ה', אשר שם הוקם מזבח לה' לעבדו בקרבן וזבח; ובהיות העם שסוע לשסעים חרלה ממנו השפעת הדת השופעת עליו מנקודה מרכזית אחת, ועל כן גדל מאד דפיון כחו המוסרי כגבול הדת עוד יותר מרפיון כחו המדיני. במצב מעציב כזה, בהיות כל חלקי העם מפורדים ובודדים לבדם, בלי מורים ומנהלים ובלי עבודה דתית מסודרת ומעוררת את הרגש והגיון הלב, הנה בארח טבעי גברה עליהם ההשפעה הרוחנית והדתית של הכנענים הסובבים אותם, אשר נצבו להם למופת בתור עם בעל כשרון וחרשת המעשה. גם התורה הזכה אשר הורה המחוקק העברי, אמונה באל אחד רוחני רם ונשא מכל מושגי החמר, שעם זה הוא דבורא ומנהיג את העולם החמרי, לא נקלטה היטב בלב המון העם, אשר מרם עוד התפתח ברוחו ושכלו ומרם עוד התכשר על פי מצב השכלתו לתורה רטה ונשאה כזאת, ועל כן פגה עד מהרה וכשל כחה לשלוט שלטת בלב העם במצבו החדש, אשר מצאה בו מעצורים רבים על דרכה. המצב הפרוע הזה דחף את נפוצות ישראל בארץ כנען לבקש להם מוזן רוחני וכלכלה דתית המתאמת אל רגשותם ומעשים בקרב העם אשר הם יושבים בקרבו. המקום הנועד לעבודה דתית אצל הכנענים היו — מרחבי הארץ כלה. כל מושב ומושב התאגר לאגודה דתית ויעבדו לצמד אלים, לבעל ולאשרה,

על גבעה רמה בסביבות מקום מושכם או גם בקרבו. ככל
 ארצות מושבות עמי בני שם רבו גם בארץ כנען מקומות
 קדושים, אשר נקדשו לרגלי האלים אשר נגלו שם, או אשר
 הראו שם אותות ומופתים ועלילות פלא, ושמה נועדו מועדי-
 עם לעבודה דתית בהמון חוגג. לאט לאט נמשכו גם בני
 ישראל עם זרם הדת הזורם בארץ, אחרי אשר התרועעו עם
 הכנענים, ויתאמצו לחקות את מעשיהם בתור עם העולה עליהם
 בכשרון המעשה והשכלת החיים. בעת אשר חדלו יונקות
 העם למוץ את לשדם מגוע דת ישראל היה כמו קסם נסוך על
 פני הדת הכנענית למשוך אחריה את לב בני ישראל, אשר על
 פי מצכם בארץ מצאו בה ענין וחפץ, כן על פי תכנה וכן על פי
 המונתה החיצונית, וכל אשר הוסיפו להתכונן בארץ ולהאחו
 בה בתור עובדי אדמה, כן הוסיפו להצמד אליה, בהיות כי
 הדת הכנענית היתה מיוסדת כלה על יסודות המענינים
 מאד את עובדי האדמה; הבעל והאשרה הם סמל הכח המצמיח
 והמוליד, הנותנים שפעת הנובה לארץ וברכת פרי בטן ליקום ובני
 האדם. וכתכנה כן גם חיצוניהה; עבודתה הדתית מקודשת כלה
 למעשי עבודת האדמה, הקרבנות אשר הקריבו הכנענים היו
 מרביתם בכורות צאן ובקר ובכורי האדמה; החגים והמועדים אשר
 חגגו לאיליהם נסדרו כלם לפי תקופת השנה, לפי מועדי הקציר,
 בציר הענבים ועת האסיף. בימי חג כאלה שמחו הכנענים לפני
 איליהם, בהביעם את רגשי תורתם בעד ברכת הנובת השרה
 אשר הריקו על אדמתם, ובמקרים כאלה התהוללו כמשפטם
 במחולות פרועות, במשהה וכרה ערוכה על זבחים; וכמשפט
 כל דת המשולבת עם עבודה האדמה להיות עבודתה נטויה
 אל תאוות בשרים ורגש עגבים, דמו לכבד את אלהי מגנם במעשי
 זמה המקודשת לשם הדת. נקל להבין כי דת האוצרת בקרבה
 סגולות כאלה, אשר איננה שואפת לרומם את רוח בעלי בריתה
 ולמעת בהם דעות נשגבות, או לעצור בעד סערת מאווי לבם, כי
 אם משפלת את עצמה למען התאים אל שפלות רוח בעלי בריתה,
 ונותנת להם החפש ללכה בשרירות לבם, דת המעננת את עובדיה
 רק בשמחות והוללות, מבלי להעמיט עליהם עול מצוות וחובות

מוסריות, — דת כזאת היא מלאה ענין והפיץ לעם עובד אדמה, לעם פרוע אשר דת צרופה ותורת מוסר זכה עוד לא הספיקו להתרשם עמוק בלבו, עד כי העצורנה כח לחיות בלבו גם בסור הכח המעיק מעליהן. ככה מצאה עבודת הבעלים והאשרות קן לה בקרב בני ישראל בארץ כנען בתקופת ימי שפוט השופטים, וגם אחרי כן נגלתה חליפות על אדמת ישראל, למרות עמל טובי העם אשר עמלו לבער אהריה. אולם את עבדת הדת הכנענית לקחו להם בני ישראל מאת הכנענים, לשום אותה במקום העבודה הדתית החסרה להם ולעבוד בה את "יהוה" אלהי ישראל. הדבר הזה היה נקל מאד לפי מושגיהם, יען כי העבודה הזאת לא היתה שלובה וצמודה עם צלמים ופסילים; הם הציבו להם מצבה כמקום מועד אשר שם יוערו אלהי ישראל ועובדיו יחד, ועיץ אשרה כסמל המפריא והמוליד, ותחת אשר בדת הכנענית נפרדו כחות היצירה לשני זרמים בשתי דרכים, דרך אליל ודרך אלילה, התאחדו פה כחות היצירה בנקודה אחת, בתמונת אלהי ישראל האחד והמיוחד:

הדתות נאבקו. עבודת הדת האלילית אשר נסו בני ישראל בראשית שבתם בארץ כנען להרכיבה בדת ישראל ולכונן אותה אל עבודת ה' אלהי ישראל, כמובן, לא צמחה בתחומה של הדת המיוחדת לאלהי ישראל, ועל כן לא הביעה בשפה ברורה ובאיפן נכון ומדויק את רוחה ומעמה, עד כי כל אלה אשר האמינו וזמונה שלמה באלהי ישראל בתור אלהי הלאום הרגישו כי העבודה הזאת המקודשת לשמו מזויפת היא ומיוסדת בשוא. מלבד זאת, אם לרגלי הפרד העם במושבות בודדים ומפוזרים על פני כל הארץ בקרב אזרחי הארץ הרחיקו בני ישראל ללכת בדרכם הזרה ויסגלו להם את העבודה הדתית של הכנענים במדרגה מרובה כזאת, הנה היה מקום לדאוג פן ישכח ישראל כליל את אמונתו, אשר רק היא עשתה אותו ללאום, ואז הכחדנה כל סגולותיו ותכונותיו ואבדה גם לאמיותו. מזה התפרצה המלחמה והתחרות בין היכודות השונים שבעם, אשר נאבקו יחד בעד שאיפותיהם הדתיות בכל משך ימי התקופה ההיסטורית הארוכה עדי גלותם בכלה, מלחמה ארוכה בין אלה אשר הכירו את אלהותו

המוחלמת של אלהי ישראל וישאפו לראות את מוסדות דתו משתטרים בעצם תומס וטהרתם, ובין המפלגה השנית הנצבת לעמם, אישר גם בהיותם בעלי ברית לאלהי ישראל לא ראו כל אין אם יכבדו את שמו על פי דרכי אותה העבודה הדתית, אשר יעבדו בעלי הדת האלילית את אליליהם הם, או גם אם יעבדו על פניו לאלהים אחרים. מלחמת המפלגות האלה מתוארת בספרי ההיסטוריה העברית; ישראל כמו פונה ערף אל דתו כפעם בפעם, זונח את ה' אלהי ישראל ולבו זונה אחרי הבעלים. אפס כי גם הספורים האלה בעצמם מוכיחים אותנו לדעת, כי מעולם עוד לא השכיח ישראל כל כך את אלהי הלאומי מלבו, עד לבלי יכלת עוד לשוב אליו. הקריאה בשם ה' היתה כקול קורא למלחמה, ובכל פעם התפרצה התחיה הדתית יחד עם ההתעוררות הלאומית. אחד מבחירי הלאום, אשר רוח ה' בתקף ויו אורה האירה בקרבה, הרים את קולו אל העם, אשר לרגלי זנחו את המקור האמתי, שממנו הקרו מאטצי כחו ואונו, רפה רוחו בקרבו וכחותיו דללו, עדי היותו למרמס תחת רגלי שוסיו, — ללכת אחריו למלחמה על אויביו. רוח אהבת ה' אשר התעוררה כפעם בפעם לתחיה חדשה בלב העם לקול הקורא אליהם, היתה רבת עליליה ותגדיל לעשות. משברי רוח גבורה, גלי קנאת אנשי חיל השתפכו בסערה ממקום למקום, ממושב למשנהו, ומשכמ לרעהו, ועד מהרה נאסף צבא רב, אשר הסתערו במלחמה ברוח גבורה כבימים קדמונים, עדי פרקם מעליהם את עול צריהם ולוחציהם. ולדת, אשר ראתה על פניה הוצאות נאדרות כאלה, אייראפשר היה לחדול מהיות לכח אדיר בלב הלאום; שבטי עם כזה גם אם נפורו שנית אחרי נצחונם, וגם אם מהרה הופרה אגודתם שנית, וישבו לשקוע במעמקי זרם חיי העם הכנעני הזורם סביבותיו, ואם גם עוד העמיקו לשקוע ברוחם מאשר לפני זה, — לא יכלה עוד לכבות בלבם את אש האמונה הקשורה בקשר אמיץ עם הרגעים הנשגבים המתנוססים בתוך ההיסטוריה שלו, ואשר בכחה נמצא סוד כל נצחונותיו הגדולים.

מ מ ש ל ת מ ל ך . תחת השופטים או הגבורים, אשר קמו

בישראל בתקופות זמנים שונים ובמקומות שונים, אשר עוררו את לב העם כשם ה' להלחם בעד חופשיותם המדינית, — הופיעה לאחרונה ממשלת מלך, אשר גם היא נחשבה כצעד גדול קדימה בתולדות דת ישראל. והצעד הזה כל כך נכבד הוא גם מנקודת המבט של הדת, עד כי גם החרדים להדת הלאומית והדואגים לשלומה קדמו את פניו במאור פנים ובחוס רגש; בימי מלך שני המלכים הראשונים היתה המלוכה מיוסדת כלה על ההתרגשות וההתלהבות הדתית. דת אלהי ישראל היתה כרגע לדת השולטת בממלכה, ועל יד כסא המלוכה נקבעה עד מהרה עבודה דתית לה', נכבדה ונשגבה במעלתה. האחרות הכבירה אשר התאחדו כל שבטי העם תחת צל שלטון הממלכה הראתה לרעת, כי אמנם חונן העם בכח אדיר העולה במדרגת עוון מכפי אשר דמו אותו בתחלה, ובמשך איזו מאות שנים היה עם ה' לכח שלטון אדיר, אשר שמע גבורתו ותהלתו יצא עד למרחוק. תחת המון שבטים נפרדים הננו רואים עתה את בני ישראל בתור לאום אדיר נאחד אחדות שלמה, לאום היודע ומכיר את העבר הגדול שלו והמקוה לעתיד עוד נשגב מזה. ובמדה אשר התקדם העם לעבור סמצב המשוכה הפראית אל מצב התרבות הנכונה, בה במדה נשגב אלהי הלאום וירום בערכו, ויתעטר בתארי כבוד רבים, ויתאזר בתעצומות עזו מלך; הוא היה עתה לאל נשגב, למלך גדול, לשופט צדיק ונאמן, לעמית ורע בעל רוח עדינה, וכל עלילותיו העירו רק רגשי פלא ותמהון. הוא בחר את ישראל לעם סגולתו, וינהלהו ויסוכך עליו וגם שלשלה ארוכה ממפעלותיו ומעללי עוון נמתחה למענו, עדי עשותו אותו לעם גדול וכביר. עתה העם אשר בחר לו מבצר לו מצב מיוחד, מצב עז ומבוצר על פני הארץ; ובהיות אל אדיר כזה לו לאלהים הנהו צפוי לגדולות, לעלות מעלה הלוך והתרומם, ואין קץ לכל הגדולה והגבורה אשר יוכל לשפות לעמו.

אין אנחנו מוכרחים להניח כי כבוד אלהי ישראל, אשר נשגב בעיני בעלי בריתו ברור ההוא, ויסוד מערכת עבודה דתית על יד כסא הממלכה, חוללו פתאום מהפכה ותמורה נמרצה בהמשטר הדתי אשר השתרר בקרב העם. גם בעת אשר נקבעה

בירת הממלכה בנבעה, או בירושלים, גם אז נהרו מכל קצות העם אל בתי-המועד המקודשים לעבודת הרת בבית-דאל, ברו, בבאר שבע, בגלגל וכמצפה, אשר נחשבו למקומות קדושים בכל הארץ. לפי המסורה נקשרו בכל המקומות האלה זכרונות קדש מימים עברו, זכרון אבות העם וקדושו אשר בחרו במקומות האלה למקום עבודת אלהים, ובהשען העם על זכרונות קדש כאלה בקר את המקומות ההם בחרת קדש, כל עת הרגיש בנפשו את קול הרגש הדתי הקורא אליו ממעטקי לבבו להביע את רחשי לבבו לפני אלהיו. בכל מרחבי הארץ הוקמו במות לעבודת הרת בקרבן וזבח. באיזה מקומות הלכו עבודת הבעל והעבודה הדתית לאלהי ישראל שלובות יד, ומאליו מובן כי השפיעו יחד אשה על רעותה. וכל עוד לא פרצה עבודת הבעלים את גבולה, וכל עוד לא הכריעה בכבוד משקלה את הכף, — לא הקימה שאון וזועה בקרב החרדים לרת ישראל ולעצם מהרתה. הכונה אשר נהכונה בהקרבת הקרבנות נוסדה על איזה יסודות כאחד; מצד אחד היתה כעין כרה גדולה כללית אשר בה השתתפו האל ומגישיו הזבח יחד, ויען כי אלהי ישראל נחשב בעיני העם כאלהי מרום היושב בשמים, על כן העלו את מנתו על המוקד, לטען תעלה אליו אל מכון שבתו עם תמרות העשן. האכרים עובדי הארמה הרגישו חפץ טבעי להרים ברגשי ששון ורחשי תודה מראשית בכורי אדמתם ממבחר ברכת גרן ויקב מנחה לה' לאל המושל וארון כל הארץ, אשר הריק להם את ברכתו. הרעיון להפיק חסד וחנינה או כפרת פשע מאת האל הרחום והחנן המרבה לסלוח עוד לא עלה על לב זובחי הזבח בימים ההם; או דמו, כי אלהי ישראל באיזו מתמונותיו הוא אל זועם אשר יוכל לדרוש גם קרבנות גדולים ונוראים. כאשר נראה מן הספור על דבר עקדת יצחק, דמו אז, כי אפשר לר' לדרוש זבחי נפש אדם, ועוד איזה דוגמאות מקרבנות נפש אדם נפגוש בכתבי הקדש: יפתח נדר נדר, כי בשובו לשלום ממלחמה יעלה את בתו עולה לר'. אולם מקרים כאלה הם יוצאים מגדר הרגילות, בעוד אשר על העבודה הדתית המורגלת מרחף תמיד

רוח ששון, והיא יוצאה לפעלה בהלולים ושאון עליונים. עבודה דתית מוגבלת וקצובה בסדר אחד שוה עוד לא השתררה בכל הארץ, ורק בעת מאוחרת מאד נסו לקבוע מין אחדות במקצע הזה. על פי הספורים אשר הגיעו אלינו על דבר מנוח וגרעון נוכל לחרוץ משפט כי עבודת הקרבנות היתה כסגולה כללית לכל העם, אשר כל אחד ממנו ידע לעשותה; העבודה הדתית הזאת לא דרשה מפלגת כהנים מיוחדת כתנאי מחויב לה. החובות המוטלות על הכהנים על פי משמרת פקודתם השתרעו לפעמים במקצע אחר, אשר אין לו כל יחס וקשר עם מעשה הקרבנות, ולפעמים העמיסו עליהם משמרת עבודה רוחנית ומוסרית. הכהן הגדול עלי בלוית אחוות מרעיו שמרו את משמרת הקדש בבית ה' בשלה, אשר שם עומד ארון ברית ה'; ועל פי המסופר על דבר ארחות הכהן הזה, הננו רואים אותו כעומד על משמרתו בתור נשיא הדת, צופה ומשגיח על דרכי העם והליכותיו בגבול הדת, ומתענין גם בכל התנועה הפנימית המתחוללת בלב כל איש ואיש מן העם הבאים לבקר את המקדש; הוא יורם את הדרך הטובה והישרה ויעירם על המגרעות אשר תחזה עיניו במעבדיהם ומנהגיהם. אמנם אין אנו רואים כל נחיצות להניח כי הנהגה מצוינת ומפוארת כזאת היתה הפוכה ומתנגדת אל הזרם הזורם בחיי הדת של מפלגת הכהנים, ולטרות המחזה המעציב אשר ראינו, כי יחד עם עלי עמדו לכהן בבית ה' בשלה כהנים פרוצים ושובבים, אשר בכל עבודתם פנה לבם יותר אל הכצע מאשר אל הרגש הדתי, הננו מוצאים את עצמנו מוכרחים לראות את עלי לא כאיש אדיר-אמונה בודד במועדו, כי אם בתור מופת ודוגמא למפלגה ידועה של ההולכים בדרכיו, העוסקים בחנוך הדתי והמוסרי של העם. נצני השירה, חכמת סופרים והתעוררות רוח הנבואה, אשר התפתחו בדור הבא אחרי עלי, לא יכלו לפרוח על ארמה צחיחה ובהה, לולא עבדה בידים חרוצות לפני זה ולולא נעשו הכנות קודמות המכשירות את הארמה להפריח נמעי נעמנים כאלה. עבודה מרעית ומוסרית כמו הקמת מפלגת אנשים הוגי דעות וחושבי מחשבת איננה משתכללת על ידי איש אחד ובדור אחד, אם לא עמלו בה חברות

אנשים תמימירדים בנטיה אחת, אשר שקדו על עבודתם הרוחנית במשך איזה דורות. מפלגת בעלי העודה נשגבה כזאת היתה חברת הכהנים אשר בידם הפקיד המחוקק העברי את העם לחנכו חנוך דתי ומוסרי, ובמצב כזה היתה היכלת בידם להשפיע על העם ולפלא את זרם חליפת הרעות המתחוללת בקרבנו. כן הנינו רואים כי עלי, כאחד מבהירי המפלגה הזאת, נשאר נאמן לההשקפה המקורית המכרעת בכחה, אשר שלגה בדת ישראל מאז להביט על הקרבנות כעל יסוד זר בקרב הדת, ועל כן לא שם לבו אליה, עד כי קמו גם פרעות ושערוריות בקרב העוסקים בהעבודה הדתית הזאת. ותחת זאת הנינו רואים, כי כבר נגלו קרני אור השחר של עבודה דתית המתאמת יתר הרבה אל רוח הדת, — עבודה הרעיון, התרגשות הלב והשתפכות הנפש אל אלהי ישראל על ידי תפלה ותחנונים, אשר היתה כנקודת המגע האחת המקרבת את לב כל איש ואיש אל אלהי ישראל, אשר גם חפצי איש פרטי ומאוייו קרובים אל לבו. ויען כי העבודה הדתית הזאת עוד חדשה, על כן יקרה מאד בעיניהם וידקדקו גם בתכונתה החיצונית, כאשר נראה מן התלונה אשר התמלטה מפי עלי על האשה המתפללת ברמטה על בלי השמע קולה. השפעת הכהנים אמנם היתה גדולה מאד על העם אם נזכור, כי הם היו כאנשי הבינים בין העם והאלהים, בהיותם לפה לעם לשאול בשמו בעצת האלהים ולהגיד לעם את רצון ה' ועצתו. הכהן הנושא על חוהו את האורים והתומים הוא היה בעיני העם כציר האלהים להביע את רצונו אל עם מרעיתו, וכל דבריו נחשבים כהר קול אלהים הנשמע ממעון קדשו.

אלהי ישראל היה כמחוקק חי לעמו, אשר חוקיו ומשפטיו נמסרו אל העם כפעם בפעם אל פה, טרם עוד נתגלמה תורתו וטרם עוד התפשטה בקרב העם בתור תורה ערוכה ומסודרת וחתומה לבלי הבנס עוד תחת גדר כל שנוי ותמורה. כה ראתה דת ישראל מיום הראשון להוסדה אל אדיר ונאור נצב על אופקה, רם ונשא, אל לאומי אשר בו נקשרו לאומיות עמו ודתו גם יחד; כה היה אלהי ישראל מצוין בתכונותיו בתור „איש מלחמה“, מושל אדיר, חונן ומטיב ומריק שפעת ברכת טוב,

ויחד עם זה הנהו גם צופה ומשגיח על כל דרכי עמו והליכותיו, מוליכו בשביל הזהב ועוצר בעדו לבלי יתפרץ אל אחת הקצוות, ובהיות בידו היכלת לעשות כל אשר יחפוץ, הוא שואף לחונן את עמו בחיי אושר ומנוחה. המחזה הוא נכבד מאד, ורק אז הכירו את משגב ערכו, עת השתלם העם ויבוכר בשבלו, וישאף להשיג השגה ברורה את אלהיו, את עצמיותו ותכונותיו.

הנביאים, נוסף על מפלגת הכהנים המקודשת להפיץ משמרת הדת היתה לישראל, כלכל עמי הקדם, עוד מפלגת אנשים אשר נחשבו גם הם ככלי מבטאו של האלהים, אך לא על פי מצבם, כי אם הודות לכשרונם המיוחד אשר חוננו בו. בימים הקדמונים היתה הנבואה אשר נגלתה בישראל עטויה בתמונה מוזרה קשת-המראה: להקות אנשים אדוקים ונלהבים באמונתם יוצאים במחולות לקול מנגינות כלי-שיר, וכה אמצו את כחם במחולות ומנגינה, עדי התרגש לבם בקרבם ורוחם התלהבה לאין חוק, ובמצב כזה נחשבו ככלי מבטא, אשר על ידו יביע ה' את רצונו אל בני האדם. הנביאים האלה התאגדו יחד לחבורות, והן "להקות הנביאים" הנזכרים בכתבי הקדש, ובמשך מאות שנים נפגוש אותם על אדמת ישראל. להקות נביאים כאלה נפגוש בתחומים שונים, מהם אשר נבאו בשם אלהי ישראל, ומהם גם אשר נבאו בשם הבעל, ובכך החזיון הזה איננו נטע מיוחד השתול רק על אדמת ישראל. על פי הידיעות אשר הגיעו אלינו על אדומם לא נוכל לציר אותם בתקופה ההיא בתור אנשי מעלה; לפעמים הופיעו בתור קוסמים וידעונים, ובהתנבאם אחזו דרך אחת קצובה ותמונה אחת תמידית, ויש גם אשר התכוננו לנבא ולהגיד את הדבר אשר המלך חפץ להקשיב מפיהם, למען מלא את משאלות לבו.

אולם גם הנבואה הנשגבה והנכבדה במדרגתה, אשר היתה לסגולה לישראל בהגיעו אל תכלית התפתחותו הדתית, צמחה גם היא בראשיתה מן הגזע הגם הזה. בני ישראל הסכינו לשמוע את רצון ה', אשר יודיע להם על ידי איש אשר אצל מרוחו עליו; בין המפלגה הזאת המקודשת כלה רק לשם הנבואה קמו כפעם בפעם אנשי מופת בעלי רוח נשגבה ומחוננים בתכונות נפש

כבירה ונעלה. תואר שם „הרואה“ או „החווה“ מראה לדעת את
 התכונה הנכונה אשר לנבואה כמו זאת. הרואה או החווה הוא
 איש אשר יבשר לו האלהים את מגמתו וכל העולה על רוחו,
 אולי גם בלי כל השתדלות והתאמצות מצד הנביא עצמו.
 נביא כזה לבו ער, נפשו שוקמת, ובמצב רוח נכון מבלי נטות
 הצדה מן המצב הרגיל הוא רואה מחוה יח, מקשיב כל צפון
 ונעלם אשר לא יקשיב איש בלעדו, וכל המחזות האלה וכל
 הבשורות אשר יתבשר החווה ברוח הנבואה, הן נחשבות על חשבון
 העתיד, בהגידן מראש את אשר תקרינה בימים הבאים. אליו
 ירמוזו ממרומים על אדות כל המעשים והמקרים המתעתדים לבוא,
 גם על דבר הליכות עניני המדינה והממלכה. אבל שרש-דבר
 הנמצא בקרב הרמיזות והבשורות האלה הם ענינים רבי התכן
 המתחסים אל הלאום העברי וגורל חייו. חזון שמואל אשר חזה
 ברוח הנבואה המריצוה ליסד ממשלת מלך ולהמליך את שאול,
 ולתת את המלוכה לאיש אחר כאשר מאסו ממוליך אחרי כן.
 הנביא אחיה השילוני בשר מראש, כי הקרע תקרע ממלכת ישראל
 לשתיים, ונבואתו קמה ונהיתה. אליהו התשבי נבא מראש את
 מפלת בית עמרי, ונבואתו נמלאה ונתקימה לעיני אלישע תלמידו.
 נביאי ישראל — כפי שהם ידועים לנו — היו לכח אדיר בחיי הלאום,
 וברגעי אסון רבי-סכנה, עת עמדה ההיסטוריה הלאומית על פרשת
 הדרכים, היתה ידם רבה להגביל את נתיב זרמתה ולהכריע את
 נטית מהלכה. לפעמים נראה את הנביא נצב לבדו בודד ונעזב,
 מתאזר חיל להפר את עצת המלך ומוזמתו, או כי נראהו גם
 בתור כח מתנגד אל כל העם, ובכל זאת הנה רק הוא מכריע את
 הכף לדעתו, והננו רואים איך דבריו יקומו כפעם בפעם; אלה
 אינם ניבים ריקים ונבוכים, אינם קול קורא לשוא. יש עתים
 מלאות רוח חזון רבי עלילה, אשר תאצילינה מרוחן על עמים
 רבים להקשיב בקול הנביא ולחונן כל דבר היוצא מפיו; הוא מטיף
 אמרותיו כציר שלוח וכמדבר בשם המפלגה, אשר על פי יקרת
 ערכה וכבוד מצבה היא נחשבת כעצם העם כלו, — בשם המפלגה
 ההיא הנצמדת והמסורה בכל נפשה ומאדה לה; אפס כי במקרה
 האחרון הזה, אם יקום דבר הנביא, הנה לפנינו מהזה אשר איננו

פלאי ביותר, והלולאה אשר באמצעותה הוא תלוי בהנבואה רופפה מעט, לוא הואלנו לדבר את דברינו על הנביאים כעל אגודה אחת שלמה משותפת במעבריה למטרה אחת, כי אז עד מהרה נוכחנו לדעת כי שגינו במשפטנו. הנביאים אינם מפלגה, אשר חבריה מאחדים לפעול יחד ברוח אחד תמיד, גם לא תלמידי בית מדרש אחד, אשר ינהו כלם תמיד אחרי תורת מורם וישאפו לפעול ברוחה. הקול הגדול, קול המדבר בשם האמת הנשגבה, הוא ישמע רק פעם אחת בתקופת שנות מאה, ולמצער בתקופת יובל שנים; והקולות האלה הם קול המסורה הנאמנה השתולה על קרקע דת ישראל, קול המבשר את האמת הקדומה לבני הדורות האחרונים, ועם זה יחד הוא מפריח את הדת ונותן לה כח התפתחות עצומה. בתקופת ימי אליהו הגלעדי הננו רואים תנועה כבירה בקרב העם העברי לצרף ולזקק את הדת למען העמידה על עצם טהרתה; כושטמה עזה אל דתות בני הנכר מתחוללת בלב רבים מן העם, כושטמה המתגברת וסוערת בעזה להכחיד את הדת האלילית אשר מוצאה קן לה בחצר בית המלכות, וכל בני המפלגה הזאת שואפים בלב שלם להשליט בכל הארץ רק את דת אלהי ישראל ולהשיב לתחיה את תורת המוסר הזכה ומנהגי הדת אשר התנחלו בישראל מקדמת ימי העם. חפץ אחד ושאיפה אחת לאליהו, כאשר גם לרבים מנביאי ישראל זולתו; הם דורשים כי יד הדת תהי שלמת בכל, ועל פיה יתנהלו אופני מרכבת חיי הלאום; כל מערכי לב הממלכה ומזמותיה צריכים להתאים אל מגמתה, ואין גם אחד מהם אשר יתיצב גם לרגע קטן למעצור על דרך הדת הצרופה אשר לאלהי ישראל, אשר רק היא המגבלת את ערך כל דבר ומשפט הויתו ועל פיה יקום כל דבר; וכל הנצב לשטן ומפריע על דרך הנהגה מדינית כמו זאת הוא צפוי לאברון וכליון. זאת היא הקריאה הראשית, הקול היסודי יסוד כל הקולות, התולכים ונמשכים בלי הרף, הנשמעים מנבואת נביאי ישראל.

לאחרונה הננו מגיעים אל מפלגת הנביאים, אשר בכל דבריהם היסוד הלמודי והגיון הדעת גובר על יסוד הנבואה, אור תורה ועיון דתי מכריעים את בשורת רצון עליון וחזון עתידות, והם הנביאים החושבים והסופרים, אשר בספריהם נמצא את

הנקודה המרכזית אשר בה תקוינה כל קרני אור תורת דת נשגבה, כל הזיו והזוהר אשר לדת ישראל, והיו לחזון אור עולם ולמאור הגדול על אופק החברה האנושית. בכואנו אל הנביאים החושבים והמורים האלה הננו מרגישים, כי תורת לקחם אוצרת בקרבה יותר מאשר ההחלטה המוחלטת האחת, כי נחויץ לתר על כל חפיץ וענין למען הדת, אשר מפניה הכל מתמוטטים ונסוגים אחורנית. כי בעולם המחשבה וההגיון של אנשי המופת האלה התחוללה תמורה עצומה. אמנם הם אינם מרגישים זאת ואינם מתעוררים על התמורה הגדולה אשר הופיעה בחוג הגיונם, אבל הדבר כן הוא.

התכונה הלאומית אשר להדת, דת ישראל בתקופת ימי ממשלת המלכים מצטיינת בתכונתה הלאומית במלא מובן המלה הזאת. תחת היות ישראל עד כה המון שבטים נפרדים התהפך ויהי ללאום, לדבר אחד שלם ומאחד בכך קצותיו. ככל גווי הארץ הנה גם לו מושלים לאומיים, גם לו היסטוריה לאומית, אשר צמחה ותשגשג ברשותו, או כי התפתח הוא ברשותה ובכחה המוסרי הלאומי. אמנם אין להכחיש כי בבחינת התקף והמשגב הלאומי היה לבני ישראל המשפט להתפאר נגד כל עמי הארץ; הצמיחה וההשתגשגות הנמהרה של הכח והתעצומה המדינית אשר התפתחו לכח אדיר, ואשר שפתו במשך איזו מאות שנים רוב שלום ואושר להעם כלו, גם הן יכלו רק להוסיף און ועצמה להמשגב והגדל הלאומי הזה. לאומיות ישראל אשר שרשיה ינקו דשד חיים ממקורות שונים כאחד, הביאה בארח טבעי את העם המתחזק בה לידי העצמה הקיצונית ההיא, אשר נגלתה בכל רחבה ועמקה בימי מלוכת דוד ושלמה. נשער נא בנפשנו קשר לאומי המתפרנס מעבר אחד מרגשי האחוה הנטועה בלב העם מצד קרבת המולדת, ונוסף לזה עוד יתמך ויתחזק בשלטון המדיני ומערכת חוקי מוסר המוטבעים בנפש העם על ידי חנוכו הדתי, אשר הרבה להשפיע על הטבת דרכי המוסר; ומצד השני הוא מתרכז בהנקודה המרכזית של הדת, בעצם האלהות ארון הדת ונותנה, באלהי ישראל, אשר באהכתו הרבה לישראל התיחד להיות לו לאלהים, קנין דתי מיוחד רק להאומה הישראלית, אשר בחר

אותה לסגולה לו מכל העמים, בחירה המאושרת ומקוימת בתקף השתלשלותה של ההיסטוריה הלאומית; — לאמיות כזאת החובקת בזרועותיה שמים וארץ יחד, עולם עליון ותחתון, לאומיות המרוקמת מרגשי אחזה, רחשי מוכר ודת וקרבת אלהים כאחת, היא תפרק סלעים, תפוצץ כל איתני ארץ הקמים למולה ותהפך את בני העם המשרתים על מזבחה לבני אלים, אשר הוחנו בכח גבורה קיצונית המרוקמת מעל לגבול יכלת בני אדם פשוטים, אם גם מתחוקים בלאומיותם אך כבלאומיות של חול. על לאומיות ישראל בתקופה ההיא הורקה ברכת שמים מעל, שפע כח אלהי מרום; אלהים הוא אלהי ישראל, ישראל הוא עם סגולה לאלהים, והמושג הזה הטבע בלב העם לא בכח האמונה, כי אם כמו בדעת-נפש ובהכרה פנימית, ובזה היו כל פנות העם תמימות-דעים כמו במושכל ראשון, אשר אין מערער עליו בכל חליפות הדעות בעולמו הפנימי של האדם. אם מנקודת-הראות הזאת נשקיף על מהלכה של ההיסטוריה העברית בהתקופה המדוברת נמצא, כי הכמחת התורה הידועה „כי ה' אלהיכם ההולך עמכם להלחם לכם עם אויביכם להושיע לכם“, „וזכרת את ה' אלהיך כי הוא הנותן לך כח לעשות חיל“, היא איננה יעוד דתי בתור תשלום גמול לעם בעד התחזקו באמונת אלהיו, כי אם תוצאה מחויבת מן הדבקות המוחלטת באל לאומי, מקור הכח הלאומי של האומה הישראלית; העם הזוכר את ה' אלהיו עם כל תארוֹ הנשגבים, ובנפשו מתרשמים רשמים חזקים מצורתו ותמונתו הלאומית במדה מרובה כזאת, עד כי תספיק מוזן רוחני לרגש לאומיותו במדרגה נשגבה אשר לא שערזה כל עמי הקדם, — הוא כל יוכל; זכרונות אלהים כאלה יתנו לו כח לעשות חיל, כח יכלת עצומה כיאות לעם אשר התמת אלהים טבועה על כח לאומיותו ואגודתו המדינית. המחזה הנה הוא כמפתח לפתרון החידה הגדולה אשר נגלתה לעינינו בכל ארך מהלכה של ההיסטוריה העברית, כי נצחון העם נצמד תמיד אל נצחון הדת, כן בימי הבית הראשון וכן בתחלת ימי הבית השני.

זאת היא הנטייה הראשית, הזרם הגדול הזורם בתקופת הימים ההם, אולם יחד עם דרך הזרם הזה השוטף בדרכו

הלאה נראה לפעמים גם נצוצות מתפורם הצדה בנטיה אחרת. תורת הדת מרם עוד היתה לסגולה כללית לכל העם, ועל כן היתה הדת בכללה מתנודדת ופוסחת על החומים שונים, רבים מן העם ראו בהתמונה הלאומית של אלהי ישראל כעין הגבלה וצמצום כח האלהות, וכמו איננו עובר את גבול הלאום, עד כי לפי אמונתם מלבד אלהי ישראל ישנם במציאות גם אלהים אחרים השולטים על עמים אחרים ובארצות אחרות, אם גם נופלים הם ממנו בכחם ואונם. השקפה גסה כזאת הביאה עיד ליד השקפה מועטת שניה, כי חובת עבודת ד' נפסקת עם ההתרחקות. להלאה מגבול אדמת ישראל נחלת ד'; במקרה כזה הנה העיזב את ארצו הוא מתפטר גם מעם אלהי הלאום והארץ, והנה הוא חפשי לנפשו לעבוד אלהים אחרים. את המושג הזה תאר גם דוד בן ישי בהטילו דופי במרדפו חנם ובגסות מושגם הדתי, כי בירשם אותו מהסתפח בנחלת ד' הם מוסרים אותו תחת אפומרופסות אל הים אחרים. ביחוד נפלא המחזה כי בימי תגברת ההשכלה והתרבות על אדמת ישראל בימי מלוכת שלמה נגלה פתאם קפאון ברוח הדת, עד כי האיש אשר הקים מקדש לשם אלהי ישראל יתן רשיון לנשיו אשר עגב עליהן להקים בעיר בירת הממלכה פסילי אלילים ולערוך להם עבודה דתית לעיני כל העם, מבלי שום לב כי בזה הוא מציג את בית המלוכה למופת לכל העם, והנסיון המר הוכיח לדעת כי אמנם נאות העם לצאת בעקבות נשי ארמון המלך.

ועם כל זה הנה בכלל היה ד' האל המיוחד לכל הלאום בתקופה המדוברת, כמו נתן האלהים בתור ערבון בידי האומה, וזאת האחרונה כמו הפקדה בידי אלהי ישראל, אשר אליו תפנה לבקש ישע בכל עת צרה ומצוקה; כמו לא ידע אלהי ישראל עם אחר וגם דעת לא יחפוץ; הוא נצמד בכל לב ונפש רק לישראל. עליו נטל להופיע לישע עמו בכל עת פנותו אליו לעזרה, אם גם בעבור כבוד שמו הגדול. האלהים לא יטוש את עמו בעת אשר סכנה עצומה מרחפת על ראשו להיות למרמס ולמשסה, או להנתש מעל אדמתו. ההכרה הפנימית הנשענת על הרגש הדתי לא נהנה גם להעלות על לב את הרעיון, כי יתכן

מקרה כזה וכדומה לו לבוא בגבול ישראל; כי אם הכחד יכחד ישראל מגוי, מה תהי אפוא אחרית דתו? על כן הנה נחשב כעין בגידה ומעל בהדת לאיש אשר נפתה לבו לפון בבשרון תקומת הלאום, להסתפק בהיעוד הלאומי כדבר הבטחת ד' לנצור את עמו וארצו, לבל תבלעהו תהום צרה ואסון ולבל יכחד. ומצד השני, אם קרה להעם לשאת מצוקה ולחץ אויב מידי גברי, אז גברה בלב העם הכרה פנימית ובטחון אדיר בלי שמץ תפונה, כי עיני ד' צופיות כל אלה ולא יאחר בבוא המועד הנכון לשוב ולהטיב את עמו ולשלם לצריו כגמולם. אמנם יוכל היות כי יחלפו עתים ועדנים עד אשר ישים לב אל הרעה אשר עוללו לעמו; יוכל היות כי יחכה עד אשר יקרו עוד איזה מקרים כאלה, טרם יופיע על במת המחזה להתערב בריבי עמים, אפס כי יום הפקודה בוא יבוא לעת קץ, ויום ד' לא יעבור את מועדו הנכון, ואז יהי יום שלומים ועת נקם להשיב לצוררי ישראל ומעניו כגמול ידם, ואז ירום ונשא עם ד', בהתענגו באור החופש ורוב שלום.

מבט - בקרת על הדת. התכונה המוסרית אשר יחסו לאלהי ישראל התרשמה עמוק עמוק בלב הנביאים, ופעולתה היתה כבירה עליהם יתר הרבה מאשר על יתר העם, ולרגלי המועקה אשר מצב עמם המובע בתהום צרה ואסון העיק את לבם, הגיעו לידי השקפות מיוחדות על האלהים ועל דרכי עלילותיו עם בני האדם, השקפות הרחוקות כל כך מן ההשקפות שהשתררו אז במקצע הזה, עד כי בראשונה השיאו על בעליהן עון כגד באהבת ארץ מולדת וכחש בעצם הדת. הודות לכשרון מובטם לחדור אל צפונות העתיד, צפו מראש את המצוקה והאסונות הנוראים המתעתדים להתחולל על ראשי עמם האמלל, וצפיתם זאת התבצרה בלבם כדבר ברור וגלוי בעליל. הנביא עמוס ראה חזות קשה לעמו, וינבא בשפה ברורה, כי גלה יגלה ישראל מעל אדמתו; במערכת מנגינת התוגה הזאת נשמע גם קול לזית אנחות נוראות מכל עברים, אשר הוסיפו עוד זועה ויגון על הבשורה המעציבה; הנביא ישעיהו בן אמוץ בשר אחרית נוראה כזאת גם לממלכת יהודה אשר בנגב

הארץ, רק כי מסך נטפי נחומים אחרים בכוס היגונים, בהודיעו כי למועד נכון ירצה ד' את עון יהודה ושבו בניו לגבולם, אבל לא כלם, רק שארית מעטה מכני העם ישוּבו לחבק את עפר ארצם השוממה. הם רואים בעליל כי סכנת אכדן התקומה המדינית מרחפת על ראש העם ונכונה להתגולל עליו, והם מתאמצים למצוא פשר סבת מחזה איום כזה, נסבה המתאימה אל מושגי הדת המשתררים בקרב העם. הם מבארים את נסבת החזיון על פי ההשקפה אשר סגלו להם על תכונת האלהים, השקפה מרוממת ונשגבה, מאד מהשקפת בני עמם. לפי דעתם יסר ייִסר אלהים את עמו בעד פשעו וכבד עונו, יען כי אלהי משפט ד', צדק ומישרים הם משא נפשו, והתכונה הרוממה המוטבעת ברוחו דוחפת אותו לענוש את כל עושה רעה כרשעתו; חבת הצדק והמשפט מאלצת אותו להגדיל עוד את ענש עם בחירו, ישראל אשר אהב נצח, ולהכביד את מוסרו מכפי אשר יענשו עמי הנכר בעד פשעם הם. הנביא הושע בן בארי בתוכחתו המלאה זעם וכאב מר על פרעות המצב המוסרי של העם בימיו מודיע, כי כאשר יסר איש את אשתו אשר זנתה תחתיו מרם יאיר אליה פניו שנית, כן יפקיד ד' בועם אפו את עון עמו אשר זנה אחרי אלהי נכר, ובהתמרמו בלב כואב על אהבת בחירתו אשר חללה במעשי נבלותה יתיצב, "כשחל לאפרים וככפיר לבית יהודה יטרף וילך, ישא ואין מציל". ככה קשה כשאל הקנאה אשר יקנא האל הרחום והחנון לאהבתו המחללת, קנאה אשר תקלעהו מן הגבול הקיצוני האחד אל משנהו, מסמל האהבה והחנינה אל הטרף והאכזריות הקיצונית. אולם כאשר יתם עון עמו, ובהמלא צבא תוכחת מוסרו הקשה, אז ישוב קדוש ישראל אל הקצה השני כבתחלה, אל מדת טובו וחסדו האידיאלית, ושב לארוש לו את בחירתו תמתו, "בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים ויארשנה לו באמונה ובכרית אהבת עולם". אז, בתום כל קנאה ואיבה ובגד ומעל בין שני העולמות, העליון והשפל, יתכונן שלום עולמים בין מערכות החברה האנושית, כאשר תהי גם ברית כרותה בין כל צבאות היקום: "חית השרדה עם עוף השמים ורמש האדמה"; ולא זאת בלבד, כי אם גם "קשת וחרב ומלחמה".

ישבית מן הארץ אלהי ישראל, האל הטוב והנאור המתעב קרב
 ומשטמה וחפץ בשלום ובטחון החיים לכל יצוריו. פה תגלה
 לעינינו בעליל המהפכה העצומה אשר התחוללה בהשקפת נביאי
 ישראל על תכונת אלהי ישראל; האל הלאומי השקוע ראשו ורובו
 בחפצי הלאום, האל ההולך לפני עמו להלחם לו עם אויביו,
 והמבקש טוב ואושר לעמו גם בחרב וחנית על שדה קטל, הסיר
 המסוה מעל פניו להגלות בתמונתו האמתית ובכל רשמי פניו
 המפיקים אור עולם, שלום נצח ואהבה מוחלטת, לא אהבה
 נובעת ממקור הרגש, כי אם אהבה נאצלת השופעת מכח האלהים,
 מן האיין-סוף, וכמהו גם אהבתו ומדת טובו משתרעת לבלי
 חוק ותכלית; אלהי ישראל תחת אשר לפניו היה איש מלחמה,
 מזוין מכף רגלו ועד קדקדו, התפרק כלי נשקו, ויהי לאל שָלו
 וישוקט, מבקש שלום ואחזה מוחלטת, דורש מאת בעלי בריתו
 לשבור חרב וקשת מלחמה, לכתת חרבותיהם לאתים וחניתותיהם
 למזמרות. הצעד הזה אשר נעשה לפניו גדול הוא כל כך,
 עד כי חסר לנו קנה מדה למדוד בו את גדלו. ביחוד הרעיון
 הנשגב על דבר השלום הנצחי, אשר היה למשאת נפש נביאי
 ישראל, הוא נכבד מאד בערכו, עד כי בו השתעשעו כל חובבי
 המין האנושי מעת החלה העכלת אירופה להתפתח ועד ימינו
 אלה. הננו רואים כי גם הרעיון הזה הקדים לבוא בתקופת
 נביאי ישראל לפני עתו, טרם עוד הוכשרה החברה האנושית
 להשיג את משגבו ורוממותו, כמו גם רעיון אחדות האל, אשר
 בתפרסם על ידי המחוקק העברי לא היה יכול להיות נקלט
 בהשגתם של בני דורו מפאת רוממותו וגדלו. והנה אם רעיון
 אחרות האל עבר בדרכו, דרך הניעה ארוכה של מחשבות ודעות,
 עד אשר הצליח לצאת באחרונה מעומד בנור הנצחון, הנה לדאבון
 לב כל חובבי המין האנושי, היעוד על דבר השלום הנצחי
 המוחלט לא צעד קדימה גם כמלא שיערה מכפי מצבו בימי נביאי
 ישראל אשר הורו והגו אותו; כאז כן גם עתה עורנו מרחף בעולם
 המחשבה והאצילות מבלי להתגלם בתמונה של מפעל ומעשה.
 עוד הפעם הננו רואים אות מוכיח על אמתת המשפט החרוץ
 בפרקים הקודמים, כי נקל לבני האדם להחליף את דעותיהם

ומחשבותיהם, גם את אמונתם ודתם, אך לא את מעבדיהם ומנהגיהם אשר הסכינו בהם.

את תורתם העיונית על דבר נסבת התלאות והמצוקות המתעתדות להסתער על הלאום התאמצו הנביאים לתמוך ולסעד גם בתוכחת מוסרם, בהוכיחם לעם על פניו את פשעו הלאומי וכבר עונותיו, תוכחה נמרצה המאצלת על פרי הגיון רוחם את הרוח הבהה הנסוך עליהם. בין העונות הלאומיים פנו מקום נכבד גם לאי-הסדרים ולחופש העבודה הדתית, אשר נמסרה לשדירות לב כל איש ואיש מן העם. העבודה הדתית הנהיגה איננה העבודה הרצויה בעיני האלהים, היא איננה מתאימה אל תעודתה, יען בני העם עובדים גם אלהים אחרים וולתו; הם כורים להם כרות הערוכות כפי הסדר הנהוג אצל בעלי הדת האלילית, והעבודה הדתית המקודשת לשם אלהי ישראל ערוכה על פי חוקי עבודת דתי האליל; בכל מעשי הדת ומנהגיה אין הגיון נמרץ וכונה נכונה, אין רגש כבוד והדרת קודש ואין משטר נכון. מנהגי הדת נמלאים ונעשים בכל מקום כפי חפץ בעליהם; מרבית המקומות אשר שם עובדים את עבודת הדת אינם ראויים ונכונים לחפץ עבודת האלהים. גם עת יקראו מועד ועצרה לחפץ עבודת האלהים, הנה קהל העובדים דומים יותר לקהל עליונים, הוללים ושוכבים, מאשר אל עדת מוקירי דת מבקשים קרבת אלהים. הענינים אשר מלאו את לב הנביאים, מגמתם וחפצם, אינם מתרכזים בהצד המעשי של הדת, במנהגיה ועבודתה. הם הוכיחו את העם רק בעון עברו את אלהי הנבר, הביעו תלונה מרה על דרכי העבודה הדתית הנרועה בערכה, אשר לא יאתה לעבוד כן את האלהים, בעוד אשר הם אינם מורים את דרכי העבודה הדתית לאלהים על דרך החיוב. גם בעת אשר, כפי הנראה, זנח העם את העבודה הדתית הכנויה על מוסדות שוא ובנפש חפצה ובלב שלם התמכר לעבודת אלהים, בהתאמצו להפיק חסדו ורצונו, בהתו אל לבו לחיות חיי נזירות, חיי צום וענות נפש, או לרצות פניו בקרבן וזכחים רבי המחיר, גם אז לא הקמינו הנביאים את מדת הביעתם, וכמלפנים הרבו לדרוש מאת העם למלא את החובות המוסריות אשר שמו לפניו. המקורים

בספרי הקדש, אשר בם הודיעו הנביאים לכל העם, כי טאז מעולם לא דרש אלהי ישראל מאת עמו מנחה וזבח, וכי לא בקרבן וזבח ימצא אנוש הן בעיני אלהים והפיק מטנו רצונו, — ידועים לכל קורא. אמנם יכול נוכל להטעים את הדברים באופן ידוע ולהראות כי גם בהמקורים האלה אין די להוכיח כי מגמת הנביאים בדבריהם אלה היתה להשביח את האלה על עבודת הקרבנות ולגרשה כליל מגבול הדת. הם מדברים דבר על ארות הקרבנות, לא מצד עצמותם, כי אם מבחינת צד אחר, מבחינת ערכם אל החובות הדתיות בעלות סוג אחר, אשר חשבון לנעלות ונשגבות עליהם. לא זבחים דורש אלהים מאתנו, כי אם לב טוב רוח חסד וחנוינה, לא זבח ומנחה, כי אם ארחות צדק ומישרים, אהבת חסד ורוח נשברה והכנעה לפני האלהים, — זה הוא תכן אמרות פיהם וכונתם. בחפצם לרומם את מעשה הצדק ומעללי הסדר על פני הקרבת הקרבנות, הם מכוונים את כח פעולתם לשני עברים מתנגדים; הם מרוממים למעלה את הענין אשר הם חפצים ברוממותו ומשגבו, (אהבת חסד וצדק), ומצד השני הם משתדלים להשפיל כפי מדה היכלת את הענין אשר הם חפצים להורידו למדרגה נטובה (הקרבת הקרבנות), רק למען יגדל המרחק ביניהם ויִרְאֶה בעליל היתרון אשר להאחד על השני. ובאופן כזה המחאה אשר כוננו הנביאים לנכח עבודת הקרבנות היא שואפת יותר למטרה חיובית מאשר למטרה שלילית. אולם אין דברים יוצאים מירי פשוטם, וכפי הנראה מדבריהם היתה עבודת הקרבנות כיסוד זר בדת ישראל מראשית הוסדה. בקראנו בכתבי הקדש אי אפשר לנו לבלי השתהף בצערם של נביאי הצדק, אשר התחלחו וירגזו תחתם למראה המצב הפרוע של העבודה הדתית אשר דכא את רוח אנשי המופת האלה עד דכדוכה של נפש. אבל עוד יותר מזה התפלצו למראה המגרעות המוסריות הנשקפות וכולטות בחיי הלאום. בעיני הנביאים גדולה מאד אשמת הלאום, כי הפר בודון את כל מצוות ה' הכתובות על לוחות העדות (עשרת הדברים), כמו גם רבים מחוקי האלהים אשר לא כתובים על הלוחות. ביחוד התאוננו הנביאים מרה על עשירי העם והקצינים אשר הקשו לבם

מחטלה על אחיהם העניים, ועל בעטם בחוקי דת האמת והצדק; בהוכחת מוסרם הזכירו כפעם בפעם עון עישק רלים, שחד ועוות משפט, התמרטרו על הפריצות ושחיתות דרכי העם הזוללים בשר וסובאים יין ומתמכרים אחרי מאויי לב וכל מותר. עונות כאלה עוררו לאחרונה את לב אלהי ישראל לקום למשפט: עם עמו; לַכְּבֹד עוֹן וּפְשָׁעִים כְּאֵלֶּה, להפדת כל חוקי מוסר וצדק באופן מכוער כזה לא יוכל אלהי המשפט והצדק לסלוח, ועל כן הנה ידו נטויה לענוש קשה את ממלכות ישראל ויהודה. אלהי ישראל הנהו, על פי התכונה הראשית והמכרעת שבו, "אל אמונה ואין עול, צדק וישר", אוהב צדק ותום ומישרים וחובב רגשי חמלה וחנונה, ואם כן אפוא הנה עם המפיר ביד רמה כל אמת וצדק, "ומשפט לארץ יניח", את עם כזה לא יוכל ה' שאת, עם כזה איננו ראוי, וגם לא יתכן הדבר כי ישאר בתור עם סגולה לאלהים; עין ה' שומה בו לרעה עדי כלותו.

ובכן הכריוז הנביאים כי אלהי ישראל גמר אמר להשליך את עמו מעל פניו. זה מראה לדעת, כי סגלו להם מושג חדש על דבר מהותו של אלהי ישראל; הם ראו בו דבר מה העולה במדרגת ערכו על אל לאומי, כאשר תארו אותו לפני זה, אל מיוחד ללאום ידוע וקשור בו בקשר אמיץ מבלי להפרד נצח מעל עם סגולתו ומעל גורל חייו, אל הערב בעד שלום עמו ואשרו בתבל, וכמו קיומו תלוי בקיום עמו. התכונה הראשית והמכרעת אשר בו היא: עמידתו בתור מושל בעל שאיפה ומגמה מוסרית; הפרחת שלטון משפט צדק ותמוך בידי משטרי תום ומישרים הם נכבדים ויקרים בעיניו מאושר איזה עם נבדל ושלום, לו גם עם בני ישראל. אמנם הוא אוהב את עמו ישראל, ישראל הוא בנו בכורו, כהירו ומקוראו, אשת נעוריו, עם סגולה אשר כרת אתו ברית אהבה וידידות; אפס כי כל אלה עוד יגדילו את תקף החובה המוטלת עליו לבלי הפר את חוקי האלהים ותורתו, חלילה לאל נאור ונשגב, צדיק וישר, ליחד את כבוד שמו על עם סורר ומורה אשר יפר בודון את תורת מוסרו ואת חוקי דתו. נביאי ישראל אלה הואילו לכאר היטב את היחס אשר בין האלהים

זבין כנסית הדת בכלל: אמנם ישראל הוא עם נבחר, כי הואיל אלהים ליחד עליו את שמו ואלהותו, אולם איננו בחיר העמים על פי טבעו ותכונתו; הוא עם נבחר רק מאשר חפץ אלהים להצליח אותו בדת אמת ובתורה מוסר נשגבה, ורק בהסתגלו אל מתת אלהים זאת, ורק בהשתלמו שלמות רוחנית ומוסרית ובהתחנכו על ברכי התורה הזכה המושמה לפניו, עד אשר תהיינה כל הסגולות הרוחניות והתכונות המוסריות אשר התורה תורת אלהים לפניו טבועות וקלוטות בקרבו כיסוד איתן מיסודות הרכבתו הטבעית, — אז באמת יהי לעם נבחר, בחיר עמי הארץ, בהצטינו מהם בתכונות רוחו ובמדותיו המפוארות, עם סגולה לאלהים, נושא עליו צלם אלהיו ודמותו המוסרית. ובכן אפוא נהנה התורה לישראל לא מפאת היותו בחיר העמים, כי אם ישראל מוכרה להיות בחיר העמים, יען כי קבל עליו דת אמת, אם רק יסגל לו את רוחה ואת תורתה יכתוב על לוח לבו. ועם כזה הנועם בתורתו ונפיר חוקי צדק ותום, לא יוכל להחשב לבחיר ה'.

בדרך הזה השכילו נביאי ישראל להשיג את תכונת אלהים השגה חדשה מצד אחר, אשר על פיה משגב עצמותו ומצבו בתור אל לאומי אינם יכולים להיות נכללים יחד. הם הארו אותו כסמל רעיון הצדק, החסד והחנינה, ובלכתם בדרך כזה צעדו צעד גדול לפנים, אם לא במעשה, על כל פנים בתורה העיונית של הדת, לעבור מן הדת הלאומית אל הדת הנרחבה הכללית להחברה האנושית כלה, מן דת המשולבת עם תולדות עם אחר מבלי יכלת לצאת מגבולו ומחיצתו, אל דת המובנה ומקובלת לכל בני האדם, אשר תסכון להתבשר לכל גויי הארץ.

דת ישראל מקבלת עליה למראית עין תכונה אנושית כללית. עם ההשקפה הנשגבה של הנביאים על תכונת אלהים התלכדה גם השקפה נשגבה ורחבה בגבולותיה על הקשר והיחס אשר בינו ובין התכל והעמים השונים היושבים בה. לא אחת ולא שתים השמיעו הנביאים גלוי לכל כי יש יחס וקשר להאלהים עם כל עמי הארץ גם מבלעדי עם בני ישראל, כי לא קצור קצרה ידו, לו רק חפץ, לבחור לו

עם אחר; הן בידו נתנו כל גויי הארץ, הוא הארון והשליט עליהם, ואף על אחד מהם לא יביט בעין מפיקה איבה ומשטמה. הוא ואלהותו אינם תלויים בעם בני ישראל, וברור הדבר, כי כאשר לא היה חסר מאומה בראשית ימי עולם לפני לדת העם העברי, כן לא יגרע גם עתה מאומה מכבודו ואלהותו גם מבלעדיו העם העברי, אם יאלצהו ההכרח להפרד מעליו. עם בני ישראל איננו כהנאי הכרחי לתקומת דת אמת. האלהים, כפי אשר השיגוהו הנביאים, הוא מרוטם ונשגב מאד על פי מצבו יתר הרבה מכפי אשר הארתו האמונה הלאומית בישראל לפניהם. הוא איננו מושל בעם אחד, כי אם מלך על כל הארץ ומושל בכל הגוים. כל אחד ואחד מהם יסכנו לו לחפצו, להשתמש בהם בתור כלי למעשהו בכל עת ומקום כרצונו. הוא התוה דרכם עדי בואם אל מצבם בעת ההוה, והוא מושל בהם תמיד ומפלס את מעגל חייהם. אך מה מטרת כל הכח הגדול הזה, ומה תעודתו? הוא מנהל כל עלילות תבל לא לחפץ עם אחד, כי אם לשם ישרת מדת הדין לשפוט תבל בצדק ועמים במישרים. הוא מכונן מצב כל העמים ומיעד את גורל חייהם בארח הטוביל אל המטרה המושגת לפניו, והיא—כי תהכונן ממלכת האמת והצדק, והשתררה בכל תעצומות עוזה על פני כל הארץ. כאשר האמינו בני ישראל, עוד יבוא יום המשפט הגדול, עת ישפוט אלהים את כל יושבי תבל, ועל כן על ישראל להכונן לקראת אלהיו אל היום ההוא, להזהר לבלי יהי לו היום ההוא יום חשכה ועת יגון, כי אז ענוש יענוש אלהים קשה את כל החוטאים והפושעים בלי להפלות בין עם לעם; או יחלפו מן הארץ זרון ורשעה, ובא הקץ לממשלת עון ופשע, כן בישראל בפרט וכן גם בחברה האנושית בכלל, למען אשר תחל תקופה חדשה בקורות המין האנושי, תקופת אמת וצדק עולמים, ועולם חדש יהכונן לפני האלהים. לרגלי השקפה כזאת ישגב אלהי ישראל מאד, ומצבו יתרומם הרבה למעלה ממצב אלהים הסגור במסגרת לאומית צרה. להנביאים מתבררת יותר ויותר הידיעה הבהירה כי האלהים הוא ארון הכל, ומקורו נובעים כל טוב ואושר, החמרי והרוחני. אלהים הוא היוצר תבל ומלאה, והמושל בכל גויי הארץ, ואם

גם נגלה רק לאחד מהם, הנה יכול לא יוכל לצמצם את אלהותו בחוג צר כזה. באופן כזה הופיעה האמונה באחדות האל בכל זיו תארה האמתי ובכל רשמי פניה הרקים, כפי שהיא מזהרת לפנינו היום. מדברי העברים הקדמונים מדי דברם באלהי עמי הנכר בולטת השקפתם על אלהי העמים כעל עצמים נמצאים וקיימים בפועל (אם גם האל המיוחד לישראל הוא ה'), רק כי הם נופלים במדרגתם וכח שלטונם מאלהי ישראל; אולם הנביאים האחרונים באים לאט לאט לידי דעת נפש והכרה פנימית, כי אלהי הנכר הם רק מדומים, אינם היום ואינם נמצאים בפועל, או, אם נאמר בסגנון הנביאים, רק הכלי שוא הם, אפס ואין. הנביא ישעיהו מבשר את אחדות האלהים בסגנון קצר מצוין גם בכונתו הברורה גם בפשטותו הנמרצה, "כה אמר ה' אני הוא ראשון ואני אחרון וטבלעדי אין אלהים". תחת אמור כי ה' הוא אלהי האלהים, אביר האלים ועולה עליהם בגדלו ומשגבו מאין דומה לו בכל אלהי העמים, יורו הנביאים האחרונים, אשר באמת הכונתם בתור מורים ומטיפים מכרעת את תכונת הנבואה שבהם, כי רק ה' לברו הוא האלהים, וכי רק הוא לברו יוצר תבל ומלואה והכח המניע בכל עלילות הטבע ומעללי איש. עתה התרחבה האסת הנשגבה, אשר השמיע המחוקק העברי בקול קורא אל עמו: "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד", רעיון רם ונשא אשר נבצרה מאת בני דורו וגם דורות רבים אחריו להשיגו במהרת טובנו ובטלא עמקו, וכה השתמר בקליפה חיצונית גסה עדי שובו להגלות מעובד ומפותח בשלמותו, אחרי עברו דרך תנועה ארוכה של דעות ומחשבות במשך תקופת עת ממושכה. רעיון אחדות האל המוחלטת לא נתברר כל צרכו בכל הימים אשר לפני הנביאים האחרונים, ועל כן הננו מוצאים בכתבי הקודש מאמרים שונים הסותרים זה את זה בבחינת המובן הנוכחי. רק הנביאים האחרונים בארו את הכונה המקורית אשר לדת ישראל, ויטביעו עליה חותם אמונת אחדות האל המוחלטת. עתה הופיע האלהים הנכון, אשר למען כבוד שמו ותהלתו חיה יחיו כל אשר רוח חיים באפו, היום ומתקיימים כל היצורים, ואשר אליו יוכלו לפנות כל העמים, לרוטמו ולשבחו ולעבדו ברגש כבוד ויראת רומטות.

האמונה באחדות האל שתולה בגבול תורת המוסר. את הדעות הללו סגלו להם נביאי ישראל אך לאט לאט, זאת אומרת על ידי התפתחות מודרנית, וכדרך הנוהג במקרים כאלה הסתעף הענף בדרך צמיחתו לסעיפים שונים, ועל כן הננו רואים הבדל רב בין תורת עמוס ותורת ירמיהו. נחוץ לזכור, כי נביאי ישראל הגיעו לרעיון אחדות האל באופן אחר מאשר הגיעו אליו בעלי אמונה צרופה בקרב עמים אחרים, לא בכח הגיון פלוסופי, כי אם באורח מוסרי. אלהי ישראל מתנשא ומתרומם במדרגת משגבו ורוממותו, רק מאשר הנהו קדוש קדושה קיצונית, מאשר הנהו צדיק, ישר ותמים במדרגה נשגבה מאד; קדושתו, צדקתו, תומת רוחו וישרתו הן נשגבות תכלית משגב, ובכך הוא נשגב על פני כל יצוריו; תכלית הבריאה ותעודת קיום העולם היא — כי תגלינה תכונות אלוה אלה בקרב העולם המורגש והמוחש, ותגהנה את ברק אורן לעיני כל חי; וכל חפץ וענין המתנגדים למגמתן ונטיתן, יהיו נא איפה שיהיו, אם בישראל ואם בקרב עם אחר, מחויבים להכנע מפניהן, או גם לכרוע ולפול לפניהן ולהכחד כליל. בזה הם רואים מופת וראיה מוכחת, כי אלהי ישראל הוא האל האחד והיחיד בעולמו, ובלעדו אין אלהים; האידיאל המוסרי מחויב להיות רק אחד, ואיננו נכנס תחת גדר הרבוי. הדת כלה כפי התכנית אשר נתנו לה נביאי ישראל היא מושפעת מכחו של ההגיון המוסרי וטבועה בחותמתו. האלהים דורש מאת בני האדם חיי תום וצדק, ארח משפט ומישרים; זבחי אלהים הכי-נכונים והיותר רצוים הם זבחי הלב וחי המוסר. האהבה וקרבת הלב אשר בין האלהים ובני האדם היא רצויה לו, רק אם היא נושאת עליה תכונת אהבה זכה, כפי קרבת המשפחה השוררת בקרב בני האדם, אם אין בה כל מקום לא לתשוקת המשרה והשלטון ולא לחשבונות פרטים לחפץ הבצע והתועלת. ואם אמנם נשגב אלהים ברוח הצדק והיושר הלוכשת אותו והתקועה ברוחו, כמו היתה ליסוד איתן בהרכבתו הרוחנית, או, בסגנון מדויק יותר, בעצמותו וישותו, ואם כי הוא נערץ ונקדש לאין חוק ותכלית, בכל זאת הוא נמצא לכל דורשיו ואזניו קשובות לכל רחשי לב בני האדם בכל עת שפכם לפניו שיחם, ובכל

רומוותו ושיא משגבו הוא שוכן את דכא ושפל רוח, והנהו נכון לחבק בזרועותיו את כל המבקשים קרבתו. מה יסכון לגבר להלאות נפשו בעמל ויגיעה רבה ולפזר כסף על מנחה וזבח רבי המחיר, בעת אשר לא נבצרה ממנו לרכוש לו את אהבת אלהים וקרבתו במדרגה נעלה באמצעים נוחים ופשוטים מזה? האלהים הוא נושא כל עון ומרבה לסלוח גם בלי כל קרבן וזבח; שפע אהבתו השופעת מלבו ותשוקתו להפגש עם זרם רגשות אהבה המתפרצים מלב בני האדם ועולים נכחו, הם פורצים כל גבול ועולים למעלה על רגשות האהבה אשר נוכל למצוא בחוג חיי המשפחה של בני האדם על פני הארץ. עזו רוחו, אמיץ רצונו אשר לא ישנה, התמדתו בלי חליפות ותמורה נדמו אל חליפות תקופות עתותי השנה, או אל תנועת גרמי השמים המתמדת את פעולתה בלי שנוי והפסק. ההשקפה הזאת עוררה את נביאי ישראל לשום לב אל הקשר הדתי אשר בין אלהי ישראל ועמו, המסורה הלאומית על דבר הברית הכרותה בין אלהי ישראל ובין עמו הנמתחת כחוט של חן על פני המסלה ההיסטורית של העם העברי מקדמת עתותיו, ואשר הולידה מפעלים גדולים וכבירים בדרך התפתחותו של העם והתקדמותו הדתית, המדינית והמוסרית, היא היתה חביבה גם על הנביאים, עד לבלי יכולת להפרד מעליה גם בהתיצבם על תחומה של הדעה הנשגבה, האחדות המוחלטת של החברה האנושית והתאגדותה למשפחה אחת שלמה מוקפת באזור דת האמת ותורתה הצרופה, ועל כן התאמצו לשלב אותה במערכת השקפתם הדתית החדשה. לפי השקפתם, אמונתם באמיץ רצון האלהים והתמדת חפץ לבו, אשר לא יומר ולא ישתנה לנצח, מוכרחת לקבע לה מקום בקרב הדת מבלי להנתש מתוכה נצח. מנקודת ראות כזאת שאפו הנביאים להרחיב את תעודת ישראל הנועד לחבק בזרועותיו את החברה האנושית כלה, עת תשים זאת האחרונה אל לבה, "באחרית הימים לעלות אל הר ה' אל בית אלהי יעקב להורותם מדרכיו ולהוליכם בארחותיו". אז תהי החברה האנושית מאוחדת לחברה דתית אחת, ובמצב כזה אין כל מקום לתחרות העמים ומלחמותיהם, עד כי "יכתתו החרבות לאתים והחניתות למזמרות". ובין כה וכה הנה ה' מתעצב על

ישראל הנוער מראש לתעודה רמה ונשאה כזאת, להורות דרך אמונה לכל באי עולם, כאשר יתעצב אב אל לבו על בנו העוזב את הדרך הטובה, ולא יחדל מהרבות עצה ותחבולות כפי מדת היכלת למען השיב אליו את לב בנו. הוא ישנה את מזמרתו אשר זמם לבו לפניו, רק למען השיג את חפצו זה. הוא ימיר את טבע הלאום העברי ותכונתו ואתו יחד גם טבע כל בני האדם, בתתו בקרבם לב חדש ורוח חדשה, אם רק שוא תהיינה התחבולות הערוכות על פי הסדרים השוררים בתוך הטבע להגיע אל מטרתו; או כי יחליף בהחלט את דרכי עלילותיו, והחל לפעול על רוח בני האדם לא בכח חוקים, תורת מחוקקים ואמרי מוכר, כי אם בהאצילו מרוחו עליהם, בתתו את תורתו בקרבם בתור כח מניע טבעי מוטבע בנפשם ובכח חיתם, ועל לבם יכתבנה, עד אשר ישאפו בני האדם אל דרכי הטוב, הצדק והמישרים, לא שאיפה מוסרית מלאכותית, כי אם שאיפה טבעית מוכרחת מן הוד הנעלמה הפועלת בכל קצוי הבריאה, ואז לא ידבק עוד האדם אחרי אלהיו דבק מוסרי, כי אם נפשו תהי קשורה קשר טבעי בעצם כח האלהים, ברוח הצדק והמישרים המתעצמת בתכונתו, עד כי יחדלו בני האדם מזדון, מעול, מרשע ומעון, ולוא גם יאלצו לזה ביד חזקה, ולוא גם ייעדו להם גמול ומשכרת בעד רשעת מעלליהם.

תורת הנביאים ביחוסה אל האיש הפרטי. פה נעצר בדרכנו ונעמדה נא לרגע קב, למען התבונן אל עוד צעד אחד גדול קדימה, אשר צעדו הנביאים בנתיב התפתחותה של הדת. השקפתם על האלהים כעל עצם נוסרי, והשקפתם על קשרי היחס אשר בין האלהים והאדם כעל קשר מוסרי, הדומה בעקרו אל חרצובות הקשר המקשר את לבות שני אנשים אשר נועדו מאת הטבע, או מרצון גורל החיים, להצמד יחד בכל משך ימי חלדם, כמו למשל, הבעל והאשה, האב והבן, — השקפה כזאת מעתקת את הדת מרשות הלאום לרשות היחיד, באופן כי תהי הדת מסתופפת יותר במחיצת כל איש פרטי מאשר בתחומו של הלאום כלו. בעת אשר הדת מתגלמת ונראית בתמונת קרבנות וזבחים המוגשים לאלהים בקהל ועדה, בחגי תפארת מוחגים ברוב

עם ועדוים במנהגים קצובים וידועים, או הנה רק הלאום הוא הנכנס בחליפת ענינים עם אלהיו, ועבודת אלהים תעשה על ידי הלאום כלו בתור עצם אישי אחד, בעוד אשר האחריות והחובה בבחינת עבודת הדת איננה מוטלת בכל תקפה על האיש הפרטי. אולם אם נשער בנפשנו, כי ה' דורש רק אהבה ועבודת הלב, או אם הביע האלהים את רצונו כי אין לו חפץ בזבחים, כי אם ברגשי אהבה וחנינה והצמד אליו האדם בכל נפשו ומאדו, או הנה טבע הענין מחיב כי פני האלהים נטויות לא אל הלאום, כי אם אל האיש הפרטי. כי איש ואיש אם רק מרגיש הוא בנפשו את היכלת להקריב על מזבח אלהיו רחשי אהבה וחפץ אדיר להדבק במדותיו, הנה הוא מרגיש בנפשו כי הוא הקרוא לגשת אל האלהים. רק לב כל איש ואיש הוא היודע ומכיר אם יתאימו יצרו והגיגונו, דרכו ומעלליו, אל חפץ אלהיו ורצונו. על כן כל היודע ומבין את שפת הנפש ורחשי הלב בעת קראם אליו, עליו מוטלת האחריות בעד חובתו להמציא ולהענות לקול האלהים הקורא אליו ממעמקי לבו, ובכך אפוא תהי הדת למערכת עלילה ורגש הערוכה לא רק בין האלהים והעם, כי אם גם בין האלהים וראיש הפרטי. בתקופת העת המתוארת פה לפנינו תופיע לעינינו בעצם תקפה הדת של האיש הפרטי המסורה ללב כל איש ואיש מן העם. עתה תופיעו על אופק הדת עבודת הלב, התלהבות והתרגשות הנפש, וזכות האיש הפרטי לבקש לו קרבת אלהים. עתה יקומו לאט לאט מקרב העם אנשים פרטים פונים אל שער השמים בתפלה ובתחנונים גם על עסקיהם הפרטים; וכה נתמעט המרחק אשר בין האדם הפרטי ובין האלהים—אשר היה עתה לא לאלהי הלאום, כי אם לאלהי כל רוח ונפש—עד כי נראו גם על אופק הדת שיחות ארוכות בין בחירי העם והאלהים, כמו התלונות והזיקות אשר השמיע ירמיהו כפעם בפעם באזני אלהים. התפלה איננה עוד מצומצמת בחוג צר להביע על ידה לפני האלהים את צרכי העם וחפציו, כי אם גם את רגשי האיש הפרטי ורחשי לבו; נפש האדם הכירה לדעת כי גם לה הזכות להצמד אל האלהים בלחיות אתו יחד, ולא רק להשתתף עמו יחד בחיי הלאום.

התמורות לרגלי חזון הנביאים. כפי הנראה

בהשקפה ראשונה בשרו נביאי ישראל את תורתם עוד זמן רב לפני העת הנכונה, טרם עוד הוכשרו יושבי תבל לקבל עליהם את תורת פיהם. היא גם רחוקה מהתאים אל אותם המעשים והעלילות, אשר בהשקפה ראשונה אמנם יכול נוכל לחרוץ משפט כי נולדו מכח השפעתה ופעולתה הרוחנית. אנחנו כבר ראינו את הסבות הגורמות לזה. הנביאים לא היו אנשי מעשה לחולל תמורות ותקונים. התקונים אשר דרשו נוגעים יותר אל חיי האיש הפרטי מאשר אל חיי הלאום, וכמו כן הם אינם מציעים כל תכנית מפורטת אל מערכת התקונים אשר הם דורשים. הם נראים לנו יותר בתור הוגי דעות נשגבות, שואפים רק להפיץ את תורתם ולמעת את דעותיהם בלב בני דורם, בעוד אשר את העבודה לצרף את תורתם אל חיי המעשה, — הניחו לאחרים, לאנשי חיל גבורי המפעל והעלילה. באחרית תקופת ימי תקומת ממלכה חפשית בישראל היו הנביאים ובעלי בריתם הנלוים עליהם רק מפלגה קטנה ומצערה מאד בקרב הארץ. בכלל לא האמין העם במ ולא נתן איוון קשבת לדבריהם; צלמי פסילים ועבודת אלהי הנכר לא חדלה מן הארץ, וימצאו להם מקום גם בהיכל מקדש אלהי ישראל בירושלים. רבים מחכמי אירופה נתעו לשער כי הלאום העברי היה שקוע כלו בדת האלילית עד זמן גלות בבל, ובכל תקופת הימים הארוכה ההיא עוד לא הובא בברית תורת ישראל. החכם קוֹנֵן הוכיח במופתים חותכים כי הפריזו מאד על המדה בהשערתם זאת, וכי הנביאים וגם העם חשבו את עבודת ה' לדת אמת אשר נועדה להעם העברי; אפס כי עד ימי גלות בבל עוד לא השתכללה הדת ולא נתקנה כראוי, כפי התקונים אשר דרשו הנביאים. וביחוד היתה הדת במהרת מושגיה רק סגולת יחידים בחירי האומה, אך לא קנין כל העם, אשר בהיותו חסר חנוך דתי התנודד לעברים שונים בלי כל מעמד נכון.

אבל גם בתקופה הזאת היה דבר ה' והקול הקורא בשמו לא טלה ריקה ונבובה, ולא קול קורא לשוא. בספרי תולדות העם מסופר על דבר מערכת תקונים רבים. הם יוכיחונו לדעת, כי הרעות אשר הפיצו הנביאים רכשו להם בעלי ברית רבים בקרב העם, ויש אשר היו למפלגה חזקה בתוך הממלכה, וכי בימי

מלכים אחרים היתה השפעתם הרוחנית נפוצה גם בחצר בית המלכות. התקונים האלה יראו לרעת את ההתקדמות הכפולה אשר יצאה או לפעלה, התקדמות בעלת שתי נטיות; או התחוללה השוקה עזה לכונן את העבודה הדתית לשם אלהי ישראל באופן אשר התאים אל המושגים הנשגבים החדשים על דבר הכונתו וצורתו הרוחנית, או, בסגנון יותר רצוי, כי התאים אל המושג מעצם ה', כפי אשר תארוהו הנביאים בתור עצם נקדש ונשגב שאין ערוך אל משגבו וקדושתו; ומצד השני הנה נכרת מאד הצמיחה המהירה של רגש המוסר אשר השתגשג מאד וימלא את כל הלכבות; הצדק והמישרים ומדת החסד והחנינה בין איש לרעהו צעדו קדימה, כפי אשר דורש ה' מאת הנאמנים בבריתו. יכול נוכל להראות על המקורים בכתבי הקדש המאשרים את דברינו. התקונים אשר תקן חזקיהו מלך יהודה התקימו רק לזמן קצר. הוא „כתת את נחש הנחשת אשר עשה משה, כי עד הימים ההמה היו בני ישראל מקטרים לו, ויקרא לו נחשתן". בצדק נקראת תקופת העולם הקדמוני בשם תקופת הפסילים, כי אז הסכימו העמים לתאר את העצמים הנשגבים בתמונה מוחשת, כי היתה החברה האנושית עור במצב הילדות, וכח הגיונה ומחשבתה עור מרם נתבכר כראוי, וכילד עור קצרה מחשבתה לציר לה איזה כח טפשמ מבלי לגשם אותו בתמונה מוחשת. למרות עמל המחוקק העברי אשר בכל דבריו הטעים מאד את הנקודה החשוכה הזאת, בהזהירו כפעם בפעם להרחיק את הצורות והתמונות המוחשיות מנכול הדת, היתה השפעתה של החברה האנושית אשר מסכיב גדולה מאד על בני ישראל, ומזאת היתה נסכה להכנים מנכול העבודה הדתית המקודשות לאלהי ישראל תמונות ופסילים, אשר הכונה הצפונה בהם היתה רק לתאר את אלהי ישראל בתמונות כאלה, ובאמצעות פסילים כאלה השתכללה עבודה דתית לאלהי ישראל. כן היו גם עגלי הזהב אשר הקים ירבעם רק כעין סמל דמות אלהי ישראל, מבלי להפר את מוסדות הדת העברית כלה ואת תורתה המעשית (כן דעת הח' גרץ), וכן גם היה נחש הנחשת אשר עברו אותו בני ישראל בתור תמונה מוחשת של אלהי ישראל. הפסל הזה בודאי

לא היה יחיד במינו, ואלה מפנות העם אשר נתעו לשום להם למופת את דתי האליל הוורמות סביבותם כונו בעבודתם הדתית לאלהי ישראל, בעבדם אותו באמצעות המונות ופסילים שונים אשר תארו להם בתור סמל דמות האלהים. שאיפת חזקיהו לטהר את דת ישראל מצלמים ופסילים בלי ספק לא הצטמצמה במכתת נחש הנחשת לבד, כי אם העביר את הפסילים מן הארץ בכל מקום שהם, יהיו מאוה סוג שיהיו. כן חדש חזקיהו את פני העבודה הדתית בכל המקומות המקודשים לעבודה אלהים בקרב הארץ, במחוחו מעל פני העבודה הזאת את אותם השרטוטים המזכירים את הדת האלילית, ובצמצמו את העבודה הדתית רק באלהי ישראל לבדו. המלך מנשה אשר מלך אחריו שם לו לקו בשלטון מלכותו שיטה הפוכה ומתנגדת לזה. בימי מלכותו שבו לתחיה העבודות הדתיות אשר השתררו בקרב הארץ לפני זה; גם הקרבת הקרבנות בתמונתה הנתעבה היא המלאה משובה פראית ואכזריות חיות טרף, בתמונת זבחי נפש אדם, נשתלה או על אדמת ישראל, עד כי העמיקו שחתו את העבודה הדתית המקודשת לשם אלהי ישראל ויחשיכו את פניה. יחד עם החשכה הדתית נטיו או על אדמת ישראל גם צללי מגור של השכה מדינית; או השתרעו על אדמת יהודה צללי ממשלת אשור, וכפי הנהוג תמיד בימי טהומה ומכוכה בקרב כל עם, הנה המנהגים הקדומים התפלים, אחרי אשר כבר צללו בתהום העבר, יעלו שנית על האופק וישוכו לתחיה בלב העם, אשר יחשב עתה כי רוח לאומי נושב מהם, וכי איזה כח צרור בהם לכצרון הלאום ותקומתו, עד כי יפנה להם מקום נכבד בחיי הלאום, — כה שואף העם להמתיק את מרירות מצבו בהוה ולבצר את רוחו המפעמת בקרבו עתה ע"י מנהגים קדומים שאובים מן העבר; הוא איננו מרגיש כי יחד עם יגיעתו להשתיק את המית רוחו הוא דוחק את עצמו אחורנית, הוא נסוג אחור מבלי דעת את הוצאות מעשיו המבוהלים.

התקונים אשר עשה המלך יאשיהו היו מבוזרים ומכוננים על בסיס נאמן יתר הרבה מתקוני חזקיהו. הוא שם קץ לכל העבודות הדתיות המכוערות והתפלות, אשר שאף המלך ההולך

לפניו להאריך ולסעוד ולבנות להן מקום נאמן בירושלים, עד כי נשארה העבודה הדתית לשם אלהי ישראל רק היא לברה. נזר מפעליו בכל עלילותיו, אשר עולל להקים את דת ישראל על עצם טהרתה, היה מפעלו הגדול להשבית כליל את העבודה הדתית בהמקומות הקדושים הנועדים לעבודת אלהים בערים רבות בקרב הארץ, כמו בגבעה, בבאר שבע, בבית אל, בדרן, בגלגל ובמצפה, אשר שם הוכן עד כה מקום לעבודת דת מקומית, ובארח כזה טהר את הארץ מעבודת הדת האלילית, אשר מצאה לה קן תמיד בערי גלילות המדינה ובסביבותיהן. ולכל תפשה הרעה שנית העביר את כל הכהנים מערי יהודה, אשר שם נמצאו מקומות קדושים ומועדי אל כאלה, ויושיבם בירושלים, כי באין כהנים אין זבח ואין עבודה דתית. כל אלה נעשו — כמסופר בכתבי הקדש — כפי הכתוב בספר התורה אשר נצא אחד ממשרתי המקדש בהיכל ה'. את החוקים הכתובים בספר התורה הוציא המלך לפעלם, אחרי אשר נועץ עם חולדה הנביאה, בכרתו ברית לפני ה', ויתחייב הוא וכמו כן שם לחובה על כל העם, "ללכת אחרי ה' לשמור מצוותיו עדותיו וחוקותיו בכל לב ובכל נפש ולהקים את דברי הברית הזאת הכתובים על הספר הזה". בתוך התקונים אשר עשה יאשיהו עמדה העבודה הדתית בשורה הראשונה; המהפכה הגדולה אשר חולל, בהשביתו את עבודת הדת המקומית ובצמצמו את העבודה הדתית לכל העם רק במקום אחד בהיכל המקדש בירושלים, הביאה אמנם לידי תוצאות נכבדות בתחום התפתחותה של הדת, התמורה הזאת נבעה מלב אלה אשר שאפו לחדש את פני הדת באופן המתאים אל הדעות אשר הורו הנביאים. הם גמרו אמר, כי העבודה הדתית וכריעת ברך לפני האל היחיד והנשגב בעולמו דרושה להיות רק במקום אחד, עליה להיות מוטבעת בחתמת הלאום ולשאת עליה הכונה לאומית; על הלאום כלו להשתחוות להאל היחיד ולתת כבוד לשמו רק בעיר הבירה. לא העבודה הדתית ע"י מנחה וזבח, לא היא בפני עצמה היתה המטרה העיקרית לעיני מתקני התקונים, כי יותר מזה היתה התכוננות המרכז הדתי הכלית הפצם, כי על ידו קוו למצוא את היכלת להשפיע

על העם, להאדיר את התרבות הדתית, למעט את הדעות החדשות אשר הורו נביאי ישראל על לב כל העם, וגם להאדיר את הרוח הלאומי על ידי תקפה ובצרונה של הדת. ברור בעינינו כי לפי סדרי העבודה הדתית אשר השתכללה בימי הנביאים להודות ולהלל לה' בטומורי תודה ושירי קדש אשר רוח פיוטי נשגב מרחף עליהם, הצטין היכל המקדש אשר בירושלים בתקף השפעתו הנאורה בתור בית-החנוך גדול אשר שם התחנך הלאם לתורה למוסר ולהשכלה צרופה. בתקופת ימי התקונים, עת נתיחדה העבודה הדתית בקרבן וזבח רק במקום אחד בעיר הבירה, דאגו גם לשלום כלכלת העם, לבלי שלול מאתו היכולת לכלכל את נפשו בכשר. תחת אשר לפני זה היתה הקרבת זבחים כהנאי הכרחי לאכילת בשר: החפץ לאכול בשר עליו לזכות זבח לאלהים, בתור זבח שלמים, ואחרי הקריבו הדם והחלב המזבחה, ואחרי הרימו חזה התנופה ושוק התרומה למנה לכהן המקריב, אז יאכל את בשר זבחו, — עתה הנה הותרו ידי כל העם לשחוט צאן ובקר איש איש בביתו ובמקום מושבו ולאכול בשר מבלי להביאו בתור זבח שלמים המזבחה.

גלות בבבל. התקונים הגדולים אשר עשה יאשיהו ברוח דת ישראל ובאופן המתאים אל תעודתה הגבוהה, הומרו מהרה ונשבתו כליל על ידי המלכים המולכים אחריו, באפס עוד כח מעורר לחדש את תקונו; שמש ממלכת יהודה נטתה לערוב, אותות הרקבון הפנימי אשר נראה בגוית הממלכה בשרו את נפילתה והתפרדות יסודותיה, עד כי נגלתה אפיסות כחותיה, ובעוד עשרים וחמש שנים נסחה יהודה מעל אדמתה. התקופה האחרונה הזאת היא תקיפת הגסיסה והגויעה, ובמצב כזה עת בכל רגע היה העם חרד לתקומתו ברגע הבא אין כל מקום למפעל ומעשה הדורשים עצת נפש והגיון לב חושב. אולם גם המהפכה הנוראה אשר נהיתה בחיי הלאום, גם הגלות השלטה אשר הגלתה יהודה מעל אדמתה, לא עצרו כח להפקיע מלב אוהבי התקונים את הדעות שהתבצרו בקרבם, ולהסב את לבם להסתלק משאיפתם הנשגבה. עוד מראש הודיעו נביאי ישראל את גלות העם מעל אדמתו, ויחד עם זה הבטיחו כי דת ישראל לא תשבת גם אחרי

גלות עמה, ולהפך עוד תושע ממנה לשוב לבצרון ולהטהר מכל סיגיה, והנסיון הוכיח כי גם ברבר הזה אך בשירת אמת היתה בפיהם. כי בימי האבק העם בעד חרותו המדינית עם הכשדים, הנה המפלגה המתנגדת לתורת הנביאים, היא המפלגה אשר התנשאה לפרוק עול הכשדים בכח הנשק, נכחדה כמעט כלה, והמפלגה השקמה, אשר דברי הנביאים המטיפים להכנע מפני הכשדים מצאו מסלות בלבכם, היא נכנעה לפני הכשדים, ותסגר נפשה בשבי. שארית הפלטה הזאת, אשר בכל לבכם נטו אחרי נביאי האל, הם הקדישו והעריצו את תורת ישראל ויתמכרו אליה בכל נפשם (א). גלות בכל היתה ככור מצרף לצרף את העם מסיגי הדת האלילית, ותשע בלבו את הרעיון כי הוא הנהו עם נבחר הקרוא מאת ההשגחה העליונה לבצע מפעל אדיר ונשגב, אשר קצרה יד איזה עם אחר בלעדו לעשותו, או גם להבינו לאשורו, והוא: לשאת ביד רמה את דגל דת האמת והצדק, ולהרימה למעלה לעיני יושבי תבל, לאושר משפחת בני האדם. הרעה הרוממה הזאת היא היתה דעת־נפש נביאי ישראל האחרונים והכרתם הפנימית, והיא היתה לתכן החוות הנשגבה אשר חזה אחר מנביאי ישראל בימי גלות בבל, אשר אמנם שמו לא נודע לנו (ישעיה מ' — ס"ו). הנביא הזה עוד ביתר שאת. ועו מאחיו הנביאים ההולכים לפניו טרומם ומנשא את תעצומות כח אלהים, משגבו ויכלתו הגדולה לאין קץ ותכלית. הוא חושב את אלהי ישראל לעצם נשגב השואף להגיע בעולמו אל מטרות קבועות, מטרות נעלות בערכן ומשגבן, אשר בגללן הנה גויים עצומים, וגם העם האדיר יושב ארמת שנער, כמר מדלי וכשחק מאזנים נחשבו לו, יטילם וישליכם אל אשר יחפוץ; והאלהים הגדול הזה אשר מגמות נשגבות לפניו, הוא אשר בחר בישראל להיות לו לעם סגולה, והוא ישמחה וינחמה מינוגנו בימי גלותו ונודו. במערכת החיון הגדול, אשר ערך האלהים על פני הארץ, נצב ישראל בתור אביר עורכי המוחה, ויעולל כל עלילה רבה וכל מפעל כביר. על העם העברי

(א) יעויין בספרנו „תולדות היהודים“ חלק שני, פרק א'.

הוטלה המלאכות הקדושה להורות את האמונה באל אמת לכל הגוים אשר לא ידעוהו. עוד מלפנים בשרו נביאי ישראל, כי באחרית הימים ינהרו כל הגוים המחויקים בדת אלילית אל הר בית ה' ציונה לבקש את פני אלהי יעקב, כי יורם מדרכיו ויוליכם באירחותיו, ואז הנה יהי אלהי ישראל למחוקק גם להם, ושפט בין הגוים והוכיח לעמים רבים. אפס כי הנביא הזה, אשר שמו לא נודע לנו, הוא מיחד את חוון נבואתו רק על נושא הענין הזה, והוא משתרע בהגיון לבו הנמליץ בכל פנות הענין הזה אשר בחר לו במלוא רחבו ועטמו. הנביא הזה כתארו לפנינו מחזות מלאי הוד וחן המלבבים את כל קורא, מתאמץ להוכיח את העם לדעת את חובתו הקדושה, ושואף לעורר את רוחו כי יקבל עליו את משמרת עבודתו המוצעת לפניו בתור מלאכות ותעודת קדש הנועדה לו בחלד, כי יגבה ויתרומם ברוחו דוממות המקבלת אל גדל האחריות המוטלת עליו. ישראל היה יהיה למנהל ולראש לכל העמים. מרחוק יבואו גוים המההללים באלילים עם כספם וזהבם אתם לשרת לפני עם עולם בעל דת האמת. עם כל הגדולה והתפארת אשר התיינה למנה לישראל הנה רואה הנביא בהלאום העברי רק "עבד ה'" המשועבד אל המלאכות אשר הושמה עליו, וכמו גם פה יאמן הפתגם אשר נשא אחד ממלכי צרפת כי "העבד היותר משועבד בקרב הממלכה הוא המלך". והעבד הזה נושא כל עמל ותלאה ואת משלחתו לא יונח, כי יודע הוא את גדל חובת עבודתו כמו שהוא יודע להכיר את גדולת אדונו ונגידו. משלחת הנביאים לפנים — להפיץ דעת אל — הושמה עתה על הלאום כלו, אשר נוצר בשביל התעודה הזאת, אשר מראש מקדם נקרא להיות ממלכת כהנים וגוי קדוש, או להיות לכלי טבטא לאלהי ישראל, לפרסם בעולם את אלהותו, את כבודו וגדולתו. עבד ה' זה, ישראל מקוראו, הוא ירום ונשא עד למשגב מלאכות ה' המוטלת עליו, ורוח ה', חפצו, מגמתו ושאיפתו, חודרת אל תוכו וממלאת אותו. הוא לא ימעל מעל במשלחתו, לא יחת ולא יערוץ ורוחו לא יפול עליו, עד אשר יכונן דת אל אמת בקרב הארץ, או, אם נאמר בסגנון הנביא, לא יכהה ולא ידוץ (כמו יערוץ) עדי ישום משפט בארץ". במקום

אחר מתאר הנביא את גורל חיי עבר ה', יעקב בחירו, בצבעים כהים מאד. הוא נגשו ונענה ובעד מעללי צדקתו ישימו אשם נפשו, וגם עת הוא מחלל מפשע זרים ומדוכא מעונותיהם יבווהו וילעיבו בו; ואף גם זאת, כי הוא יערה למות נפשו בעד קדושת דתו ואת פושעים הוא נמנה להשפט משפט מות בעד אמונת רוחו אל תורתו ודתו; הוא ימות אך לא בפשעו, כי אם חטא רבים ישא, בפשע מרדפיו וזדון לב קנאים, אשר ייזרו לטמא את מזבח הדת כזבחי אדירי-אמונה. אולם כח חיים אדיר וחזק מרומם מעל כח אנוש ויכלתו, ורוח סבלנות קיצונית לשאת ולסכול כל תלאה, נטוע בעבד אלהים זה, אשר גם בלחץ מצב איום ומעיק כזה יראה זרע יאריך ימים, וברוח גבורתו ובכח פעולתו המתמדת בלי הרף ינצח את כל המעצורים, ולאחרונה הנה חפץ ה' בידו יצלח, להטות לב כל העמים לקרוא כלם בשם אל עולם. אזירע וישכיל העם הנקדש לתעודה קדושה, כי לא לשוא ענות נפשו ומכאוביו; הוא יהיה לכלי מעשה בידי ה' לסול על ידו מסלה לדעת אלהי אמת, לקשט דת ותורת מוסר בקרב החברה האנושית, להאיר באור תורת אמת וצדק במחשבי ארץ.

עלית בני הגולה. הלכה המלבב הזה לא החטיא את מטרותו, וכמישגב הרעיון הצפון בקרבו, כמו גם בחמדת רוח השירה החופפת עליו, התרשם עמוק בלב העם אשר למענו נועד, ויפעול עליו את פעולתו הגדולה; אין ספק, כי בעת שוב בני ישראל מארץ גלותם הביאו אתם יחד על אדמת יהודה הכרה פנימית במשגב מלאכותם הלאומית וקדושתה הנועדה להם מטעם אלהי ישראל ודתו, והיא אשר הפיחה בהם רוח תחיה חדשה, עתה מהרו ויתאמצו להראות לדעת כי אמנם הנם עם נבחר, ובשקידה נמרצה החלו להבדל ממוטאת עמי הארץ ולהתנכר אל העמים אשר סביבותם, עד כי טעתה חדלה כל נקודת מגע ביניהם. עתה התכוננה עבודת האל היחיד והמיוחד, מסודרת בסדר נכון ובהדרת כבוד, בהיכל קדשו הבנוי לשמו ולכבודו בירושלים.

הצעדים הראשונים אשר צעדו שבי הגולה על אדמת יהודה

היו מלאים יגון ודאבה. כמאת שנים נשארה עדת שבי הגולה במועקה, ותהי דלה ושוממה, בהאבקה בשארית כהותיה עם צריה סכיב, עד כי החל השפק לנקר את לב חובבי הלאום, אם העצור שארית יהודה כח להאריך את הקומתה בתור קבוץ מדיני מיוחד, ואם תעשה חיל למסור להחברה האנושית את חוץ התגלות האלהים אליה ואת תורת דתו. אולם בצר להם הופיעו לעזרתם אחיהם היהודים אשר בככל ובפרס. אלה האחרונים לא חדלו תמיד מעבוד יחד עם אחיהם היושבים על אדמת הקדש לטובת הלאום והפרחת מצבו החמרי; ועוד יותר מזה הגדילו לעשות להפרחת מצבו הרוחני, בהתם לכל בני העם כלכלה רוחנית, אשר ממנה התפרנס הרוח הלאומי והרגש הדתי אשר הגיע להתפתחות גדולה אחרי גלות העם בבלה. הם אספו את שרידי הספרות הלאומית, פרי הגיון לב העם בשבתו בארצו, ויצרפום וילבנום וישכללו אותם במשטר נכון, באספם את כל הטוב והמועיל שבהם, אשר יסכון להיות למורה דרך להעם בהוה ובעתיד. הודות לעבודתם הספרותית המיוסדת על מצע דתי נשארו לנו לפלטה כל ספרי הקדש בתמונתם שהם לפנינו היום. המפעל היותר נכבד, אשר בגללו הננו אסירי תודה להם גם כהיום הזה, היא עבודתם להפיץ בין העם את דעת ספר תורת משה ממקורו, עד כי היה ספר התורה לקנין כללי, לספר מקרא לכל העם. רבים מחכמי אירופה משערים, כי ספר התורה אשר בדינו הוא מפעל ספרותי מוזמן הדור ההוא; וכל כך הרחיקו ללכת בדרך תועה, עד כי, לפי דעתם, את כל דברי התורה הזאת ברו מלבם חכמי הדור ההוא. אולם כל המתבונן אל דברי הספר הוא מרגיש, כי בו נושב רוח של עם טבעי, עם חפשי אשר עוד לא הביא צוארו בעול מלך ושרים (למשל), החוק על דבר ערי מקלט וגואל הדם). סגנון הלשון באיזה מקומות מספר תורת משה מורה גם הוא, כי במכתמים כאלה יכל להשתמש רק איש אשר הספרות המצרית עם כל רויה והעלומיתיה היו גלויים וידועים לו. החכם אנדרסן מביא תוצאה מאחד מספרי הדת המצרית, אשר נכתב כפי החשבון כשלושת אלפים שנה לפני ספה"נ, המבטחת יעוד טוב

לכל איש המכבד את הוריו. גם מכל הדברים אשר דברנו על דבר המצרים ודתם בפרקים הקודמים נוכח הקורא לדעת, כי חובה קדושה הטילה הדת על הבנים לכבד את הוריהם, לדאוג לשלומם אחרי מותם ולהכניס לחיי העולם הבא. כגמול בעד מפעל טוב כזה הבטיחו ספרי חרטומי מצרים כי „הבן אשר יכבד את אביו, יסור אל משמעתו וימלא את רצונו, הוא יאריך ימים ויגיע לשיבה מופלגת“. את היעוד הזה עצמו הננו רואים גם בהורת ישראל „כבד את אביך ואת אמך כאשר צוך ה' אלהיך למען יאריך ימיו“ (דברים ה, טז). החכם ברוגש מצא באחת ממגלות הפפירוס, אשר הוצאו ממעמקי האדמה בארץ מצרים, סוד כמסם ונעלה, המאשר את הדברים שכבר נאמרו בספרנו הנוכחי, כי בקרב חשכת הדת האלילית אשר כסתה את ארץ מצרים בימי קדם, נראה גם זיק-אור דק, אשר קרני זהרו היו נטויות לנכח האמונה באחרות האל בעצם מהרתה. שם מדובר על אדות אל אחד, אשר בהיותו עצם רוחני בעל תארים מופשטים איננו נתפש על פי פשוטו בהשגת אנוש, על כן לא ידעו הטאמינים במציאותו להמציא לו כל שם וכנוי, ויכנהו רק על דרך רמז בשם „nuk-pu-nuk“, ותרגומו בעברית „הנני מי שהנני“, כי הוראת מלת „pu“ — מי, ומלת „nuk“ — אנכי, או הנני (*). והנה לו אמרו לתרגם את השם הזה בסגנון הכיבלי היפה והזך, כי אז לא נמצא העתקה יותר נכונה ומדויקת מהמלות „אהיה אשר אהיה“. עתה יובנו לנו על נקלה דברי הכתוב (שמות ג, יג. יד): על שאלת משה „הנה אנכי בא אל בני ישראל ואמרת להם אלהי אבותיכם שלחני אליכם ואמרו לי מה שמו, מה אמר אליהם?“, ענהו אלהים „אהיה אשר אהיה“. לולא יראנו פן יארכו הדברים כי אז יוכלנו להביא עוד ראיות ממין כזה. מלבד זאת הן אולת היא להחליט כי כל תקופת מלכי ישראל ויהודה, תקופה אשר הולידה נביאים ומשוררים וספרות רחבה המיוסדת בעיקרה רק על תורת ישראל, התפרנסה רק מתורת דת אשר לא נמצאה בכתובים, כי אם רחפה ברוח בתור זכרונות ומסורות;

(א) גם הו"ל העירו כי אנכי היא מלה גפנית. המתרגם.

דק עקשות לב היא להניח הנחה מזורה כזאת, אשר הבינה הישרה
 מערערת עליה. לוא היתה כזאת, כי אז היו תוצאותיה שונות מכפי
 שהן לפנינו. ראשית, הן בית הספר הגבוה הזה אשר העמיד
 כפי עדותה של ההיסטוריה העברית תלמידים מצוינים כאלה,
 אשר משנב רוחם נפר בהספרות הדתית המלאה הגיון ועיון דתי
 ושירה גשגבה מאין ערוך להם, לא היה יכול להוטר בלי הכנה
 קודמת המתאימה אל תעודתו, ולא היה יכול לבכר פרי נחמד
 כזה מבלי ספרי חנוך טובים ורצויים. שנית, אם נרמה לנו כי
 בקרב איזה עם נשמרת מערכה שלמה של מסרות וספורים
 המטלאים לו את מקום תורת דת מסודרת ורשומה על ספר, הן
 בתקופה ארוכה בת שמונה מאות שנים מוכרח הדבר כי תסתעפנה
 המסרות וההגדות לסעיפים רבים ושונים, ולוא היתה כזאת
 בקרבנו, כי אז בלי ספק קמה לנו דת בעלת פרצופים רבים,
 מנוסחת בסגנונים שונים, בעוד אשר תורת ישראל מצוינת
 באחדותה. כחזיון הזה נראה בהאגדות המיתולוגיות של המצרים,
 הבבלים והיוונים, אשר הקימו דת המתגלה בתמונות וסגנונים
 שונים, דת מנופצת לרסיסים, שאין בה מתוס, בעוד אשר דת
 הסינים, ההודים והפרסים המיוסדות על תורה כתובה ורשומה
 בספר הן קצובות ומוגבלות בלי סבכי סגנונים רבים ונוסחאות
 שונות, ובלי סתירות ונגודים גלויים בתוכן. תורת ישראל, כפי
 אשר נחזה, מרגעה הראשון לא היתה תלויה ומרחפת באויר,
 כי אם מאושרת ומקוימת בספרי דת, אפס כי לא נתנה סתומה,
 כי אם מגלות מגלות, אשר בהסדרן ובהתלכדן יחד היו לקובץ
 חוקי הדת המצוין במשנב הדעות הכלולות בו ומשוכלל בהגיון
 הישר השורר בכל פנותיו, האוצר בקרבו חוקי האלהים יחד עם
 המנהגים והמסרות אשר התנחלו בעם מעצם ימי קדמותו, עד כי
 אמור נאמר כי רוח אלהים נוססה בו, והוא אשר חננתהו בכשרון
 אדיר להתקים לארך ימים. לא בתור מליצה כי אם באמת ראוי
 הספר הזה להקרא בשם ספר הים פרים, יען כי בכחו הפנימי
 הנמוע בו הוא מסוגל להטות את העם אשר נולד בקרבו אל
 משמעת שלטון החוקים הישרים הכתובים בו, לתמכה ולתת לו
 תקומה לאומית לארך ימים.

רוח תורת ישראל. מצב הדת המתנהגת על פי ספר הורה אשר ידיעתו נפוצה בכל פנות העם, הוא מצטין מאד ממצב הדת אשר השתררה בישראל לפני גלות בבל. איזה יסודות חדשים בלייספק הופיעו גם בעת ההיא, והננו חושבים לנכון להעביר אחר אחד את התוים הבולטים הנראים בחיי הדת המתנהלים בדרכם על פי קובץ החוקים הכתובים בספר תורת ישראל, ואחרי כן נברר את אותם השרטוטים העומדים מחוץ לגבול השיטה הדתית הזאת.

(1) דת ישראל על פי תמונתה החדשה מיוסדת על הרגש, אשר פעולתו היתה דלה ומצערה מאד בהרת הקדומה אשר להעמים הקדמונים, — היא ההכרה הפנימית המקננת בלב האדם כי נכתם עונו לפני האלהים. דברי נביאי ישראל אשר הוכיחו את העם על עון מעלם בתורת ישראל קלעו לאחרונה אל המטרה, והד קול תוכחתם נשמע עתה בלב כל בני העם, אשר נכנע לבנם, ובקבלם הפעם את השיטה הדתית הערוכה בתורת ישראל בכל הוקיה וסעיפיה הכירו עד מהרה, כי כל תקופת ההיסטוריה אשר עברה על העם עד כה, מלאה עון ומעל, משגה ותעתועים. ובכן אפוא ראו את הנחיצות לחלות תמיד את פני האלהים לשאת לעונו בהוה כמו גם לסלוח למעלו ההיסטורי. התפללות אשר נתחברו בימי הדור ההוא כוללות בקרבן הרחבת דברים כעין התודות לפני ה' על העון הלאומי, אשר אמנם גם הדור ההוה איננו נקי ממנו. „חטאנו עם אבותינו העוינו והרשענו“, זה היא הסגנון הכללי המרחף על שפתי בני הדורות של התקופה ההיא, בכל הדורים והתפללות אשר על ידן השתפכה נפשם הסוערת מרגש דת אמת לפני אלהי כל הארץ. ההשקפה הזאת מצאה קן לה בכל ספרי תולדות העם; היא משתררת בכל מקום אשר הדברים מגיעים לחרוץ משפזי על דבר עלילות כל מלך ומלך ממלכי יהודה וישראל, על מעברי העם ודרכי חיי הלאום בתקופות שונות, וביחוד בממלכת יהודה (מלכים ב. כב. תהלים קו. דניאל ט. עזרא ט. נחמיה ט. וכו'). או הדלה האמונה העתיקה, כי אלהי ישראל מתהלך בקרב העם מבלי לנשוש אותו ומבלי להפרד מעמו. העברים הקדמונים בדורות החולפים לא נהנם לבנם

להסתפק עד מה, אולי אין ה' בקרבם, אם רק המקרים הקשים והנועמים לא הוכיחו ההפך. אולם אחרי התמורה הגדולה אשר נהיתה בהשקפת העם הדתית, אחרי אשר נשגב אלהי ישראל עד מאד ויהי לאל גדול ונורא, עתה הנה בהכיר העם את עותתו ומגרעותיו, ורוח הגיונו מסרב להשתעשע בכטחון כי אלהים מתהלך בקרבו חמיד, — עליו לחבל תחבולות להתרצות אל האלהים לבל יסיר ממנו חסדו ואמתו. הדבר הזה אמנם בלי ספק צמוד ומשולב יחד עם המחזה הגדול אשר הופיע יחד עם נביאי ישראל על אופק הדת, והוא השתתפות האיש הפרטי בברית הדת והאחריות המוטלת עליו בעד קיומה ושמירתה, אשר הלכה הלוך והתפתח מראשית ימי הנביאים. כמובן, הגון וכשר הדבר מאד לפני העם לחשוב את עצמו לטוב וישר, לכמוח בצדקת מעללו ולהאמין כי האלהים שוכן בקרבו וגם ירצה את פעלו; אולם האיש הפרטי, אשר בערכו אל כנסית הדת נחשב כבודד ונעזב לבדו, הוא איננו טוכשר להרגיש בלבו כמדה מרובה מכטח עוו והכרה פנימית כמו זאת הנזכרת. הדת, כפי שהורו אותה הנביאים, היא מתיחסת כמעט כלה אל האיש הפרטי. ביחוד הרגיש הנביא יחזקאל את האחריות המוטלת עליו בעד גורל אחיו בני עמו, בעד כל אחד ואחד בפני עצמו, ויתאמץ לעורר בלב בני יהודה דעה־נפש, כי יכיר כל איש ואיש בנפשו את האחריות המוטלת עליו בפרטות, ואת הסכנה המרחפת עליו עקב הפירו את חוקי הדת; הוא הורה ברוב ענין ובשפה נרחבה את הלקח הטוב, כי על כל איש ואיש מן העם לדאוג בעצמו לשיומו ולאשרו הרוחני והדתי, וכי כל איש יאכל פרי מעלליו. כל אלה דורשים מאת האדם רגש יותר נמרץ ויותר עמוק; הם דורשים מאתו רוח נרגזה, סוערת ורועדת מדאגתה לגורלה הצפון לה בגלל ההנהגה הדתית של בעליה; ויחד עם זה הם מראים לדעת, כי דעה־נפש המביאה את האדם להכיר את עונותיו, התכונה המפוארה אשר ממנה הוצאות להתקדמותה של הדת בעת הגיעה אל המדרגות העליונות של השתלמותה, — היא העמיקה את שרשיה בתחום דת ישראל. הטפעל הגדול הזה, כי הואיל העם העברי בהכרתו הפנימית להשתעבד ולסור למשמעת חוקי התורה,

די הוא להוכיח את גדל התמורה אשר התחוללה בלב היהודים, בחוג מחשבותיהם והגיון לבם. והננו מרשים לעצמנו לשאול: איה איפה העם אשר נדבהו לבו להביא את חפשותו הטבעית לקרבן על מזבח דתו, כאשר עשה זאת העם העברי?!

(2) עתה החל העם כלו להגות בספרי הקדש, אשר בהם הוא רואה ומכיר את רצון האלהים. עתה פסקה הנבואה, כי התמוטטה האדמה תחתיה; העם חדל להקשיב את הקול החי אשר להנבואה, את קול הנביאים החיים אתו, ויבחר תחתיו את הנבואה הנצחית האצורה בספרי הקדש, יען חזקה עליו הכרתו הפנימית, כי חנן אלהים את עמו להגלות אליהם על ידי תורתו הנתונה להם התגלות שלמה ומוחלמת, התגלות תמידית בלתי-נפסקת. ספר התורה הוא הממלא עתה את מקום הנביאים, ובכחינה ירועה גם את הגיון הלב. עתה חדול יחדל האדם מחשוב מחשבות ומקדון ברוחו: מה טוב? מה נכון? מה ישר? ומה אמת? — כי אחת ישאל: מה משפט התורה? אמנם מרבית הדברים אשר בספר התורה מוסבים על משמרי העבודה הדתית בבית האלהים ומשמרי המדינה, דברים הרחוקים מגבולי האיש הפרטי, אשר אין לו כל מגע עמהם גם בנקודה אחת קטנה; אפס כי הברה פנימית נקבעה בלב כל בני העם, כי בספר התורה מבוארות ומבוררות כל חובותיו המוטלות עליו מטעם הדת, אם בתור איש פרטי ואם בתור חבר בחברת הלאום. באמת תורת ישראל הנה יותר תורת החיים מאשר תורת דת, ועל כן לא יפלא בעינינו בראותנו כי מלבד ערכה הדתי הוא שואפת גם לחנך את העם ברגש מדיני. היא משתדלת לתת בלב כל העם מושג נכון של המשטר הראוי להיות בהנהגת המדינה, לשום לפניו את התכנית הרצויה, אשר על פיה יבונן הקבוץ המדיני את דרכו, ובזאת דמתה לשום מעצור לעריצות המושלים ולעורר את העם למנוע מן הממשלה המדינית שרירות-לב וחפץ פרטי. רק שלטון החוקים הוא הגבוה מעל גבוה. השירה הידועה בעלת שמונת הפנים (תהלים קי"ט) המלאה חום רגש דתי והשתפכות נפש כאחת, היא נצבת לנו למופת אשר יאלפנו לדעת, עד כמה יכולה הדת להגלות בתמונה מרהבת עין ומלכבת בקסם הורה, אם רק

הספר אשר בו היא כלולה התורה שעליה אנחנו דנים הפעם , יחשב כאוצר רוחני מלא כל סגולות יקר , אשר יביע להעם בשפה מובנה ובמיטב הגיון דבר אלהים חיים .

אולם מערכת הדת הכתובה , דת הספר , אוצרת בקרבה גרעיני זרע אשר יצמיחו פרי תנובה ממין אחר . ספר התורה הנהו , לפי הדעה השוררת מעולם , הספר הגדול הכולל בקרבו את כל הדברים אשר האלהים דורש מאת האדם ; אולם למען התאים את חוקי התורה אל כל סעיפי חיי המעשה , נמל לבאר את התורה הזאת ברוח הגיון ישר , למצוא את צפונותיה הכמוסות במחבוא קממיה , למען הוציא ממנה תוצאות חדשות . באופן הזה היא ממציאה משפטים חדשים , אשר לפי משמעותה הפשוטה לא נכללו בקרבה . כה הופיעה משנה התורה , או „התורה המסורה“ , שיטה למודית אשר לחפץ השתלמותה היא דורשת עבודה עיונית רבה ומפלגה מיוחדת של חכמי תורה . הסופרים , אשר תעודתם לבאר את התורה הכתובה על פי השיטה הלמודית הנזכרת ולכונן אותה אל החיים ותנאיהם השונים , משכו אליהם את לבות כל העם הנתון תחת השפעתם הרוחנית , ובכחם הוזה נדחפו על פי טבע הענין לעמוד בראש העם בתור ראשים ומנהלים , והם אנשי כנסת הגדולה אשר היו לעם כעין ועד מחוקקים בתקופת העת אשר אחרי עזרא ונחמיה , ובידם נהנו השלטון המדיני ומשמרת הדת כאחת . האנשים רבי העלילה האלה ידעו עד מאד להתפשר עם משמרתם הכפולה . בשומם את ספר תורת משה לקו לכל דרכי החיים בקרב האומה בכלל ולמורה דרך לאישיה הפרטים , לרגלי עבודתם בתור ראשי השלטון המדיני ומשמרת הדת , נפגשו עם ההכרח לחדור אל כונת חוקי התורה , ובזאת השכילו לשמור את הרעיון הפנימי , גם עת אֵלצו להוסיף על דברי החוקים ולגרוע מהם על פי תמונתם החיצונית , ולדעת פלס משפט כבואם להרחיב או לכונן את פשר המצוות כפי צרך העת ותנאי החיים . הננו מרשים לעצמנו לשנות פה את הדברים המוסכים על הענין הזה עיצמו , אשר כתבנו במקום אחר (א) :

(א) תולדות היהודים . הוצאת „תושיה“ . חלק ב . פרק ד .

„על ידי אנשי כנסת הגדולה קבלה היהדות צורה חדשה, צורה מפיקה אור ונועם, זיו והשכלה, זוהר מוסרי ואהבת אדם. המחוקקים הנעלים האלה העבירו תחת שבט הבקרת הנכונה את כל חוקי תורת משה, ובאמת-הבנין הדתית אשר בידם ידעו לשכלל ולהשלים את יפי תמונתה, אם להוסיף טיח ואם להקציע וגם לחליץ את החלקים ההם, אשר לפי דעתם כבר מלאו את תעודתם ואין עוד חפץ בהם, או כי הם גם למעמסה. כה בטלו את משפט העבדות, לכל ימכר איש ממכרת עבד, אם גם בחפץ נפשו, בראותם בהמשפט הזה, אף כי התורה התירה אותו, כעין איוו שארית של עריצות שנתאזרחה במושגי בני האדם, אשר נבצרה מאת התורה להאבק אתה. כמו כן בטלו את שנת היובל, אשר בגללה לא היו יכולים להתקים המסחר וחרשת המעשה, שהתרחבו אז בקרב החברה האנושית“.

פעולת הסופרים הפוריה להרחבת הדת היא הנקראת בשם התורה המסורה (תורה שבעל פה), אשר היתה היסוד לשני התלמודים, הבבלי והירושלמי. אולם בשטף העתים צללה בתהום הנשיה הכונה הראשית אשר היתה לעיני הסופרים, ועל כן אנו רואים כי בעתים האחרונות קמו חכמי תורה אשר היו שקועים בפלפולים, ורוחם השתעשעה בצרופי היקשים שנונים, המעופפים על אברת הדמיון והפלפול המחודד יותר מאשר הם מיוסדים בישרת הגיון, או כי לקחו להם את הקליפה החיצונית ליסוד מבלי לחדור אל התוך והכונה הפנימית, והם הנודעים בספרי התלמוד בשם „מעלים פיל בקופא של מחט“.

3) כפי האמור בספר התורה, הביע אלהים את רצונו כי יעבדוהו בקרבן וזבח, עבודה החביבה והרצויה לו, עד כי תכונה בשם „אשה ריח נחוח לה“ . עבודת הקרבנות היא נקודת המרכז אשר בכתבי הקדש, וכמו כן בתולדות העם הכלולה בספרות הדתית. עבודת אלהים בקרבן וזבח מתוארת בכתבי הקדש כמטרה גבוהה מאד במקצוע הדת. העבודה הדתית הזאת, אשר נמלאה בעצם שלמותה ותומה בבית ה', מתוארת למדי בספר „שמות“ ו„ויקרא“. הננו קוראים שם מערכת שלמה של חוקים על דבר מפלגת הכהנים המקריבים קרבן לה', ועל דבר זבחי אלהים

למיניהם, אשר בימי המעשה ואשר בימי השבת ומועדי השנה, כפי הסדר הקצוב וקבוע בכל פרטיו ודקדוקיו. בכל הקרבנות האלה עוד לא נכרו עקבות התכונה הקדמונית המוטבעת על פני זבחי הקדש, תכונת משתה וכרה, כי אם מטרתם הראשית — להפיק רצון והנינה מאת ה', או להטהר לפניו בהתודות על עון, למען יסלח לעון מגישי הובח, אם איש מקרב העם, ואם עדת הלאום כלו. לעיני האיש המשקף על הדבר בהשקפה שטחית תראה העבודה הדתית בקרבן וזבח של העברים דומה בתכונתה אל עבודת הקרבנות אשר השתררה אצל היונים והרומאים; אולם העברים הרחיבו את גבול העבודה הזאת במדה רבה, הננו חושדים את היונים והרומאים, כי למרות המשטמה העזה אשר הגה לבם להעברים ולתכן דתם, לא בזו לשאול מאתם את התכונה החיצונית של עבודת הדת. אולם מה היתה מטרת הקרבנות? זאת היא שאלה קשה אשר יכבד פתרונה גם על העברי. בלי ספק היתה תשובת העברי, כי הקרבת הקרבנות יוצאת לפעלה רק מאשר כי כן נצטוינו מטעם הדת, אשר החובה עלינו למלאות את פקודיה גם מבלי הבין את הטעם הנכון הרצוף בהם. יש משערים כי תעודת הקרבנות המוגשים דבר יום ביומו היתה למען יתקדשו הבהנים שומרי משמרת בית ה', בהיותם נוהרים לשמור את דיני הטומאה והטהרה, והיו קדושים וטהורים. אולי יש גרעין של אמת גם בדבר הזה, אבל גם זאת אין לכחד, כי הקרבנות הקבועים על סדר היום נועדו גם לאמין בלב העם את התקוה והבטחון, כי לא יאסוף ה' ממנו את רגשי הסדר ואהבתו, וברית שלומו לא תופר. רבים מן הקרבנות נועדו לכפר על עונות ידועים, וגם למנוע את כואם בעתיד. כמו כן על ידי הקרבנות הביעו מגישי הזבחים את רגשי תודתם לאלהים וכל גש נעלה אשר ירחש לבבם. ובהיות כי הקרבנות נחשבו בהשקפת העם כסמל הדת וסוד האלהים אשר צפן בקרב העבודה הדתית, מאליו מובן כי היתה תועלתם המעשית רבה מאד לחפץ אגודת הלאום, בהפנותם את לב כל העם, אשר מקרוב ואשר מרחוק, — אל מרכז אחד, אל ירושלים בירת הממלכה והמרכז הדתי האחד לכל הבאים בברית תורת ישראל.

(4) מושג הקדושה הוא צמוד אל העבודה הדתית ומשולב יכה מבלי להפרד ממנה. העצמים והאנשים השייכים וקנויים לה' נחשבים לקדושים ואסור להשתמש בהם לצרכי חול. גם סכנה מרחפת על ראש האיש הנוגע באיזה מהם, אם איננו יודע להזהר ולמלא את התנאים הדרושים, ה' — הוא עצם קדוש ומופרש אשר אין לגשת אליו; רק להכהן הגדול נתן הרשיון לבוא אל בית קדש הקדשים, וגם זאת רק פעם אחת בשנה, ביום הכפורים, ובלעדו לא יעזו איש לבוא שמה; בהיכל ה' פנימה אל תדרוך כף רגל איש זר מלבד הכהנים משרתי בית ה'. עון כבוד נחשב לאיש לדבר בקלות ראש על דבר היכל המקדש. השבת הוא יום קדוש לאלהים, אשר יקדשהו העברי מעשות חפציו וגם מדאוג לעניני חיי המעשה. רעיון עצם האלהים מעיר בלב עובדיו רגשי פחד ויראה מאין כמהו, ועל כל קדשיו המקודשים לשמו יביטו ברגשי אימה ויראה. אל מושג הקדושה נלוה גם המושג על אדות טומאה וטהרה. עוד מימי החוקק העברי הישם היסוד לשמירת חוקי טומאה וטהרה; הנוגע אל גיית איש מת, או אל נבלת בהמה וחיה, ועוד אל דברים רבים כאלה, אשר באמת נוכל לחשבם כמקור השופע רעה ונזק מבעי להבריאות והחיים, — הוא נחשב לטמא, עד כי נטל עליו למנוע רגליו מבוא אל היכל ה', ולבלי לנגוע בקדשי ה'. החוקים האלה, אשר באמת היו כערבון בעד שלום העם וטהרתו המבעית והרוחנית, נסגרו במסגרת צרה המקבלת אל התעודה הנועדה להם. אולם בעת המאוחרת, עת אשר נפגשו בשטף זרמת ההיסטוריה שני הלאומים, העברי והפרסי, הקרובים יחד בקרבת הדת באיזו בחינה, אם לא מצדה החיובי הנה למצער מצדה השלילי, — כי גם דת הפרסים בזה ושקצה עבודת אלילים, פסילים ומסכות, ומושגיה היו טהורים ובהירים בעיני היהדות מכל דתי עמי הקדם, — אז נשפעה היהדות מרת הפרסים השפעה רבה, ורבים מן המושגים והדעות אשר בה נקלטו גם בדת היהודים, בין בצדה המעשי ובין בצדה העיוני. כנודע, השתררה בדת הפרסים, בתקופה מאוחרת מימי התפתחותה, הדעה כי נטל על כל איש המחויק בברית הדת הזאת לזכור היטב מבלי להסח את דעתו גם רגע, כי הוא עומד ברשותו של האל

הטוב וכל גדודי רוחותיו הטובים הנלוים עליו, וכי הוא נמצא בתחום ממשלתו של האל הטוב ורוחותיו הטובים. אולם אם יקרה מקרהו לגעת בכל דבר, אשר לפי מושגיהם נחשב כעומד ברשותו של אלהי החושך ורוחותיו הטמאים, — הוא מטמא את נפשו ורוחו. תוצאות ההשקפה הזאת היו, כי רבו ועצמו מאד בקרב הפרסים חוקי טומאה וטהרה, אשר נפוצו בכל פנות חיי המעשה, וידרשו מאת המחזיקים בהם זהירות והתבוננות נפרזה בכל צעד וצעד מדרכי החיים. חוקי המועקה האלה עברו גם אל גבול היהדות, להצר את צעדי העם; אז פרצו חוקי הטומאה והטהרה את גבולם ונתרחבו מאד גם בין היהודים, בהסתעפם לסעיפים רבים ושונים, והדבר הזה היה למוקש להעם ויגדור את דרכו מלכת חפשי בכל פנות החיים. העברי החפץ להיות נאמן לדתו היה לבו חרד תמיד ולא ידע שלו בנפשו, אולי יגע באיזה דבר טמא, אולי טמונות במעמקי האדמה אשר הוא עומד עליה עצמות אדם, אולי יגע בו איש אשר טומאתו עליו והוא לא ידע. הזהירות הנפרזה הזאת השחיתה גם את רגש האהבה והאחדות בקרב הלאום; למודי ה' ותופשי התורה נפרדו מעל "עמי הארץ" ויתרחקו מהם, בחשדם אותם כי אינם יודעים או אינם נזהרים לשמור את חוקי הטהרה, ואלה האחרונים הגו גם הם לבויהם ושוטמיהם איבה תחת איבה, עד כי תהום עמוק ונורא היה מפרד בין המפלגות השונות. וכימים המאוחרים, בגבור המשטמה בין היהודים ובעלי הדת האלילית להגלי קנאה לאומית וסבות מדיניות, נוספו עוד כהנה וכהנה על מערכת חוקי הטומאה והטהרה. חכמי התורה גזרו טומאה גם על ארץ העמים ועל בני הנכר, מלבד אשר שמו לחוק לאסור בשם הדת את פתם, שמנם, יינם וכל דבר מבושל בידי בעל דת אלילית. אם נוסף עוד לזאת את אסור ההתחתנות וחוקי המאכלות האסורים, אז נבין מה גדל החיץ המבדיל בין היהודי ובין גויי הארץ. כה התבצרה בלב היהודים דעת נפש והכרה פנימית, כי מרומים ונעלים הם בערכם על כל גויי הארץ, ועל כן נגדרו גדרים רבים ונעשו סיגים שונים לשמור על טהרת הלאום העברי, לכלי התערב בקרב יסודות זרים, ולכל יתבולל הוא בעם אחר. אמנם ההשקפה הזאת צודקת מאד בבחינות רבות, אם נזכור את הפריצות,

שחיתות דרכי המוסר והצדק, שגגת הדעות בעניני הדת, השקיעה הנפרזה ברפש החיים, והתמכרות אל כל תועבה ותאוה שפלה, אשר השתררו אז בקרב קהל בעלי הדת האלילית. למראה המחזה האיום הזה הננו מתארים לנו את פְּבַד ההגבלות הדתיות והגדרים הקשים אשר בתחום הדת העברית רק כעין תכסיסי קרב ותחבולות מלחמה, אשר ערכה לה דת ישראל הצרופה לחפץ מלחמתה הקשה בעד קיומה. סדרי דת כאלה הציגו את הלאום העברי לכדו ויטוהו הצדה, לבל יפגע בו זרם התרבות היונית המלאה פריצות והוללות וכל חמדה שפלה ובזויה, ויקשוהו ויאמצוהו לעמוד בפני כל הנסיונות הקשים אשר אפפוהו, לבל יכחד מסערת הרדיפות הנוראות אשר התחוללו עליו. רק דת מלאה רוח חיים כזאת היא אשר נמעה בקרבו את הכשרון להתנגד לכל האיתנים האדירים, אשר הפגיעו בו ההיסטוריה וגורל החיים, ורק היא הפיחה בו רוח גבורה לשמור בעצם תומו את אוצר סגולות היקר אשר הפקד בידו, עד בוא העת המאושרה אשר חזו נביאי ישראל מראש, עד אשר יערה רוח ממרום על כל שוכני תבל לקבל מידו את הרכוש הרוחני אשר נצרהו ברוח אמונה בתקופת העת הארוכה של ההיסטוריה הסוערת אשר לו.

לעמת הגרעין הרוחני, אשר בו נקוו קוי אור עולם וזוהר מוסרי, התקוע במרכזו דת ישראל, כפי אשר בארו אותה נביאי האמת והצדק, רבו מאד החכמים הנוטים לראות בהצד המעשי שבה, באיזה מן החוקים והאזהרות הקבועים בקרבה, — כעין יסוד זר, כעין השפעה של הדת האלילית. בעוד אשר מעשה הקרבנות, אשר בתמונתו החיצונית איננו מתרומם על העבודה הנהוגה בדת האלילית, יכול להצטרק באיזה צד מפאת הכונה הלוטה בו, — תחת זאת הנה החוקים על דבר הטומאה והטהרה, על דבר הבהמה או החיה הטהורה אשר תאכל, ובעלי החיים הטמאים אשר לא יאכלו, אינם מיוסדים לפי דעתם על יסוד הבינה הישרה, וכמו מקבילים הם אל מערכת חוקי ה"טבוב", אשר השתררו אצל העמים הפראים. לפי דעתם, נטל החוקים המעיקים המומלים כעין מעמסה כבדה על החיים הטבעיים הם מורים רק על החסידות הנפרזה המוטעת של מחוקקיהם, אך לא על מצב

השכלה והשקפה נכונה. אולם, לפי דעתנו, בקרת שמחית כזאת תורה מצדה גם היא לא על השקפה הגיונית וחודרת של בעליה, כי אם על השקפה נחפזה, אשר אינה יודעת לחרור אל עומק הדברים. כבר הגדנו למעלה כי חוקי המומאה והמהרה נתקנו בעצם ראשיתם כעין משמר לשלום העם ובריאותו. החוקים על דבר המגע בגויות מת מן האדם ומן הבהמה, חוקי מומאת הזב והמצורע, הנה מלבד מטרתם הדתית, היה יהויר-לבטחון לנהירים בם גם בעד הפצת איזו מחלות מתדבקות. אמנם ההפרזה הקיצונית במקצע הזה, אשר יצאה לפעלה בתקופה מאוחרת, הביאה גזק לעם בימי הבית השני, אבל ברור הדבר כי הספחת הזאת אשר צמחה בגויות הדת היא מולדת חוץ, כאשר הראינו למעלה, וסבות היסטוריות גרמו לזאת. כן לא נכונה גם טענתם בדבר חוקי המאכלים האסורים, אשר טעמם ונמוקם מעמיקים יותר מכפי אשר יוכלו להדמות לנו בהשקפה ראשונה. למרות ההתנגדות הנמרצה אשר נגלתה בהספרות המדעית לשיטת המפלגה הירדועה, אשר קמה באירופה במאה הי"ט, אשר שמה לה לחוק להתכלכל ביחוד בצמחים (א), ולמרות הערעורים שמערערים רבים מן החכמים באמתותה המדעית, הן לא נוכל לחדר, כי אם אולי לא צדקה מנקודת הראות של חכמת הטבע, אבל בלי ספק כח מוסרי גדול צפון בקרבה. בעלי השיטה הזאת מחליטים כי האדם נוצר מטבעו להתכלכל בצמחים, ורק כלכלה טבעית כזאת היא הנאותה לשמירת בריאותו, בעוד אשר הכלכלה במאכלי בשר היא רק נסיון אכזרי לאנוס את תכונתו הטבעית, אשר קנה לו זכות אורח בחיי החברה רק בגלל ההרגל הארוך, ומלבד זאת היא מביאה גזק להבריאות ומקצרת את ימי בעליה. לפי דעת בעלי השיטה הזאת הנה יותר מתועלתה הטבעית רבה מאד תועלתה המוסרית, יען כי האכזריות, רוע הלב, סערת הנפש וחמדתה לכל תאוה ומותר, תכונות גרועות-ערך הנראות בהמין האנושי, הן פרי כלכלתו הפראית; מאכלי

(א) המפלגה הזאת נקראת בשם „אוכלי צמחים“ (Vegetarier), כי הם מתכלכלים רק בצמחים, ובשר לא יבוא אל פיהם. מספרם רב מאד בארץ אשכנז, רובם אנשי כדע ובעלי מוסר.

בשר נומעים בלב המתכלכל בם רגש אכזרי ותשוקה למרוץ טרף וצמאון לכל תאוה וחמדה בזווה. חכמי המוסר אשר בקרב בעלי השיטה הזאת אומרים להסתיע מדברי ספר תורת משה המספר בשפה ברורה, כי המין האנושי בהיותו בעצם תומתו וטהרתו בעת צאתו מבית החרשת של היצירה, נועד להתכלכל רק בפרי עץ וצמחי השדה. הנה כי כן מסופר בספר הבריאה, כי האלהים אמר אל אבות המין האנושי ביום הבראם: „הנה נתתי לכם את כל עשב זרע זרע אשר על פני כל הארץ ואת כל העץ אשר בו פרי עץ זרע זרע לכם יהיה לאכלה“. כל זה בהיות האדם נאמן לחנוכו הטבעי, רך-המוג ובעל רגשות עדינים, נשגב ומרום כפי תעודתו המוסרית אשר נועד לה מאת הטבע; אולם בתמורות העתים, כאשר „השחית כל בשר את דרכו על הארץ“, אשר מלאה חמס ושוד מאכזריות יושביה וזדונם, החל גם האדם לצאת מגדרו, למרוץ טרף ולאכול בשר, וכה הסבין בכלכלתו זאת, עד כי היתה לו הכרחית, — ורק אז הותרה לאדם אכילת בשר. על כן יאמר בספר תורת אלהים, כי אחרי המבול מסר ה' את כל צבאות היקום בידי האדם להתכלכל בבשרם: „כל רמש אשר הוא חי לכם יהיה לאכלה, כירק עשב נתתי לכם את כל“. השקפת תורת ישראל, לפי דעת בעלי השיטה הזאת, על אכילת בשר היא רק כעל רע הכרחי, אשר אי אפשר לבערו בעיקרו. לפי דעתנו אנו, הנה תורת ישראל ביחס אל הנמיה הזאת הוא כמפשט בין שתי הנמיות הקיצוניות, וכדרכה תמיד לוותר על אידיאליה הרמים ולצאת מגדרה, מגדר הצדק המוחלט, לפי חפץ חי המעשה של החברה, כאשר ראינו במעשה הקרבנות, במשפט העבדות וכדומה לזה, בשאפה רק לתקן את הרע ולהמתיק את מרירותו, כן היתה גם מגמת פניה ביחס אל הענין שאנחנו דנים עליו. היא התירה את הכלכלה במאכלי בשר, אבל אסרה את אכילת בשר בעלי-חיים טורפי טרף, אשר לפי דעת רבים מחכמי הטבע הנזק המוסרי הבא לרגלי אכילת בשר בעלי חיים כאלה הוא רע עוד יותר משל אכילת בשר בעלי חיים המתכלכלים בצמחי השדה, כי מזגם הרע ואכזריותם מהנכרים גם בתכונת האנשים המתכלכלים בהם. הננו רואים על פי הסמנים אשר נתנה התורה להכיר על

ידם את מיני הבהמה הטהורה: העלאת גרה והפרסת פרסה, כי כונתה רק אל בעלי חיים המתכללים בצמחים ואינם חיות-טרף. בעקבות ההשקפה הזאת יצאו גם חכמי התלמוד בהגבילם את סמני העופות הממאים על פי הכלל הגדול, "כל עוף הדורס טמא" (חולין נט). נפלא הדבר, מה מאד השכילו חכמינו הקדמונים לחדור אל טבע בעלי החיים ותכונתם, עד כי במרבית המקרים מתאימים דבריהם אל מצב החכמה בימינו אלה, בדור אשר כל החכמות המדויקות התרוממו למדרגה נשגבה אשר לא שיערו בימי קדם. ידוע הדבר, כי בין יתר הסמנים הגבילו חכמי התלמוד ביצת עופות טהורים על פי התמונה החיצונית, היינו שתהי הביצה בתמונתה ראשה אחד כד וראשה אחד חד, לאמר כדורית מצדה האחת ועגלגלית (אליפזית) מצדה השנית (ב). ההגבלה הזאת מיוסדת גם היא על יסוד מדעי כפי חקירת החכמה המדויקת בדורנו זה. החכם ניקולסקי מבאר את סבת השתנות תמונת הביצים של עופות שונים בדרך הזוה. לפי דעתו, שלש תמונות יסודיות יש בביצים, והן: כדורית, עגלגלית, וכדורית מצד אחד ועגלגלית מצד השני. מרבית העופות הדורסים, הטורפים טרף, מטילים ביצים כדוריות, יען כי בעת שבתם גופם נצב במצב ישר-האנך (vertical), כי גם אז עיניהם משוטטות באוויר לתור אחרי טרף, ולזאת הנה בעת אשר הביצה עודנה במצב נוזלי בבטן העוף גובר הכח המושך של הארץ על לחיצת דופני הלול של ביצים אשר בבטן העוף, הלוחצים את הביצה בצדיה, ומן התנגדות הכחות תולד הביצה בתמונה כדורית. העופות המתכללים בציוד דגים ושמים המיד על פני המים, הם נמצאים תמיד במצב אופקי (horizontal) ומולידים ביצים עגלגליות, יען כי הביצה במצבה הנוזלי משתרעת

(א) כלומר עוף הטורף, וכן הוא גם דעת אחד ממבארי התלמוד, בנגוד אל המאור המשובש "דורס את המאכלים ברגלו בעת אכלו".

(ב) אלו הן סימני ביצים כל שכדורית ועגלגלית ראשה אחד כד וראשה אחד חד טהורה (חולין סד). מדברי הברייהא הזאת יוכח כל קורא כי במלת "עגלגלית" השתמשו ה"ל לסמן על ידה את התמונה העליפזית, אשר איננה עגול אמתי כי אם עגולה מעט; המלה החדשה הזאת מתאימה מאד אל דרכי השפה, כמו ירק — ירקרק, מן אדום — אדמדום.

לשתי קצותיה מכח המושך וכח לחיצת דופני הלול הפועלים שניהם ב מיה אחת, מרבית העופות המתכללים בצמחי השדה מטילים ביצים בעלות תמונה כדורית מצד אחד ועגלגלית מצד השני, בהיות כי הם נכפפים כפעם בפעם לאסוף אבל ולתור את מחיתם על פני האדמה, והם משנים את מצבם ממצב יושר האנך למצב אופק ולהפך חליפות, או כי מצבם בנטיה ממוצעת, ובכן תהיינה הביצים אשר יטילו בתמונה בינונית בין התמונה הכדורית ובין העגלגלית, והיתה תמונתן ראשה אחד כד וראשה אחד חד א). הננו רואים אפוא כי הכלל שכללו חכמים, כי תכונת העוף לחיות על מרפו היא הגורמת את טומאתו, היה לנגד עיניהם גם בכואם להגביל את סמני הביצים. והנה אם באמת היתה השקפת תורתנו במקצע הנהון לפנינו טכונת בנטיה המבוארת על ידינו הפעם, הנה השבילה תורת ישראל ללכת בדרכה כפי הכלל שכלל אחד מפלוסופי ישראל בימי הבינים, כי החכמה האמתית היא — לדעת לבחור משתי רעות את האחת הפחותה והקלה בערכה. ובכן הננו רואים כי הכלי, אשר בו השתמר יינה של דת ישראל בעצם טהרתו, מבלי להתערב עם יתר הנוולים העכורים אשר זרמו סביבותיו מכל עבריו בהעולם הקדמוני, היה מוקשה וחוק עד מאד בשביל להתנגד לכל רחיפה ולחיצה הפועלת עליו מן החוץ, וגם מלאכת הכלי עצמו איננה נסה ופשוטה, כפי שמשערים רבים. מן החכמים המותהים על חוקי תורת ישראל מדת בקרת קשה.

אולם יחד עם מערכת חוקים מכבירים וסיגים קשים כללה תורת ישראל בקרבה יסודות נשגבים כאלה הדוחפים את בעלי הדת הזאת ללכת קריטה ולא לסגת אחורנית, והם הם אשר התוו נתיב התקדמותה של הדת בעתיד. אם אמנם העבודה הדתית בקרבן וזבח המרתה את המעם היפה של טובי העם, עד כי יצאה גם הנבואה נגדה במחאה גלויה, ואם אמנם מערכת חוקים רבים המשהרעת על פני כל מקצעות החיים היתה כמועקה במתני הכנסיה, הנה לעמת זאת השתרר חופש מוחלט בעולמו

הרוחני של היהודי, בחוג רעיונו ומחשבותיו; האמת הנשגבה אשר חשפה לפניו את שפעת סגולותיה החמודות, היא היתה לו די משכרת וגמול בעד הלחץ והמועקה החיצונית; לפניו נגלה עולם רחב ידים, מלא יצורי רוח והגיון לב, המלככים את רואיהם ביפי תפארתם ובנעם רוחם, עולם אשר בו התלכדו יחד העבר והעתיד, זכרונות קדש עם תקוות נשגבות.

היסודות הרוחניים. בספר קובץ זמירות ישראל (תהלים) הננו שומעים קול ששון, ואוננו הדמה להקשיב כמו קול עליוזי נצחון, השמחים בכל עוז התרגשות לב על נצחון האמת על השקר, על ההכרה הפנימית אשר התכצרה בלב בני האדם, כי האמונה הנשגבה באחדות האל היא אמת מוחלטת. פה מביעה כנסית הדת כלה את האמונה הזכה ההיא, אשר האמינו בה עד כה רק אחדים מבניה גבורי הרוח ואדירי האמונה, עת הודיע הנביא גלוי לכל עמו כי ה' מלך על כל הארץ ומושל בנוים, וכי הוא מרום ונעלה לאין חוק על כל האלהים, ואין אלהים בלעדו. בסגנונים שונים ובתמונות שונות מביעה כנסית הדת את רגשי ששונה לקראת המחזה הגדול, כי חדלו בניה מפסוח על שתי הסעיפים בדבר אמונתם על אדות טהות הכחות השולטים בעולם, וכי רעיון אחדות האל הגיה בוותר אשו וישלח קרני אורו סביב. כל בעלי כנסית הדת מתענגים על העבודה הערוכה לאלהי ישראל, הם רואים הוד והדר במקדשו, משגב והדרת קדש בעבודתו, ומוצאים ערנים בכל אחד ממקצעות החיים אשר שפכה שמה תורת ישראל את ממשלתה. הם חכמו השכילו מכל אשר לפניהם להבין את מערכת התבל ויצוריה, בחשבם אותה למפעל אדיר, פרי כח היצירה הנובע ממקור כל הכחות, משבחים ומפארים יוצר התבל בעד כל טפעות עוון, ויחד עם זה מתכוננים ומסתכלים אל השתלשלות הבריאה כלה. הם משויים לנגדם את התולדה העברית כאלו היא מוארת באור הדיש, רוח אחרת והשקפה חדשה להם לפתור על פיהן את השאלות המוסריות הקשות, בראותם כי עתקו גם גברו חיל כל עושי רשעה, בעוד אשר צדיק אוכר בצדקתו. מחברי ספר זמירות ישראל לא הרבו

שיחה על דבר העבודה הדתית, לא הרחיבו שפה על הצד המעשי שבה ופרטי סעיפיה; התורה בכללה היא שעשועם, הם אוהבים אותה מכל חמורות החיים, מתרפקים עליה, וכל משאת נפשם— כי תפקחנה עיניהם להביט נפלאות מתורת אלהים; פקודיה, חוקיה, ערותיה, משפטיה ומצוותיה יקרים להם מאד, עד כי הם שיחתם כל היום, אולם הם נזכרים רק בדרך כללי, מבלי להיות מפורטים; השקפתם על אלה כעל מעללי דת להביע על ידם רגשי תודה והגיון כבוד לה' בעד חסדיו ומפלאות עלילותיו. שירת הקדש הכלולה בספר הזה מיוסדת על דעות נאצלות, על עבודת הלב המלא רחשי כבוד ויראת הרוממות, אשר בה יוכלו להשתתף לא רק בעלי ברית היהדות, כי אם גם כל גויי הארץ. מחברי הספר מרוממים ומנשאים למעלה את משמרת החובות המוסריות אשר ה' דורש מאת בני האדם, בטחון נמרץ בחסדי ה' בלי דעת וחשבון פרטי, ויחד עם זה גם את השאיפה להשלים את חפצו ורצונו; מעללי צדק כאלה הם לפי דעתם אמצעים נאמנים ורצוים להתרצות לפני האלהים, להפיק מאתו רצון וחסד ולמצוא מחסה בסתר כנפיו ביום צרה ומצוקה. שירי קדש אלה נוגעים כמעט בכל פנות החיים הבאות באיזה נקודת-דמגע עם הדת ובכל רגשות לב האדם השואפים למצוא תחת כנפי הדת מרגוע ומחסה מסערת רוחם הסוערת ורודה בם; נחם, מוסר כליות, שפק, יגון לב, אסון משפחה, רפיון אונים, קרבת המות, מרי חיי התבודדות, סערת לב לרגלי מקרים מיבוהלים, פחד אויב, והתבוננות ברוח שקמה אל מחוזת הטבע ועלילותיו, — על כל אלה הם נושאים מדברותיהם, על כל אלה הנם מטיפים את המלה הנאותה. דברי האלה והמארה, הנשמעים באיזה מקומות בספר הזה, יורו לנו על רשמים ושרטוטים ידועים בתכונת הלאום העברי, אשר רעיון הצדק והמשרים מצאו קן בלבו ויעמיקו בו שרשם, ועל כן יתחמץ לבו בקרבו למראה זרון ועריצות, עד כי כשל כח סבלנותו להתאפק, והוא שופך את זעמו במכתאים שנונים ועוקצים. אף אמנם יכול נוכל להמתיק את מרירות החיון הזה, בשומנו אל לב כי פי הלאום כלו הוא המדבר אלינו בכל שירי הספר הזה, וכי כבוד לעם להונן מפירי חוק ורומסי צדק ומשפט.

כסלוח איש פרמי לעושקיו ולאנשי ריבו. עוד לא נפתרה השאלה: אם אמנם נכון לחשוב את שירי הקדש אשר בספר הזה להגיון לב הלאום, או הם רק פרי יצירת רוח השירה אשר התעוררה בלב אנשים פרטים. באמת, שירי הקדש האלה כוללים בקרבם את שני הדרכים האלה גם יחד; בכל אופן שיהיה, הם מושרים בפי כל העמים הנאורים כיהודים כנוצרים. כן זה הוא חזיון נפלא אשר נגלה על פני אופק דת היהודים, כי אך נהבירה האמת הנשגבה על דבר אחרות האלהים על ידי נביאי ישראל, התודעה עד טהרה אל העם בסגנון נחמד ובהמונה מלבכת כזאת, עד כי נתקבלה באהבה וכבוד על פני כל הארץ; וזאת היא תהלת נביאי ישראל, כי ידעו לחבב על העם את האמת הרוממה, אשר התנודדה זה כמה בקרב העם העברי, מבלי להקלט בקרבו כראוי. בשוב ישראל מארץ גלותו ובהאחוזו שנית על אדמתו השבילי חכמי העם לתקן את פני דתו, בתתם לה תמונה חדשה המורה גם היא על המדרגה הגבוהה של התפתחות אשר הגיעה אז אליה הדת. תורת ישראל אשר היתה עד כה חבואה במחבוא בידי הכהנים וחכמי העם כבר התפתחה מטסגרותיה, ותפוץ ותהי לסגולה ולקנין כללי לכל העם, ע"י עזרא הסופר. רק עבודת האלהים לברה עוד נשארה מצומצמת בנקודה אחת, בהיכל בית ה', וטופקרת כלה בידי הכהנים והלוים, מבלי היות לכל העם כל חלק ונחלה בה. אולם את אשר היה עזרא להתורה העיונית והמעשית היו אנשי כנסת הגדולה גם לעבודת האלהים. כמהו כבר הכירו גם הם לדעת את המשפט החרוץ, כי אין לך דבר בעולם המפעל והמעשה העומד ומהקים ומתמלא כח ואון כדבר הנעשה על ידי רבים, אשר כל הקהל עסוקים בעבודתו. אז יצרו עבודת אלהים הערוכה על ידי העם כלו, עבודת הלב ע"י תפלה ותחנונים והשתפכות הנפש בחיק ארון כל הארץ. למטרה הזאת נבנו בכל עיר ומושב בתי הפלה, או כאשר קראו להם אז "מועדי-אל", מבלי לגעת עד מה בהעבודה הדתית המרכזית הערוכה בהיכל הקדש בירושלים בתור הנקודה התיכונה לכל הכנסיה הדתית. אל הבתים האלה נאספו בני העם בימי שבת ומועד לשפוך את נפשם בתפלה לפני ה' ולהקשיב למקרא ספר

התורה אשר קראו בו לפני העם בכל עת האספו להתפלל בבתי הכנסת. מספרי התולדה ידענו, כי בימי החשמונאים כבר היו בתים כאלה בנויים בכל מרחבי גבולות ארץ יהודה. עבודת אלהים אשר נקבעה בבתי הכנסיות היא מצוינת בתור צעד גדול קדימה במצב דת היהודים. פה נאספת עדת-עם לא למען ערוך איזה עבודה סתומה וחתומה, אשר בדרך רמז ובארחות עקלקלות תעורר את הרעיון והמחשבה, כי אם מדלגים הם על האמצעים לגשת בדרך ישרה אל ההגיון הדתי, אל התרגשות הלב, ולהתרומם על אברות הרעיון והמחשבה אל האלהים בשמים. את הצעד הזה קדימה צעדו גם היונים בתקופת העת ההיא, כאשר נראה בבואנו לדבר על אדותם. תהי הטמרה אשר שאפו אליה אלה האחרונים איזו שתהיה, אם להתקדם על דרך הדת ואם במקצע של הפלוסופיה, אבל עכ"פ חתרו בכל עוז לבקש התקדמות על ידי העיון והמחשבה וע"י הקריאה בספרי פלוסופיה; אולם בתי הכנסת אשר ליהודים נוסדו בתור מוסד דתי, ונקבעו כעין נקודת-מרכז דתית לכל מחוץ ומחוץ; שמה נהרו כל יושבי המחוז מסביב; שם הורו להעם את ספר תורת ה' לכל ישבח מפייהם, וכפעם בפעם קראו לפניהם את ספרי הנביאים. באופן הזה הצליח בירי מורי העם ותופשי התורה לחזק ולאמץ את חרצובות הקשר הלאומי-הדתי המקשר את לבות כל בני העם יחד, כן ברתוקות זכרונות התולדה מימים עברו, וכן בעבותות התקוות הלאומיות והאמונה בהיעודים הנשגכים בעתיד.

תקוות הלאום. היהדות הולכת הלוך והמלא יעודים לאומיים, עד כי התהוותה לדת מלאה תקוות לאומיות, כאשר יאתה לדת אשר התרחבה ונתפרסמה על ידי נביאים. בהיות היהודים נעדרי היכולת להגדיל עלילה בגבול השלטון המדיני, בגלל מצבם המשוועבר תחת ממשלת עמים זרים בעלי דת אלילית ומעמדם השפל בצאתם תמיד מעבדות אל עבדות, ובהרגישם ברגש מלא כאב וראבה את שפלות מצבם המדיני, — הפנו בני העם הזה את לבם אל עולם האצילות המלא אור ודרור עולמים, ורק שם מצאו את החפש אשר אליו ערגה נפשם הנהלאה מעבדות לאומית. עוד לפנים נשאו נביאי ישראל חזון על דבר יום ה'

הגדול והנורא, עת יבוא אלהים לשפוט את כל יושבי תבל; עוד מראש בשרו החווים את הכשורה על דבר הימים המאושרים, עת ישב ישראל שקט ושלו בארצו וחרב אויב לא תרגיזוהו עוד, על דבר האושר הרוחני, בבוא אלהים במסרת ברית עולם עם עמו בחירו הנושא דגל אמונתו על פני כל הארץ, ועל דבר תקופת ההוד והוזהר המוסרי, עת תהי אדמת ישראל לבירת ממלכת הדת לכל בני האדם. ולמען הגדיל את השלום והאושר בנאות ארץ הוסיפו עוד נביאי ישראל לשכלל את המחזה בתמונת מרהיבות-לב לקוחות מעולם האצילות, כי אז יתכונן שלום נצחי בכל העולם כולו, והמלחמה הארוכה המרגזת תבל ומלאה מראשית ימי עולם, מלחמת היצורים בעד קיומם, תחלוף כליל; אז חדול החדל המת חיתו מרף, אשר תשנינה את תכונתה לטוב, וכל רעה וכל ננע כטבעיים כמוסריים יחלפו כליל מארץ החיים. כל היעודים הטובים האלה יקומו ויצאו לפעלם לא בעולם רחוק מאתנו, או בעולם הרוחני, בעולם הבא אחרי המות, כי אם בארץ החיים, בעולמנו הזה. בנקודה התיכונה בתוך המחזה הגדול הזה מוצגת ירושלים עיר הקדש, ובשורה הראשונה נצבים היהודים בהור עם אשר הורם מאת ארון כל הארץ למעלת עם עולם. הבישורות האלה אשר בשרו הנביאים בתור רעיון נאצל ובלי כל הגבלה מוחלטת, למען שומן לטופת ולתכנית לבני האדם, לעורר את לבם לדעות נשגבות ולטטרות גבוהות, נתקבלו בקרב רבים מן היהודים כפשוטם וכמשמעותם, עד כי הרחיבו אותן ויגבילו לכל פרטיהם. בעקבות הנביאים יצא ספר חזון דניאל, המתאר בפרטות ובדיוק נכון את הנתובה ההיסטורית המובלת אל יום המשפט הגדול, אשר יעד ה' לכל בשר באחרית הימים, וגם יעד אותו למועד קצוב וידוע, ועם זה הוא מראה במהוה את מצב הדברים והמקרים המתעתדים להגלות לקץ הימים. כל החזיונות האלה אשר אמנם נכתבו בספר למטרה לאוטית ודתית — למען היותם למשענת ותמיכה מוסרית בידי העם בכל המסות הקשות אשר עליו לעמוד בהן בלכתו במסלת ההיסטוריה שלו המלאה יגון וראבה, ולמען הפיח בלב בני העם המורדף אטף רוח ונבוכרה לשאת בדומיה את הרדיפות הנוראות המתחוללות עליהם על כל

צער וצער, — התפשטו בכל קצות העם, אשר קבל אותם בסבר פנים יפות. ואמנם היעודים האלה המציאו כלכלה רוחנית לרגש הגאון הלאומי, והם המריצו את היהודי להרגיש את עצמו כעולה ומתנשא על העולם הסובב אותו, אשר שם נקלה ערכו בגלל שפלות מצבו המדיני. התקוות הלאומיות האלה אשר מלאו את לב היהודי, הן לא נתיחדו כלן בתחום אחד; יש בקרבן כאלה אשר מרכז כבדן הוא הצד הדתי שבהן, ומתן גם מוסריות, אך רובן לאומיות. בכל ימי שבת העם על אדמתו בתקופת ימי הבית השני, הננו רואים אותו כמחכה בכליון עינים לגאולה ישראל, כפי אשר בשרו נביאי ישראל לפנים, והתקוה הזאת מפני גדל ערכה בעת ההיא התאחדה יחד עם הרגש הדתי, ותהי לחובה קדושה אשר נתקדשה בקדושת הדת, ועד מהרה היתה לאחר מיסודותיה העיקריים. בתקופת שלטון הרומאים ביהודה, עת נלאה העם נשוא את עול מעניו ומציקיו, התחזקה עוד בלב העם התקוה לבוא משיח אלהי יעקב, אשר יבוא במלאכות ה' לגאלם מיד שוסיו ועושקי משפט חפשיותו המדינית, ולרגליו תחלוף ממשלת זדון, ויתכונן שלטון משפט וצדק על פני כל הארץ. הברית החדשה בראשית ימי הוסדה התכלכלה גם היא על חשבון התקוה הלאומית הזאת, אשר גברה או בקרב היהודים ביתר עוז מאשר בכל עתותי תולדות העם, ותסל את המסלה להדת הנוצרית. —

תקומת הנפש אחרי המות. הננו חושבים לנחויץ להגיד דברים אחדים על דבר האמונה בתקומת הנפש אחרי המות, אשר התבצרה בקרב היהודים רק בעת מאוחרת. גם בהתקופות היותר עתיקות בתולדות ימי העם העברי לא נגלו לנו עקבות עבודה דתית לרוחות האבות אחרי מותם, כאשר עבדו רבים מן העמים הקדמונים את רוחות אבותיהם המתים ויכבדום בכבוד אל. העברים השתתפו גם הם בהאמונה הכללית, אשר התפשטה בקרב כל העמים הקדמונים, כי המתים מוסיפים להתקיים אחרי הקבר, רק בתור יצורי רוח הקרובים יותר אל גבול יצורי הדמיון מאשר אל המציאות, חדלי כח ואון לעולל איזה עלילה. בשפת עבר נקראים המתים בשם „רפאים“, לאמר: רפים וחדלי-

אונים, העולם התחתון אשר שם ישכנו הרפאים נקרא בשם "שואל". הנביא ישעיהו בן אמוץ מתאר בשפה נמלצה ויפה את מקום מושב מלכי ארץ בשבתם יחד על כסאותם (כסא המלוכה), איך שואל מתחת רגזה לקראת בוא אחד מאדירי מלכי הארץ, איך כל מלכי הגוים יקומו מכסאותם לקבל את פני האורח החדש, כלם יפנו אליו בשאלתם, "הגם אתה חלית כמנו, אלינו נמשלת?" — אז האמינו כי המתים מאריכים את הקומתם אחרי המות בתור יצורים חלשים ורפי כח, כעין העתקה ודמות מצלמו והבניתו של האדם החי. המון העם הנמשך אחרי כל אמונה תפלה האמין בבערותו כי יתכן להעלות את הרפאים משואל בתחבולות קסם, למען יודיעו את אשר יקרה בעתיד, והאנשים אשר התהללו כי להם הכשרון להוציא את המחזה הזה לפעלו נקראו בשם "דורשים אל המתים". המחוקק העברי בחפצו לעצור בעד האמונה הנבערה הזאת אסר על העם לשואל אל המתים. בספר זמירות ישראל (תהלים) ועוד בספרים אחרים טכתבי הקדש נמצאים דברים רבים הנראים כעין הכחשה גלויה של האמונה, כי יש תקומה לנפש האדם אחרי המות. תורת הדת הכתובה בספרי הקדש מתיחסת רק אל חי הארץ, ודבר אין לה עם הנפש אחרי המות. האלהים ישלם לאיש משכרתו כגמול ריו כל עודו בחיים; אך גוע גבר, אך הורר אלי קבר, לא יוכל עוד ליחל אל טוב ה' ואל חסדו; השואל היא ארץ חפשית, שם אין שלטון דתי או טוסרי, ויושביה אינם יודעים להביע רגשי תודה ויראת כבוד לאלהים, "לא ישברו יוררי בור אל אמתו וחסדו". ממלכת האלהים, אשר בשרו הנביאים כי התכונן באחרית הימים, תוסד גם היא רק פה על הארץ; רוח הצדק אשר ישפוך ה' על כל בשר, הוא ישלם או בארץ; ירושלים תהי בירת הממלכה, ונצר משרש ישי יהי הנציב המושל בשטו, רק כי חליפות ותמורות יצמיח האלהים בתכונת בני האדם ורוחם, בעולמם הרוחני הפנימי, ולרגלן תבחרנה משובה ורשעה, עול וודון, מגבול ממלכת ה'. רק בתקופה טאוחרת בתולדות ימי העם התעוררה בלבו התקוה לחיי נצח הבאים אחרי המות. לפתרון השאלה הזאת הקדש ספר "איוב" כלו, אשר חקר כפי הנראה על ידי אחד מחכמי

ישראל בימי גלות בבל, ימי התקונים והתחיה לדת ישראל וללאומיותו. כה נולדה או גם האמונה בתחית המתים, כי יבוא יום וכל ישני עפר יקיצו לחיי עולם. שער משערים, כי את האמונה בחיי הנצח שאבו העברים ממקור אמונת הפרסים, ומשם קבלוה יחד עם כל הרכוש הדתי אשר העלו אהם היהודים מבבל ומפרס. אפס כי אין אנחנו רואים כל נחיצות לבאר את הדבר על פי השערה כזו. האמונה הזאת נולדה בקרב היהודים בדרך טבעי, כתולדה מחויבת מן התנועה הרוחנית, מהתעוררות ההגיון והמחשבה בנבול הדת, אך לא בתור חקוי ושאיבה ממקור זרים. הרעיון הגדול אשר נתרחב ונתפתח על ידי נביאי ישראל, כי סמל אלהי ישראל האחד והמייוחד בכל העולם הוא „אמת וצדק“, כי דרכי האלהים צדק ומשפט, וכפי צדקתו וישרת לבו הוא דורש גם אהבת צדק ומישרים מכל בריותיו; האידיאל המרומם אשר הוו צופי ישראל לקץ הימים, כי נכון אלהי האמת והצדק לשום מהפכה מוסרית בקרב החברה האנושית ולכונן בקרבם שלטון אמת וצדק עולמיים, — הדעות הרמות האלה לא יכלו להתפשר עם ההגיון הפלוסופי הדתי, אשר התעורר בלב העם לרגלי תורת הנביאים ולקחם הפלוסופי, בראותו כי היסוד הגדול הזה אשר יסדו הנביאים נכון להתערעד ולהתפוצץ מפני זרם הנסיונות הקשים והמרים הנפגשים על דרך החיים. החזות הקשה המתגלה על כל צעד וצעד בנבול החיים הדתיים, כי יש רשע מאריך ברשעתו וצדיק אובד בעניו, כי רשעי ארץ מאושרים בארץ ותמימי דרך נעזבים ונטקים בצדקתם, היא כמחאה חיה נגד צדקת אלהים וישרת דרכו עם בני האדם. אבל האמונה בחיי הנצח, כי שם בעולם הנשמות ורק שם הוא מרכז הכבד של החיים בכללו, תמציא לבעל הדת את היכלת לפתור את החידה ולהרך את קשיותה של השאלה המוצעת. כל בעל דת, כמו למשל איוב, היודע ומכיר בנפשו כי חף הוא מפשע, ומרגיש כי צפוי הוא להיות לטרף לשני המות ההולך וצועד אליו, מבלי לקבל איזה משכרת וגמול חלף צדקתו פה על הארץ, הוא משתוקק בכל אות נפשו כי לצער אהרי מותו יקדמהו עולם מלא צדק ומשפט אמת, ושם יחרץ משפטו הנכון לגמלוהו בצדקתו

וכבר ידו; ואמונתו אשר רבה בקרבו, כי השופט כל הארץ הוא צדיק וישר, אל אמונה ואין עול, מאשרת ומקימת את תקותו, עד כי תהפך להכרה פנימית ודעת-נפש מוחלטת, ככה הופיעה האמונה בחיי הנצח ובגמול וענש על אופק דת ישראל, הפורית והסתוננת בכח חיים, הודות לגרעיני הזרע אשר הפיצו על פניה נביאי האמת והצדק. כספית אחרי קציר האמונה הרוממה במשגב האמת והצדק, אשר חפץ ה' להשליט בעולמו, תופיע גם הבשורה המתבשרת בספר דניאל, כי לקץ הימים יקיצו ישני אדמת עפר כצדיק כרשע לחיים חדשים, אלה "לחיי עולם ואלה לחרפות ודראון עולם". ובהיות כי אנשי המופת והסירי האומה, כפי יעודי הנביא הזה, עוד ישובו לחיות שנית על פני הארץ, הנה מזה נולדה ההשקפה כי שערי המות אינם סגורים ומסוגרים בהחלט כאשר האמינו עד כה, ומזה רק צעד אחד אל הדעה החדשה, לראות בהקות כעין המשך של החיים הזמניים, וכה התפתחה האמונה בחיי הנצח בגבול היהדות, בהיותה תמוכה ונשענת משני עברים שונים; מעבר אחד שאבה כח ולח מהגיון לב חושב ועיון מחקרי, ומעבר השני היה לה חזון הנבואה לעינים. עוד הפעם יאטן המשפט אשר חרצנו כבר, כי היסודות הגדולים אשר בדת ישראל, החלקים הנכבדים שבה המלאים כח טוסרי ולשד חיים, הם צמחו רק בגבול ישראל ומקוריים הם אצלו; רק הכשרון המזהיר אשר להלאום העברי זרעם, הצמיחם ויבכר את פרים.

בדרך כזה הלכה דת ישראל הלוך והשתלם מראשית ימי העם ערי השתכללה באמונות ודעות נשגבות, אשר בכחן להצליח את כל עם נאור המבקש אושר טוסרי בחיים, ובמצבה הוה היתה נכונה לעבור לסגולה לכל החברה האנושית, לולא המעצורים אשר קטו על דרכה מבית ומחוץ. מצד האחד הנה הסגנים והגדרים הרבים ונטל החוקים שהוחקו בקרבה בימים המאוחרים, אשר הפרידו את העם מן החיים הסובבים אותו, אם אמנם נצרו את הלאום העברי במהרתו המקורית, אבל הם גם עצרו לכל ילוד עליו בני הנכר; ומצד השני הנה הכרית החדשה, אשר התאימה ברוחה אל המושגים השוררים אז בעולם, לא נתנה לתורת ישראל

להתרחב מעבר לגבול הלאום העברי, במשכה אחריה על פי סכות פנימיות וחיזוניות את לב גויי הארץ לרבקה רק בה. ובכל זאת מה נפלא החזיון, כי בתקופת חמישים שנים האחרונות לפני חרבן ירושלים, בנמות שמש האומה לערוב, הגיהה תורת ישראל את אורה, ותמצא לה בעלי ברית רבים בקרב כל הגוים, ותהי נכונה גם לנצח את מנצחי עמה, במשכה בקסם יפיה וכחה הרוחני את לב רבים מגדולי המלכות בעיר רומא גברת יהודה. אולם המשטמה והקנאה אשר התחוללו בתקופת העת ההיא בין היהודים ובין העמים הנתונים תחת שרביט מלכות רומא והנאטנים בכריתה, משטמה אשר הסיתה את העמים המתחרים יחד להתנפל איש על אחיו כחיתו נרף ולשאוף איש לרטי רעהו, — היא עצרה בעד התנועה הזאת. לולא זאת מי יודע אם לא עמדו בימי מפלת מלכות רומא שתי הכנסיות הדתיות, העברית והנוצרית, זאת לעמת זאת שוות בכח ובמנין; תחת אשר מימי המאה הרביעית לספה"נ החלה הכנסייה הקתולית, אשר נסכה את רוחה על כל נחלת ממשלת רומא, לצרור את כנסת ישראל הקטנה והדלה במספרה ואמיצה ברוחה, ולדכאה בועטה ובקנאת דתה. הבת קמה באמה בחרב ובדם ובאכזריות חמה נוראה עד מאד. ומני אז גברו רדיפות היהודים מצד העמים הקתולים, אשר היו הראשונים לקבל מידו את האמונה באחרות האל, ולמרות כל אלה לא פג כח היהדות, עד היום.

הננו רואים אפוא כי תורת ישראל לא נפוצה במלוא רחבה והיקפה בקרב גויי הארץ ביחוד מפני רשעת עריצי הגוים הקדמונים, אשר אלצו את העם העברי להתכנס בקליפתו, שהיתה לו כחיץ מבדיל בינו ובין העולם אשר מחוצה לו. כה התלכדה תורת ישראל, תורת האהבה והחנינה, הצדק והמשפט, עם תורת הגכולות והסיגים, והעם הנוער להיות ציר בגוים התרחק מן החברה האנושית אשר אליה שלח. תחת להרחיב את גבול תורתו עד אשר תקיף את כל החברה האנושית, נאנס לבצר אותה בבנותו עליה חומות וחל, לכל התערער מתגרת יד אויביה הצרים עליה.

תולדות האמונות והדתות

מאת פרופיסור א. מְנִזִּים.

תרגום

יעקב פֶּרְנֵקֶל.

חלק שני.

ספר המושי.

הוצאת „תושיה“.

— * * * * * —

ווארשא, תרנ"ט.

ברפוס מ. י. האלמער ושוחפו, נאלעווקי 7.

Toldot hōemūnot vegaḥosot

t. e.

ИСТОРИЯ РЕЛИГИИ.

Соч. проф. А. Мензиса.

Перев. Я. Френкеля.

Часть II. Книга V.

Издание „ТУШИЯ“.

В А Р Ш А В А. 1899.

Типографія М. И. Гальтера и Комп., Налевак 7.

Дозволено Цензурою
Варшава, 3-го Февраля 1899 года.

האסלאם או דת מחמד.

אם נסדר את כל הדתות הגדולות השוררות בעולם לפי סדר זמן הוסדן, או הדי דת מחמד, או האסלאם, האחרונה לכלן בזמן. האסלאם הופיע בעולם כשש מאות שנים אחרי הדת הנוצרית, וביסוד הרכבתו כלולות דעות רבות שאובות ממקור היהדות, וכמו כן מן הדת הנוצרית. ובכל זאת התעצמו בקרב הדת הזאת כל התכונות המיוחדות לדתות עמי בני שם במדה מרובה כל כך, עד כי לא נוכל להתחקות על שרשיה ולהתבונן בה כראוי, אם לא נחקור אותה בתור אבר אחד באגודת דתי בני שם, אשר אנחנו עסוקים הפעם בחקירתן. בכח האסלאם ובאמצעותו הושימה דת ישראל גברת כל הדתות את זרעותיה אל החברה האנושית, ותוציא לפעולת ידים חלק גדול ממלאכותה הנשגבה — הפצת דעת אל ואחרותו בקרב המין האנושי, אשר אמנם לא הצליחה בידי עם הספר טרם האציל מרוחו על שני הזרמים הגדולים אשר התפרצו ממקור דתו, הדת הנוצרית והאסלאם. אמנם בקרב האסלאם עוד נכרו עקבות הדת המקורית לעמי בני שם, אשר השתמרה בו בעצם תכניתה, מבלי להמיר ומבלי להרץ את תכונתה הקשה והזעומה, ובמצבו זה התרומם האסלאם למעלה ויהי לדת רבת-עם, גברת מרבית עמי ארצות הקדם.

הדת הזאת נולדה, נתגדלה, נתבצרה וגם שמפה במרוצתה הלוך והתגבר הלוך וצעוד מנצחון לנצחון, וכל זה בחפזון ובמהירות נמרצה, עד כי השתוממו כל סופרי תולדות העתים על המחזה הפתאומי הזה, ועוד יגדל הפלא, כי כפי שמחליטים אחדים מחוקרי תולדות העתים הופיעה הדת הזאת פתאם, גם בלי אשר קדמו לה מקרים ומעשים לסול לה מסלה אלהכין את בואה באורח טבעי. את תקופת העבר אשר לפני

האסלאם קראו הערביאים בשם „תקופת אי-הדעת“; הם חשבו כי לפני האסלאם לא היה להעם הזה כל חיי היסטוריה; הדת החדשה הכחירה בעת הופיעה את כל העבר אשר להערביאים ותנח את היסוד לחיים חדשים. למרות יגיעם ועבודתם המדעית הרבה לא צלחה ביד חכמי הערביאים להפיץ את ערפלי הענן הנסוכים על פני קדמות ארץ ערב. ובכן הננו לתאר את הדת הערבית בכל שרמוטיה ותכונתה, כפי אשר תורינה אותנו החקירות האחרונות אשר חשפו במקצע הזה תעלומות רבות, שנעלמו מעיני החוקרים לפנים, ועם זה נשתדל לברר את גלגולי המקרים והמעשים, אשר בלי כל כונה וידיעה רצונית מצד בעליהם סללו את המסלה להדת החדשה ויכינו את בואה.

ארץ ערב לפני מחמד. הערביאים היושבים בארץ ערב התיכונה בימי מחמד, הם עוד טרם התאגדו ללאום, כי אם היו המון שבטים, אשר מרביתם נסעו בעדר, ומהם גם אשר התגוררו בערי מושב; ואם אמנם שפה אחת ומנהגים אחדים היו להם, וגם מסורות עתיקות שוות התנחלו בקרב כולם יחד, בכל זאת עוד לא נערכה מערכת משטרים נכונים בקרב הארץ, ועוד לא נקבע שלטון מדיני מרכזי. אדמת הערבה ארץ מגורם, אשר לא תסכון לעבודה ולמזרע שדה, נסכה רוח עצבון על פני חיי יושביה, ותמנע מהם את הכשרון והנטייה להתקדם ולהשתלם בכל דרכי החיים. רק לאט ובמתינות רבה חדרה השפעת התרבות והשכלת העמים הנאורים אל תוך הארץ השוממה הזאת, אשר בצדק נחשבה כפנה חשכה ונסתרה על פני כדור הארץ, עד כי מערכת חיי החברה אשר בה נשארה בלי שום שנוי ותמורה כפי תכניתה אשר היתה לה לפני אלפי שנים. חרצובות קרבת המשפחה היו אמיצים עד מאד, ועליהם נשענה מערכת חיי העם. שלמת נקם בעד רצח נפש אדם נחשבה כחיובה קדושה מוטלת על כל בני השבט של הנרצח; ובכן הנה רצח נפש אדם משך בעקבותיו עוד רצח שני, ומדור אחד אל משנהו רבו ועצמו סכסוכי גואלי הדם מצד הרוצחים והנרצחים, עד כי מלאה הארץ מעללי רצח ויארבו איש לדמי רעהו. רק בשתי תקופות בשנה שבתו המריבות ומעללי חמס בקרב הארץ, והן תקופות המרגע

והשלום, אשר ארכו ארבעה ירחים בשנה, שנחשבו לימי קדש, וכל אחד מן הערביאים לא נועז לחלל את קדושתם בעשק וחמס או במעללי רצח. או שבתו בעלי הריב מדברי ריבותם ויתאפקו מצרור איש את אחיו כל ימי תקופת השלום; אנשי המלחמה השיבו הרבם אל נדנה, האזרחים ההוגים משטמה איש אל רעהו כבשו לזמן ידוע את איבתם; ויחדו עלו להשתחוות להאלילים בהיכל הקדש בעיר מֶכָּה. בעת מנוחה ושלום כזאת נסעו ארחות הסוחרים בדרכם לבטח, ויובילו את מרכלתם במרחבי הארץ באין מחריד; או נערכו שוקים למסחר ולמרכלת, והמוני עם נאספו סביב עיר מכה לחוג ימי החג הגדול, אשר חגגו אחת בשנה. בעצם וראשונה אמנם נוסדו ימי החגים למטרה דתית, אך כשטף העת הסירו מעליהם את תכונתם הדתית, ותחת זאת סגלו להם תכונה אזרחית, תכונת כריתת ברית שלום בין אזרחי הארץ. לאחדים מימי השוק האלה נועדה בימי מחמד תעודה לאומית. אל השוקים האלה נאספו בני השבטים השונים ויתודעו איש אל רעהו; שם נקראו בקהל ועדה שירי משוררי ערב, אשר יצרו להם בנוח עליהם הרוח כמשך העת אשר בינתים, עד כי המשוררים החדשים אשר הופיעו בקרב הערביאים נתפרסמו ונודעו לכל העם עד מהרה. וזאת הועילה מאד להרחבת השירה והמליצה בקרב העם, כי מכל חכמת סופרים, כידוע, היתה חכמת השירה אהובה ונחמדה מאד בעיני הערביאים, בני החופש הטבעי, אשר אהבו לעמך את כל מעללי החיים בנזר השירה, או, יותר רצוי לאמר, בפרי מלאכת חורזי חרוזים. שם הודיעו בקהל רב את החדשות שנעשו בין שבטי העם השונים, ושם הקשיבו תאבי הדעת גם את הדעות החדשות ולקחי הכמה, אשר חדרו אליהם מן הארצות הנאורות אשר סביבותיהם. קסם היה שפוך על השירה למשוך אחריה את לב הערבי, אשר מטבעו היה בעל רוח צהלה. נפלא מאד החזיון, כי במדה שהראה הטבע השורר בערבות ערב את פניו הנזעמים, ובמדה שקפץ את ידו וימנע מיושבי הארץ את שפעת טובו וחסדו, בה במדה הפיקו חיי החברה רוח צהלה וששון; יין, חמדת נשים, מהתלות וגבורת נשק, — הם היו הציר אשר עליו סבבה השירה הערבית עם כל עוזו רוח החיים אשר

פעמתה, והם היו משאת נפש הערבי השואף לחיי חפש ונועם, לחיי ענג וצהלה. אולם אספת העם למועדים ידועים, אם כי הועילה לקרב את לבות העם יחד, בכל זאת בהיותה אך פעולה הפועלת מן החוץ, לא הביאה לידי אחרות לאומית, כל עוד לא נקלטה בלבם דעה רוממה אשר בדגלה יחסו יחד, ואשר תקשר את לבם בנימים רוחנים דקים החודרים בפנימיות הלב. אך עברו ימי החגים, אך שלמו ימי השלום והמרגוע, שב העם אל חמס ידו כמקדם, העשק והרצח התחדשו, שערוריות ומדנים שבו להרגיזו ארץ ויושביה בלי הרף, כמו היו ליסוד איתן במערכות החיים התמידים בארץ החפש הזאת, אשר יושביה השתמשו בחפשויותם רק לְהַיֵּת העם ולרעתו.

חצי-אי-ערב נחלק לשלש נפות: לערב הדרומית, ערב הצפונית וערב התיכונה. ערב הדרומית היא הנקראת בשם „תימן“ ובערבית „יֶמֶן“, לאמר ימין, כי צד דרום הוא מימין. ויען כי לפי מושגי העמים הקדמונים נחשב הצד הימני למאושר, על כן קראו הרומאים לארץ תימן בשם ערב המאושרת (Arabia Felix). מלבד זאת היתה הארץ מבורכת בתנובת אדמתה ובשפעת מסחרה ואתננה, כי על פי מצבה בתנך בין ארץ חודו וכוש היתה למסלת המסחר בין ארצות קדמת אוזיה ובין הארצות אשר על חופי הים התיכון. בתקופת מאות שנים רבות לפני ספֶה"ג היתה אמנם ארץ תימן מאושרת גם בברכת התרבות והשכלת העמים היושבים בה, כי שם התנוססו ממלכות כבירות נאורות ומסודרות במשטר שלמון מדיני נכון. כעדות של התרבות וההשכלה, אשר קננו שם, יעידו שרידי חרבות הערים, היכלי התפארת, מצבות זכרון עם כתבות רבות אשר בהן נרשמו זכרונות ימי קדם, וכמו כן הגשרים והתעלות החפורות, אשר כוננו שם יושבי הארץ בחריצותם ובתבונה כפיהם. המצוינת בין הממלכות האלה היא ממלכת שבא הנודעת מספורי כתבי הקדש, עם עיר הכירה מְרִיב, שפרחה ותעל למרום האושר לרגלי סחר עמי קדם וים, אשר כמו בחרו בה להיות להם לנקודת הבינים. אולם מעת אשר נוסדה אלכסנדריה של מצרים חרלו מהוביל את סחר ארץ חודו דרך יבשת ארץ, ויסבו דרכם דרך ים האדום מצרימה; אז ירדה שבא פלאים וערכה

לא היה עוד לה. ולהגדיל את האסון היה גם הטבע בעוכרי הארץ, וידו הקשה היתה בה להכותה חרם. לרגלי רעש הארץ אשר התחולל על אדמת שבא התערער שֶׁכַר המים הגדול, אשר בנו מלכי שבא על יד מעברות ההרים, למען יקוו המים ליאור גדול, שממנו נפלגו המים על ידי תעלות מלאכותיות על פני כל הארץ, להשקות את האדמה הצחיחה ולהצמיח בה תנובה. שרידי חומת האבנים הגדולה אשר בנו מלכי שבא לצורך מקוה־המים עוד נשארו לפלטה עד היום הזה. המהפכה הגדולה הזאת הביאה אסון נורא על הארץ, אשר שממה מאפס עוד יכלת לכלכל את המוני העם היושבים עליה. יושבי ממלכת שבא נפוצו אל כל עבר, והשרידים אשר נשארו בארץ התלכדו יחד עם בני גמר וייסדו להם את ממלכת חִימְר הנודעת למדי בתולדת ימי ישראל, כי במשך תקופת עת ידועה נהפכה לממלכה עברית, ומלכים עברים משלו בה. כפי המסופר בספרי התולדה הגיעה פה היהדות אל כסא המלוכה על פי מקרה. אב־יֶקְרִיב מלך חימיר לרגלי מלחמתו עם הערביאים שוכני ערב הצפונית התודע אל חכמי היהודים היושבים בַּיֶקְרִיב (בְּדִינָה), ומפיהם למד לדעת את דרכי היהדות אשר משכה בחבלי קסם את לבו, ויתיהר, ובהתיהרו הטה גם את לב רבים מרבי המלוכה ועם ממשלתו לבוא כמהו בכרית היהדות (500 לספ"נ). בנו המלך יוסף דו־נוֹבֶם, אשר אהב את היהדות בכל לבו ובכל נפשו, קנא לגורל בני עמו המדוכאים והנרדפים על ידי מלכי ביוזמיה הערצים, ויגמר אמר בלבו להתנקם בהנוצרים יושבי ארץ ממלכתו. על פי פקודתו נתפשו רבים מהנוצרים נתיני ממלכת ביוזמיה העוברים בארצו, ויומתו, ומוזה היתה נסכה כי חדלו עוברי ארחות מסחר בין ביוזמיה וארץ הודו, וממלכת ביוזמיה ראתה את הרעה הצפויה למסחרה בארצות הקדם, ומלכד זאת הקשה המלך היהודי את ידו על הנוצרים היושבים בארצו. לרגלי הרדיפות אשר סבלו הנוצרים בחימיר הרימו הכהנים הקתולים אשר דבריהם נשמעים בחצר ממלכת ביוזמיה קול זועות. קיסר ביוזמיה העיר במכתב את לב אלישבע מלך כוש אשר התנפל בחיל ככד בגבול חימיר וילחם

בה מלחמת מצוה בשם הדת, צבאות היהודים אשר בממלכת חימיר לא עצרו כח לעמוד בפני חיל האויב העצומים מהם, וכראות המלך היהודי יוסף דו־נובס כי כלתה אליו הרעה בחר למות מות גבורים מנפול בשבי בידי אויב, ויעל על ראש הסלע, והוא רוכב על סוסו, ויתנפל הימה ויטבע במעמקי המצולה (530 לכפה"נ). חיל הכושים ערכו מטבח נורא בקרב יהודי חימיר, ורבים מהם נשבו וימכרו לעבדים. כה נפלה הממלכה העברית הקטנה אשר שאפה להת ניר לישראל ולבצר לו תקומה מדינית חפשית על אדמת ערב, ארץ החפש, אשר מבלעדי הטבע אין שם מושל עריץ ואין שבט נוגש.

כזה והלאה, לנכח גבול ארץ יהודה, משתרעת ערב הצפונית (הירדן־שם), אשר בה נאחזו יחד עם שבטי ערביאים גם יהודים רבים, שגם הם כאחיהם בני גזעם הערביאים נפרדו לשבטים נפרדים, כמו בני־נריר, בני־קניקא, ובני־קריטא, וידמו אליהם בכל דרכי חייהם. על פי טסורה קדמונית אשר התנחלה בקרב הערביאים יושבי ערב הצפונית, התיחשו הם על פי מולדתם אל ישמעאל בן אברהם, אשר ילרה לו שפחתו הגר, אשר כפי המסופר בספר תורת משה גרשה יחד עם אמו בעודנו נער, ויתעו יחד במדבר ערב, ושם גדל הנער ויהי לגוי גדול. הערביאים האמינו כי המעין זמַם אשר בעיר מפה הוא באר המים אשר נגלה לעיני הגר עת פקח מלאך האלהים את עיניה, וממנו השקתה את הנער הגוע. היכל הקעבה אשר על יד מעין המים הזה נבנה לפי המסרה על ידי אברהם, ביום בואו לשחר את פני בנו ישמעאל, אחר אשר גרשהו מביתו. על יד היכל הקעבה נמצא סלע גדול הנקרא כפי הערביאים בשם „מקום אברהם“, כי לפי אמונתם עמדו על הסלע הזה אברהם וישמעאל בנו לשפוך שיחם לפני אלהים. את האבן השחרחרת התקועה בקירות היכל הקעבה הוריד המלאך גבריאל ממרומים, ועל כן רבה מאד קדושתה בעיני הערביאים עד היום הזה. ובאמת הורדה האבן הזאת ממרומי שחק, אם לא על ידי המלאך גבריאל, אבל בכל אופן על ידי כח אדיר וכביר — הכח המושך השולט בתנועת כל גרמי השמים ומסכך את מרוצתם הטבעית, — כי לפי

אשר חקרו עליה איזה מחכמי הטבע הנה אבן אלגביש אשר נפלה מגבהי מרומים בימים קדמונים. קרבת הגוע והשפה וההתדמות בכל דרכי החיים קרבו גם את לבות הערביאים והיהודים יחד, עד כי ישבו שני העמים בערב הצפונית כשבת אחים יחד וברית שלום היתה כרותה ביניהם המיד, ועל כן אנו רואים כי בכל עת אשר נרדפו היהודים על צואריהם בארצות הקדם בקשו להם מפלט על אדמת ערב. היהודים אשר עלו על יושבי הארץ בתרבות והשכלה נכבדו מאד בעיני הערביאים, אשר קראו להם "עם הספר", ולא יפלא אפוא כי האצילו עליהם מרוחם, וכפי אשר ידענו באורבים מן הערביאים בברית היהדות כפעם בפעם, עד כי כבוא מחמד להפיץ את תורתו כבר מצא מסלה סלולה לפניו, אחרי אשר האמונה באל אחד והאמונה ביום המשפט הגדול הנכון להיות באחרית הימים, לא היו עוד זרות לרוח הערביאים היושבים בערב הצפונית, כי התפשטה בתוכם על ידי השפעת היהודים הקרובים אליהם. על כן הננו רואים, כי אחרי הרדף מחמד במכה ואחרי מנוסתו משם, בחר מקום לשבתו ביהרוב, ושם מצא בנקל בעלי ברית לתורתו החדשה.

הדת הערבית הקדמונית. הסכך הסכיני להחליש כי לפני לדת האסלאם לא היתה להערביאים כל דת. הערביאים בעצמם אינם יודעים להגיד כל דבר ברור על אדות הענין הזה; הם יודעים רק להעריך את התקופה החדשה, אשר רוח זעם ועצבון נסוך עליה, לעמת הימים הראשונים, אשר הפיקו רוח צהלה וחמדת חיי ששון. אנחנו מצדנו הננו מכירים כדבר אמת את המשפט אשר חרץ החכם ולהויון, כי הדת אשר השתררה בארץ ערב לפני הקיפת האסלאם בלתה מזקן ותחדל מתת פרי הנוכה; הדת הערבית הקדמונית נוסדה כלה על יסוד הדעות והמושגים אשר בארנום בפרק א' מספרנו זה. התכונה המקורית אשר לדת עמי בני שם ידועה לנו רק לרגלי חקרנו את הדת שהשתררה לפניו בארץ ערב. לכל שבט ושבט היה אל מיוחד לו לבדו, אשר נכנע טפניו ויחשבהו למושל אדיר ולמנהל בכל דרכיו, ויעבדהו בקרבן וזבח; את דמי הזבחים הוו על מצבת

האליל, ואת הבשר אכלו אגודה בני השבט כלו מנישי הזבח. לפעמים הארו להם את סמל האל בדמות עץ רענן, אך במרבית המקרים הקימו מצבת אבן, אשר היתה להם לסמל דמות האל; למקום משכן האל נבחרה חלקת אדמה פוריה, וכל הצמחים אשר צמחו על פניה או בעלי החיים אשר נולדו בגבולותיה נקדשו להאליל; חלקת אדמה כזאת נקדשה כמקום מועד לעבורת האל לכל העם, ובלעדה לא יכול להאסף אל מקום אחר. לרגלי העבודה הדתית המבוארת פה נחשבו הערביאים כעובדים למצבות אבן; אולם השם הזה איננו נכון, אם נשים לב אל עצם כונת העבודה. כי באמת עבדו הערביאים לא את מצבת האבן, כי אם את האל המרומז על ידה. אגודת האלים אשר להערביאים הקדמונים כללה בקרבה ערב רב מהמון אלילים בעלי הכונות שונות וגונים שונים, ואם נמצאה איוזו אחדות ביניהם, היא רק מה שנשתוו יחד בהליכותיהם ויחוסם אל עובדיהם, ובתכנית העבודה הדתית המקודשת לשמם. הגדול והעתיק לימים מכל אלילי הערביאים היא האלילה "אלת", או "אלילת", אשר הוראתה: גברת, או גבורה. האלילה הזאת, ככל האלילות אשר נקדשו בעיני עמי בני שם, הנה אלילה נערצה ואדירה רבת השלטון. היא איננה רעיתו ובת זוגו של אחד האלילים, ובמושגי הכונותיה לא נכלל כל רעיון הפוגם במדת הצניעות ובמושגי מהרתה והומתה. היא נולדה על ברכי הדורות הקדמונים, עת אשר האם, על פי זכותה הטבעית לעמוד בראש המשפחה, נחשבה כשם-נרדף עם מושג המשמר והשלטון, כי אז עוד טרם נשתכללו סדרי החיים, והמשפחה עורנה חסרת אב להיות לה לראש. היא מוגבלת ומוגדרת בתכונתה המיוחדת המסוגלת לה, אבל אינה יודעת לספר את תולדות ימיה בעבר; עוד לא נהחברה כל אגדה מיתולוגית לתאר את השתלשלות אלהותה בעבר. להערביאים היו גם אלים טבעיים, כחות איתנים שולטים במערכת הטבע. דבים מכוכבי השמים נקדשו בתור אלים, אולם מרביתם נחשבו בתור אלילות נקבות; רק "דוג'רית" אלהי השמש נחשב לאל גבר, לא לאלילה. רבים עבדו את כפת השמים, אך לא את השמים הבהירים, שמי התכלת, כי אם את הרקיע המעונן אשר

ערפלי עבים מכסים את פניו, יען הוא נחשב למקור ברכה, בהמטירו גשם להרוות את האדמה ולהצמיח עליה תנוכה. הערביאים לא ידעו כל אלים שוכנים במחשכים בתחתיות ארץ, אלי שחת ותפתה. מכל בעלי החיים רק הנחש לבדו נעבד בתור אל. עבודת הנחשים אמנם מודעת היא גם לנו היהודים, יען כי זכרונות עתיקים ממנה שרדו אלינו מתקופה אחת כהה ועכורה בתולדות ימינו מקדם: אבותינו הקדמונים היושבים בעבר הירדן קרוב אל גבול ארץ ערב, חקו את מעשי שכניהם, ויעבדו ימים רבים את צלם דמות נחש יצוק מנחשת, אשר קראו לו בשם „נחשתן“, ורק חזקיהו מלך יהודה בעת שקדו לבער את הדת האלילית מארצו כרת את נחש הנחשת, וישבת את העבודה הדתית המקודשת לשמו על אדמת יהודה. להאליל הזה היו בני ישראל מקטרים קמרה סמים.

אכן מרבית אלילי הערביאים נחשבו למפלגה מיוחדת מבלי להתחשב אל מפלגת אלילי הטבע; ואם גם בזמן מן הזמנים אולי נתיחדו אל האיתנים השולטים בממלכת הטבע, אבל כבר נתקו את העכותות אשר נקשרו בהם באיזה ממפעלות הטבע בעולם. האלים אשר לפנינו הם בעלי תמונות מוזרות, האגדות המסופרות על אדותם הן מסובכות מאד ובלי כל הגבלה נכונה, והתכונות המיחסות להם, כמו גם התארים שתארו אותם בהם, שונים הם עד מאד. ישנה בתוכם אגורה אחת של אלים, אשר כפי האגדה השגורה על שפתי הערביאים, נקדשו ונעבדו בתור אלים עוד בימי דור המבול, בימי נח אבי משפחות כל העמים; הם אנשי מדה, ענקים נוראים, והתכונה המצינית והמסמנת אותם היא, כי הם שותים חלב למכביר. בעיר הקדושה מכה נחשב האליל „הובל“ אלהי המטר לראש האלים. האליל „נד“ מתואר בדמות איש ענק עטוף מעיל ומזוין בחרב וחנית עם קשת דרוכה ואשפה מלאה חצים. האליל „גוש“ (עוזר) איננו אליל קבוע ומשתקע במקום אחד, כי אם אליל נד ועובר ממקום למקום, כי נשאו אותו אל שדה המערכה בצאתם לקרב. עוד אליל אחד היה להערביאים אשר כנו אותו בשם „מבעיר“. בלי ספק נהכנה בשם הזה בגלל הובחים אשר העלו לכבודו על מוקדי איש. כל שבט

ושבט עבר את אלילו המיוחד, או גם אנודה שלמה של אלילים, ויכונן לו היכלות וכלי הקדש לחפץ עבודתו הדתית. גם תארו את צלמי האלים, ויפסלום מאבן או טעץ; אפס כי נעשו על פי הכנית פשוטה מאד, בדמות גורי אבן וכול עץ, בלי כל מלאכת מחשבת. בשם קעבה כנו לפנים אבן גדולה ידועה שחרחרת מוצבת בעיר מכה, אשר עכררה בנשיקה, או כי נגעו בה בכף ידם. אולם בעת המאוחרת תקעו את האבן בקיר ההיכל אשר נבנה גם הוא למטרה הזאת עצמה, ויקרא גם הוא בשם קעבה. בימי קדם הוצגו בהיכל הזה פסילי אבן מחוטבים בתבנית פני אברהם וישמעאל בנו; בידי כל אחד מפסילי האבן האלה נמצאו חצים, אשר על פיהם נבאו כהני האליל את האותיות לאחור. פסילים כאלה העמרו סביבות היכל הקעבה במספר רב, והיו שם עד אשר קם מחמד וישביתם כלם. במקרים ידועים הוצגו הפסילים בקרב ההיכל בפנים, ואחד מכהני הדת נצב על ידו על המשמר. בידי הכהן השומר את משמרת הקדש נמצאה מכונה פשוטה להפיל גורלות, או לשאול את פי האל על פי סדר קצוב ונוער להכלית זו; שם גם האלו אלה וידרו נדר, כאלו כונו כי יהי האל לעד על מוצא שפתם.

בתוך כל האמונות התפלות אשר השתררו בארץ ערב בימי קדם ראוי להזכיר גם את האמונה ב"רוחות" (דוין), אשר אמנם לא התעלו למדרגת אלים, כי האלים מרחפים בגבהי מרומים, בעוד אשר הרוחות שוכנים במקומות ידועים על פני הארץ. הרוחות לא נחשבו בעיני הערביאים בתור אלים, כי אם כעין יצורים משנים להם, ומדרגתם היא בתוך בין האלים ובין העולם השפל. הרוחות אינם בעלי צורה קבועה, כי אם הם מחליפים את תמונתם החיצונית כפי חפצם ומתגלים בתמונות שונות, ובמרכיב המקרים הם מתגלים בתמונת נחש. הם נאספים בהמון רב במקומות ערבה וציה, ועושים מעשיהם רק בעתות ליל; אולם פעולתם תודע רק אחרי העשותה. הם אורבים להאלים להשוף את מצפוניהם והודיעו את בני האדם, — את אלה אשר באו אתם במסרת ברית ידידות, — מה יפעלו האלים במרומים. זטה נוסף עוד על דבר הקוסמים והמנחשים אשר מלאו את ארץ

ערב מפה אל פה, או על דבר האמונה בחלוטות ובאותות בדים להכיר על פיהם את אשר יקרה בעתיד, כמו צפצוף עוף שמים ועוד מחוות כאלה? ...

בטרם נסים את השקפתנו הנוכחית, הערוכה בחפזון ובקצור נמרץ, על הדת הערבית הקדמונית, הגנו חושבים לנכון להזכיר, כי האמונה בחיי הנפש אחרי המות היתה רופפה מאד אצל הערביאים, אמנם הם ערכו מזון וצדה על קברות מתיהם למען המציא לנפש, אשר האמינו בתקומתה גם אחרי המות, את הכלכלה הראויה לה; אולם האמונה הזאת, למרות עקבותיה הנודעים בקרב העם, לא נתבצרה כראוי. היא אמנם היתה, אך לא השתררה, ויען כי לא התפתחה בקרבם, על כן היתה מרחפת באויר והשפעתה על רוח העם היתה דלה ומצערה מאד. אפס כי כפי הרגיל אצל כל עמים פרועים ונבערים כדעת, אשר האמונות והדעות המוצאות להן מקום בקרבן הן כלאות סתורות ותהפוכות בתוכן, מבלי יכלת בידי בעליהן להפוס איזו דעה ברוח הגיון מקיף מכל צדדיה, כן נראה גם בהאמונה הזאת; כי בעוד אשר מצד אחד הביטו עליה הערביאים בקרית רוח, הנה מצד השני נכבדה בעיניהם ככה, עד כי הקריבו לנפשות האבות אחרי מותם זבחי נפש אדם, וביחוד להאבות אשר מתו בידי מרצחים או במלחמה. סופרי תולדות ימי הערביאים מספרים, כי במלחמה על יד בדרה נפל חרים חלל בחרב חגיב, אולם זה האחרון נשבה במלחמה על יד אחר ונמכר לבני חרים, אשר טלאו את חובתם, בהעלותם אותו לקרבן אל רוח אביהם המת.

ההסתבכות בדתי האליל, דרכי הדת הערבית הסתבכו עד מאד בהגיעה אל טפתן הקופת האסלאם. האלים נאחזו בארץ, ויהיו קבועים איש איש בטקום מושבו, בעיד אשר השבטים המחזיקים בהם היו נעים ונדים; תוצאות הדבר היו כי השבט בהעתיקו את מושבו נטש את אלילו ואת החיכל המקודש לטמו, ויעזוב את חובת משמרת הקדש ועבודתה להשבט הבא למלא את מקומו, בעוד אשר גם הוא מצדו כבואו אל מקום חדש העמים על שכמו את חובת עבודת האל החדש, אשר פגש

במקום תחנונו. ובכן אפוא, מצד אחד נמסרה העבודה הדתית השוררת בכל אחד מהיכלי הקדש בידי קהל עובדים חדשים תמיד, וכל אחד מן השבטים הנודדים השאיר אחריו מנהג חדש או אגדה חדשה בכל אחד מהיכלי הקדש מדי עברו; ומצד השני הושם לחובה על כל העם לנסוע כפעם בפעם לבקר את היכלי הקדש במקומות רחוקים, כי כל שבט מצא את עצמו מחויב לבקר את האלים אשר עוב אחריו בצאתו. בעיר מפה רבו מאד פסילי האלילים ומספרם עלה שם למאות; כל שבט ושבט משבטי הערביאים השאיר אחריו פה את פסל אלילו. ככה היתה מפה למקום נקדש לכל שבטי העם הקרובים והרחוקים, עד כי לאחרונה נתן לקדושתה גם ערך לאומי; כטחזה הוזה עצמו אנו רואים גם במקומות רבים אחרים, אך במדרגה פחותה מזאת. ובמדה אשר גדלה והתפתחה מסבת גלגולי מעשים ועלילות כאלה בנבול הדת, בה במדה רפה כח הדת ומשמעתה, ויקל כבודה בעיני בעלי בריתה. רגש האחזה וקרבת המשפחה, אשר הרגישו בני המדבר תמיד בקרב לבם, גברה מאד על חרצובות הקשר הדתי, אשר למענו נטל על השבט להרחיק נדוד אל מקומות רחוקים ולהסהיך בסדרי עבודת דתיות רבות ושונות. על כן נדמטה עבודת הדת יותר ויותר אל אמונה תפלה, ואת אומרת, אל דבר אשר קדושתו תלויה רק בזכרון ימים עברו, ואשר השתמר בהוה רק הודות למנהג חסידות; עבודה דתית כזאת לא האצילה מרוחה על עובדיה, וגם אולת ידה לעורר את החיים בהוה למפעל ומעשה, ולהיות לעינים להעם בנתיב חייו.

אנחנו עוד לא דברנו דבר עד כה על דבר „אללה“, אשר נחשב לאל ראשי בארץ ערב, אולם לדבר הזה סבות מיוחדות. „אללה“ איננו אל אשר התפתח התפתחות היסטורית, איננו דומה אל יתר האלים מרעיו, אשר התיחדו כל אחד אל שבטו אשר נתן לו לסגולה, ואשר יש להם אנדות מיתולוגיות מיוחדות והיכלי קדש מקודשים לשמם לברם; הוא איננו עצם הנכנס תחת גדר ההיסטוריה, כי אם רעיון אשר התהוה לאל בתקופת עת קדומה. חקירת החכם ולהויון, המתארת לפנינו באיזה אופן הופיע

„אללה” על אופק הדת הערבית, מלבבת אותנו עד טאר. כפי אשר הוכיח החכם הזה, הנה השם „אללה” איננו שם פרטי המתיחס אל אל אחד טוגבל וירדע בקהל אלי ערב; הוא רק שם כנוי אשר כנה הערבי את אלהיו, יהי שמו הפרטי איזה שיהיה. את כל אל ואל אשר עבד אותו כנה בשם „אללה”, לאמר „אדון נעלה ואדיר”; ובכן הנה כל אחד מאלי ערב הוא „אללה”, כאשר כל איש אשר הוליד בנים נקרא בשם „אב”, וכל מושל בעמו נקרא „מלך”. אולם בהיות כי כל האלים אשר להשכטים השונים נקראו כלם בשם „אללה”, על כן התחולל הרעיון (כלי ספק עוד בעת קרוטה) על דבר מציאות אל אחד כללי לכל שבטי העם. השפה היא אשר סללה מסלה להמחשבה והגות הלב; ואם כי האמונה בהאלים השונים אשר לכל שבטי הערביאים לא חדלה, וכמקדם לא חדלו מהשתחוות להם ומעבוד אותם, אפס כי דמות „אללה” התרוממה על כלם, — דמות איזה עצם, אשר אין עבודה דתית מיוחדת לשמו, ואשר גם איננו דורש כזאת מאת בני האדם ואיננו מצטרך לה, ועם כל זה הוא עולה על כל יתר האלים בתכונות נעלות הראויות ומסוגלות רק לעצם נשגב. „אללה” היה לאלהי כל שבטי העם; ובמדה שהתגדלה והשתגשגה צורתו הרוחנית, במדה ההיא נקלה כבוד אלי השכטים הנפרדים ייהמעט ערכה של העבודה הדתית המקודשת לשמם בעיני העם, כאופן כי עד מהרה היתה לדת הנועדה רק בעד נשים וילדים. כה סללה לה האמונה הצרופה באחרות האלהים מסלה למחלכה יחד עם האמונה הקרמוניה הסרה למשמעת אלים רבים. לעיני מחמד, בעת עלותו על במת המחזה להתודע אל העם בתור מחוקק כבר נראה המחזה, כי בני עמו אינם מאמינים עוד בפועל בלב המים בהאלילים קלי הערך כבתחלה; הם קוראים בשם „אללה” בכל עת ומקרה אשר סכנה עצומה מרחפת על ראשם, או עת תכלינה עיניהם לחנינה וחסד השופע מהעולם העליון. עתה יצאה מפלת האלים לפעלה על נקלה; כי העם לא הרגיש עוד בהם כל נחיצות. עתה החלו הערביאים להאמין באלהים היושב בשמים, יוצר הבל ומלאה, אשר בהכניעו את חיי האדם תחת ידי חוקות עולם אשר לא ישבתו נצח, יגביל את הטוב והרע, האושר

והאסין, כפי המתאים אל מטרתו. אולם ההכונה המוסרית אשר יחסו ל"אללה" לא התרוממה בטררגה נכרת ובולמת על פני הכונת עמו הנצמד אליו. הערבי חשב למתה "אללה" רק את אשר רכש בעשק וגול, בעוד אשר לכל חפץ אשר רכש לו על ידי עבודה ויגיע כפים מצא לו שמות אחרים. אמנם איזה מהם הרגישו בלבם, כמו ישאף "אללה" למנוע אותם מעשק וחמס, והוא ירים למעלה את דגל המוסר והצדק, במובן אשר הבינום הערביאים. הערבי מכין תחת גדר שם "מוסר וצדק" את אותן התכונות אשר בהן מצוינים הערביאים מעודם; ובכך הם עורכים דמות ל"אללה" לפי צלמם ודמותם המוסרית הם. הוא אוהב גרים ומגן להם, קנא ונוקם בעד עון בגד ומעל; השפעתו המוסרית היא יותר בשלילה כאשר בחיוב; הוא לא יאציל על בני האדם מרוחו לתת בלבם רוח חסד וחנינה, רוח אהבה ותשוקה להיטיב, כי אם ישאף רק לעצור בעד זרון ומשובה. הוא איננו עצם מוסרי נשגב בהכלית המשגב אשר בכחו המוסרי התאחדנה כל הקצוות, וכפי גדולתו כן ענותנותו, עד אשר נאמר כי יכול יוכל להתקרב אל בני האדם ולבוא אתם בכרית אחוה וירידות, כפי התכונה המיוחדת לאלהי ישראל; הוא מצוין בהפשטתו המוחלטת (כלומר כזה שהוא מופשט ומובדל מן העולם והאדם), והקשר המחבר אותו עם תולדות החברה האנושית הוא רפה ודל מאד, ועל כן איננו מוכשר להתכוין ולהסתגל להכנית דתית כזאת. דת של אל כזה לו קרה מקרה להשתכלל ולהתפתח בשלמותה, היתה קרובה יותר אל דת קנאים ושואפים להעמיד כל דבר על מדת הדין בכל תקפו וקשיותו, מאשר אל דת של סבלנות ובעלת דרכי נועם, היודעת לותר לעתים על אמתיותיה למען התפשר עם החיים. אל כזה הוא בעצמותו כעין דמות ותכנית של אל אדיר ונערץ מופשט תכלית ההפשטה בלי כל בסיס טבעי תחת רגליו, אשר כמו הופיע מן החוץ לכבוש את העולם ולמשול בו בחזקה, באין כל רגשי ירידות ואחזה המקשרים את לבות המלך ועבדיו יחד. ובכך הנה אל כזה יוכל להיות רק מושג ומתקבל על השכל, אבל איננו מתרשם בלב, ובכל העצמות עוזו וגדל ערכו איננו מלבב את האדם, ונפש כל

מאמין לא התרגש ממנו. מראהו לא ילהיב את דמיון המאמינים, וכמו רוח קרה נושבת מכל עבריו, ועל כן לא התרוממה סביבותיו אגדות מיהולוניות; הוא מעצם ראשיתו גדול ואדיר, ותיק ובעל רוח מוסר, נוהג את עולמו על פי חוקות עולם אשר לא ימירו ולא ישנו את תפקידם, וסכיבות עצם נשגב כזה אין כל מקום פנוי ליצירות-בדים ושעשועי דמיון. הדת הזאת התנוססה אפוא בימי „תקופת אי-הדעה“.

השיטה הזאת אמנם מלבבת אותנו יותר בחדוד שכלה וביפי מערכת בנינה מאשר בתקפה ובאמתותה ההיסטורית. ובכל זאת אין לכחד כי יש בה גרעין של אמת, אם לא ביחס אל כל העם, על כל פנים ביחס אל בחירי האומה. אין כל תפונה כי בהעת הקרובה אל גבול תקופת האסלאם נהיתה תמורה גדולה בהשקפת הערביאים על היהם השורר בין העולם הרוחני והעולם השפל, והתמורה הזאת תתגלה אמנם לא בדמות הכרה פנימית ברורה, אבל למצער בדמות תסיסה רוחנית, בדמות שאיפה עצומה לפתור את החידות המנכרות את הלב, חידות אשר אין בכח הדתות השוררות בארץ לענות עליהן תשובה מספקת. ויותר מאשר פעלו סבות פנימיות פעלו סבות היסטוריות חיצוניות. להגלי גלגולי מאורעות היסטוריים נוסדו בארץ ערב מושבות יהודים, אשר השפיעו מרוחם על העם, ופיצו בקרבם את יסודות תורתם, ועל ידם נמשך לב הערביאים אל האמונה באחדות „דת אברהם“. ומעבר השני נכרת גם השפעת הדת הנוצרית, אשר אם כי יסודה העיקרי — האלהות בעלת תמונה משולשת והתגלמות האלהים ברוח בן האדם — בהיותו מושג מורכב מאד לא נתקבל בקרב הערביאים, בכל זאת פעלה גם היא פעולה שלילית, להסיר את לב הערביאים מרובי אלים ולטעת בלבם מושג של האחדות האלהית השולטת בעולם. על כן הננו רואים כי בהרים מחמד את קולו לבשר לבני עמו את האמונה באחדות האלהים, הגה עד מהרה נענו לו כל פנות העם, אשר כמו הקשיבו את הדי קולו יוצא ומצלצל גם ממעקי לבבם. הסרכנות אשר נגלתה בראשית לדת האסלאם איננה התנגדות אל עצם הדת החדשה, אשר באמת היתה קרובה אל לבם גם הם, כי אם

מוצאה מסבות איקונומויות ומדיניות. הסרבנים סרבו יותר להמחוקק מאשר לעצם הדת. מצד אחד דאגו בני מפה, אשר היתה הנקודה המרכזית בארץ ערב, פן תזיק הדת החדשה למצבם האיקונומי ופן יבולע למסחרם. ומצד השני פחדו שבמי הערביאים וידאגו לחפשיותם המדינית. הבה נראה נא מה פעלו היהדות והדת הנוצרית להרחבת אמונת אחדות האל בארץ ערב.

היהדות והדת הנוצרית בארץ ערב. פעמים רבות כבר עמדה השאלה לפני כסא משפט החקירה: האם לא נולדה דת האסלאם החדשה בקרב בני ערב רק הודות למגעם בהיהדות והדת הנוצרית? שתי הדתות האלה אמנם נודעו בארץ ערב עוד בתקופת העת אשר לפני מחמד. בעיר יתריב התגוררו יהודים רבים, אשר נפרדו לשבטיהם, כמו בני נדיר, בני קנוקא ובני קִדְיָה, ומושבם היה שם איהן, עד כי בקשו גם איזה משבטי הערביאים את קרבתם. כפי עדות סופרי הערביאים התישבו היהודים בעיר הזאת עוד לפני הערביאים, וכמו כן במחוז חיבר הקרוב לה, ויהיו הם לבדם לאדוני כל חבל הארץ הזה. אך במאה השניה לספה"נ באו שמה שבטי הערביאים מארץ תימן, אשר נתדלדלה אז להגלי המהפכה המבועית והאיקונומית אשר היתה בה, ולא יכלה עוד לשאת את המון יושביה, ויאחזו גם הם בה. וכפי הידיעות אשר הגיעו אלינו מפי סופרי תולדות העתים השתרר שלום אמת בין היהודים והערביאים, אשר נדמו יחד בשפתם (השפה הערבית היתה לשפה מדוברת בפי יהודי ערב) ובארחות חייהם, ואלה האחרונים נשאו ויכבדו את היהודים בגלל השכלתם ותרבותם הדתית. לא חזון יקר היה לראות משפחות ועדות שלמות מן הערביאים מתייחדות, וגם בקבלן עליהן את תורת ישראל אינן פורשות מאגודת השבט הערבי, אשר הן מתחשבות אליו; גרים כאלה נחשבו כערבים גמורים לכל דבריהם וסדרי חייהם, רק כי היו בני דת משה. הלקח ההיסטורי הזה הוא בא ללמדנו, כי חזון הפלג הלאומיות והדת לשני מקצעות מיוחדים, כמו למשל אשכנזים ופולנים וכו' בני דת משה, אשר הופיעו בגבול ההיסטורית העברית בימים האחרונים, איננו המצאה מקורית אשר המציאו בחכמתם המתחכמים בעמנו במאה האחרונה, כי אם אביה היתה

הערבי הקדמוני, אשר עם כל היותו איש טבעי וכן הערבה ידע להקדים את משבילינו הנאורים כיום. הערביאים קראו את היהודים בשם "עם הספר", כלומר בעלי הספר הגדול ההוא, אשר בשלשלת המסרת הכלולות בקרבו ישנה גם חוליה אחת המקפת את העם הערבי ומקור מחצבתו. הערביאים אשר מצבם במדרגת הקולטורה היה שפל מאד, בהיותם עוד עם נבער מדעת, שמרבית בניו לא ידעו קרוא וכתוב, עם קרוע לקרעים, נפרד לשבטים קטנים ומחויק בדתות שונות שפלות ערך, אשר גם בעליהן חדלו מהוקירן ומנהגות להן רגשי כבוד, — קנאו ביהודים, אשר תורת דתם כבר השתלמה והשתכללה ותגיע למעלת דת כתובה ומקוימת בספר. ההכרה הפנימית אשר נקבעה בלב הערביאים להכיר את יתרון היהודים עליהם ויתרון תורת ישראל על דתם האלילית, היא המריצה אותם לקבל איזו השפעה מדת היהודים, כן בנוגע אל דעותיה, וכן גם בצד ידוע של תורתה המעשית. מלבד האמונה באחדות האלהים והתקוה ליום המשפט הגדול עת יביא אלהים במשפט את כל יושבי תבל, קבלו הערביאים מאת היהודים גם איזה ממנהגי הדת, כמו להסב את פניהם בתפלתם לנכח ירושלים, ולהתענות יחד עם היהודים ביום הכפורים (יהודי ערב קראו לצום העשירי "עשורא"). איזה מסופרי דברי הימים וחכמי הבקרת בדורנו, המאמצים את לבם להכחיש דברים ידועים ומקובלים בהיסטוריה, בעקמם אותם בפלפולים שנונים כדי להוציאם מידי משמעותם הפשוטה, משערים, כי אמנם היו יהודי ערב נכבדים בעיני שכניהם הערביאים, אבל לא אהובים ורצויים לעם. לפי דעתם, התכונות המיוחדות להלאום העברי, אשר עוררו את השנאה ליהודים בלב איזה מעמי אירופה החדשים, כבר נתאורחו בקרב היהודים גם אז; התבודדותם הדתית, גאונם הלאומי, שאיפתם לרכוש הון ושקידתם להעביר את העמים אשר הם יושבים בקרבם, — כן אלה עוררו עליהם משטמה בארץ ערב, כמו שהם שנואים בארץ גרמניה ורומניה בדורנו זה. למען סתור את ההשקפה המוטעת הזאת דיה רק השקפה אחת שטחית על פני ההיסטוריה הערבית אשר לפני תקופת האסלאם. אם עם קטן השגיב בכחו הרוחני והמוסרי להפוך לב קבוץ מדיני גדול

של ערביאים לדתו ולאגודתו הלאומית, וליסד לו בכח המהפכה הזאת, — אשר אמנם נעשתה לא באנס ובעקיפים, כי אם בכח מוסרי ובחבלי אהבה —, ממלכה עברית בלב ארץ ערב בתימן המאושרת, כאשר הזכרנו למעלה, ומבלי אשר נמצאו או מתנגדים ומערערים להמפעל ההיסטורי הזה מצד הערביאים בני השבע השונאים את השעבוד וממשלת עריצים שנאה עזה כמות, — אות הוא כי לא היה בלב הערביאים כל מינא ומשטמה אליו. התיסדות ממלכה עברית אשר תחת הגלה התבוללו הערביאים ברצון חפשי בתוך היהודים להיות ללאום אחד היא מופת חותך, כי עוד לפני התיסדה נאחדו היהודים והערביאים יחד ברגש אחוה וידידות, וירגישו את עצמם בתור עצמים אחדים בגויה אחת, באחדות השפה והגזע. ההיסטוריה של האסלאם בתקופת ימי הוסדו מספרת לנו גם היא בתור עד ראיה, כי הרדיפות אשר נרדפו היהודים בערב בימי מחמד, אינן תוצאות פרי משטמת העם, כי אם הן תולדה מסוכבת משנאתו הפרטית של המוחקק הערבי אל היהודים, אשר ראה בהם כעין מעצור להפצת דתו בארץ ערב, ומהם יצאה כפעם בפעם מחאה נמרצה ומוסדת על מוסדי בינה על תורתו החדשה, אשר שאב ממקור תורת ישראל מבלי להבינה לאשורה. הדבר אשר קרה בעיר מדינה, כי בגלל אשר רבו מאד מקרי מות בקרב ילדי הערביאים בעת הולדם, בעוד אשר במושבות היהודים לא נראה הנגף, נדרו הערביאים נדר לגדל את בניהם אשר יולדו להם בדת משה, עד כי באמת נתרבו בין הערביאים במדינה אנשים שנתחנכו על ברכי היהדות (א) — הנהו גם הוא כראיה מוכחת, כי היה לב הערביאים טוב מאד ליהודים, ולולא זאת לא הקדישו האכות את בניהם לעם השנוא לו בלבם.

ומצד השני השפיעה גם הדת הנוצרית על הגיון לב בני ערב, ותעזור גם היא לחליפת הדעות אשר קמה בתוכם, אפס כי השפעתה לא נתיחדה על פי רוחה ונסיתה הפרטית, כי אם כנטיה המובילה אל האמונה באחדות האלהים בתמונתה הכללית.

(א) עיין ספר „מחמד“ להח' ברנפלד, הוצאת „תושיה“. פרק ה'.

ההשקפה על החיים המלאה רוח גבורה, הגיון עמוק, התאפקות ונזירות — אשר אחזו בה רבים מן הנוצרים הראשונים — לבכה גם את רבים מן הערביאים בעלי רוח ושכל, ובהתקרנם אל אלה הראשונים קבלו מהם גם איזו דעות נכונות. ידענו כי בתקופת הימים הנוגעת אל גבול תקופת האסלאם נמצאה בערב מפלגת אנשים אשר נפרדו מעל הדת האלילית בנשותם אחרי האמונה באחדות האל, והיא המפלגה הנודעת בשם „חניפים“. המלה „חניף“ איננה ערבית, ועל כן לא ידעו גם הערבים את פתרונה; באמת היא מלה ארמית, והוראתה בגר בדת, או יותר מדויק „לאמר „כפירה“, וכן כנו אותם הערביאים על שם כחשם בדת האלילית. אולם עם כל זה עוד לא באו החניפים לידי דת חיובית; הם לרגלי כפירתם בדת האלילית נשארו משוללי דת, ולבם הגה מחשבות, לבקש דת העולה בטובה ומשגבה על דתם אשר זנחו, ולסגל להם סדרי חיים טובים וישרים מחיי הערביאים המלאים ריבות ומדנים חמס ורצח. ויען כי החניפים עוד לא אחזו בשום דת חיובית, על כן רואים אנו בחייהם עם האמונה באחדות האלהים איזו ערבוביה של מנהגים לקוחים מדת היהודים והנוצרים גם יחד. החכם ולהויזן מחליט, כי רק הדעות מיסודי הדת הנוצרית אשר חדרו בקרב המפלגה הזאת היו כעין כח מניע לנחותה בנשיתה הדתית; וההשערה המוטעת הנוכחית הביאתה לידי שגגה עוד גדולה מזאת, לבאר על ידי השואת הכלים (החסרה אמנם יסוד הגיוני נכון) את המלה „חניף“, כי הוראתה „מתנחם ומתחרט“, ובוזה מצא יתד לתלות עליו את החלטתו כי מוצא המפלגה הוא מן הנוצרים, אשר נהגו בימים ההם לסגף את עצמם תמיד ולהתודות על עונם לפני האלהים; ולמען חזק את השערתו הוא מביא עוד השערות תמוכות על יסוד איזה ניבים בלתי מבוררים כל צרכם הנמצאים בספרי ערב הקדמונים, כמו נקראו החנפים לפנים בשם המורה כי נהגו מנהג הטבילה, ובכך הלא נוצרים גמורים הם. אולם לא על השערות רופפות כאלה נבנה בנין היסטורי. החכם קלוביוב בספרו „חיי מחמד“ מוכיח במופתים נאמנים, כי אמנם ידעו הערביאים את הדת הנוצרית לרגלי קרבתם עם בעלי בריתה, אפס כי לא יכלה להתקבל אצלם לרגלי

סבות פסיכולוגיות א). „ההתפעלות הנלהבה לאין חוק — אימר החכם הנז' — אשר התפעלו הערביאים מרגש האהבה והידידות, אמן רוחם להחובות המוטלות עליהם, רוח גבורה במלחמה וזביוס אסון, ותשוקה כבירה לעולל עלילות גבורה, — אלה הן התכונות החיוביות (מעלות ויתרונות) אשר להלאום הערבי, המעידות על תגבורת מחשבתו ורוחו הפנימי בקרבו על יתר כחותיו השכלים, או במלים אחרות, הצד הסוביקטיבי מכריע בקרבו את כל יתר מושגיו, ולעמת זאת בתוך יתר התכונות השליליות אשר נמצאו בטבע הערבי נחשבה גם המגרעת הזאת: קרת רוחו אל אמת אַבְּיקְטִיפִית, אשר להלאה מגבול עולמו הפנימי, אל אמת שיסודה במעשים ומקרים בעולם החיצוני. אם מצד אחד התקדם הלאום הערבי בהשכלתו והתפתחותו ויעביר את דתו האלילית, הנה מצד אחר לא היה מוכשר לקבל את הדת הנוצרית, וביחוד בתמונתו ההיא שהיתה מצויה אליו. התגברות פעולת ההגיון הסוביקטיבי וההתרגשות הנשגבה להרגיש עצמותו, הן אינן יכולות לדור יחד עם התשוקה לסגופים ולהנזר מן החיים, ולא עם התמדה אל היופי והתפארת הערוכים בטעם מלאכת מחשבת ונסוכים על פני עבודת הדת, גם לא עם החקירות העיוניות הדתיות, כאשר גם לא תתרועענה עם הכנעה ומשמעת אל מערכה מורכבת ומסובכת של חוקים וכללים רבים. כל הדברים המנויים פה כבר נקבעו בתחום הדת הנוצרית במאה הששית לספה"נ, ויכסו מעין המשקיף עליה השקפה שמחית את עצמותה הפנימית הסוביקטיפית, כלומר התאחדות הרוח של האיש המתרומם באמונתו עם האל המושיע המתגלם בתכונת האדם. היסוד העקרי אשר בדת הנוצרית, לאמר: התגשמות האלהים באדם והתרוממות רוח האדם אל משגב האלהות, היא היתה דעה מפשטת ונאצלת, אשר אי אפשר לה להיות נקלטת במושגו של הערבי". ובכן אפוא, אם הדת האלילית השפלה מאד בעיני הערבי המשכיל, אשר התקדמותו הרוחנית חוננתהו בהרגשה דקה לחוש את האמתות שבתוך הדת, לעמת זאת היתה הדת הנוצרית,

א) См. „Магометъ“, Изд. Павленкова.

המקולעת מעיונים ומושגים מרכבים, נעלה מהשגתו, וצעיף של מושגים אביקטיפים הנוגעים אל עקרי הדת ואל העבודה הדתית הוצצים בינו ובינה. הערביאים הבינו את הדת הנוצרית בתור אמונה באל יחיד כפי סגנונה המקובל בדת היהודים, רק כינתנה על ידי נביא אחר. בספר הקוראן אנחנו קוראים את פתגמי מחמד על דבר המחוקק הנוצרי, אשר מהם נראה כי השקפתו בזה היתה מלאה שגגות רבות הסותרות אשה רעותה, אם מאשר כי לא השיג את הדעה היסודית הרפודה באמונת הנוצרים, או כי שאב את ידיעותיו ממקור הכתות הנוצריות השונות אשר קמו בקרב הדת הנוצרית בתקופה הראשונה לימי הוסדה, שנחשבו בתוך הכנסיה לכופרים, מבלי לבחון כי יסודות אמונתן סותרים זה את זה. כה אמר מחמד באחת מנבואותיו בספר הקוראן:

„אחרי הנביאים שלחנו את מרים ואת ישוע, למען אשר ימלאו את דברי ספר תורת משה. אנחנו הפקדנו בידו את ספר אבן-גליון הטבוע בחתמת דת אמת, ועליו תהל האמונה את נגה זרחה. הספר הזה הוא לקח טוב לכל יראי אלהים, הוא ישכילם על דבר אמת” (קראן שורה ה).

„ישוע בן מרים הוא ציר שלוח מאת האלהים לבשר את דברו אל בני האדם” (קראן שורה ד).

מן הדברים האלה רואים אנחנו, כי בעיני מחמד ובני דורו נחשב המחוקק הנוצרי רק בתור נביא וציר שלוח מאת האלהים. הננו רואים אפוא, כי נמשך מחמד אחרי מפלגת היהודים המתנצרים (Ebioniten) אשר הכירו את ישוע הנוצרי רק לנביא ולמחוקק. אולם במקומות אחרים נאמר בספר הקראן, כי ישוע הנוצרי הוא רוח אלהים ונשמת אפו, ואף גם זאת, כי לא הומת בידי אדם, יען כי הנהו עצם רוחני מהעולם העליון ואיננו נכנס תחת גדר התמותה, כי אם עלה השמימה בעודנו חי, — דעה אשר אמנם השתררה במפלגה בקרב הידעונים (Gno-stiker). שתי הדעות האלה, הנובעות שתיהן יחד ממפלגות הכופרים שבקרב הכנסיה הנוצרית, דעות המתנגדות זו לזו, נקלטו יחד במחו של הנביא היודע דעת עליון אבל לא יושר הגיון, הלוקח חמר

לנבואתו מכל הבא בידו, מאפס כשרון להתאים את דעותיו יחד.

באמת הנה האמונה באחדות האלהים, אשר מצאה לה מקום גם בערב בקרב איזו מפנות העם, נולדה עוד על ברכי תקופה קדמוניה. הספורים הנזכרים בספרי הקדש על דבר אברהם ראש המאמינים נפוצו על ידי היהודים גם בקרב שבטי ערב, אשר יחש-אבות יקר בעיניהם מאד, עד כי הנהיגו ספרי יחש גם לסוסייהם קלי המרויץ, — וילבבו אותם עד מאד. הספורים האלה נתנו יד למבקשי דת אמת להאמין, כי האלהים אשר נגלה לאברהם נתן על ידו תורה שלמה להורות את בני האדם, והיא הדת המקורית לכל הדתות הבאות אחריה, אשר קראה בשם „דת אברהם“, הנזכרת כפעם בפעם בספר הקראן. כאשר הופיע מחמד בתור מחוקק לעמו, לא נועז גם הוא לאמר כי תורה חדשה הוא נותן לעמו, כי אם הוא בא בשם אלהים לבאר לפני עמו את תורת דת אברהם ולמסור אותה בעצם תומה לבני דורו. כי האמונה באל יחיד נמצאה תמיד במצב מקופל וגנוז על אדמת ערב — הוא דבר הנעלה מכל ספק. אם גם אין אנחנו נוטים להסכים לדברי איזה מן החכמים המשערים כי ספר איוב חבר בשפת ערבית ותרגם אחרי כן לעברית, וכאשר הגדנו כבר הננו רואים בו פרי הגיון לב חכמי ישראל כימי גלות בבל, בכל זאת הספר הזה הנהו עדות אל התנועה הרוחנית בתחומה של האמונה באחדות האלהים, אשר התחוללה אז על אדמת ערב. מחבר החזיון הזה בחר מקום נאות לערוך עליו את חזיונו הפלוסופי, את ארץ עוץ, אחד המחזות בערב הצפונית. גבורי החזיון, כמו אליפו התימני איוב וכדומה להם, הם שמות אנשים ערביאים; אות הוא כי דברי החזיון הזה, אשר תכנו חקירה על דבר מציאות אלהים והשגחתו על העולם, מתאימים מאד אל תכונת יושבי ערב בהתקופה ההיא, אשר שם התחוללה אז התנועה הרוחנית בדרך המובילה אל האמונה באחדות האלהים, ומפלגת החניפים כבר החלה להשתגשג בארץ, כפי הרגיל להיות עת תצמח דת חדשה בקרב איזה עם, כי מצד אחד מתחזקים הנוטים אחריה בדתם החדשה ונכונים גם לבא בעדה באש ובמים, ילעמתם ירבו גם המערערים עליה, לולא

וזאת לא בחר המחבר לערוך את המחזה על אדמת ערב, בקרב שבטי עמים המחזיקים בדת האלילית. מלבד זאת, כפי הנראה, קמו כפעם בפעם באיזה משבטי ערב נביאים אשר קראו אל העם בשם אל אחר ויחיד. בספר הקראן מזכיר מחמד את הנביא שאיב אשר נבא בשם אל אמת בקרב יושבי מדינה, את סלך נביא שבט התימודים, ואת כוד נביא בני אֶדית, ואת השבטים האלה מציג הנביא למופת לבני עמו, כי נכחדו כלם על דבר אשר לא שמעו בקול אללה ביד נביאיו. אולי יתעקש החוקר לתת גם את הדברים האלה לדברי אגדה, אף כי אין אנחנו רואים כל יסוד נכון לזאת, אבל לוא גם יהי כדבריו, הננו רואים בזה אות כי רעיון אחדות האלהים כבר נאחו בתור אורח על אדמת ערב; ברור בעינינו, כי כשם שאין אדם רואה בחלומו אלא מהרהורי לבו, כן אין אגדה נולדת בקרב כל עם אלא על אדות ענינים המענינים את לבו מאד.

כאשר הכתה האמונה באחדות האלהים שרש על אדמת ערב, עוד היתה עומדת ומחכה כי יבוא התור לה להתגלם בתמונת דת מעשית, ובאופן כזה תתכשר להיות מוצעת לפני העם. ההמר כבר הוכן, רק כי חסר חרש אמן לתת תכנית לבנין ולהקימו על תלו, — ואיש כזה היה מחמד. לפי ההשקפה אשר השתררה מעולם בקרב עמי בני שם, יודיע האלהים את רצונו רק על ידי איש הבינים, על ידי נביא, אשר הוא יהי למחוקק להודיע להעם את רצון האלהים ולהורותם את תורתו, בתתו לפניהם את חוקי האלהים ותורתו כתובים על מגלת ספר המקודשת מטעם האלהים ודתו. לספר כזה כבר יחלו החניפים, אשר ידעו את דת אברהם מצדה העיוני, ויחכו בכליון עינים לקראת תורתה המעשית. וכל כך גברה התשוקה בלב מפלגת החניפים להשיג את תורת דת אברהם כתובה על ספר, עד כי רבים מהם העתיקו משפת כשדים לערבית את מגלות ספרי הגניזה המיוחסות לאברהם, אשר התפשטו מאד בגלילות סוריה וארם נהרים, ואשר בלי ספק התיחסו אל ספרי הקדש אשר לאנשי הצאבה הנזכרים בספר הקראן. אפס כי ספרים כאלה, אשר נתחברו בארץ נבריה, לא התאימו אל רוח הערביאים, אל טעמם ואל

תנאי החיים הסובבים אותם, ומפני שלא הניחו את דעתם לא נתקבלו אצלם בתור ספרי דת. כל הרוחות המנשבות האלה אשר מעם בני נכר יצוק בהן, הן רק הקשו ואמצו את לב החניפים באמונתם, ותרבהנה בנפשם עזו לחכות עד אשר יופיע מחוקק אשר רוח בני עמם נוססה בו, לתת להם את ספר הדת, אשר אליו קוו מכבר.

כה גרמו סבות שונות פנימיות וחיזוניות לחולל תמורה עצומה בעולם הרעיון והמחשבה של הערביאים, תמורה אשר אמנם היתה כעין הכנה קודמת אל האסלאם המתעתד לבוא. אם אל כ"אללה" התרומם במושגי הערביאים למעלת עצם נשגב בעל הכונה רוחנית ויגיע למצב רם ונשא המגדיל את ערכו על פני כל האלילים של השבטים השונים, הנה זאת אומרת, כי התפתחותו של העם הפנימית הלכה בנטייה אחת עם ההשפעה אשר השפיעו הדתות האחרות מן החוץ. במצב כזה נתכבר אפוא הצרך הרוחני ליסוד דת חדשה, ואז הנה נשאר לפני העם רק לחכות להמועד הנכון. אי-אפשר היה לכל בעל דעת לקוות, כי עם חפשי בתכלית החפש, עם אשר איננו סובל כל מרות ואיננו יודע לסור אל משמעת כעם הערביאים, יקבל עליו איזו דת ומערכת חוקים אשר לא צמחו על אדמת מולדתו, ואשר אינם מסתגלים אל תנאי חייו, שהתיחדו בצורה מיוחדת, אשר אין כמוהם בכל העמים בעלי התרבות; נחוצה היתה התפתחות דתית הבאה מבפנים, ורק היא הנכונה והמוכשרת להצמיח ולשאת פרי, אשר בו ימצא העם את כלכלתו הדתית הרוחנית.

צעף תעלומה פרוש על פני ראשית מולדת מרבית הדתות. לא כן האסלאם, הוא גלוי וידוע לנו מרגע הולדו בכל דיוקן ובכל פרטיו. השאלה האחת קשת הפתרון אשר נמצא בהאסלאם, היא מתיחסת רק אל תכונתו הפסיכולוגית. לפנינו מחזה נפלא אשר אמנם עלינו לבאר את סבתו; דת חדשה משתגשגת ועולה לפנינו, ואך הופיעה שטפה במרוצתה כאשר ימהר הברק במעופו, ותתפשט על פני ארצות רבות, והתפשטותה עוד לא חדלה גם היום, ועם זה הן מחוקקה היה איש הרחוק מגאון רוח וכשרונות מזהירים, איש אשר לא התחזק בדעותיו ויהי נכון לפשר אותן

עם רצון איש ואיש, ואשר לא נסוג אחור מכל פשע ומעל, אם גם נורא ואיום, רק למען השיג את מטרתו. איך זה יתכן הדבר, כי דת, אשר תסכון להיות לסגולה לעמים רבים ולעבור בנחלה מדור אל דור לארך ימים, תתכונן על ידי איש עריץ, ובאמצעים מלאי זדון ועריצות? אך זאת היא שאלה גדולה אשר תתעורר בקרבנו למראה הדת הזאת. אולם החמר לפתרון השאלה הוא נתון תחת ידינו. אין כל ספק כי ספר הקראן הוא פרי הגיון לב מחמד; אפס כי פרקי הספר אינם מסודרים באופן המתאים לסדר הזמן שנתחברו בו, ולו נאמר לקרוא אותם בסדר ההוא כפי שהם לפנינו, לא נמצא בהם את האמת ההיסטורית אשר אנחנו מבקשים; אולם אם נסדר אותם על פי התכנית אשר ישימו לפנינו החוקרים והמלומדים, כלומר בסדר היסטורי נכון, אז יביעו לנו בשפה ברורה את השתלשלות מומת לב מחמד ותולדות הלך רוחו ומחשבותיו. אחרי חתימת הקראן הופיעו עוד מסרות שנמסרו מדור לדור בעל פה כעין מלואים לספר הדת הכתוב. מאלה האחרונות אשר מספרן רב מאד, הצליחה ביד חוקרנו לברור את אלה אשר ערכן רב מאד להפיץ אור על הענינים הצריכים באור. בארח כזה נקל מאד להפריד את המסרות העתיקות ליסודותיהן, את היסוד ההיסטורי לבד, ומאמרי אגדה לבד, ואז תגלה השתלשלות תורת האסלאם לעין השמש.

טחמד. ימי עלומיו. מחמד נולד בשנת 570 לספה"ג לאביו עבד-אללה ממשפחת חשים, נצר משבט בני קבישה במכה, אחר משבטי הערביאים האדירים, אשר התעסק בסחר עובון הארץ לארצות סוריה ע"י שיירות נושאות מרכלת מארץ לארץ. בידי בני קרישה הפקדה גם משמרת הקדש בהיכל הקעבה, אשר נחשב למרכז דתי לכל ארץ ערב. הנה כי כן נועד טחמד מרגע הולדו להאחו במקום מרכז הדת אשר לבני עמו. אביו מת בעת אשר אמו הרתה ללדת אותו, והוא נולד כששה ירחים אחרי מות אביו. במלאת לו שש שנים נתינתם גם מאמו, ובהיותו יהום נעזב באין אב ואם, חמלו עליו בני משפחתו ויגדלוהו בכיתם, אפס כי משפחתו כן מצד אביו וכן מצד אמו היתה דלה ועניה. למען מצוא את מחיתו אָלץ טחמד בימי נעוריו

לרעות את צאן בני מכה. עבודת מרעה צאן, אשר כידוע היא מסוגלת להשקיע את בעליה בהגיון לב ועבודת המחשבה, פעלה בנמיתה הזאת גם על רוח הנער. כאשר גדל מחמד ויהי לאיש, השיג משמרת פקודה בבית אשה אלמנה עשירה ושמה חריג'ה; משמרת פקודה העמיסה עליו את העבודה ללכת עם ארחת הנוסעים המובילים את סחורת גברתו לארצות סוריה ויהודה, מקום שם ראתה עינו את המקומות הקדושים הנודעים לשם בתולדות עם ישראל, ואולי גם התודע אל היהודים והנוצרים היושבים שם ויתקרב אליהם. במלאת לו עשרים וחמש שנים בא במסרת ברית הנישואים עם גברתו חריג'ה, אם כי היתה בכירה מזמנו לימים בכדי חמש עשרה שנים. מחמד וחריג'ה, בהיותם קשורים יחד בחבלי אהבה, חיו חי אשר וענג, וגם בנים ילדו להם. כפי אשר תארוהו סופרי בני דורו היה מחמד איש בעל קומה בנונית, יפה תואר, פניו הפיקו חמדה ונעם, והליכותיו עם אנשים באהבה וחקן; כשרונות רוחו נראו בכל הליכותיו במסחרו ומשלח ידו. כשנים אחדות אחרי בואו בכרית הנישואים עברה רוח אחרת על מחמד, אשר נשאתהו אל עולם המחשבה וההגיון. אז החל להשקיע את עצמו כפעם בפעם במחשבותיו ולשית לבו לחקרי אמונה ודת. כפי הנראה התרועע אז עם איזה אנשים מן החניפים הנזכרים למעלה, אשר אמנם עוד לא יסדו להם מפלגה מסוימת ומסומנת בנבולותיה, ורק זאת היתה כל אגודתם, כי שאפו כלם יחד אל מטרה אחת משותפת, ויבקשו דת אשר העצור כח להספיק להם את צרכיהם הרוחניים. הדת אשר לבכה אותם היא האמונה באחדות האלהים המוחלטת, הכנעה ועבודה להאל היחיד אלהי אברהם, מבלי לקבל עליהם את תורת ישראל המרוממת ומנשאת למעלה את הלאום העברי, ולא גם את הדת הנוצרית, ששם נתן הבן המושיע כמושנה לאלהים. עיקר דתם לפי מושגם היא המשמעת וההכנעה לפני האל היחיד והמיוחד. הוראת מלת „אסלאם” — התמכרות ומסירה מוחלטת בלב ונפש אל איזה דבר, ו„מושלם” — איש אשר התמכר אל האמונה באל אחד, יתארו נא אותו כפי שיתארוהו, אם ברמות אלהי ישראל, ואם ברמות אלהי הנוצרים, או גם לא זה ולא זה,

כי אם ברמות אל מתואר באופן שלישי. החניפים האמינו גם ביום המשפט הגדול לכל בשר הנועד להיות באחרית הימים. תוצאות אמונתם היו כי נזרו מן החיים ויחיו חיי בדירות.

רשמי לב והתרגשות דתית. עתה הגיעה למחמד תקופת ההתרגשות ועיון דתי. בתקופה הזאת בימי חייו החל מחמד להתבודד, בהתרחקו למקומות שוכמים מאין יושב, למען השקיע את עצמו בעיוניו ולהעמיק במחשבותיו. אולם מה הוא הצייר אשר עליו סבו מחשבותיו, — את זאת אנחנו מכירים מכל עלילותיו ומאמריו אשר הופיעו בהעת הקרובה. אמנם מה רב הנגוד וההפך בין האמונה באל יחיד כפי אשר הבינו אותה החניפים, ובין הדת האלילית השוררת בערב, אשר הצטמצמה בנקודתה המרכזית בעיר „מכה“, ואשר בה נקשר מחמד על פי מולדתו, — היא ופסיליה, ועבודתה הדתית אשר אין לה שחר, וקשרי ברית המסחר התלולים בה; לו יעמדו כל בעלי בריתה לפני כסא אלהי המשפט, הה, מה נורא יום המשפט ההוא! רעיונות כאלה נקרו את לב מחמד. כעבור שנים אחדות נצמד מחמד אל תורת החניפים ויבחר בארחות חייהם.

על פי תכונת נפשו נחשב מחמד אל מפלגת האנשים, אשר הודות לדרך נפשם המוכשרת להתרגש ולקבל רשמים עמוקים מכל רעיון ודעה הרצויה לה, הם נכונים למסור את עצמם בירי אלהים, להכנע מפני רצונו ולסור אל משמעתו בלי כל מומה וחשבון. איזו הכרה פנימית מלאה את לבו, כאלו הרגיש את עוון יד אלהים הנמויה בתבל, וכמו יחוש את רוח האלהים וכבודו המרחפים לנגד עיניו, והכרתו הפנימית הוכיחהו לדעת את האחריות הגדולה המוטלת עליו לפני אלהים בעד כל מפעליו בגבול חיי המעשה, והחזיונות הנוראים הנלוים עליהם. אמנם הננו מוצאים את עצמנו מחויבים להראות על עוד ענין אחד, אשר הסכן הסכינו כל סופרי תולדות העתים לחשבו להסכה הגורמת בנבואת מחמד: כח נעלם אשר המריץ אותו להתנבאות ולהופיע בתור מיסר דת חדשה, בלי כל חפץ וכונה מצדו. הוא היה מחונן מאת הטבע בנפש חזוה חזיונות, נפש בעלת תכונה מיוחדת ומסוגלת לנבואה; כל התעוררות רוחנית אשר התעוררה בקרבו

הסבה בנפשו הנודה כבירה וסערת נפש גדולה, והנועה פסיכולוגית כזאת (יקראו נא אותה בשם חלי אפילפסיה או בשם היסטרירה) המריצה אותה לראות הזיונות מרוטים, ולהאמין באמת ותמים כי הופיעו אליו אלהי מרום, או מלאכיו המדברים בשמו, ושימו בפיו את המשא אשר נשא הוא אחרי כן בשם אלהים. ובכן הנה בכל דברי נבואתו הרגיש מחמד את עצמו לנביא אמת, ובכל שקריו ופחזותו לא התכוון להתעות, כי אם באמת היה נתעה מתקף מחלת נפשו אשר קננה בקרבו; הוא לא היה רטאי, כי אם מרוטה, וביחוד הננו יכולים להחליט כזאת ביחס אל תחלת נבואתו וחזיונותיו הראשונים. התנועה הדתית החדשה אשר קמה בערב רכשה לה בעל ברית חדש, איש אשר אמן את כל כחות נפשו בגבורה נפלאה, למען הגין על התורה החדשה, איש בעל כשרון נמרץ לחשוף את רגשות נפשו בכח אדיר, אשר לא ישוב מפני כל.

התגלות האלהים. בעת אשר החל מחמד להביע את מחשבותיו, אשר קננו במחו זה כבר, ולפרסמן בעולם, כבר מלאו לו ארבעים שנה. הדבר קרה לרגלי מחזה אלהים, אשר נגלה לו פתאם. בעת נומו שנתו על הר חירה, אשר נקרה שם לרגלי נודדיו בלילה (בכל עת היות מחמד הפוש ברוב שרעפיו לא ידע מנוח, ויהי נודד במקומות שוממים), הופיע אליו מלאך אלהים, אשר גלל לפניו מגלת ספר, ויצוהו לקרוא את הכתוב בה, אם כי כפי הנודע לא ידע מחמד קרוא וכתוב. הדבר קרה בירח במדן שנת 610 לספה"נ. לפי דברי המסרה, אשר השתמרת בקרב קהל המושלימים, ואשר נתקימה גם במקצת ע"י הקראן, ספר מחמד את פרטי המקרה כדברים האלה:

„פתאם הרגשתי בשנתי, כי איזה מלאך קרב אלי ויאמר: קרא! אולם אנכי עניתיו: לא אקרא. המלאך לחץ אותי בחוקה, עד כי האמנתי כי בא קצי, וישנה את דבריו: קרא! וכאשר גם בפעם הזאת מאנתי למלאות את מצותו לחץ אותי שנית, ואשמע את הדברים: קרא! בשם הארון אלהיך, היוצר כל, — הוא יצר את האדם מנמפי דם. קרא! האלהים הוא אל רחום וחנון, הוא יורה לאדם דעה בכתב ועמ סופר, את אשר לא ידע לפניו. אמנם

אך תעה יתעה האדם בחשבו כי רוחו ונפשו לו הם; הכל ישובו אל האלהים. (קראן שורה צ"ו. 1—5). כהתמי להקשיב זאת סר המחזה מעלי ואתעורר משנתי, וארגיש בנפשי כי הדברים האלה חרותים על לוח לבי".

כל בני האדם, — אם גם ידמו בלבם, כאשר דמו הערביאים, כי בכחם ועצם ידם יעשו להם חיל מכלי להצטרך לעזרת זולתם, יהי מי שיהיה, — כלם נכונים לעמוד למשפט לפני האלהים, לתת לפניו חשבון בעד כל מעבדיהם; — זאת היא התורה אשר הורה מחמד בראשית תקופת ימי נבואתו לבני עמו. את החזון הזה גלה לו אלהים, בחפצו להוריד ארצה פתשגן (Copie) כתב הרשום בספר אלהים, "אם הספרים" המונח למשמרת בידי אל בשמים, ואשר ממנו נעתקו כל דברי החזון אשר נגלו מאת האלהים ארצה, כן אל נביאי ישראל, וכן אל המחוקק הנוצרי, וכן גם חזון הנבואה אשר נגלתה אל מחמד. בדברי חזון כאלה החל מחמד לנבא אל בני עמו בשם אלהים. בתחלה בהתגלות מלאך אלהים אל מחמד אחותו זועה, עד כי דמה בלבו כי רוח רעה טבעתה, או כי שרי שחת מהעללים בו; ואשר הוסיף עוד למרר את רוח מחמד, כי חדלו מחוות אלהים להראות עוד אליו במשך שתיים או שלש שנים. אך כעבור העת ההיא נגלה המחזה אליו שנית, וישמע את הקול מדבר אליו: "הלוך והוהרת! ריטם את אלהיך; טהר את שמלותיך, המנע מכל דבר הועבה; אל התן למדת הרחמים להתגבר, וחכה לאלהיך". עתה החל חזון הנבואה לפעם אותו לעתים קרובות, עד כי הרגיש מחמד על הכרתו הפנימית כי אמנם נקרא מאת האלהים להיות לנביא ולדבר בשמו אל בני עמו. הכרתו הפנימית הזאת לא רפתה עוד ממנו מהיום ההוא והלאה, ולא חדל עוד להאמין בהמלאכות הרומטה אשר הושמה עליו ממרומים. אין כל הפונה, כי מחמד בעצמו האמין בלב תמים, כי טראות הנבואה אשר נגלו אליו בתחלה לא נולדו ברוח דמיונו, כי אם הופיעו אליו מן החוץ, וכי האמין שכל דברי נבואתו שופעים אליו מן העולם העליון, מכח נשגב אשר אפסה יכלתו לסרב ולהתנגד לו. לא כן היתה בתחלה השקפת בני דורו עליו. ככל הנביאים נחשב מחמד למשוגע,

לאיש הרוח, כלומר איש שרוח רעה שוכנת בקרבו, או שד נכנס בו. בכל חוס לבו המתרגש התמרמר מחמד על שמועות ועלילות כאלה, אם כי בתחלה האמין גם הוא בעצמו בהן. מחזות הנבואה אשר נגלו אליו בעת המאוחרת אמנם היו בעלי תכונה אחרת: או התראה כחמד בתור נביא, אשר הנבואה נתנה בידו כמלאכה מחשבת, בתור אומנות, והוא כמו מחונן בכשרון להתנבאות בכל עת ומקרה כפי רצונו, — דבר המעטה צללי חשד על הנביא בשרירות לב ותרמית. לא כן מחזות נבואתו הראשונים: הם באמת נכבדים בערכם מאד; הם התפרצו מעקת תנועה רוחנית פנימית; הם כלי מבטא של איוו דעה נאצלת, של איזה רעיון סוער ונובע ממעמקי הלב, מבלי לבקש כל הנאה ותועלת פרטית.

תורתו ומנא מיו. בראשונה הטיף מלים לבשר את האמת החדשה אשר נגלתה לו רק בחוג קרוביו ומיודעיו. אבל האמת אשר שקד עליה לפרסמה ברבים איננה חדשה, כי אם עתיקה לימים. הוא קרא בשם „דת אברהם“, תורה הכתובה — לפי דבריו — בספר הגדול ההוא, אשר פרקים אחדים ממנו נפלו לסנה, גם ליהודים גם לנוצרים, ומעולם לא עלה על לבו הרעיון ליסד דת חדשה. הוא דרש מאת בני משפחתו, מרעיו קרוביו ומיודעיו, להכנע לפני „אללה“, אל עליון ושופט צדק, אשר לפני כסא משפטו יעמדו כלם בטהרה; עליהם החובה לזנוח את הדת האלילית עם כל גלוליה ותועבותיה, להטהר מכל מום ומגרעת, להתחנך בחיי דת ישרה, להרגיל את עצמם לשפוך את נפשם בתפלה לפני אלהים, לגמול צדקה וחסד לכל עני ויודע מחסור, מבלי לקוות להפיק מארח צדקתם גמול ומשכרת, ולהראפק מכל מותר וחמדת החיים. ובין כה וכה והפרקים החדשים אשר נוספו בספר נבואתו המריצו אותו לבשר את דתו החדשה נגד כל העם, ויעש כן. אך יושבי מכה שחקו לענו לו, ואין איש שם לב לדבריו. מרי אנשי מכה המסרבים וערלת לבם מהקשיב אל תורתו, נסכו בתוכחת הנביא נטפי רעל, ומני אז נתכה תוכחתו בזעם וחרון אף, תחת אשר עד כה היו דבריו נשמעים בנחת ונעים; עתה מתמרמר הנביא על הדת האלילית.

מנכל את כבודה בחמת רוח ובדברים עוקצים, אשר העירו עליו בלב העם משטמה וכעס. ובני מכה הקשיבו או מפיו כי הדת, אשר בעד קדושהה וכבוד הפארתה נאספים כל שבטי ערב סביב היכל הקעבה, ואשר בלעדה נשבת סחר מכה, עזבונה ועשרה, — הדת הזאת היא לא רק אפס ותהו, כי אם גם תועבת „אללה“, הנכון להנקם ולעשות שפמים גדולים בכל המחויקים בה; וכי אבות כל בעלי הדת הזאת מתגוללים בשאול תחתיה, ושם הם נענשים ונענים כגמול עונם. מנאמים קשים כאלה מסכו נמפי רעל בלב אנשי מכה, אשר לרגלי השתמר הדת האלילית, שבחרה לה את מכה עירם ליסוד בה מרכז דתי לכל העם, עשו להם חיל במצבם האיִקונומי, ולא יכלו עוד נשוא. אז נקראו מטעם ראשי עיר מכה כל אוהבי מחמד ורעיו, כי יטו את לבו לשכך את שנעונו ולבלום את שפתיו. אך לשוא; מחמד לא ידע כל מעצור לרוחו. בני חשים, משפחת מולדת מחמד, אם אמנם לא האמינו גם הם בדבריו, בכל זאת הגינו עליו, כפי אשר דרשו כזאת מידם חוקי קרבת המשפחה.

הרדיפות. ככל הנביאים נשא ויסכול גם מחמד חמת מרדפים שונאיו בנפש. כל שומעיו הלעיגו עליו, חרשו עליו דעה, הפכו את דבריו ויטפלו עליהם טיח הפל. ומצד השני הנה הוא מוצא נחומים ברוחו על כל הרעה הבאה עליו; הוא נדכא ומשפל, אך ממרומים יערה עליו רוח עזו לעודדו ולאמצו. בצפיתו יצפה, כי אויביו כלם יכלו יאבדו, אך חפצו הנמרץ, יסד דתו החדשה, בידו יצלח; עוד יבוא יום, ומכל קצות הארץ ינהרו אליו המוני עם לקחת תורה מפיו. אפס כי בהשנות הרדיפות פעמים רבות, תפעלנה הן את פעולתן עליו לשנות את רוחו וחפצו, ואף גם נסה ינסה פעם להסוג צעד אחד אחורנית ולותר על דעתו לחפץ הדת האלילית. בשפלות דעתו זאת הוא מתפשר עם הדת האלילית, לפנות מקום בקרב האסלאם גם לשלש בנות „אללה“, להאלילות: אֵלֶּלֶת, עֵזָה וּמִנָּה, בתור יצורי בינים בין האלהים והאדם, והן כמלאכי שלום המעוררים רחמים על האדם לפני האלהים. מחמד התפשר עם הרעיון הזה ויתניב לפני הקעבה בקהל עם ויקרא את הקריאה הנזכרת בספר הקראן:

„החקרתם אם השכלתם לדעת דבר נכון על דבר האלילות? אללה, עווה ומנת? האלילות האלה הן הנן צפרי שמים, ועליהן אמנם אנחנו נשענים, כי המלצנה עלינו לפני אלהי מרום.“ (קראן שורה נ"ג).

הדבר יצא מפי מחמד ויושבי מכה צהלו מששון. וככלותו את מנאמו קרא מחמד: „ובכן כרעו והשתחוו לאללה ועבדוהו בלב שלם!“ כל הנאספים כרעו על ברכיהם ויברכו את שם „אללה“. ויאתו להכיר גם את מחמד לנביא.

ואם אמנם לב מחמד לא הכה אותו על דבר פגמו פגיטה גדולה באמונת אחרות האלהים המוחלטת, אבל מאד רבתה עליו התלונה מצד בעלי ברית דתו, אשר התמכרו באמת אל האסלאם ויהיו מושלימים יותר מהנביא עצמו, ועל כן התרעמו עליו כי עברה עליו הרוח פתאום להכיר טעוה את הדת האלילית. למרות התנצלותו הכוזבה, כי כן נצטוה נמרומים, נאנס מחמד להכריז בפומבי לפני היכל הקעבה כי שב מדעתו, יען כי המלאך גבריאל הוכיח את דרכו על פניו, על דבר נשאו פנים לעבודת אלילים.

„השמתם לבכם להקר על דבר האלילות אללה עווה ומנאת? היתכן הדבר, כי בעוד אשר צאצאיכם הם בניס זכרים יולדו לאלהים רק בנות? לא טובה היא הנחלה אשר נתתם לאלהים.“ כה היה מחמד לעתים הפכפך בדרכו, ולפעמים לא נער כפיו גם טתמוך בתרמית (*). הנסיון הקטן הזה הורה את הנביא לדעת כי לא תסכון לו דרך פשרה, פן יפוצו מעליו גם בעלי בריתו. בגלל רפיון רוחו וקלות דעתו בצעדו האוילי הזה עוד הורע מצב הנביא, כי התחזקו בני עירו לרדפהו בועמם עוד יתר הרבה מבתחלה. ולרגלי הרדיפות אשר התגברו אז נדרו כמאה

(*) בהיות כי ברור הדבר, כי הפשרה הזאת נעשתה כחשבון ומזומה להפיק ממנה איוו תועלת, הנה נוכל לסגל לנו מושג נכון, איך ידע מחמד להליט את חזון נבואתו בתמונה חיצונית המתאימה אל מטרותו, ואיך קבלו נבואותיו אחרי הזפייען צבע וגון מזור, אשר למרות כל מלאכת המוושבת של מחבריהן לא יכלו להסתיר את הערמה אשר תחתיהן.

איש בעלי ברית מחמד להסתר מחמת המצוק בארץ כוש; בראש הארחה עמד אַסְמֶן חתן הנביא, אשר יצא כגולה הוא ואשתו יחד. ואם אמנם דרשו בני מכה טאת מלך אַבִּיסִינְיָה להסגיר בידם את הפלטים האלה, אבל מלך כוש אשר שמח מאד על פלגות הדעות והריבות והטרדנים אשר צמחו בארץ ערב, אשר מאז טעולם היו עיני מלכי כוש לטושות עליה, השיב את פניהם ריקם.

לעמת קלות הדעת ורפיון הרוח אשר הראה מחמד בנוגע אל האמצעים אשר בחר להגיע אל מטרתו, הנה הוא נראה לעינינו אמיץ לב ובעל רוח גבורה בכל עת אשר הדבר נוגע אל עיקר הדבר אשר אליו הוא שואף. הוא נושא את דגלו ברוח אמונים מבלי לכגור בו גם בהתגבר עליו מצוקתו עד הנכול הקיצוני ועד לחרף נפש. את זאת הננו רואים מדבריו אל דודו אבו־טליב. בני מכה, בחפצם לגזול מיד מחמד את משענתו האחרונה, פנו אל דודו אבו־טליב אשר היה לו למשען עד כה, וירדשו ממנו בחזקה כי יוכיח את בן אחיו לשוב מדרכו, ואם אין יהיו אנוסים להשתמש נגדו באמצעים קשים למרות רוח דודו טגיניו. ועל דברי אבו־טליב אשר הוכיחו על קשי ערפו ענה מחמד לאמר: „לוא נתנו לי בני קרישה את השמש ביד ימיני ואת הירח בידי השמאלית, למען אשר אונח את המלאכות אשר הושמה עלי מרם יעורני האלהים להתעמר בעטרת הנצחון, או בי תכחד נפשי בעד קדושתה, — חי נפשי כי לא אעזבנה!“ „דבר בני כאשר עם לבבך — ענה דודו הנלכב מבענה פיו — גם אנכי, חי נפשי, לא אעזבך נצח!“ —

בני מכה הוסיפו שנאו את מחמד, ויהנכלו גם להמיתו. ומעבר השני הנה נהפך קול הנביא לזרם חמה שפוכה, זרם עכור וזנרפש מלא אלה ומארה, נאצות וגרופים, מעת אשר נוכח לדעת כי סוגה דרכו לפניו מבלי יכלת ללכת לפנים וגם לא לסגת אחרנית. מעולם לא היו מצרי שאל ומצוקותיה מתוארים בסגנון נמרץ ובתמונות מבהילות כאשר תארם הנביא בתקופת העת ההיא. דמנו יקפא בעורקינו עת נקרא את הוכחת הנביא אל בני עירו המכחשים באלהים, בתארו לפניהם את חבלי הגיהנם בכל תמונות זועה מכל צדריהם; נפשנו תַעֲזָה משמוע דברי מחמד

בהגידו מראש את סגנון הקריאה אשר יקראו מלאכי חבלה אל אנשי מכה לבוא איש איש על מקומו אשר נפנה למענו בניהנם בקרב לכה איש מהלקחת. פה נפרת איבה פרטית מהלקחת נוספת על שלהבת קנאת דת והיו יחד למוקד נורא. אם אש קנאת דת איננה נאוה גם בפני עצמה למחוקק, אשר חובתו לחבב את האמת על העם בדברי אהבה וחקן, בדברי נגידים המרוממים את הנפש, מה מכוונת שלהבת שנאה פרטית, אש הבאה מן ההדיוט! הנביא לקח דורות שלמים מתולדות ימי העם העברי, אשר כבני מכה כחשו באלהים ולא שמעו בקול נביאיו, כמו בימי משה ונח, ועל כן נענשו קשה וגם נמקו בעונם ויבחדו לנצח, ואותם הציג הנביא למשל ולמופת לבני דורו אנשי המרי. אפס כי כל דברי תוכחהו, כל האמים אשר הלך עליהם והמוראים אשר שנה לנגדם לא פעלו עד מה על לב אנשי מכה; בלבם עוד לא נתבססה האמונה הנכונה בתקומת הנפש אחרי מות הגויה, ועל כן נבצרה מהם להאמין כי שוב תשוב הגויה לתחיה חדשה, וילעיגו בדברי מחמד. הנביא חתר במרחבי ההיסטוריה כפי אשר הרשתהו ידיעהו הדלה והרוזה בחכמה וספרות, וימצא קוים מקבילים גם אל רוח השפק המפעמת בלבות בני דורו, ובכחם הוא מראה לרעת את האחרית הרעה הצפויה לכל אלה, אשר השפק מצא קן בלבם.

בקראנו את ספר הקראן הננו מתארים לנו את מחמד בדמות קנאי נלהב, אשר יעורר בקרבנו רגש אי-נעים. הוא התמכר אל דתו החדשה בכל נפשו ומארו, וכל האמצעים, אשר אולי כשהם לעצמם היו נתעבים גם בעיניו, נחשבו לו כקדושים, אם יובילו באיזה צד אל המטרה הקדושה בעיניו הכלית קדש. האסלאם היה בעיניו הסגולה היקרה מכל סגולות חלד, עד כי כל תועבה ועריצות, כל מרמה ושקר, וגם תהום מלא דמעות עשוקים אַמללים ורבבות נחלי דמי בני אדם נרצחים, — כל אלה לא יכלו להפריד בינו ובין האסלאם משא נפשו. ומצד השני הנה כל המהבונן אל סתרי לבו יכיר כרגע מאווי לב סוערים בכח גדול, עד כי לא יעצור בעליהם כח לעצור בעדם, והם מהמלאים ע"י עריצות ואכזריות, אשר לא התנה כבוד והוד לאיש הבא לעמוד בראש

עמו בתור מחוקק. אולם הוא הצטיין גם במעלות וסגולות אשר הפארת הן לבעליהן. כל בני בריתו אשר התהלכו בחברתו דבקו אחריו בלב ונפש ויאהבוהו מאד. מחמד היה ערבי מבטן ומלדה, ובו ההנלמו המציה כל התכונות המסוגלות להערביאים, הרעות והטובות יחד. במדה אשר מעבר מאחד לא קמנה בעיניו כל עריצות ואכזריות למען הדרך את אויביו תחתם, בה במדה היה נאמן רוח ושומר ברית וחסד לאוהביו ההולכים בדרכיו, וכל קרבן לא גדל בעיניו לגמול טוב לבעלי בריתו, ועל כן הננו רואים כי לא רדף אחרי הבצע, וכל השלל והמלקח אשר לקח במלחמה חלק בין בעלי מפלגתו, והוא הסתפק במועט. כן גם ידענו כי בהיותו במכה פור הון רב לפדות את העבדים, אשר נכנסו בברית דתו, מידי בעליהם. גם בזאת הצטיין מחמד, בשומו לו את מדת ההסתפקות לקו בדרכי חייו. כל אלה משבו אחריו בחבלי אהבה את לב כל בעלי בריתו, ויהיו נכונים לסבול למענו כל עמל וחלאה. כה הננו רואים את דרכו, בהתו הרשיון להעבדים אשר באו בברית דתו, ואשר על כן נרדפו על צואריהם מאת אדוניהם שונאי האסלאם, — לזנוח את הדת ההרשה ולהפר אתה את בריתם, רק למען ינוח להם. מחמד ידע את תכונת נפש הערביאים אוהבי החפש, ועל כן היה נוטה לעשות להם הנחות דתיות ולבלי שעבר את החיים אל הדת שעבוד קשה. הרבקות העצומה אשר דבקו בו בני מפלגתו, רגשי אהבתם והתמכרם אחריו בכל נפשם ומאדם, הם לנו לאות כי אמנם היה נפש הנביא מצוינת בדרך ועדנה המתאמת אל מעם הערביאים ומושגיהם במקצע הזה. ואם אמנם החלוצים הראשונים, אשר באו לחסות בצל האסלאם חשבו באמת ובתמים את מחמד לנביא ולציר שלוח מאת אלהים לתת בשמו להערביאים הורה וחוקים, ואמתות נבואתו ולקחו לא נכנסה בעיניהם תחה גדר הספק; אבל לולא הקסם השפוף על תכונת מחמד למשוך אחריו את לב כל יודעיו, בודאי לא השיג תוצאות מזהירות כאלה.

הטסות. חפצו לעזוב את מכה. חרף כל זה היה מצבו ברע מאד, ויהי נכון להתמוטט בכל עת. אשתו

הראשונה חריג'ה, אשר אהבה עד מאד, מתה; או מת גם דודו אבו־מליב, אשר היה לו למגן ויחסהו בצל כנפיו המיד. ובראות מחמד, כי תורתו לא עשתה חיל במכה, וגם אפסה כל תקוה ליחל כי הצעד שם צעד גדול קדימה גם בימים הבאים, עלה הרעיון על לבו להעתיק את מקום מטעה לעיר אחרת. המסה הראשונה אשר נסה בדרכו זה לא הצליחה בידו. מעיר טאיף, אשר שם בקש מפלט ויאמר להשיג רשיון להמייף את לקחו, גרשוהו בחרפה, ויסיתו בו את נערי העיר לעפר בעפר ולרגמהו באבנים, עד כי נלחץ לשוב למכה בלב דוי ומלא יגון. במקרה נודע למחמד כי עוד תקוה נשקפת לו להשיג את מטרתו בפנה אחת נרחבה בארץ ערב. בין הבאים אל היריד הגדול, אשר נערך במכה בחג השנה, נמצאו גם אנשים אשר באו מעיר מדינה, היא יתריב, לחוג את החג הגדול. מחמד התודע אל האנשים האלה, אשר הביעו לו רגשי כבוד ויקר, ומפיהם נוכח לדעת כי אמנם תורת פיו איננה מזוהה להם, וכי יודעים הם לכבד אותה כערכה. בקרב יושבי עיר מדינה התפשטו זה מכבר הדעות שהשתררו בקרב היהדות, ועל כן קוה הנביא למצוא שם קרקע פוריה לדתו החדשה הבנויה גם היא על יסודות לקוחים מתורת ישראל; גם החלט מחלימים, כי הערביאים תושבי מדינה אשר הקשיבו תמיד מפי היהודים את התקוה ליום בוא המשיח לגאול את בני עמם השועת עולמים, דמו בלבם כי יסכון להם מאד להקדים ולכרות ברית שלום עם המשיח מרם עוד יתודע אל היהודים, למען אשר יהי המשיח לסגולה להעם הערבי: האנשים האלה האמינו בתומת לב המסוגלת לבני הטבע, אשר אמנם יוכל היות כי מחמד, אשר כל נבואותיו מקבילות אל היעודים השגורים על שפתי בני עם הספר, הוא המשיח המקוה. הרעיון אשר העלה או מחמד על לבו, להעתיק את מקום מערכות פעולתו לעיר מדינה, אמנם יצא לפעלו, אבל רק אחרי הכנות רבות וזהירות נמרצה. אגודת המושלימים הקטנה, אשר נוסדה במדינה עד מהרה, ואשר חכתה לקראת בוא הנביא, שקדה להפיץ את לקחו במשך שנה תמימה, ודכריה אמנם עשו פרי, ומיום ליום נוספו על בעלי ברית הנביא חברים חדשים. הגרים החדשים אשר נוספו על האסלאם נשבעו

בכל הקדוש והיקר להם: לבלי עבוד אלהים אחרים מבלעדי „אללה“, לבלי עשוק כל איש, לבלי נאוף ולבלי רצוח נפש עולליהם (הערביאים נהגו לקבור חיים בארץ את ילדיהם החולים או בעלי המום ביום הולדם, וכיחוד הסכינו רבים מהם לקבור חיים את הבנות הנולדות להם), לבלי לכת רכיל, לבלי לשאת שמע שוא, ולסור אל משמעת הנביא ולעשות ככל התורה אשר יורם, — אלה הם התקונים והתורה המעשית אשר דרש האסלאם בעת ההיא מאת בעלי בריתו. תוצאות כל המעשים האלה היו, כי לאחרונה שלח מחמד את תלמידיו ועושי דברו יתריבה, אך הוא לבדו נשאר במכה, ויחכה עד אשר יסעו כל בעלי בריתו עד תומם. ובין כה וכה נודע לו כי קשרו עליו אנשי מכה והם חושבים לקחת את נפשו, ואז מהר לברוח גם הוא ויתגנב מן העיר בהחבא, בהסכו בערמה לכל ישיגוהו רודפיו, ויבוא יתריבה. מנוסת הנביא, או כאשר יקראוה הערביאים הגֵּרָה (א) (קריאת המלה בערבית. תְּרִיבָה), קרתה ביום 16 יוני 622 לספּה"נ, כפי המסרה שנמסרה בקרב בני ערב; אולם יודעי בינה לעתים מאחרים אותה עד ראשית ימי ירח ספטמבר. המושלמים מונים את הפאריך שלהם לא מיום הולדת הנביא, כי אם מיום ברחו ממכה, כי מנקודת הזמן הזה והלאה החל האסלאם לעשות חיל בטפעלו, וילך מנצחון אל נצחון.

מגורי מחמד בעיר מדינה. מן העת ההיא והלאה הננו רואים את הנביא במצב חדש, וכמצבו כן גם התחדשה תכונת רוחו. תחת היות מחמד במכה נגוע ומורדף, נאבק בכל מאמצי כחו עם פגעי רעה ומשטמת אויבים, ופוגש על כל דרכיו צורי מכשול, הופיע פתאם במדינה בתור שליט ומושל שהכל סרים למשמעתו. פה הוא שם סדר ומשמר כחפצו, הוא קובע סדר נכון לעבודת האלהים, מפית רוח חיים חדשים בקרב העדה,

(א) הוראת המלה הזאת בערבית היא „מנוסה וכריתה“. נפלא הדבר כי שפחת שרה אשר כרתה מאת גברתה לארץ ערב נקראת כמו כן בשם „הגר“ על שם המנוסה. המתרגם.

בהתאמצו להסיר מקרבה כל ריב ומדון, מאחד את כל כחותיה ומצמצם אותם רק לעבודת „אללה“, ומשפטיו אשר חרין כפעם בפעם בכל דבר קשה אשר הגישו לפניו, היו כיסוד מוסד לתורתו החדשה ולמערכת חוקיה. או נוסדה במדינה ממלכה שלמה המתנהגת על פי חוקי האלהים ובשמו (Theokratie), ומחמד היה לרוח החיה בקרבה, לראשה ומנהלה. פה גלה מחמד את כשרונותיו הטובים, בהראותו לדעת, כן בכל עלילותיו לחפין יסד דתו וכן בעניני השלטון המדיני, כי יודע הוא את רוח בני עמו ותכונת נפשם ידיעה שלמה ועמוקה. לפעמים הוא מתעורר ברצונו החפשי, בלי כל סבה ומעורר מן הצד, להתפשר עם איזו מתביעות דתו החדשה ולותר על איזו מדעותיו, רק למען התאים את תורת דתו ואת הליכותיו בעניני המשרה אל רוח המון העם, ולמען יצמד לב אלה האחרונים אליו. באופן כזה צלחה בידו למשוך אליו מהרה בחבלי קסם את לב כל העם, אשר היו נכונים לבוא למענו באש ובמים.

כה היתה הדת החדשה כעין טיח סיד-גפריתי (Cement), אשר הודות להכח המדביק שבו התלכדו היסודות הזרים והנפרדים — אשר התקוטמו יחד עד כה ויתרחקו איש מעל רעהו — לממלכה אדירה אחת. בבוא מחמד ליתריב ראה ראשית לו להקים מערכת עבודת אלהים, ולערוך סדר לתפלה בצבור. עד מהרה נבנה מכסף העדה בית-תפלה, אשר שמה היו מתאספים כל בעלי ברית האסלאם להתפלל בצבור ולשמוע את מדברות הנביא. על יד בית התפלה הקימו בית למעון הנביא, או יותר רצוי לאמר, הרמון לנשיו; כי בעת בואו למדינה היו להנביא רק שתי נשים, אך אחרי כן הרבה לו מחמד נשים ופלא-שים במספר רב. בית-המסגד אשר נועד לבית מועד להמשלמים לצרכי הדת נבנה כפי תכנית בתי התפלה, אשר להעברים או הנוצרים. עבודת האלהים הערוכה בבתי-המסגד להמושלמים איננה על ידי קרבן וזבח, כי אם היא עבודת הרוח והלב, המפיחה בלב עובדיה רגש ורוח דתי. בבית המסגד אשר ביתריב הורה הנביא לאנשי הכנסיה את מנהגי הדת, ויודיעם את חובתם המוטלת עליהם מטעם הדת החדשה, שם חנכם הנביא בהתורה המעשית אשר להאסלאם, בהורותו להם כל דבר

וענין בדיקנות נמרצה, ובוה נצב להם הנביא בעצמו למשל ולמופת, כי ממנו ראו וידעו איך לעשות ולשמור את פקודי הדת, עד כי היה בית המסגד, כדבר החכם ולהויזן, לבית חנוך, אשר שם התחנכו המושלמים למלאות את המצוה אשר הדת דורשת נאתם. "שם למדו המושלמים להתאגר יחד לאגודה אחת, ושם התחנכו לסור אל משמעת ראשיהם, — הסגולות היקרות אשר בהן מצוינים כל צבאות חיל המושלמים עד היום הזה".

מסרת ברית דת חדשה. עתה מלאה מסורת ברית-הדת את מקום קרבת השבט והמשפחה, אשר נשגבה מאד בקרב הערביאים. כל אחד מן המושלמים הביט על רעהו כעל אחיו, אם כי הוא מתיחש על פי מולדתו אל שבט אחר. כל רגשות לב הערבי ומאוייו נכנעו כלם לפני רגש הדת אשר גבר למעלה בקרב המושלמים; כפי הלקח החדש אשר נתן מחמד הנה כל רחשי הלב הטבעיים וכל רגשי האהוה וקרבת המשפחה, כלם נסוגים אחור מפני הדת, אשר בשבילה יתרו המושלמים על כל חפציהם. בשנים הראשונות לשבתו במדינה הוציא פקודה אל המושלמים להנזר מיין ושכר, ויאסור עליהם מלאכת יצירת פסילים, וגם צוה כי הנשים תשימינה מסוה על פניהן. בכל האמצעים האפשרים התאמץ מחמד למעט את דעותיו בלב בני עדתו, ולהטיל בלבם את ההכרה, כי היא עדה קדושה מקודשת לשם הדת החדשה, מרוחקת ונסגת אחור מדרכי החיים אשר הסכינו בהם יושבי ערב לפנים, בודדת לנפשה וקרועה מגבול יושבי ארץ ערב המתמכרים ללכת אחרי הדת האלילית. כה התבצרה דת האסלאם ביתריב ותשתרר שם במלוא עוזה ואונה אשר האציל עליה הנביא. בעיני מחמד, אשר יחד עם הרגש הדתי התפתחו בקרבו גם הרגש המדיני והתשוקה למשרה ושלטון, קמנו מאד נצחונות האסלאם אשר השיג כמקצע של הדת, ובכל עוז נפשו הסוערת שאף להרחיב את ממשלתו בגבול השלטון המדיני, עד כי יהי האסלאם למקור נובע שלטון דתי ומדיני כאחד. ואל נקודת המכט הזאת מתאימים כל מפעליו בימי שבתו במדינה. תחת היות לנביא הדת, להטיף בשם אחדות האלהים, לקשט צדק ומוסר, הטיף מחמד בתקופת ימי שבתו ביתריב למלחמה, לחרב

ולדם, ועוד הרע לעשות, כי את זרון לבו ואת עריצותו הכנים לפנים מן הקלעים במקדש דתו, ויקדש אותם על ידי חזון נבואותיו לעשותם לעיקרי הדת. בכל ימי התקופה הזאת הננו רואים את מחמד מעורר בלב בני עדתו רוח גבורה למלחמה ולמעללי נצחון, מצד אחד על ידי התשוקה לתועלת ובצע, בהכתיחו לבעלי האסלאם בשם ד' כי ימצאו שלל רב, ומצד השני ביעודי דת, בהגידו להם כי לפני הנופלים חלל על שדה המערכה פתוחים שערי גן עדן, והם נכנסים בו בלי מעצור לשבוע נעימות נצח מכל הענג והעדנים הערוכים לכל המקשיבים בקול הנביא. הלא כה נאמר בספר הקראן:

„הנה דגל אלהים! יאספו נא תחתיו כל אדירי האמונה, המתרים על חיי העולם הזה בעד החיים המאשרים בעולם הבא; אם יפלו חללים על שדה המערכה, ואם יצאו כמנצחים מן המלחמה, להם נצפנה משכרת רבה וגמול טוב בעד מעשיהם (קראן שורה ד' 76).

„מדוע זה תצונו להלחם, מדוע לא התננו לבוא אלי קבר בשיבה טובה ושבעי ימים? ענה: תענוגי חיי העולם הזה חולפים ועוברים, בעוד אשר העולם הבא הוא האושר האמתי לכל יראי האלהים. שם לא יקפח שכר כל איש ואיש. (שורה ד, 79).

אחרי הבטחות ויעודים כאלה לא יפלא עוד, כי מלחמות-מצוה, אשר נערכו מטעם הנביא בשם הדת, הפיחו בלב המושלמים רוח עז וגבורה נמרצה, עד כי לא יכלו בעלי ריבם לעמוד בפניהם, גבורה נפלאה אשר לא נראתה עד הנה בשערי ערב. גם נתן הנביא את הרשיון להמושלמים להלחם בימים הקדושים בחדש רג'ב, אשר בו שבתו הערביאים מריב, מטעם המנהג אשר נקדש בעיניהם מימים קדומים. דמושלמים נלחמו ברוח גבורה ובחרף נפש, ולא חשכו נפשם מכל עריצות ואכזריות, רק למען הפיק בצע ותועלת מנצחונם, עד כי ממעללי אכזריותם אשר נעשו בשם האסלאם יתפליץ כל שומע. הם הקשו את לבם להלחם גם בקרוביהם ובכני שבטם, מבלי להסוג אחר מפני כל רגש אחוה וידידות. „האסלאם נתק מוסרות כל אחוה וידידות, האסלאם מחה כליל מסרת כל ברית” — כן ענו המושלמים בתומת

לבם עת הוכיחום על פניהם על הפרם את סדרי החיים והמושגים אשר השתררו עד כה. הנביא בעצמו היה הראשון אשר נצב למושל ולמופת לבני עמו במעשי עריצות ואכזריות כמו אלה. על פי פקודתו נהרגו השבויים אשר נשבו במלחמה; וכידוע הגיר הנביא על ידי חרב את כל בני קרימה (כתשע מאות נפש אדם), אחד משבטי היהודים היושבים בערב, אשר הסגירו את נפשם בידו, בתקותם כי יחנם ונתן להם את נפשם לשלל.

מחמד עוין את היהדות ודת הנוצרים. לרגלי עבודתו להפיץ את האמונה כאל יחיד, "רחום וחנון" התפרק מחמד את נטל חובות המוסר, ויתפטר ממשמרת כל רחשי כבוד ורגשי חנינה. ויהי בהתגבר מחמד על אויביו ומצבו גבר בארץ, ויפר את ברית שלומו עם בני הדתות האחרות, בהוכחו כי בריתו זאת תהי לו למוקש על דרכו. מחמד היה ערום ובעל מומות בכל דרכי הדיפלומטיה. הוא היה מלא רוח הכנעה וסבלנות, ומותר על דעתו לחפיץ שלום בעלי הדתות האחרות, כל עת הרגיש את מצבו הרל; אולם אך השגיב חיל שאף לדכא תחת רגליו את כל העמים אשר לא נתנו את ידם אל האסלאם. מחמד שאף לשעבד את בני הדתות האחרות אל האסלאם, ועוד יותר מזה אל בעלי האסלאם, למען יהי הוא ובני בריתו לאדוני כל הארץ. ככה ראינו כי התנפל למלחמת מצוה בשם הדת על היהודים היושבים בחיבר, בתימא ובפדיק, וילכוד את ארץ מושבותיהם, ואחרי אשר לקח את כל רכושם ואחרי אשר נתשם מעל אדמתם, נתן להם הרשיון לשוב. להאחו על אדמתם, בתנאי כי ישלמו מס למחמד — את מחצית תבואת אדמתם. אמנם במנאמיו הראשונים, עת החל להטיף את לקחו, הגיר הנביא לא אחת ולא שתים, כי דתו אחת עם תורת ישראל והדת הנוצרית, וכי כלן יחד ממקור אחד נבעו. שלש הדתות האלה — לפי דבריו — מיוסדות על "ספר האלהים", הוא הספר המקורי אשר ביד האלהים, וכל ספרי הדת, אשר בידי היהודים והנוצרים והישמעאלים, הם רק תוצאות ממנו; הקראן בעצמותו הנהו רק כעין מלואים והוספה לדברי הנבואה הכלולים בספר התורה אשר ליהודים ובספר האבן-גליון אשר לנוצרים, ומחמד הנהו רק האחרון בחבל הנביאים,

אשר הופיעו בשם „אללה“ להודיע את רצונו אל העמים השונים. לפי דברו, שלח אלהים את המחוקק העברי לשום לחוכה על היהודים את תורת ישראל, ואחרי כן נשלח ישוע הנוצרי לבשר ליתר העמים את האבנגליון; אולם מחמד הוא ציר „אללה“ הבא בשמו אל העם הערבי. ככל מיסדי הדתות לא היה את לב מחמד בראשונה לברוא דת חדשה, כי אם להפיץ בעולם את האמת הנשגבה אשר כבר נגלתה, ולתת לה עוז ותעצומות. על כן הגה לבו בתחלה רגשי אהבה ליהודים והנוצרים, אשר עליהם זרח בכור אלהים עוד מלפנים, ואת אהבתו זאת לתורה היהודים חשב הנביא להגדיל ולהאדיר אחרי העתיקו את מושבו לעיר מדינה, בצפותו לעור גם את עיני היהודים אסירי התקוה הלאומית, כי הוא משיח ד', אשר אליו הם מחכים זה כמה. על כן אנו רואים איך שאף מחמד להתרצות אל היהודים, עד כי בבואו למדינה אחז במנהג היהודים לכון את פניו בעת התפלה לנכח ירושלים, תחת אשר בהיותו במכה הסכיץ להסב את פניו כתפלתו לנכח הקעבה. גם לפני מחמד אחזו הערביאים היושבים במדינה את הקבלה (הסבת הפנים לצד אחד בעת התפלה נקראת בשפת ערב: קבלה) הנהוגה אצל היהודים רק מפאת החקוי, ומחמד אשר מצא אותה רצויה מאד למטרתו למען התקרב אל היהודים, אשר זקים אותה גם מצד האסלאם. לוא היה מחמד איש יודע ספר ומלומד, כי אז על פי כשרונות רוחו הצליח בידו בלי ספק להתעות את נדחי ישראל בערב אחרי תורתו; אפס כי בערותו עמדה לו הפעם לשטן על דרך השגת מטרתו. בהיות כי הכרתו הפנימית חזקה עליו, כי הוא ציר שלוח מאת אללה, ככל מחוקקי הדתות שקדמוהו, לא מצא לנחוץ לפניו ללמוד את כתבי הקדש, אשר עליהם נשען כפעם בפעם במנאמיו, ועל כן נכשל תמיד בכל עת בואו להעמיד את יהודי יתריב על נקודת השקפתו. לשוא נסה הנביא דבר אל היהודים בהתיצבו לפניהם בתור המשיח הבא אליהם במלאכות אלהים; בני עם הספר אך נוכחו לדעת, כי נבער הנביא מהבין דבר בכתבי הקדש, וכי ידיעתו השטחית בספורי כתבי הקדש השגורים על פיו היא קלוטה מן האויר ומלאה שגיאות גסות, ויפל ערכו הדתי בעיניהם וילעגו לו

ולנבואותיו; המשוררים העבריים אשר בקרב יהודי ערב חברו עליו שירי התולים, ויוקיעו את בערותו לעיני השמש. בכל פעם אשר נוקש מחמד באמרי פיו התנצל בערמתו, כי היהודים העוינים אותו זיפו בזדון את תורתם למען הרעימו. ובראות מחמד כי נסיונותיו בנבייה הזאת עולים בתהו, ובהרגישו בכח מכטו החודר כי עמלו לא ישוה פרי לו גם בעתיד, נואש מתקוותו להכניס את עם הספר תחת כנפי האסלאם, ויחדל מהתקרב אליהם. ופתאם שנה מחמד את מכטו על היהודים ועל תורתם, כאשר נראה מאחד ממאמריו הכלולים בספר הקראן:

„אלהים שלח את הקראן גם אל היהודים, למען תת תקף ועזו לכתבי קדשם, ולקיים את קדושתם ואמתותם, אך הם לא האמינו בו" (שורה ב.).

והצעד הראשון על דרך המעשה להגלי התמורה שהתחוללה ביחסו אל היהודים, היה גם הוא בגבול הדת. הנביא נתן אות כי נקעה נפשו מן היהודים ודתם, בשנותו את ה"קבלה", ותחת אשר עד כה היתה נמויה לנכח ירושלים, צוה הנביא להמושלמים כי יסכו פניהם בתפלתם אל עיר מכה. סבת התמורה הזאת מבוארת בספר הקראן לאמר:

„איש בער ישאל: מדוע החליף מחמד את המקום אשר לנכחו יפנו בעת התפלה? — ענה: ים וקדם לאלהים המה גם שניהם; הוא יוליך את האיש הישר בעיניו בדרך הטובה והישרה. אנחנו קימנו את מצבכם בתור עם הכינים, להיותכם לעד בכל יתר העמים (כלומר ביום המשפט הגדול), כאשר גם ציורכם יהי לעד בכם. אנחנו הואלנו לשנות את המקום, אשר נכחו יפנו המושלמים בתפלתם, למען הפלה את אלה ההולכים בתורת ציר האלהים מכל אלה השבים ללכת אחרי הכפירה והכחש" (קראן שורה ב. 136 — 138).

והתמורה אשר התחוללה בהשקפת מחמד על תעודת האסלאם איננה מוגבלת רק בתחום היהדות, כי אם מתרחבת גם להלאה. מחמד פורץ את חוגו הצר אשר חג לו בתחלה, עת אשר בענותנותו, יותר רצוי לאמר בשפלות מצבו, לא הלך מחמד בגדולות, ויקפל את תורתו וישכינה רק בערבות הישימון בחצי-איירעב,

והוא צועד צעד גדול קדימה, בהעמיסו את האסלאם על כל החברה האנושית:

„אמור: בני אדם! אמנם הנני שלוח מאת אלהים אל כלכם יחד. ממלכתו משתרעת בשמים ובארץ. מבלעדו אין אלהים“ (שורה ז, 158).

אולם אם בקריאתו אל כל בני האדם הוא מתאפק ברוחו, וכמו איזה רוח סבלנות שפוכה על שפתיו, הנה בדבריו אל היהודים נפרת שנאתו הפרטית. הוא איננו מציע לפניהם את דתו, איננו הפיץ להנות אותם מדבשו, כי אם רק להכאיבם בעקיצתו, בכנותו אותם בשם הולכים אחרי כפירה וכחש. בקביעתו את ה„קבלה“ החדשה הודיע מחמד בגלוי, כי האסלאם היא דת אחרת נבדלת מדת היהודים, דת אשר מרכזה תקוע בארץ ערב, אך לא בארץ העברים, המשמטה אל היהודים גברה מיום ליום; המושלמים בקשו תואנה לבוא בריב עם היהודים, ואחרית המשמטה היתה, כי נשבתו הקבוץ המדיני והתקומה המדינית החפשית אשר ליהודים ביתריב ובסביבותיה. וכפי שנאתו אל היהודים כן גם החל לשטום את הנוצרים ואת דתם, אשר החל להשליך שקוצים גם עליה בקנאת דתו אשר קשתה, וכמו שכח את התהלה והכבוד אשר פור לספרי האבנגליון הטבועים לפי דבריו בחותמת האמת ואור האמונה זורח עליהם. עד כמה הרשה הנביא לעצמו להתהפך במזמות ערמתו ולדבר תהפוכות מבלי להרגיש כל רגשי בושה, נוכל להיכח מדבריו אלה: מחמד מפיל ארצה את דבריו הראשונים כי תורת ישראל וכמו כן האבנגליון הנם תוצאות נכונות ומקוימות מן הספר הגדול המונח למשמרת ביד „אללה“ בשמים, ופתאם הוא מכחיש את נבואתו הראשונה. הוא מטיל דופי בכל הנביאים והמחוקקים שהיו לפניו, באמרו כי אם אמנם קבלו מידי אלהים אמונה זכה וצרופה, אפס כי עד מהרה נזדיפה והתעותו פניה, אם מפעולת הרוחות השולטים בעולם, או באשמת בני האדם אשר השחיתו את מהרתה:

„בכל עת אשר שלחנו את נביאינו לדבר בשמנו אל בני האדם, היתה שומה מאת השמן לערבב בתורתם תעותי שוא

ומדוחים" (שורה כב, 51).

באשמות כמו אלה מתגולל הנביא גם על הנוצרים ושוֹפֵךְ את זעמו עליהם ועל דתם:

"אנחנו כרתנו ברית גם את הנוצרים, אפס כי הם שכחו רבים מן החוקים והעדות אשר שמנו לפניהם, נאָם, "אללה". אנחנו זרענו בקרבם זרע איבה ומדנים, רק ביום התחיה יכבה נירם. במהרה תפקחנה עיניהם לראות את אשר עשו" (שורה ה, 17).

הדברים האלה מוכיחים לדעת, כי בעת הגלות אי-סבלנותו הדתית מומחבואה שאף הנביא לשום תהום עמוק גם בין האסלאם והדת הנוצרית. אפס כי הנוצרים אשר בערב לא דבקו בדתם בכל נפשם ומאדם כהיהודים, עד כי לא סרבו הרכה לזנוח את דת אבותם ולקבל עליהם את האסלאם, ועל כן לא היה כל מקום לשנאה עצומה להתרקם. אי-הסבלנות הדתית המריצה לאחרונה את בעלי האסלאם להתנגד לאמונה באלהות בעלת תמונה משולשת ומתאחדת לאחת ולתורת ההתגלמות האלהית, אשר נתקבלו ליסוד בתורת הנוצרים. —

חיי המשפחה. בהפרק מתולדות ימי מחמד הכולל בקרבו את תקופת ימי מגוריו במדינה, נפנה מקום רחב ידים לאי-הסדרים אשר התחוללו בחוג חיי משפחתו, ולדבר בואו במסרת ברית הנשואים עם נשים ופלאגשים רבות. לרגלי המקרים המכוערים השונים, אשר קרו בחוג חיי משפחתו, נאנס הנביא לחבר דברי חזן ומשא, אשר נכללו גם בספר הקראן, למען הצטרק על מפעליו, אשר הרגיש כי העטו עליו כלימה וצללי אפל. ישתומם: כל קורא בדורנו זה, כי לא נבאש מחמד בעיני העם אחרי מעשים מגונים כמו אלה. ואם אמנם אין כל ספק בדבר כי הרבה פעל מחמד להטיב את מצב הנשים בארץ ערב, אבל גם זה ברור, כי לא נשגב מחמד בדעותיו והשקפותיו במקצוע הזה. להמושלים הורשה ממעם האסלאם לקחת להם ארבע נשים. בחקקו את החוק הזה הלך מחמד בעקבות בעלי התלמוד, אשר התירו למלך לקחת ארבע נשים ולא יותר, ואת הקצבה הזאת שם מחמד גם לכל העם; אולם לעצמו התיר לקחת לו נשים כהנה וכהנה.

באמת הנה גם תורת ישראל לא התנגדה בהחלט לנשואי נשים רבות; אפס כי היא לא אסרה את הדבר רק מנקודת הראות של שלטון החוקים, בהתיצבה בפנה הזאת במצב הסבלנות, לבלי לבוא בריב עם החיים של עמי בני הקדם, תחת אשר מנקודת השקפתה המוסרית תעבה את הדבר מאד, כאשר יראה הקורא להלאה. תורת משה בחרה להאבק עם הרע המוסרי הזה לא בכח חוקים ומשפטים המדברים רק אל המח, כי אם בכח חזון השירה והמליצה, המדברות אל הלב—אשר רק הוא הסרסור לעברה, — אל הרגש הפנימי, המתפעל מאד מכל לקח טוב המוגש אליו עמוף במעטה השירה הנעימה, זאת שפת הנפש, אשר דבריה מתרשמים בלבו של האדם הטבעי יותר מכל פקודה ואזהרה נמרצה. תורת משה מצאה לנחויין להקדיש לפתרון השאלה הזאת פרשה שלמה בספר היצירה, מדעתה את גדל ערך הענין הזה ופעולתו הרבה בחוג חיי המשפחה. מה מלכבת ומה חודרת היא תורת מוסרה הזך, בספרה בסגנון נעים המסוגל לעורר את הרגש גם בלב קפוא, כי האדם נוצר בראשיתו ערירי, ויוצר התבל החפץ באשרו המוסרי של האדם נזר היצירה, ראה כי לא טוב היות האדם לבדו, בדרד ונעזב בלי חבר ורע בחיים, — כאשר יאמר החכם האשכנזי „מכל דבר יוכל האדם לחסר את נפשו, אך לא מן האדם“; אז חשב האלהים לשפות טוב וחסד להאדם, לעשות לו עזר כנגדו, לעזר, אך לא לעבדות ושפלות ובזיון. ואחרי אשר מכל היקום, מכל הבהמה והחיה אשר הביא ה' אל האדם לא מצא לו עזר כנגדו, הפיל ה' תרדמה על האדם ויקח אחת מצלעותיו, ויבן את הצלע אשר לקח מן האדם לאשה ויביאה אל האדם; רק לקראתה שמח האדם, במצאו בה העתקה נאמנה מצורתו החמרית והרוחנית והמוסרית, עצם מעצמיו ובשרו מבשרו, כדבר אחד הפלוסופים, כי תמצית רגש האהבה היא במצוא האוהב בהעצם האהוב איזה דמיון ושווי אל עצמותו הוא. פה תלמדנו תורת ישראל באמרותיה הצרופות, כי זוגו של אדם לא יוסד בשום אופן על הרגש הבהמי—ועל כן הנה בצבאות כל היקום לא נמצא לאדם עזר כנגדו, — כי אם על הרגש השמימי, אשר נתן האלהים בלב האדם, על רגש אהבה

צרופה, חכמי התלמוד מנעימים עוד במתק מליצתם את הענין
 הזה ומוסכים בו אצילות נשגבה, באמרם כי האלהים אשר היה
 שושבינם של האדם ואשתו, הוא גם שוכן בקרבתם, אם רק שלום
 אמת ואהבה שוררת ביניהם, אם רק לא יפרו את התכלית אשר
 למענה נועד זווגם. כעין מסקנה לשירת האהבה הזאת, שירת
 הקדשים אשר המביע עליה יוצר התבל את חתמתו, ורוחו מרחפת
 עליה, מסימת התורה בלקח מוסר נעים ונשגב כאחד: „על כן
 יעזב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו, והיו לבשר אחד“
 דבקות שלמה ומוחלטת מכל צדדיה. לאהבה העולה במדרגתה על
 אהבת בן להוריו לא יתכן להיות כל תחרות; אהבה כזאת לא
 תשסע לשסעים, לא תתפוצץ לרסיסים, כאשר גם לא יתרפק הבן
 על אנשים רבים ונשים רבות לאהבם בתור אבות ואמהות. זוג
 אשר תוצאותיו מזהירות ככה, עד כי יתהוו המזוגים לבשר אחד,
 יתכן רק בצמד של איש ואשה אחת, המושלבים יחד את חייהם
 הטבעיים הרוחניים והמוסריים למקלעת אחת, אשר כפי השפעתם על
 העולם הסובב כן הם נשפעים ממנו יחד, ואשר התאחדותם היא
 אחרות שלמה ומוחלטת, אבל לא בחיי משפחה עכורים של רבוי
 נשים. התורה דורשת מאת הבעל כי ידבק באשתו להיות אתה
 לבשר אחד, ומובן מאליו כי האחדות איננה נכנסת תחת גדר
 הרבוי. לו נתנה התורה המוסרית שלנו מקום בחוג חיי המשפחה
 לנשואי נשים רבות, כי אז בודאי לקחה מן האדם הראשון לא צלע
 אחת, כי אם צלעות רבות; וברור הדבר בעינינו, כי לו נכתב
 ספור כזה על ידי מחמד ולו נכלל בספר הקראן, כי אז נשאר
 האדם מחוסר צלעות, ותחתן נתנו לו הרמזן מלא נשים ופלגשים.
 אין כל תפונה, כי הפרשה הזאת כלה היא כעין מחאה אחת
 גדולה, אשר קראה תורת משה, מנקודת השקפתה המוסרית,
 על חיי המשובה, חיי איש הנשוא לנשים רבות. קנה
 המדה, אשר בחרה התורה למד בו את רגש האהבה, — אהבת
 הורים, איננו מוצא לו מקום בנשואי נשים רבות, ששם הזוג
 איננו נוסד על רגש האהבה הזכה, כי אם על רגש שפל ונכזה.
 הננו רואים אפוא כי תורת ישראל לא עברה על פני שאלת נשואי
 נשים רבות בשתיקה ובקרת רוח כאשר נוכל לשער בהשקפה ראשונה,

כי אם התענינה בה עד מאד, וגם התאמצה לפתור אותה על צד השלילה, אך לא על דרך הצווי והחוק, כי אם באמצעים יותר מלבבים וקולעים אל מטרתם, בדברי משל ומליצה המתרשמים עמוק בתוך הלב.

כבוש מכה. בתת מחמד לבני דתו את ה"קבלה" החדשה, בפקרו עליהם להסב את פניהם בתפלתם לנכח מכה, הנה בזה הוכיח הנביא לדעת, כי רק מכה היא עיר בירת הדת בארץ ערב. גם אחרי נמשו את מכה בועש ובחרי אף, לא יכול הנביא להכחיד מלבו את זכרון העיר הזאת, אשר נקדשה בעיניו כבעיני כל הערביאים עוד מימי נעוריו. המחשבה הראשונה אשר התעוררה בלבו בזכרו את מכה, היתה מחשבת חמה ונקם; הוא שאף לבוא בחשבון עם בני קרישה ולהתנקם בם על אשר בזו אותו בלבם, שנאוהו וירדפוהו וגם גרשו אותו בחרפה. במשך שנים אחדות ארכה המלחמה בין המושלמים ובין בני קרישה; המושלמים התנפלו על הארחות הנושאות את סחר מכה למרחקים ויבזו את שללם. במלחמה הגדולה אשר היתה על יד עיר ברר (623 לספה"ג) היתה תבוסת אויבי מחמד שלמה, ומני אז היתה יראת הנביא על פניהם. אמנם עד מהרה התעודדו בני קרישה להשיב מכה אל מניהם, ויצורו על מדינה, אפס כי לא עשו חיל גם הפעם. אחרי אשר פנה מחמד לעיר מכה מקום נכבד בתחום דתו החדשה וירם את קדושתה על נס גם בעיני המושלמים, חשב להתקרב אל מנהגי הערביאים עוד יותר, ויאמר לעלות למכה לחוג את החג הגדול חג השנה, ולהשתחוות למקדש הקעבה כמנהג הערביאים מדי שנה בשנה. הפעם רמה מחמד בלבו להפיק תועלת לנפשו מימי חדש רגב המקודשים להערביאים, אשר אז ישבתו כל בני המדבר מריב ומלחמה, ושלום ואחוה ישתררו בכל גבולות ארץ ערב. מחמד אסף את אנשי הילו ויבוא עד גבול מכה, ויהי את נפשו להלחם בה אם לא יתנוהו לבוא העירה, כמהו היו גם אנשי מכה ערוכים לקרב. ובין כה וכה ורבים מאלופי מכה ונכבדיה בהיותם אנשי מנוחה החלו לתוך את השלוים. אז כרתו עם מחמד ברית שלום, אשר על פיה התחיבו אנשי מכה לפתוח את שערי עירם לפני מחמד ואנשיו בימי החג הגדול לשנה הבאה, ומחמד

זאנשיו שבו לדרכם יתריבה (628 לספה"ג). לתקופת השנה עלה הנביא וכל בני סיעתו למכה לחוג את חג השנה, ויהיו שם שלשת ימים, ובמשך ימי שבתם שם סרו כל בני קרישה מן העיר וישכנו באהלים על פני השדה. אולם בתקופת ימי מגורי מחמד ביתריב השגיב חיל וירחב את שלטונו על כל שבטי בני ערב, עד כי לאחרונה הרגישו גם אנשי מכה את רפיונם ואייכלתם להתעקש עוד ולהחזיק מעמד בפניו. בשנת 630 לספה"ג עלה מחמד בראש חיל כבד ויצר על מכה, אשר אזלת עוד ידה לעמוד בפני חיל האויב הרב והעצום ממנה; ועד מהרה נכבשה מכה לפניו, ויושביה הסגירו את נפשם בידי המושלמים. אפס כי הפעם הופיע מחמד בשערי עיר מכה המנוצחת בתור גבור מנצח בעל נפש עדינה, אשר כפי גבורתו ואמין לבו על שדה הקרב כן גדלה נפשו, ורגש נעם ורך לבש ביום שלום. רק שלשה אנשים הומתו במצות מחמד, אשר התנקם בהם בעד הרעה אשר עוללו לו, ולכל בני העיר סלח הנביא ויאר להם פנים. במעשהו זה קוה הנביא להטות אליו את לב כל בני העם הערבי, יען כי יושבי מכה על פי מצבם נחשבו כראשי העם היושב בארץ ערב. כבואו בשערי מכה הראה הנביא לדעת את נמית חסרו אל העיר הקדושה, אשר אמנם כבר חשב עליה טובות להשאירה בתקף קדושתה גם מטעם האסלאם. העבודה הדתית הנהוגה במקדש הקעבה עם כל המנהגים התלויים בה נשארו כמקדם, רק כי היתה עתה מקודשת לשם "אללה". על פי פקודת מחמד נתצו את הפסילים והמסכות אשר נמצאו בחצר היכל הקעבה. מספרם עלה עד כדי 354, כמספר ימי השנה, פסל מיוחד לכל אחד מימי השנה (הערביאים מונים ללבנה). כמו כן השביתו את הפסילים אשר נמצאו בכל בתי יושבי העיר, ויבערו אחריהם בכל אשר מצאו.

מכה בתור בירת האסלאם. לשוא פחדו יושבי מכה כי בהכחד הדת האלילית יבולע לחרם ועשרים ולמצבם האייקונומי; כי לרגלי נצחון האסלאם עור התרוממה בכבודה וערכה הדתי. בפקודת מחמד, אשר היה עתה לנשיא הדת ולמושל ממשלה בלתי מוגבלת בכל קצוי ארץ ערב, הושמה מכה לנקודת המרכז להאסלאם, והיכל הקעבה — למקדש הדת לכל המושלמים הרבקים

בתורת מחמד. לתקופת השנה אחרי לכדו את מכה הופיע מחמד שנית בשערי מכה, לחוג את ימי החג הגדול, אשר הסכימו הערביאים מאז לחוג אותו במכה מדי שנה בשנה, וסדר העבודה הדתית אשר שמר הנביא לעשותה בימי החג הגדול ההוא, היה לתכנית לעבודת אלהים הנהוגה במכה עד היום הזה, שנשמרה בשלמותה ובכל דקדוקיה לדורות הבאים. הרוצים לדעת את סדרי העבודה הזאת ידרשו אחריה בספר „העליה וסדרי החגיגה במכה ובמדינה“ (Pilgrimage to El-Medinah and Mecca) אשר כתב הקפיטאן בורטן האנגלי; בו מתאר המחבר את מחזה החג וכל פרטי עבודתו בשפה נמלצה ונפלאה. הסופר הזה הנהו האחד משלשת האירופאים, אשר הצליחה בידם להתחפש כמושלמים העולים למקומות הקדושים, ולהשתתף בעבודת הדת הקבועה במדינה ובמכה. עתרת נשיקות להאבן השחורה התקועה בקיר היכל הקעבה; הקפת שבע פעמים את מקדש הקעבה; שתית מים מן המעיין הקדוש זמן; קפיץ ודלג מגבעה לגבעה על רוכסי ההרים אשר סביבות עיר מכה; השלכת שבע אבנים מאבני המקום לערמה אחת במקום אחד קבוע; העלות מן הצאן והבקר זו מן הגמלים בעמק אחד ידוע קרבן ל„אללה“, — אלה הם המנהגים הקבועים בסדרי עבודת החג בעיר מכה, מנהגים עתיקים אשר נקדשו בקדושת האסלאם ואשר בלי ספק לכל אחד ואחד מהם ישנה היסטוריה מיוחדת המבארת את מוצאו ומקורו; אפס כי כעת נכחדו מאתנו סבתם ותעודתם המקורית. הנצר הזה (עבודת „אללה“ הנזכרת) עם כל היותו פורה משרשי הדת האילית מצא מחמד לנכון לפניו לשתלחו על ארמת האסלאם ולשומהו ליסוד נכבד בדתו החדשה, כדרכו תמיד להתעתע בחזון נבואתו ודתו ולהתנודד לעברים שונים. יש מן החכמים המשתדלים להמליץ על הנביא ולהצדיק את רשיונו על העבודה הזאת, באמרם כי מבלתי יכלת בידו להשביתה כליל נאות מחמד לקבל את תמצית העבודה הדתית הקבועה במקדש הקעבה, אחרי אשר חדש את תמונתה החיצונית, ולכלול אותה בתור אבר אחד במערכת האסלאם אשר יסד. הצטדקות כמו זאת אמנם היתה מוצאת לה מקום בהענין שאנחנו דנים עליו, לו היה מחמד מפיץ את תורתו

כדרך כל מחוקקי הדתות בדברי אהבה ונעם, בתור מורה ומטיף לקח, בעוד אשר באמת הפיץ מחמד את תורתו ביד חזקה, בהרב ובדם ובסערת מלחמה; והחרב אשר הוציאה משפטה לבער את האלילים והפסילים מגבול עיר מכה, הן ממנה לא נבצר גם להעביר את העבודה הדתית היצוקה בדפוסה של הדת האלילית והמושפעת מרוחה. יהיה איך שיהיה, העבודה הדתית אשר השתררה בהיכל הקעבה נשארה על עמדה כמקדם במלא רחבה והיקפה. הנה כי כן עברה נחלת המסורות הדתיות והלאומיות העתיקות, אשר מצאו קן להן בקרב העם הערבי, גם אל האסלאם, והן הן אשר הטביעו עליו קלכר פנים של דת לאומית. „היום הזה הואלתי לחזק ולבצר בקרבכם את האמונות אשר מצאו קן בלבכם, — כה אמר מחמד, אחרי אשר קים את מנהגי העבודה הדתית הנהוגה במקדש הקעבה ויקדשם בקדושת האסלאם, — היום הזה נתתי לכם את האסלאם לדת עולם“. האסלאם קלט אל תוכו את המנהגים ועבודת הדת שהשתררו במכה מעולם, ובכחם הופיע הפעם בתור דת לאומית בקרב הערכיאים. האליל „הובל“ ראש אלילי הקעבה, הוא וכל מרעיו אלילי מכה חלפו נגזו; תחתם היה עתה „אללה“ האל היחיד במקדש הקעבה. האגדה המספרת על דבר מקדש הקעבה, כי נוסד על ידי אברהם וישמעאל בנו, נפוצה עתה בעם עוד יתר הרבה מאשר לפני, כי בעלי האסלאם מצאו בה חפיץ; באופן הזה באה האגדה הנושנה הזאת בחוברת עם הדת העתיקה אשר השתררה בארץ ערב עוד טרם מצאה לה הדת האלילית קן לה בה. עם האסלאם המקורי הקדום (דת אברהם לפי אמונת המושלמים) אשר לפני האסלאם של מחמד. מחמד, ביד הנבואה אשר השתעבדה לו לקים את כל חפיץ לבו, מודיע הפעם חידות מני קדם, כי עוד בימי קדם נערכה במקדש הקעבה עבודה דתית ל„אללה“ על מהרת הקדש. על כן הקדש הקעבה עוד בעצם ראשיתו רק ל„אללה“ לבדו. בפקודת מחמד נתן החוק לבלי תת מהיום והלאה מדרך כף רגל במכה לכל בעלי הדת האלילית. בכח החוק הזה סרה מעו מקדש הקעבה תכונתו המקורית, תכונת היכל מוקדש לעבודת אלילים, ויהי למרכז דת האסלאם.

התפשות האסלאם. אחרי מכה, העיר הראשית בערב, אי אפשר היה עוד לכל גלילות הארץ להתחזק על עמדם ולהשאר מחוץ לגבול התנועה הדתית הזאת. באיזה מקומות אמנם התעקשו הערביאים ויסרבו לתמורת הדת, אישר דרש הנביא מאת כל בני עמו, אולם על כל אלה המקשים את ערפם התאכזר מחמד מאד, וילחם במ בחמה שפוכה ובקצף גדול, ויבז את רכושם. ויען כי הדת האלילית כבר התנודדה תחתה, ואין אף אחד מיושבי ערב אשר נצמד אל הדת האלילית בלב שלם, ואשר התמכר אחריה כל כך, עד כי יבחר לשאת ולסבול בעדה תלאות ומצוקות כמו אלה, על כן נשמטו כל שבטי הערביאים מדתם האלילית: אחד אחד, ויכנסו כלם בכרית האסלאם, אשר במשך עת לא כבירה הכניע תחתיו את כל ארץ ערב. ויושבי עיר טאיף נסו להשלים עם הנביא ולהתפשר אתו, כי יתן להם הרשיון לקבל את האסלאם על פי תנאים ידועים. הצירים אשר שלחו אנשי טאיף בקשו בשם עדהם את פני הנביא כי יתיר להם את הנאופים, לקחת נשך ומרבית ולשתות יין; אבל הנביא לא קבל את התנאים המוצעים לפניו; חוקה אחת והגבלות אחדות לכל המושלמים בלי הבדל בין איש לאיש ושבת לשבת. אז בקשו הצירים את פני הנביא, כי ינתן להם למצער לעבוד את האלילה „רכבה“ עוד זמן שלש שנים, וכאשר לא נעתר הנביא גם לזאת, בקשו רק לזמן שתי שנים, לשנה אחת, לחודש ימים, אך הנביא עמד על דעתו בחוקה; ההנחה האחת אשר עשה להם היא, לבלי ישברו את פסיליהם בידיהם, כי זאת העבודה תעשה על ידי אחרים וזולתם. הדת האלילית העתיקה נכחדה מן הארץ בנקל ובלי כל מחזות תוגה.

מחמד לא האריך עוד ימים אחרי התקבל האסלאם בקרב כל בני עמו, כי מת ביום 8 יוני שנת 632 לספה"נ. הוא מת רק אחרי הצליחו לפתוח לפני דתו החדשה אשר יסד שער המוביל אל עתיד מזהיר גדול ורחב ידים, אחרי אשר הביא את בעלי ברית דתו אל המסלה העולה קדימה, ויורם ללכת בדרך מלחמת דת ונצחונות כבירים, אשר אמנם שמטו בה המושלמים במרוצה נמהרה ובכח גדול מבלי להעצר בלכתם תקופת ימים רבים. עוד בימי עלומי האסלאם, עוד בתקופה הצעירה בערך בימי עבודתו להרחבת

הדת החדשה, הנה למרות מאמריו הנותנים תקף ועוז דתי לתורת ישראל ולדת הנוצרית, כבר דמה הנביא בלבו כי האסלאם נועד מאת „אללה“ להשתרר לא רק בארץ ערב, כי אם להתפשט גם בקרב גוים רבים. בהוסדו על סדר הזמנים אשר הופיעו הדתות, בשומו אל לבו כי התגלות „אללה“ אליו היתה מאוחרת בזמן מהתגלות האלהים אל המוחקק העברי, ומהתגלות האלהים על ידי הדת הנוצרית, הנה בדרך הזה בא מחמד לידי הכרה פנימית, כי רק דתו היא האמתית, וכי הדתות הקודמות לה, העברית והנוצרית, הן בנויות על שוא. עינו הצופיה והחודרת כפל עוד לא ראתה על פני תבל כל דת אמת מלבד דתו אשר יסד הוא, — כן היה דבר הנביא תמיד; ובכן הנה יאתה לה להרוף מפניה את כל הדתות ולרשת את מקומן. הדמיון הנעים הזה עורר את רוחו לשלוח צירים ממדינה בירת ממשלתו אל הרקליוס קיסר בזנטיה, אל כרזאי מלך פרס, אל חרית השישי המושל במושבות הערביאים בסוריה, אל הנציב המושל במצרים ועוד אר רבים ממלכי אויה להודיעם, כי הוא „ציר שלוח מאת אלהים“ ובשמו הוא קורא אליהם כי יזנחו את פסיליהם ואת דתם האלילית, וקבלו עליהם ועל עמם את האסלאם, הדת האחת אשר חותמה אמונת אמת באל אחד ומיוחד. אבל משלחת הצירים האלה לא הצליחה במלאכותה. אם מארץ חם כבדו למצער את הנביא במשלוח תשורה ומכתב מלא רגשי כבוד וידידות א), הנה נחל הנביא לגוים הזה משנה קלון וכלימה בארץ סוריה. חמש עשרה המרגלים אשר שלח הנביא לרגל את ארץ סוריה נתפשו פתאום ויומתו (מלבד המכתב האוצר בקרבן קול קורא להפצת האסלאם, הערים הנביא לשלוח גם מרגלים לרגל את הארץ), ואת הציר אשר שלח הנביא עם מכתב אל נציב היוונים בעיר בסטרה עצרו בדרכו ויסירו את ראשו מעליו. שמע

א) נציב מצרים ענה להנביא במכתב מלא רגשי אהבה, ולאית ידידות שלח לו למנחה שתי שפחות יפות תואר, את אחת מהן ושמה מרים לקח מחמד לו לאשה, ותלד לו בן אשר קרא אותו בשם אַבְרָהָם. אולם תקות הנביא להשאיר אחריו בן יורש ממשלתו לא נמלאה, כי מת עליו בן זקונו זה בעצם ימי ילדותו.

זאת הנביא ותבער חמתו בו, ובחדש ספטמבר שנת 629 לספה"ג שלח את זיר אבן חרית (למחמד לא היו בנים, ועל כן לקח את זיר לו לבן בהיותו חביב לו עד מאד) בראש שלשת אלפים אנשי חיל להתנפל בגבול ארץ סוריה וללכדה, ודהתנגם בהרית מלכה על הקלון והבוז אשר הראה להנביא, בהגיע חיל הערביאים אל שפת ים המלח נגבה נפגשו פתאום, מבלי להודע מראש, במחנה חיל הרקליוס קיסר בזנטיה, בהיות אלה האחרונים חונים על יד העיר מוט, בשובם מנצחונם על חיל מלך פרס. רמושלמים, אשר ההצלחה האירה אליהם פנים בכל מלחמותיהם אשר נלחמו עד כה, לא ידעו גבול לגאון לבם ולרהב בטחונם בכח נשקם, עד כי הרהיבו עוז לתגר מלחמה עם חיל היוונים הרבים והעצומים מהם, והפעם הוכו מכה רבה מאד. המושלמים נגפו לפני היוונים מלומדי המלחמה ועליוזי הנצחון וכראות המושלמים כי ראשם ומנהלם זיר נפל חלל, וגם ממלאי מקומו אחריו לפקד את החיל גפר ואבן-רחבה מתו בחרב אויב, נמס לבם בקרבם ותרפינה ידיהם, וינוסו בלי סדרים משדה המערכה. מי יודע אם נשאר אף אחד מחיל המושלמים הנסים לולא הליד, אשר אזר חיל לאסוף את נפוצות הצבא ולאגדם יחד ולהמציא להם היכלת לסגת אחור במשטר נכון, עדי בואם אל מדינה. הנביא אסר אסר על יושבי העיר ללעוג למחנה החיל הנס ממערכות המלחמה, ואת חליד על אשר הציל את המושלמים מכליון חרוץ כבד בשם הכבוד „חרב אללה“.

למען טחות את חרפתו צוה מחמד על אנשי חילו הנגפים, מבלי הת להם גם להנפש מעטל הדרך ולאסוף אונים, לצאת למלחמה על השבט הערבי בני-התפון, ועוד על איזה משבטי הערביאים אשר סרבו לקבל עליהם את האסלאם. כן דרך מחמד הערום והחרוץ בהליכות הנהגת המדינה מעודו, להשהדל בכל מאמצי כחותיו לכל יגלה רפיונו לעיני העם, ועל כן בכל עת הנגפו במלחמה לפני אויב התקיף ממנו, מהר עד מהרה להתנפל על הרפה והחלש ממנו ולהכותו חרם, למען כסות בנצחונו החדש את חרפת מפלהו.

בשנת 630 אחרי אשר לכד מחמד את מכה, ותוצאות נצחונו הגדול הזה היו בי נכנעו לפניו כל שבטי ערב כלם,

ובנאות לבו בקרבו בפרי נצחונו הכביר, זכר מחמד גם את המכה הגדולה אשר הוכה חילו מתנופת ידי צבאות ביונטיה, ויאמר להתנפל על ביונטיה בסערת מלחמת מצוה לשם הדת. בראש טחנה כבד, כשלשים אלף איש אנשי צבא, יצא מחמד למלחמה ופניו מוערות אל גבול ממלכת ביונטיה; אפס כי בבואו אל עיר תבוק אשר על גבול ארץ סוריה נעצר מלכת הלאה. משם שלח הנביא מרגלים לתור את טחנה האויב; המרגלים השיבו דבר, כי שבטי הערביאים יושבי ארצות סוריה אשר נאספו בעבר הירדן מורחה, נפוצו מבלי הפוש נשק בכף, בעוד אשר עקבות חיל ביונטיה לא נודעו בכל הארץ. הדבר הזה נהן תואנה כפי מחמד להפר את טחשבתו הגדולה, טחשבת מלחמת מצוה לשם אללה, אשר חשב, ולשוב אל ארצו מבלי לשלוף את חרבו מתערה. המחזה הזה טוור מאד בעיני כל קוראי הדורות. כי האמנם דמה מחמד להסיע את חילו רק למלחמת-השנים (duel) וכיון שלא הופיע בעל ריבו במקום המועדה הוא פטור מחובת המלחמה? ומרוע זה נעצר מחמד בדרכו מבלי להתנפל על אויבו בגבול ארצו? באמת הנה הרגיש מחמד את מבטי עיני המות הלמושות אליו; הוא כמו הקשיב את צעדי המחלה העוזה אשר הורידתהו אלי קבר, ההולכת וקרובה אליו, ולבו הגיד לו כי קצר אונים הנהו להסתבך בסבכי מלחמה עצומה כזאה; ולמען גלל מעריו חרפת מרך לב ואימת אויב העולה עליו בגבורתו, התאמץ מחמד להכניס תחת כנפי שלטונו את איזה משבטי הבידואינים המתגוררים בערבות סני, אשר בגדו בממשלת ביונטיה המושלה בהם עד כה, ויקבלו עליהם את האסלאם לדת, ואת מחמד נביאו — לארון ולמושל עליהם. ובזאת העמיד מחמד את פניו כמו הוא מסתפק הפעם בנצחונו הקטן הזה. אין כל ספק בדבר, כי למען הסתיר את רפיונו חבר מחמד את חזון הנבואה הנזכר בספר הקראן, אשר אמנם רוח סבלנות נעימה מרחפת עליו:

„הלחמו באויביכם מלחמת מצוה לשם הדת, אך אל נא תהיו ראשונים להתגר במ מלחמה ולהתנפל עליהם; תועבה אלהים כל שולפי חרב וקוראי מלחמה על רעיהם (קראן שורה ב. 186).

בנבואת מחמד זאת, אשר בה נראה התנגדות מוחלטת לכל מאמריו המפוזרים בספר הקראן המסיתים את העם למלחמת דמים בשם הרת על כל הכופרים בהאסלאם, אמנם מכירים אנחנו את צדקת הזאב, אשר נשא לעון הכבשה בחרפה אותו מבלי לגעת בה לרעה, בעת אשר נתקעה עצם בנרונו, כפי עדותו של השועל. אמנם זאת היא סבלנות דתית אשר נאמרה לשעתה מתוך אונס ורחק; סבלנות שלא לשמה כמו זאת ראויה היא למחמד, אשר מרבית טעללי צדקתו היו מכונים למטרה ירועה, להטציא תועלת פרטית אם לו ואם להאסלאם אשר היה גם כקנינו הפרטי של הנביא.

קנאת הנביא לרתו רחבה לבלי חוק וגבול, ועל כן לא ידע שלו בנפשו, ויחשוב מחשבות לאכוף על כל העמים בסערת מלחמה, בחרב וברם, לקבל עליהם את האסלאם, ואתו יחד גם שלטון הנביא מיסדו ומהוקקו. לכן לא יפא עוד המחזה, כי ברגע מות מחמד עמדו חיל המושלמים חלוצים ונכונים לצאת למלחמה על היונים. את אי-סבלנותו הרתית השכיל הנביא לקליע יחד עם יסודותי האסלאם במלאכת מחשבת נפלאה, בדעתו כי שם תהי כנצוץ אש בנערת להתלקח מכל נשיבת רוח מצויה. האמונה ביחוד ה' נחלקת על פי הקראן לשתי מדרגות. המדרגה האחת הנמוכה היא — להאמין במציאות אל יחיד, ולסור למשמעת נבואת מחמד, הציר השלוח מאתו אל בני האדם. המדרגה היותר נשגבה במקצע של האמונה ביחוד אלהים היא להצמד בכל לב ונפש אל האלהים ולמלאות את המלאכות הקדושה אשר ישם לפני אוהביו הדבקים בו, היא הפצת האמונה באחדות האלהים. חובת המאמינים כלולה במסגרת כזאת:

„המאמינים האמתים הם אלה אשר בלי כל שמוץ ספק יאמינו באלהים ובנביאיו, ובלי כל מרד יקריבו את נפשם והונם, למען מלא את התעודה הקדושה אשר שם אללה לפניהם" (קראן שורה מט. 14, 15).

אולם בעוד אשר במכה בהיותו נרכא ורצוץ משפט מחמם אויביו, או גם בתחלת ימי שבתו במדינה, עת השתעשע

בתקותו למשוך אליו את לב היהודים, הרך הנביא את לקחו ויביע את מדת הסכלנות ברוח חסד וחנינה, בצוהו את המושלמים להשתדל להפיץ את האסלאם רק בדרכי נעם: „אל תלחצו את בני האדם ואל תבאו עליהם בעקיפים בעד אמונתם; דרך האמת הוא מופלה ומצוין עד מאד מדרך תועה" (שורה ב.), לעמת זאת הננו רואים את הנביא בעת עלותו אל טרום עוזו ושלטונו, מרעים בקול מלא עריצות וקנאת דת, והוא מצוה על המושלמים להוות על מזבח האסלאם מדמי אויבי האלהים הבלתי מאמינים בו, בכללו תחת שם „כופרים ואויבי אלהים" גם את אלה המאמינים באלהים ובאחדותו, אם רק אינם מאמינים במחמד נביאו. בקראנו בספר הקראן, איך השתדל הנביא הכא בשם „אל רחום וחנן" לעורר בלב בני דתו רגשי אכזריות ועריצות שובכה, לשלוף חרב נוקמת לאללה ולהאסלאם, ובדעתנו איך שקדו המושלמים למלא בלב שלם את דברי הנביא ככל הכתוב בספר הקראן, הננו יכולים לברוא לנו מושג ממחזה הבלהות והזועות, אשר תציג לפנינו מלחמת מצוה הערוכה על ידי המושלמים לשם הדת, עת יופיע המושלמי בן ארץ הקדם על בטת המחזה לכרות ברית עם אללה אשר אהב עלי זבחי נפש אויבי אללה, הכופרים בו ובמחמד נביאו. הננו מוצאים בספר הקראן תכניה החובה המוטלת על המושלמים בעת מלחמת מצוה: „כי הפגשו את הבלתי מאמינים, הלחמו נא בם עד אשר תערכו להם מטבח גדול. אסרו את השבויים בכבלי ברזל... האלהים הלא יכול יוכל להשמירם גם מבלעדי עזרתכם, אפס כי הוא חפץ לנסות אתכם אם תשמעו בקולו. מאמינים! היו נא למגן להמלאכות הקדושה אשר הושמה עליכם טאת האלהים... הוא יהיה בעזרכם, ויכונן את מעגל רגליכם (שורה טו).

ובהיות כי אחת החובות הקדושות המוטלות על המושלמים טמעם הדת היא להלהם עם הבלתי מאמינים, על כן קבע הנביא בשם אללה חוקים שונים על דבר דרכי המושלמים עם שבויי חרבם, ואיך יחלקו המנצחים את שלל האויב. האלהים הטכונה בכל שורה ושורה מספר הקראן בשם רחום וחנן ומרבה לסלוח, הנה במקרים כאלה, בהסתער מלחמה קדושה,

הוא מעורר את רוח המאמינים: לרצוח, לשלול שלל ולחלל את כבוד הנשים השבויות במלחמה. באמצעים מלאי עריצות ואכזריות כאלה דמו מיסרי האסלאם להפיץ את דתם בכל העולם ולהשליטה ברוח כל בני האדם.

חובות המושלמים. נביא האסלאם איננו מעמים על כל הבאים בברית דתו נטל חוקים ומצוות אשר יכבד עליהם לעשותם, כן בגבול אמונת הלב וכן בגבול התורה המעשית. הורתו המעשית קצרה ומוגבלת עד מאד. היא נכללת בחמשת החוקים האלה:

1) להאמין באחדות האלהים ובמלאכות מחמד נביאו. היסוד הזה כלול בסגנון הזה: „אין אלהים מבלעדי אללה ומחמד הוא נביאו“. האמונה באחדות האלהים הוצגה בתורת האסלאם בשורה הראשונה, והיא נחשבת לנור הדת כלה. האלהים, אשר לפי דברי הקראן הוא רחום וחנון ומרבה לסלוח לכל פשעי בני האדם, הוא אל קנא ונוקם ליסר קשה על עון עבורת אלילים, שהיא הכפירה ביחוד אלהים; לחוטאים כאלה רחקו מלכו כל רגשי חנינה. ועד נצח לא ינקם.

„חטאת עבורת אלילים גדולה מעון רצח“ (שורה ב).
„אלהים לא ישא לעון האנשים העובדים אלהים רבים, אלהים ברצונו הטוב הוא נושא כל עון ופשע; אולם עבורת אלהים רבים עולה בכבוד עונה על כל פשע ומעל“ (שורה ד. 116).

2) התפלה. היא כוללת בקרבה נוסח אחד קבוע, אשר ישננו אותו המושלמים חמש פעמים ביום, בהסבם את פניהם לנכח מכה עיר הקדש. שערי בתי המסגד פתוחים בכל עת לכל החפץ לבוא לשפוך את שיחו לפני „אללה“. מלבד זאת קבועה עבורת אלהים מיוחדת ומסודרת בנוסח ידוע ביום הששי לשבוע; בצדיה בחר המחוקק ביום הששי, למען הפלה את יום המנוחה של המושלמים מיום השבת אשר ליהודים ויום התהיה (יום א') אשר להנוצרים. השקפת האסלאם על התפלה היא מיוחדת במינה. שם נחשבת התפלה לא כאחת המצוות המעשיות של הדת, כי אם כעצם האמונה, ורק היא לכדה הִנָּה הרכס המרכס את המושלמי אל אלהיו. אם בדת היהודים,

למשל, נתשבת התפלה רק כאמצעי דתי הטוביל אל מטרה רצויה, אם בה נקבעה התפלה רק בתור עבודת הלב והשתפכות הנפש, להאדיר את הרגש הדתי ולמעת בלב האדם רחשי רוממות והגיון כבוד אל העצם הנשגב, הנה לעמת זאת יחשבנה האסלאם כאחד מיסודי הדת, אשר בלעדה לא יהיה המושלמי מה שהוא, לא לאמצעי, כי אם לדבר עקרי בתוך הדת. כפי הידוע היה מחמד בעל רגש חזק, וביחוד התרגש מאד—כפי עדותו על עצמו—ויחש עונג נשגב בעת תפלתו, ולא יפלא אפוא כי שם את התפלה כנקודה תיכונה בשיטתו הדתית אשר יסד. לפי דברי הקראן התפלה מחוננת באיזה כח נעלם אשר פעולתו רבה בעולם הרוחני:

„בעת אשר עמד עבד אלה ויתפלל אפפוהו הרוחות המשוטטים בעולם ויעמדו טביבותיו, למען הקשיב אל תפלתו“ (שורה 72. 19.).

3) צדקה לעניים. האסלאם מטיל בתור חובה דתית—מוסרית קדושה על כל הבאים בכריתו, להושיט יד עזרה לכל איש ידוע מחסור, להושיע לדל ולהעניק להם מהונו איש כפי מדת יכלתו. האמת המריצנו להודות, כי בדבר השגתו את תכן החובה הזאת איננו נופל מחמד מכל מחוקקי הדתות הנאורות. דברי המחוקק העברי „והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש (קדושה מוסרית-רוחנית) אני ה' אלהיכם“ היו גם לעיני הנביא הערבי. כל התכונות והמדות המוסריות המיוחסות להעצם הנשגב: רגשי חסד וחנינה, אהבת צדק ומשפט, ואהבה לבלי-יחק לכל החברה האנושית, הן צריכות לפי תורת משה להיות למופת לבני האדם בדרכי חייהם ולרוח החיה בתורת המוסר אשר להדת. מן התכונות המוסריות הנשגבות האלה אשר התעצמו במדותיו של היוצר כל אבי כל בני האדם, מסתעפות החובות המוסריות המוטלות על כל בני האדם, אשר נועדו ביום הבראם להדמות אל האלהים יוצרם, או—כאשר יאמר בספר הספרים—נוצרו בצלם אלהים וברמותו המוסרית-הרוחנית, ועל כן הנה בהקשותם את לבם להתאכזר על רעיהם הנבראים בצלם אלהי החסד והחנינה, הם כמו מלעיבים גם בעצם האלהים.

ההשקפה הרוטמה הזאת, אשר עצם מקורה נובע מתורת היהדות, מחזון נביאי ישראל, בולטת במאמרים רבים הכלולים בספר הקראן :

„הוא (בעל דת אלילית) לא האמין באלהים, הוא לא דאג לרל לבל ירעב ללחם" (שורה מט, 33).

„הוא אומר בבלי דעה: אלהים לא ישים לב אלי ויבוני. — לא כן הדבר! רק אתם תבוזו ליתום. אתם אינכם שוקדים על מעשה הצדקה, להשביע דל ולפרוס לרעב לחמכם. בכל אות נפש הנכם שואפים לעשוק איש ונחלתו. נפשכם שוקקה להון ועשר" (שורה פט, 17—21).

חובת הצדקה מוגבלת בספר הקראן, לא רק בצורתה החיצונית, כי אם גם בצורתה הפנימית — כלומר בהרגש המניע אותה — לא בתור מצוה מעשית קבועה ומאובנת, כי אם בתור רגש חי המתפרנס ממדת הרחמים והחנינה, הממריצה את כל בעל רגש מוסרי להתאמץ להקל צרת כל איש המתענה תחת יד טחסורו, מבלי לקוות למשכרת וגמול בעד מפעלו.

„הננו מכלכלים אתכם רק לשם האלהים. איננו דורשים מכם כל משכרת, אף לא רגשי תודה" (שורה 76, 9).

האסלאם נותן קצב ומדה למצוה הצדקה, ומגביל במדה את חובת עשיתה. לפי חוקי האסלאם חיב אדם לעשר את הכנסותיו ותבואת הונו, לתת עשיריתה לצדקה. בימי מחמד היתה הצדקה נגבית בתור מס, אשר נועד לצרכי מלחמת המושלמים לכבוש את הבלתי מאמינים; לפי מושגי הנביא נחשבה גם זאת לצדקה. לפי חוקי האסלאם יש ביד החברה לכפות את היחיד למעשה הצדקה.

4. צום. כמו שהתפלה היא חובת האדם לאלהיו, והצדקה — חובת האדם אל רעהו, כן הצום הוא חובת האדם אל נפשו, אל טבעו, למען ילמד להתאפק ולמשול בנפשו. והנה אם בכל חוקי תורת האסלאם הננו רואים דרך ממוצעת, כי האזהרות אשר הזהיר הנביא והחובות אשר המיל על המושלמים אינם מכבידים מאד על בעליהם, ואין אנו רואים בס מצוות אשר מטרתן סגופי הגויה וענות נפש, כי אם מטרתן התאפקות, ממוצעת

המביאה לידי חפיש מוסרי ושחרור הנפש מתאוות נפרזות, — הנה הפעם יצא מגדרו: המושלמים נצטוו לצום כל ימי חדש רמדן מן הבקר ועד הערב, והם מרדקים למלאות את חובתם זאת בכל תקף ועוז.

5). ח.ג. החובה הזאת כוללת בקרבה את העליה לרגל אל עיר מכה, להשתחוות לאללה בהיכל הקעבה^(א) ולמלא את המנהגים וסדרי העבודה הקבועה שם, כאשר בארנו למעלה. מלבד המצוות החיוביות נצטוו המושלמים על פי הקראן גם על איזה מצוות שליליות, מצוות לא תעשה, והן: לבלי שתות יין, לבלי אכול את בשר החזיר, להזהר מנאופים, ולבלי קרוב אל שאר בשר לגלות ערוה, ולבלי נחש וקסום קסמים. ספר הקראן. הקראן הוא ספר תורת האסלאם, והוראתו — „קריאה“. הקראן, ככל ספרי הקדש אשר להדתות האחרות, הוא ערוך ומסודר באופן כזה, עד כי כל מבין הקורא בו בתמונתו ההיא כפי שיצא מתחת ידי מסרריו, הוא בא במבוכה, מבלתי יכלת להבין את ערכו ההיסטורי. בכל פרק ופרק

(א) מקדש הקעבה, הנחשב לקדש הקדשים לכל בעלי ברית האסלאם, הוא בנין עתיק לימים מאד. פעמים רבות חרשו את בנינו, אפס כי מתקניו ומחזקיו ברקו מרדקים רבלי להמיר ולשנות בו מאומה, וכפעם בפעם הם מחדשים אותו על פי הכניחו אשר היתה לו בראשית הבנותו ומחומרי הבנין אשר נכללו בו בעצם ראשיתו. הקעבה נבנה מחדש בפעם האחרונה בשנת 1827 לספה"ג. הקעבה נבנה מאבנים גדולות שלמות בלתי מהוקצעות; גבהו 36 רגל, ארכו 18, ורחבו 14 צעדים. האבן השחרחרת הקדושה, אבן הקעבה, אשר היא המאצלת מקדושתה על המקדש ומלואו ועל כל אשר מסביב לה, תקועה באחת מקירות הבית, ולפי עדות אחר הנוסעים הנה מרוב המעוך והמשמוש בה, — כי חובת הכאים אל הבית לנשק בשפתיהם את האבן ולגעת בה בכף ידם, — נתמעכה האבן, ועל פניה נראה עמק עמוק כתמונה שקערורית. מקדש הקעבה נבנה בטעם הבנונים הקדמונים אשר לפני ההיסטוריה בלי חלונות ואשנבים, ואין קרן אור חודר אל תוכו מן החוץ. פתח הבית מתרוסס מעל פני קרקע הבית כגובה 7 רגל, ודלת עשויה כלה כסף טהור סוגרת אותו תמיד, מבלי לתת לכל איש מן העם לבוא אל תוך מקדש הקעבה. ה. סביב הקעבה בנוי בית-המסגד גדול ורחב ידים, אשר בו יאספו 35,000 ללים פעם אחת מבלי אשר יצר להם המקום. הנה כי כן עומד מקדש הקעבה בקרב בית-המסגד בפנים מבלי להראות החוצה.

ובכל שורה ושורה שבו נשמע קול קורא אל בני האדם להכין את לבם אל האלהים, להתפעל מיראת כבודו ולהתרגש ממשגב קדושתו; וכל דבריו נאמרים בשם אלהים ובמלאכותו. אמרות אלהים אלה סובכות על צירים וענינים שונים. שם נפגוש משפטים נחרצים בדבר סכסוכי משפט ומענות ותביעות אשר בין איש לרעהו, חוקים ופקודות בעניני הצבא ומערכי הקרב, מצוות וחוקים בעניני הדת המעשית, אגרות וגם חקרי לב חושב מחשבות והוגה דעות. אולם רק במקום אחד בספר הקראן רואים אנו את המחוקק בתור מגיד את האותיות לאחור. הנביא איננו מיחס לעצמו כח יוצא מגדרי הטבע לחולל מופתים ונפלאות, בהכירו לדעת כי מעללי פלא מיוחדים מלבד המשמר הנשגב והנפלא השורר בכל מעשי הטבע, אינם נחוצים עד מה לחפץ הדת ותקומתה; וכמו כן חשך הנביא את נפשו מנבא את אשר יקרה בימים העתידים, בחשבו את עצמו, כי נועד רק להיות לכלי מבטא, או גם לכלי מעשה, לרצון האלהים בעת ההוא. השקפת מחמד על עצמו כפי הנמיה המבוארת פה נפגשת לנו במקומות רבים בספר הקראן:

„תעודת הציר השלוח מאת האלהים היא רק להטיף אל העם" (שורה ה).

„אנכי לא הגדתי לכם כי נצפנו בידי שפוני טמוני שמים, כי נודעו לי רזי תעלומה, או כי הנני כאחד ממלאכי אלהים. אנכי הנני עומד רק להטיף את אשר יגלה אלי ממרומים" (שורה ו, 50).

„אין לאל ידי לשנות ולהמיר מאומה, — הנני כותב רק את הדברים אשר יודעו לו בחזיון" (שורה י, 15).

„אמור: הנני בן אדם כמכם. רק אלי נגלה בחזיון, כי אללה אלהיכם הוא אל יחיד ומיוחד" (שורה יח, 110).

משמרת עבודת מחמד בימי שבתו במדינה היתה בעלת פרצופים רבים ומרובת צדדים. פה הננו רואים אותו פועל את פעילותו בתחומים שונים. בתור מנהל במערכת ממשלת האלהים (Theokratie) המיוסדת על ידו בארץ ערב, בתור ראש צבאות חילו, בתור שופט בכל עניני האזרחים וסכסוכיהם, בתור צופה

ומשגיח על מהרת המדות ותקונם בקרב בני עמו, בתור נשיא הדת ופקיד עבודת האלהים המעשית, ובתור ראש למשפחה אשר חייה סבוכים ומסוכסכים בהמונה מורה, — בתור כל אלה היתה עבודה רבה עמוסה על שכם הנביא, לחרוץ משפטו בכל דבר חוק ומשפט המוגשים אליו לעשרות ולמאות יום יום; ועם זה הנה בכל עת חרצו משפט על כל ענין הבא לידו, כתב מוצא פיו וחריצת משפטו כחק עולם לזכרון בספר הקראן. ספר אשר נתחבר בארה כזה איננו מלבב ואיננו מושך את לב הקורא אחריו, כן בהכנו וכן בתמונתו החיצונית, עד כי גם העתקתו בסגנון קל וצח לאחת משפות אירופה איננה נותנת מעדנים לנפש הקורא. ואם אמנם בהעתק הקראן משפתו המקורית אל שפה אחרת הפוג רוח השירה השפוכה עליו, ויאלמו צלצלי הוד זמרתו המנועמת קול בשפתו הערבית, דברים אשר אמנם ערכם רב מאד, כידוע לכל קורא; אפס כי המכשול היותר גדול אשר נפגוש בהקראן מדי קראנו אותו הוא חסרון סדר היסטורי. השורות (הקראן נחלק לשורות, והן כעין פרקים או סעיפים), אשר באמת הקדים הנביא לאמרו בראשית תקופת נבואתו, הן סדורות על פי רוב בסוף הספר והשורות המאוחרות הארוכות במדהן באות בראש הספר, ורבות מהן הן ערכוב דברים שנאמרו בזמנים שונים ולרגלי סבות שונות וענינים שונים. לעמת זאת, בהיות שורותיו של הקראן ערוכות במשטר נכון ובסדרם ההיסטורי, יקרא בענג רב, כי אז יראנו לדעת את התפתחות הדעות והמחשבות השוררות בקרב האסלאם, ואת השתלשלות המעשים ויצרי מעללי הנביא. שורות הקראן אשר הביעו שפתי הנביא בתחלה, בעת החל האסלאם להתרקם, הן קצרות בסגנון, רוח עוו בתוכן ושירה נעימה מרחפת עליהן. השורות האלה התעוררו בלב הנביא מעצמן, בלי כל כונה ופניה מצדו, וזעזעו את כל יצורי גוו, וישקיעוהו בתהום של זועות ועצבון רוח, עד כי הלבינו שערות ראשו. בהן מתוארים מחוות אדירים, מפלאות אלהים המתנוססות בקרב הטבע ובתולדות בני האדם, הופחות נמרצות נאמרות ברוח נלהבה ומכוונות אל בעלי הדת האילית, ומוראים גדולים, אשר המחוקק מירא את כל המכחשים בהאסלאם. השורות

אשר נתחברו בזמן מאוחר הן כמעט כלן אנדות המצוינות בסגנון הארוך. מרביתן שאובות ממקור האגדה העברית, וגם מספרי הגניזה (Apokryphen) אשר להנוצרים, וכדרך אמירתן הגלה בעליל בערותו של המחוקק ואי־ידיעתו בכתבי הקדש, עד כי עקם את הספורים היותר פשוטים הנכללים בהם; ובמדה אשר הנביא הולך ומתחזק במצבו ובשלטונו המדיני, ופעולתו הולכת ומסתעפת למעופים רבים מקולעים זה בזה, כן הרבינה השורות הכוללות את חזון לבו, וכן תשתרענה ונגעו בענינים רבים ובמקצעות שונים של חיי האישי הפרטי וחיי העדה, כאשר הזכרנום ופרטנום למעלה. סגנונו תחת אשר בתחלה הוא נשגב וזך וגם רוח שירה מרחפת עליו, הוא מתהפך בתקופה האחרונה לסגנון פרוי, ממושך וארוך לבלי די. פה אנחנו מרגישים, כי לא נביא אשר רוח נשגבה מפעמת אותו הוא הדובר אלינו, כי אם קול שר ונגיד שופט ושר צבא אנחנו שומעים; ודברים כאלה עם כל היותם מושמים בפי אלהים, הנה סר כחם מעליהם להתעות את שומעי דבריו, כאשר הצמינו בזאת מאמריו הראשונים. רק אחרי מות הנביא, עת עצם מקור התעותים חלף ונגוו מנגד עיני העם, עת עוד לא נראה לעיני ההמון עצם הזרם ההפכפך המתהפך לנמיות שונות, רק אז התקדש סחמד כסמל רוחני בעיני מעריציו הערביאים מחוסרי התרבות, אשר עוד לא הבינו לשתוח בקרת חרה על כל דברי תורתו. הקראן, ככל כתבי הקדש אשר לההודים והפרסים, נתקדש בקדושה נשגבה רק בתקופה מאוחרת בתולדות ימי הדת. המחלקת היותר גדולה, אשר התלקחה בעולם האסלאם, מתיחסת אל פתרון השאלה הזאת: אם אמנם הקדים ספר הקראן להיות מראשית ימי עולם, ואם אמנם יחשב לנמצא קדמון בלתי מחודש? שאלה תמימה כזאת תורה בלי כל באור מצדנו איך השקיפו המושלמים על ספר תורה דהם. וכאשר נתקדש הקראן למדרגה גבוהה שאין למעלה ממנו, נתוספו גם דברים רבים ממעריצי האסלאם בימים המאוחרים, אשר בזאת עלתה בידם לתת תקף דתי לרעותיהם. בן נראה כי נכללו בספר הקראן מאמרים רבים, המתנים את תהלת ספר הקראן, בעוד אשר מאמרי הקראן כידוע נסדרו

זנכהו על ספר בימי שלשת הכליפים הראשונים אשר היו אחרי מחמד.

„אלהים הוריד משמים ארצה את מבחר הספרים (הקראן). תורה אחת וחוקה אחת נאמרת ונשנה שם בלי הרף. יראי אלהים יתחללו ירעדו בעת קראם אותו (שורה כט. 24). עוד צעד אחד הלאה:

„עצם ספר הקראן הוא מונח למשמרת לפני האלהים בשמים" (שורה מג. 3).

ובכן הקראן הנהו לא ספר תורת דת אשר נוסדה והתפתחה בדרך היסטורי, כי אם העתקה מספר הגנוז בידי אלהים יוצרו ומחברו, ומה נקל עוד להחליט כי הספר הזה הוא קדמון ונצחי, כאשר גם אין ראשית למחברו. ובכן, לא האסלאם ברא את הקראן, כי אם הקראן ברא אותו. כמה מן התמימות ועניות הדעת יש בזאת!

השקפת הקראן על חפש האדם. שאלת הברייה. מחמד, כפי הנודע, לא היה איש חושב מחשבות והוגה דעות בעמק הגיון: הוא היה איש טבעי, אחד הערביאים, אשר הרגש העז הטביע את חותמו לא רק על כל דרכיו ועלילותיו, כי אם גם על כל הגות לבו. על כן נראה את הקראן, הספר אשר בו הביע מחמד את כל דעותיו, כמתעתע בהשקפותיו על דבר האדם והכחות המוסרים השולטים בו, ואיננו יודע לאחוז בזה דרך הגיוני. מחמד היה בעל רוח נלהב, בעל רגש סוער, וכל אשר עשה וכל אשר האמין והגה לבו, נולדו בו כמו באונם וכפיה, מעקת הרגש העז, אשר לפניו אין בקרת, ואין חשבון והגיון. נפלאה היא ערות מחמד על עצמו, באמרו: „מכל קניני העולם הזה גדלה אהבתי לנשים, וכמו כן חמדה נפשי בשמי עדנים נותני ריח ניחוח; אך עוד יתר מזה הרגשתי עונג נשגב ומוחלט בתפלה והשתפכות הנפש לפני האלהים". כאיש טבעי לא ידע מחמד גם לתת חשבון לנפשו מן התנועה המתחוללת בעולמו הפנימי; הוא איננו יודע גם להכדיל בין רגש אהבת נשים ובין רגש אהבת אלהים, או יותר רציו לאמר, הגיון כבוד ורחשי דוממות להעצם הנשגב; הוא לוקח לו לקנה המדה את הענג

אשר הרגיש משתיהן, והוא מרגיש את ההבדל ביניהן בכמות, אך לא באיכות. וכאשר היה הרגש מושל במחמד ממשלה בלתי מוגבלת, ואהבתו לחמדת נשים לא ידעה להכנע תחת ידי הבינה וההגיון, כן גם היתה דבקתו באלהים כעין רגש עז. הוא לא האמין באלהים, לא הכיר אותו לדעת הכרה פנימית על ידי כח השופט, רק הרגיש אותו, ולבו נמשך אחריו כמו בכח טבעי בלי כל דעת וחשבון, וכמו מבלי רצונו. הוא אמנם הרגיש כי האלהים הוא הכל, הוא האחד בכל העולם, ובהיותו הכל הנה הוא מושל בכל. כל זה נצטיר במושגיו של מחמד רק מצד הרגש, אבל מצד העיון והמחקר נבצרה מאתו להשיג ומה גם להגביל את הקו המבדיל בין ממשלת האלהים ובין רשותו הפרטית של האדם. כמו על פי רגש טבעי הרגיש מחמד, כי האלהים הוא הכח המניע את מכונת העולם, וכי כל מפעל וכל תנועה קלה שבקלה הנראית בעולם הם באים רק בכחו של אדון התבל. ולא זאת בלבד, כי אם האלהים בדעתו את כל, או אם נאמר בסגנון הפלוסופי, בידיעתו הכלתי מוגבלת, יעד מראש את כל מעשי עולם, כל מקרי החיים ועלילות בני האדם. ובכן הננו קוראים בספר הקראן:

„המפתח לכל סתום ונעלם הוא בידי האלהים. רק לו לבדו גלוי וידוע הכל; הוא יודע כל, כל אשר בארץ וכל אשר במעמקי תהום, מבלעדי ידיעתו לא יפול עלה מן העץ ארצה. אין כל גרגיר חול על פני הארץ אשר לא נרשם בספר החזיון” (שורה ו. 59).

„הכל כתוב ורשום בספר החזיון” (שורה ז. 8).

לפי אמונת מחמד נרשמה בספר החזיון השתלשלות כל המקרים והמעשים העתידים לבוא, כן בהעולם הטבעי וכן בהעולם המוסרי, כלומר מעשי בני האדם ועלילותיהם; ובכן הנה גם האדם איננו חפשי לנפשו, ובכל מעבדיו ועליכותיו הנהו רק כמכונה המתנועעת לפי רצון האלהים. באחת משורות הקראן נאמר:

„לא אתם המתם אותם (את אויבי האסלאם), כי אם הם נפלו בחרב אלהים, כח כל הכחות. לא אתה, מחמד, התנפלת עליהם,

כי אם האלהים, למען הראותכם לדעת כי מגן הוא תמיד לחוסים בו. הוא יודע כל ומקשיב כל".

ובהיות כי חזקה בלב מחמד ההכרה הפנימית, כי כל הדברים הנעשים בעולם, בעבר בהוה ובעתיד, וכמו כן כל מעשי האדם ועלילותיו, יצרי לבו, הגיונו, מחשבותיו וכל תנועה ותסיסה המתחוללת בעולמו הפנימי, כלם יחד הם כתובים ורשומים ב"ספר החזיון" כדברים אשר נועדו מראש מאת האלהים הנוהג עולם ביכלתו הבלתי-תכליתית ובידיעתו הכלתי מוגבלת, — לא הרגיש אפוא מחמד, כי הלך הוא סותר את כל הבנין הדתי אשר בנה, כי באשר אין לאדם רצון חפשי ובחירה חפשית לחשוב ולפעול כפי העולה על רוחו אין כל מקום לדת אמתית במובנה הרחב. המאמין יחיה באמונתו, הצדיק יתחזק בצדקתו, יען כי כן נועד מאת האלהים מקדמת הימים, והרשע מחזיק ברשעתו, אשר נגזרה עליו ונועדה לו מטעם ההנהגה העליונה היודעת כל והגוזרת כל — עוד מקדמת העתים. האמונה בגזרה קדומה שנגזרה על העולם והאדם, כפי שהיא כלולה בתורת האסלאם, היתה לשאלה דתית גדולה, וכל חכמי המושלמים, אשר האסלאם קרוב אל לבם, עסקו בפתרונה וילאו למצוא לה פתרון שלם. החוקר הדוסי הח' סלוביוב בספרו "מחמד" כמו מוצא את עצמו מחויב חובה ספרותית, בתור כותב תולדות חיי מחמד, להוציא את הנביא אשר הוא כותב את תולדות חייו מן המבוכה הגדולה אשר הביאו אותו בה מבקרי אירופה בדורות האחרונים. החכם הזה מדי דברו בזרות השקפתו של הנביא, על דבר הגזרה הקדומה שנגזרה לפי תורת האסלאם גם על עולמו המוסרי של האדם, — אומר: "השקפה כזאת אמנם אנחנו מוצאים באיזה מאמרים בודדים האמורים בספר הקראן, רק לרגלי אי-יכשרונו של מחמד להביע דעות מופשטות ולברר את המושגים הדקים הקשורים בהן בדיוק נכון, דבר דבור על אפניו; אבל אמנם חסר לו הכשרון לערוך שיטה דתית, אשר כל עניניה מסתעפים בחיוב הכרחי זמ"ז ומתלכדים יחד בקשר הגיוני, אפס כי לא נוכל לשלול ממנו הכרה דתית בריאה ומלאה רוח חיים, אשר גלתה לפניו את אלהי האמת, אל צדיק וישר, אל רחום וחנון.

גם מבלעדי המחשבה והחקירה ההגיונית, הנה רק על פי רחשי הלב ורגש החסידות הנאמנה, אשר הטבעה בלבו, אי אפשר היה למחמד לתאר לו את האלהים משולל ממדת הצדק והיושר. ובכן בקראנו בספר הקראן, כי לרגלי עקשות בני קרישה והתמכרותם הנפרזה להדת האלילית חרץ מחמד משפט, כי לא מחסרון דעת כי אם מרוע לב הם מתחזקים ברעתם, כי הם אנשים שכבר נגזרה רשעתם מלפני האלהים, אנשים אשר נועדו מאת „אללה“ להשאר שקועים בעון רשעתם ולהכחד לנצח, — הנה עלינו להשתדל לבאר את הדבר באופן אחר. הננו מסבירים את הדבר באופן כזה: אם איזה קבוץ בני אדם מתעקשים להתחזק בדרך כפירה ואי-אמונה, — הנה זאת אומרת כי נגזרה עליהם גזרת כליון מאת האלהים היודע כל, אשר ידע כי לבבם זונה מאחריו, וכי מעמק לבבם התמכרו אחרי הרע מב'י שוב עוד, ועל כן לא ידאג עוד לחלצם ממישבת זדונם, או לפתוח להם שערי תשובה, ויהי להפך, כי לאיזו מטרה הדרושה לחפץ דשגחתו על העולם הוא מקשה עוד את לבם, כאשר הקשה את לב פרעה, למען הראות למשה את אותותיו ומופתיו“.

החכם הזה, אשר כפי הנראה מכל דברי חקירותיו על אדות האסלאם, הוא עומד תמיד כסניגור מושבע ללמד זכות על „ביא“ ולהצדיק את מגרעותיו היותר גסות, הוא חפץ גם כן ללמד זכות על „ביא“ בפי הנביא דברים אשר לא עלו על לבו. ה' סלוביוב מתאמץ להסביר את דברי הקראן ולהבדיל בין מעשי חול ובין דברים הנכנסים בחוג חובת הדת והמוסר של האדם. לפי דבריו, אם אמנם אפסה היכלת לאדם לעשות איזו פעולה חיצונית או לחולל איזו תמורה ממשית בהשתלשלות המקרים והמעשים אשר נועדה אל האדם מאת האלהים, כגזרה קדומה אשר לא תשתנה עוד, לעמת זאת להיות צדיק או רשע, לקבל עליו את תורת אלהים וחוקיו או לבעוט בהם, להשאר נאמן ברוחו להדת או לזנוח אותה, באחת — לכוף לבו אל האלהים, או להמרות את רוחו, — כל אלה הם דברים הנתונים ברשותו של אדם ותלויים ברצונו החפשי. בהגבלתו המלאכותית הזאת, להפריד את החיים הדתיים והמוסריים מתוך החיים הכלליים, כמו שאף החכם הנזכר

להכניס את דברי הקראן תחת ההגדרה הקצרה אשר גדרו חכמי התלמוד במקצע הזה: „הכל בירי שמים חוץ מיראת שמים“. אבל מה רב המרחק בין שתי ההשקפות האלה! האמונה בגזרה קדומה, תהי באיזו תמונה שתהיה, לא הופיעה מעולם על אופק היהדות. אם באמת נראתה בספרות ישראל הקדומה השקפה הדומה באיזה צד אל הנזכרת, היא מתיחסת רק אל תכונת האדם ואל כשרונות רוחו. לפי דעת אחד מחכמינו, מתחלת יצירתו של אדם נגזרת עליו גזרה ממרומים, אם יהי בעל כשרונות מזהירים או בעל כשרונות קהים, חכם או טפש, גבור או חלש, וכדומה לזה מין התכונות הטבעיות והמוסריות אשר יקבל מיד הטבע; אבל מעולם לא עלה על לב חכמי תורת היהדות הרעיון, כי תתערב ההשגחה העליונה במעשי ירי האיש הפרטים. והנה אם נקבל את באורו של ה' סלוביוב ונאמר להתאים אותו אל דברי הקראן בכל מאמריו הנוגעים במקצע הזה הננו באים תמיד לידי דעה מהופכת. כל הקורא בספר הקראן ומכון דבר לפי פשוטו יוכח עד מהרה, כי עיונים כאלה לא עלו על לב מחברו. המושלים המובאים בספר הקראן ביחס אל הענין הזה, כמו עקשות לב בני קרישה להתחזק בדת האלילית, והתעוררות המושלמים להלחם מלחמת מצוה לשם הדת, גם הם הנמו מצומצמים כלם בתחום חיי הדת. ומי יוכל לקצוב את הגבול בין שני התחומים האלה, בין החיים ובין הדת? ידוע ידענו כי אמונה מופשטת לא תמצא לה מקום בקרב האסלאם; האמונה שבתוך האסלאם היא צמורה ואחונה במעשים טובים, וכידוע, כל מפעל וכל תנועה הנראית בעולם נועדה — לפי תורת האסלאם — מראש, על פי גזרה קדומה. ההצטרקות האחת אשר נוכל למצוא בעד מחמד היא, כי כשרונות רוחו לא התרכזו למרכז אחד, וכי הרגש גבר בו על הבינה. בכל מאמריו הננו מכירים רגש עז עם רוח שירה נעלה, ולו היה איש מחונך כראוי, כי אז נועד יותר מטבעו להיות משורר מאשר להיות למחוקק. כידוע, כל משורר איננו מושל ברוח שירתו לנחותה כחפצו, כי אם היא מושלת בו, היא הטלטלה מלטלה גם למרות רצונו. ומהיות כי הרגש ורוח השירה הם אשר השתררו בעולמו הפנימי

של הנביא, על כן לשוא נתאמין לבקש איוה פתיל הגיוני מתוח על פניו. הדגש ורוח השירה הם על פי תכונתם הטבעית בעלי פרצופים רבים, משתנים לפי הרוח הנושב בם מכחה של הנפש הסוערת וממצב התעוררותה.

האסלאם בתור דת שלטת בעולם. החזיון הכינפלא אשר אנחנו רואים בהאסלאם הוא התפשטותו המהירה. מחמד החל את תקופת חלרו בתור רועה צאן, שפל במצבו ונכנע ברוחו, ובמותו השאיר לממלאי מקומו ממלכה אדירה אשר יסדה הוא ברוחו הכביר, ממלכה אשר התעדרה להשתרר בקרב הימים גם על כל שכנותיה סביב; וכמו כן גם דתו החדשה, אשר בתחלה הצטמצמה בחוג צר, וגם רבים צררו אותה ויתמרמרו עליה בחמת כח, הנה בעבור יובל שנים היתה לדת שלטת בקרב בני עמו, ולא רק בקרב בני עמו, כי אם גם בארצות אחרות. במשך התקופה הקצרה הזאת הגיע האסלאם למדרגת דת לאומית, וממדרגתו זאת צעד קדימה ויהי לדת שלטת בקרב עמים רבים, מעלה נכבדה אשר התרוממו אליה עד כה רק שתי דתות, אל מדרגת ההתפתחות, אשר הגיעה אליה הדת הנוצרית רק אחרי מספר מאות שנים, הגיע האסלאם במספר כזה של עשרות שנים. עם כל לאומיותו אשר נאצלה עליו מצדדים שונים, לא נוכל לשלול מאת האסלאם את הזכות להקרא בשם דת כללית (universal). בשם הזה הננו קוראים את כל דת המסוגלת להתפשט בכל העולם, בנגוד אל דת לאומית. האמת אשר נתפרסמה על ידה: האמונה באחדות האלהים וככח יכולתו הגדולה לבלי הכלית; האמונה בעולם הבא ובהאחריות המוטלת על האדם בעד מפעליו, והמשפט הנכון לכל בני האדם לפני כסא אלהים יוצרם ומשופטם, — תורה כזאת איננה מתיחדת לעם נבדל, כי אם היא משותפת לכל בני האדם. אותו מצב הנפש אשר הערביאים מכנים אותו בשם „אסלאם“, לאמר: השתעבדות ומסירת עצמו בידי העצם השגב בלי דעת וחשבון, משמעת נמרצה אל תורתו וחוקותיו והכנעה מוחלטת לפני רצונו, — מצב נפש נכנעה כמו זה הוא רצוי ונאות לכל בני האדם. על כל איש ואיש, מאיוה עם שיהיה, מוטלת החובה לפלס את מעגל חיו

בפלאם נמרוץ, לדקדק מאד במעשיו, ולדעת את וודל האחריות המוטלת עליו בעד כל מפעליו והליכותיו; המושג הכלול בשם הכנוי „רחום והנון“, אשר בו מכונה אלהים בכל עלה ועלה מספר הקראן, שם רבי-התכן המורה לדעת, כי לב אלהים הוגה אך טוב וחסד לכל בני האדם ושואף להשלים את חפצם ומשאלותיהם, וכי אלה האחרונים יכולים להביט עליו לא רק ביראה ורעדה, כי אם גם בלב מלא אהבה, — המושג הזה יתכן להתקבל על הלב ולהיות מושג לכל, להביא את הועלתו הרצויה לכל החברה האנושית. ביחוד ראוי האסלאם להחשב בתור דת כללית בעת אשר מחשבי הדת האלילית מלאו נאות ארץ. בימי החשך ההם עת אשר כל עיר ועיר התחוקה באלילה המיוחד לה, וכל לאום בחר לו לסגולה איזה אלילים. כיהדת האלילית תחת לאחד את העם היא שוסעת אותו לשסעים ומפרדת בין חלקיו, ועבודה דתית ריקה וחסרת טעם המקודשת לאלילים כאלה מטמטמת את לב בני האדם, ועוצרת אותם ממלאות את חובתם המוסרית המוטלת עליהם בתור בני אדם ברואים בצלם אלהים, יוצרם ושופט אותם על עלילותיהם, אשר לפניו הכל שוים. והאסלאם במושגיו הפשוטים ובתורת לקחו המתאים אל טעם האדם הטבעי, הוא האמצעי היותר רצוי לשרש את הדת האלילית מעקרה; הוא מאחד את בעלי ברית האלילים, הנפוצים איש לעברו והמתעתעים בדתי הבל שונות, תחת דגל אמונה נשגבה אחת; משפיע עליהם מהשפעת תורתו המעשית הפשוטה והמתקבלת על לב העמים הטבעיים מחוסרי השכלה ותרבות נכונה.

נקידת הרפיון והמגרעת הגדולה אשר נחזה בהאסלאם היא, כי איננו מסוגל לההפתח ולהשתלם. הדעות הכלולות בו הנן דלות ורוזות; הוא צמח ויתגדל במהירות נמרצה, ועל כן פרוע שווי-המשקל בין פנימיותו וחיצוניותו; שלרו וגיותו נתגדלו למדי טרם עוד נתבכרו דעתו ושכלו. תורתו המעשית וחוקותיו ומנהגיו התקשו עוד כראשית צמיחתם, מבלי הת לכל המורה והקון להכנס בגבולם. תורת המוסר הכלולה בקרבה נמצאת על המדרגה הקדומה ההיא, המתאימה אל מצב בני האדם בעת עובם את הדת האלילית, ואיננה צועדת קדימה, עד כי בכחה

ישתמרו גם להלאה כל מנהגי החיים ומוסדי החברה אשר על פי תכונתם הם המה למעצור בעד התקדמות התרבות וההישכלה. גן העדן אשר ערך האסלאם למאמיניו, ששם תשרתנה לפני כל מושלמי עלמות ופהפיות (מספרן לא נקצב), אולי אמנם בימי הנביא לא נחשב למחזה מכוער הפורע את דרכי המוסר; אפס כי כעת הוא מכוער ומכאיב את רגש המוסר, ולהסתלק ממנו אי אפשר עוד, אחרי אשר כבר קנה לו זכות אורח בנבול האסלאם. האסלאם הוא כבית ספר לחנך בו את העמים הטבעים הקרואים לעבוד את עבודתם על מסלת ההיסטוריה האנושית מרם עוד סגלו להם את ההשתלמות הנכונה הדרושה להחברה האנושית הנאורה. ואם אמנם האסלאם הוא אמצעי יפה ונעלה להכניע את משובת העמים הנמצאים במדרגה שפלה של תרבות ולהטותם אל משמעת חוק ומשפט, להפיח בהם איזה רגש של מוסר, וללמדם להתאפק מזדון משובתם ולמשול ברוחם, הנה עם כל זה חסרה לו היכלת להביאם לידי השתלמות יותר נשגבה, השתלמות של סדרי חיים מתוקנים והתפתחות המחשבה וכח־ההגיון, ובכלל הננו רואים כי האסלאם הנהו כמועקה אשר תשים מחנק להחפש. נסבת המחזה המעציב הזה הוא, כי תורת האסלאם היא בעלת תכונה שלילית. „אללה“ מתיצב לפנינו על הבסיס אשר כונן למענו האסלאם, לא ברמות עצם חיובי, כי אם בתור שלילה של האלהות האלילית, כמו הכחשת אלהים אחרים; עצם „אללה“ איננו כולל בקרבן חסן תכונות וסגולות יקרות, בלבו אין כל הגיון אהבה אל החברה האנושית וחפץ בהשתלמותה והתפתחות פעולתה בכל צרדיה הרבים; והרוח אשר יאציל על עובדיו הנאמנים בכריתו, גם היא רק רוח של שלילה, המלאה משטמת נצח למתנגדיו ויריביו, מבלי אשר נמצא בו כח דוחף לדעות נשגבות, לאיריאלים רמים ומפוארים. הוא שוכן במרחקים, רחוק מכל היקום, מכל החיים ומכל הבריאה, יושב בקרת רוח על כסאו החצוב מקרח; קולו אמנם ישמע ממרום שבתו, אפס כי לא יוכל, להשפיל רדת אל האדם, לשכון את דכא ושפל רוח. הן אמנם הקראן שאב לו ממקור תורת משה תואר נכבד לכנות בו את אללה, ויתארהו גם

הוא בשם "רחום וחנון", אולם התואר הזה הכולל בקרבנו המצית כל המעלות והיתרונות, תכונת כל התכונות, אך בא בגבול האסלאם סרה מעליו כל עדנה, אברה לו הרכות וההתפשטות, והנהו גם הוא תואר שילי בלי כל צד חיובי. הקורא בספר הקראן יוכח עד מהרה, כי החנינה המיוחסת שם לאלהים היא רק בכחינת סליחה ונשיאת עון, מדרכו לותר על עוברי רצונו, וגם זה רק כמובן ידוע ובתנאים ידועים, אך לא אהבה שמימית מוחלטת, חפץ נמרץ באושר יצוריו, אושר ומני ונצחי. "אללה" אשר להמושלמים הוא מרום ונשגב מבני האדם, אולם רוממותו ומשגבו הם יותר בזמן ומקום מאשר באיכות ומעלה. הוא איננו יודע את החברה האנושית, או, בסגנון יותר מדויק, איננו מרבה להתעניין בה, ועל כן איננו יכול לאשר אותה אושר נשגב.

ובהיות "אללה" המתואר בתכונות שליליות כמו אלה עומד למופת להמושלמים כסמל תכנית השלמות והמשגב, על כן הנה מושגי המושלמים ע"ד השלמות המוסרית אי אפשר להם להתרומם למעלה מזה. ואם אמנם תורת המוסר אשר מצאה מקום בהאסלאם מסכה איזה רגשי רך ועדנה בלב בעלי הדת הזאת; אבל חוקים ולקח מוסר, אם גם יצלצלו ברעם ורעש מעל שפתי נביאים ומחוקקים, אינם מתרשמים בלב העם במלא עמקם ותקפם, כמדות ותכונות מוסריות הכלולות במחוזות חיים, מחוזות מעללי אלהים החי בלב העם המאמין בו וברגשותיו המיד.

לעמת החקירה הזאת המצוינת בדקותה ובהסברתה המלאכותית, אשר תראה לנו את מרכו הכבד של המחזה הטכואר בהשקפת המושלמים על האלהים, מתקבלת יותר על לבנו חקירת הח' סלוביוב, הרואה את סבת המחזה בהשקפת המושלמים על עצמם ועל גדריו חובת ההשתלמות כפי אשר נקצבה על פי הדת דעת החכם הזה היא, כי תורת המוסר הכלולה בהאסלאם מוגבלת מאד לרגלי השקפת הנביא הקהה, טבלי דעת להעיר את לב המאמינים לשאוף להגיע אל השלמות האיריאלית המיוחסת אל העצם הנשגב. בעוד אשר תורת משה לחשה באוני האדם חירות מני קדם, ותודיעהו בספר תולדות יצירתו כי נברא בצלם

אלהים ודמותו המוסרית, או בשפה יותר ברורה, כי במחשבה קודמת נועד מעת יצירתו לשאוף להגיע אל השלמות המוסרית ההיא, המתאמת אל הדמות המוסרית של אלהיו, וגם צותה על האדם לדבוק באלהיו, וכפי דברי מבארי התורה — להרבק במדותיו של הקב"ה; ובעוד אשר הדת הנוצרית מורה את ההשתלמות המוחלטת והבלתי תכליתית, המגיעה עד למדרגת התאחדות האדם ברוחו עם האלהים, — נכתפק האסלאם בהשאירו את האדם בחוגו הצר של חייו הטבעיים, בשומו לחובה על המושלמים רק להכנע הכנעה מוחלטת לפני האלהים. האסלאם איננו מצוה להרבק במדותיו של האלהים כמצות תורת משה; הוא איננו מצוה כדברי התורה הנוצרית: השתלמו והיו שלמים כפי תכלית השלמות אשר לאביכם שבשמים. הוא דורש רק להשתעבד לאלהים, ולשמור לבלי עבור את הגבול הקיצוני הסובב את מרחבי החיים הטבעיים כפי מדרגו הקצובה, על פי תורת הדת. "הדת לפי זה — אומר החכם הנז' — הוא הכסוי הבלתי משתנה לנצח אשר עליו יתכוננו היי בני האדם, המסגרת הקבועה לכלי ינועו לאחד מן הצדדים, אך לא התכן הפנימי שבהם, לא הרעיון הרפור בתוכם ולא גם המטרה אשר לנגדם.

"ואם אין אידיאל מוחלט אשר על בני האדם לאמין את כחותיהם למען השיגו בחייהם, הנה זאת אומרת, כי אין תעודה נכונה מוגבלת או מטרה קצובה לפני כחות החיים, ובאשר אין תעודה יעודה ואין מטרה, ישם לא תוכל היות כל תנועה והתאמצות ללכת קדימה. זאת היא הנסבה האמתית, כי רעיון ההתקדמות, או מעשה ההתקדמות בעצמותה, הם מוורים מאד לכל העמים הבאים בכרית האסלאם. הקולטורה אשר תצמח בקרבם היא בעלת הכונה מקומית, ואך תוציא ציין תחדל מצמח ולא תבכר את פריה, ולא תוכל להשתגשג ולעבור לסגולה גם לעמים אחרים. עולמו של האסלאם עוד לא הוליד על ברכיו אנשים גאוני רוח, אשר יהיו למופת לכל בני האדם, ואי-אפשר הדבר לעולם; הוא עוד לא הוליד אנשי טופת, אשר יהיו למורי דרך להחכרה האנושית במסלת השתלמותה".

הדברים האלה הם אמנם דברים של מעם, אבל גם על

ידם עוד לא נמצא פתרון שלם לשאלתנו. הפתרון הנוכחי כההולך לפנינו הנם רק על דרך השלילה, יען בעליהם טתאמזים להוכיח, כי חסר להמושלמים כח מניע הרוחף אל ההשתלמות הנשגבה, ולו גם יהי כדבריהם, הן טחויבת תנועת ההשתלמות לחרור אל תוך העמים האלה מן זרם החיים הסוכב אותם, וידוע כי תנועת ההתקדמות, ככל תנועה המתחוללת בחיק הטבע, כיון שהחלה היא מוספת ללכת בדרכה הלאה רק על פי כח ההתמדה (Inertia) לבדו, אם רק לא תפגוש מעצורים על דרכה. המעצור היותר גדול העומד לשמן על דרך ההשתלמות בקרב עמי בעלי האסלאם הוא לפי דעתנו — „האסלאם“ בעצמו, ההשתעבדות וההכנעה הבלתי־מוגבלת המוטלת על המושלמי ביחס אל אלהיו, או יותר רצוי לאמר, ביחס האמונה באחדות אלהים, — במובן שהוא אשר המושלמים מבינים אותה. האסלאם דורש טאת בעלי בריתו לא עבדות רוחנית, לא שעבוד הנפש, עבודת הלב והרעיון, כי אם שעבוד הגויה. כאשר הגרנו למעלה, האמונה האמתית באחדות האלהים דורשת על פי האסלאם טאת האדם להתאמץ בכל טאמצי כחותיו, למען הקים את אחדות האמונה והדת גם בקרב החברה האנושית, לעשותה למושלמת כלה, להקריב את נפשו ומאדו בעד המטרה הזאת, ולהפיץ את האסלאם ביד חזקה, כחרב ובחנית. „לכל הנביאים — אומר הח' ברנפלד (א) — נתן אלהים אות וטופת למען יאמינו בו בני האדם, ואולם למחמד מסר את החרב לאות ברית להכניע עמים תחתיו“. המושלמי רואה את אחדות האלהים כדבר בלתי משוכלל ומלא פגימות כל עוד לא תקום אחדות גמורה בקרב המשפחה האנושית תחת דגל האסלאם; והחובה הקדושה הזאת היא בעיניו תעודת החיים, איריאל נשגב הממלא את כל העולמות, כעולם השפל כעולם העליון; היא ראש איריאלי המושלמים, אשר מתקף זהרו ואורו יכהו כל הרגשות העדינים וכל הדעות הרמות, אשר יתחוללו בלב האדם, ויכלו עוד בראשית צמיחתם. עולמו של האסלאם הנהו תמיד גם בעת שלום

כמו במצב מנוחת נשק, ובלב המאמינים לא תמחה גם רגע התשוקה להגיע לעת מוכשרת — להפיץ את האסלאם ביד חזקה, ולהרחיב את גבולו עד קצות הארץ. הרעיון הזה ממלא את הלל לבם של המושלמים מאפס עוד מקום לתשוקות עדינות ולאידיאליים אחרים בלעדו, ובאשר אין אידיאליים ואין ממרות נשגבות, שם אין תנועה ואין התקדמות.

כשאנחנו לעצמנו אין כל תפונה בעינינו, כי יעודי נביאי ישראל אשר חזו לקץ הימים, לאותה התקופה הנאורה המוכתרת כלה בכתרת של אור עולם ונגה מוסרי; עת יכנעו כל בני האדם בלב שלם תחת השלטון המוחלט של צדק עולמים ושלוש נצחי; עת תסוף מלחמת היצורים בעד קיומם, והכרה פנימית נובעת ממקור אהבת-צדק מוחלטת תהי תקועה בלב כל פרט ופרט של החברה האנושית, להגביל במדת משפט נכון את זכותו הפרטי מבלי להסיג את זכות רעהו; עת יוציא האל הטוב והמטיב את רוח החסד והחנינה מרשותו ונתנה במלא רחבה ועמקה לכל בני החברה האנושית; עת תמלא הארץ דעת כמים לים מכסים, וחקרי לב חכמיה ושאיתם לחרור אל מעמקי מסתרי הטבע והבריאה כמשברי ים יסתערו עליה, — הבשרות האלה היו לבח מוסרי גדול, לדרוגמא ולטופת לעיני החברה האנושית, אשר כיהן תראה ותתעורר לצאת בעקבותיהן, איזה כח מיוחד הרוחף את כל הנוהים אחרי חזון כתבי הקדש ללכת הלאה הלאה, הלוך והתקדם, הלוך והשתלם. אמנם אין אנחנו מוכים בהטימות לב במדרגה כזאת, לתת את היעודים האלה ליעודים היסמוריים. אבל אנחנו רואים בהם יעודים המכונים לתכלית מוסרית; יעודים כאלה הם האמצעים היותר נעלים להעיר ולעורר את לב המאמינים לשאוף בלי הרף להתקדמות אידיאלית. ולו נשתלו יעודים מוסריים כמו אלה גם על שרמת האסלאם, כי או כורדאי צעדו גם המושלמים בעזו וחיל קדימה, ככל העמים הנאורים. אולם האסלאם דבר אין לו עם העתיד בעולמנו הזה. העתיד המוחר הצפון להמושלמים הוא רק בעולם הבא, בעוד אשר בעולם הזה התאמץ האסלאם רק לרכוש את ההוה עם העבר. האמונה כגזרה קדומה המשתררת בתחומו של האסלאם הנת

גם היא כחרב הדת שלופה בידי הדת לקציץ אברות כל העיון והגיון לב של כל בעל נפש נבונה מבקשת חשבונות להטיר ולשנות סדרו של עולם, להתקן ולהטיב את מצב הדברים, בעוד אשר מצבם הנכון נועד מקדמי עולם, ולתקף ועזו נתאשר על פי „אללה" ונכתב בספר ה„חזיון"...

ועם כל זה הננו רואים התקדמות גדולה וכבירה בכל מקצועות החיים ובכל ענפי המדעים אצל הערביאים בימי הבינים. לולא הערביאים בימי הבינים, עת התקדדו שמי אירופה בערפלי בערות ממעל, ונחלי משוכה ועריצות וגסות הרוח כסו את פניה מתחת, — אלה הערביאים אשר טפחו ורבו את החכמות והמדעים, ההשכלה והתרבות, בימי החשך ההם וימסרון לדורות הבאים, — מי יודע אם לא נמחו אז עקבות התרבות וההשכלה, וכל הרכוש הרוחני אשר רכש לו המין האנושי אחרי עבודת איזה אלפי שנים, עלה בטהו כליל. ואם אמנם החכם רנן, לרגלי רגשי הבזו השמורים בלבו לעמי בני שם, מתאמץ להקטין את עלילות הערביאים במקצע הזה, באמרו, כי הספרות המדעית אשר נתחברה ע"י הערביאים בימי הבינים, היא רק העתקה נשחתה מחכמת היוונים הקדמונים, ועוד גם זאת כי בקרב סופרי הספרות הערבית של התקופה הנאורה היא אין גם ערבי אחד, כי כלם היו ספרדים ופרסים אשר כתבו בשפה הערבית^(*); אך מי לא יראה, כי רגשי הבזו אשר הגה לב החכם הזה המיד אל גזע עמי בני שם, התעזו אותו להפריז על המדה. תולדות הספרות ותולדות המדעים מציעות לפנינו רשימה ארוכה של ערביאים ויהודים, אשר הכניסו פקדונות גדולים לקרן קיימת באוצר החכמה והמדעים בכל משך ימי הבינים. ולוא גם נודה במקצת לדברי רנן, בכל אופן לא נוכל לשלול מן הערביאים את היתרון במקצע הזה על כל עמי אירופה בתקופה ההיא. הן כל קורא בספרי דברי הימים יודה, כי במשך עת ידועה היו בעלי ברית האסלאם לנושאי דגל התרבות וההשכלה בקרב החברה האנושית; ואם נתעקש לאמר

^(*) „Мѣсто семитическихъ народовъ въ исторіи Близкаго Востока и цивилизаціи“, Москва 1888.

כי הערביאים לא התקדמו, הלא יסתעף טוה כי נסוגו אחור כל עמי אירופה, וירדו במדרגת השכלתם למטה ממדרגת השכלת הערביאים. באחת, אם היתה חכמת הערביאים מקורית, ואם שאובה ממקורות זרים, אבל בזאת אין כל ספק, כי בתקופה הזאת התקדמו הערביאים ויעלו על טרומי ההשכלה.

המורות ותנודות כאלה במצב התפתחות העמים והתקדמותם התרבותית מכריחות אותנו להאמין, כי למרות כל החקירות וההגבלות אשר קבעו חוקרינו במהלך התפתחותה של החברה האנושית, יתעוררו לפעמים איזה כחות פנימים בקרב כל עם, והם יעוררו אותו לעשות חיל ולהתקדם באיזו מפתות התרבות וההשכלה, והכחות האלה באיתן תקפס פורצים כל גדר אשר נגדרו על ידי חוקרי התולדה וחכמיה. מהפכה רוחנית כזאת נהיתה גם בקרב עמי האסלאם. אולי לא נשגה אם נאמר, כי ההתעוררות הכבירה אשר קמה בקרב עמי האסלאם להפיץ את דתם בחרב וסערת מלחמה הפיחה בקרבם רוח גבורה נוראה עם כשרון עלילה (Energie) במדה כבירה, עד כי לא יכלו עוד הערביאים ליחד את שפעת כשרון העלילה רק בחוג הנסיי הקרב והשלטון המדיני, ורוחם הכביר נשאם הלאה, לבקש חוג עלילה ומפעל גם על שרקות המרעים, ההשכלה והתרבות. את המחזה הזה אנו רואים אצל עמים רבים, אשר כרבות גבורתם המדינית הם עושים חיל גם בהשכלה ותרבות. — כה העבירו עמי האסלאם במשך תקופת עת ירועה על דרך השתלמותם את כל עמי אירופה. יש מחליטים, כי להאסלאם עוד נכוננו עתידות גדולות בקרב העמים הטבעיים בארץ הסינים, בהודו ובאפריקה התיכונה, אשר על פי טבע מושגיהם הנם נוטים אל האסלאם מאד, והם נכנסים לאט לאט בכריתו. האסלאם תחת להתרומם באיכותו הוא מתרחב ומתפשט בכמותו. האסלאם, בעיקרי דתו המובנים בנקל ובתורתו המעשית הנוחה להעשות, היה יהיה תמיד למעברה לכל העמים מחוסרי ההשכלה, לעבור עליו מן המצב הטבעי אל התרבות השלמה של העמים הנאורים.

תכן החלק השני:

ספר רביעי:

דברים אחרים 5-6

א. הדתות אשר לעמי בני שם.

ערש מולדת גזע בני שם, עמי בני שם ועמי הידוראירופה. תכונת דת עמי בני שם המקורית טרם החלה להפתח ולהסתעף לסעיפים שונים, תכונת הדת שהשתררה בקרב עמי בני שם כמושבותיהם בכפריהם, עבודת הקרבנות. 7-19

ב. הכנענים והצדונים.

ארץ כנען לפני בוא בני ישראל שמה, דת הכנענים, אלהי הצדונים, המלך, העבדת הבנים והבנות באש, עבודת גרמי השמים, העשיהרת, דת הכבירים 20-38

ג. תורת ישראל.

מסרות עתקות של העברים הקדמונים, יציאת מצרים, תורת משה, העבודה הדתית נשארה כקדמיתה, המגע בדת הכנענים, הדתות נאבקות, ממשלת מלך, הנביאים, התכונה הלאומית אשר להדת, — מבטחבקרת על הדת, דת ישראל מקבלת עליה למראית עין תכונה אנושית כללית, האמונה באחדות האל שתולה בגבול תורת המוסר, תורת הנביאים ביהוסה אל האיש הפרטי, התמורות לרגלי חוון הנביאים, גלות בבל, עליית בני הגולה, רוח תורת ישראל: (1) דת ישראל על פי תמונתה מיוסדת על הרגיש; (2) העם כלו החל להגות בספרי הקודש; (3) עבודת הקרבנות, התפלה, היסודות הרוחניים, תקנות הלאום, תקומת הנפש אחרי המות, המסקנה 38-106

ספר חמישי:

ד. האסלאם או דת מחמד.

ארץ ערב לפני מחמד, הדת הערבית הקדמונית, ההסתככות בדתי האליל, היהדות והדת הנוצרית בארץ ערב, — מחמד, ימי עלומיו, רשמי לב והתרגשות דתית, ההתגלות תולתו ומנאמיו, הרדיפות, המכות, הפצו לעוזות את מכה, מגורי מחמד בעיר מדינה, מסרת ברית דת החדשה, מחמד עזין את היהדות ודת הנוצרים, חיי משפחתו, כבוש מכה, מכה בתור בירת האסלאם, — התפשטות האסלאם, חובות המושלמים; האמונה באחדות האלהים ובמלאכות מחמד נביאי; התפלה; צדקה לעניים; צום; חג, — ספר הקראן, השקפת הקראן על חפש האדם, ישאלת הבחירה, — האסלאם בתור דת שולטת בעולם 107-186

ИЗДАТЕЛЬСТВО

БАЛЦАНЪ

Софие

תולדות האמונות והדתות

מאת פרופיסור א. מנזיס.

תרגום

יעקב פרנקל.

חלק שלישי

ספר ששי.

הוצאת "תושיה".

פיעטרקוב. תר"ם.

ברפוס שלמה בעלכאטאווסקי.

Толдогъ гоемуногъ вегадосогъ

т. с.

ИСТОРИЯ РЕЛИГИИ.

Соч. проф. А. Мензиса.

Перев. Я. Френкеля.

Часть III. Юнига VI.

Изданіе „ТУШІЯ“.

ПЕТРОКОВЪ. 1900.

Типографія Ш. Белхатовскаго.

Дозволено Цензурою,
Варшава 5 Сентября 1900 г.

תולדות

האמונות והדתות.

תורות הדתות הקדומות ותכונת השיטות הדתיות אשר
התערו בקרב עמים שונים, מוצאן ותולדות התפתחותן.

חלק שלישי.

האריים הקדמונים ודתיהם:

ספר ששי.

הדת הקדומה אשר להאריים.

חכמת חקרי השפה, החכמה החדשה ילידת המאה התשע עשרה, מחלמת כדבר ברור אשר אין להסתפק באמתותו, כי השפות אשר לעמי אירו. הגדולים כלן מוצאן מגזע אחד מקורי, וכי גם שפת הפרסים ולשון הודו הנן גם הן אחיות באגודת משפחת השפות הזאת. לשונות עמי הודו-אירופה, היינו, השפות השוררות בקרב אצילי העם אשר בהודו ואשר בפרס, וכמו כן שפת היונים, האיטלקים, הקלטים, הגרמנים, הסלונים, הליטאים והאלבנים, הן קרובות ומתדמות זו לזו, וקרבת השפות האלה הולכת ומתגדלת בערך שהן מתרוממות למעלה אל קדמת עתותיהן. השפה הסנסקריטית איננה אם כל השפות האלה, כאשר חשבו לפנים בשגגה, כי אם אחותן הבכירה; השפה המקורית הדת כל השפות האלה, אשר מופתים ברורים ומעשים רבים מוכיחים כי אמנם השתררה בארץ בזמן מן הזמנים בתור שפה חיה, — היתה באמת שפה רכה ומחוננת בכשרון רב להקפף לכל עבר, להצטרף לצרופים שונים ולקבל תמונות שונות; ולפי ההשערה הנה יוכל היות, כי השפה הליטאית קרובה אליה יתר הרבה משפת סנסקריט. השפה הקדומה הזאת כבר נכחדה מן הארץ, והננו יכולים לברוא לנו מושג נכון מתכונתה רק תודות לדעתנו את כנותיה השפות החיות וקימות עד היום הזה. כתולדה מחויבת מן המשפט הזה, אשר אמנם נוכחנו באמתותו, היינו, כי העמים הנזכרים למעלה הם קרובים יחד

בקרבת המשפחה, הננו מרהיבים גם להחליט, כי כלם יחד הם יוצאי גזע אחד, ומוצאם מארץ מולדת אחת. אולם איה איפה ארץ המולדת להגזע הארזי לפני הפלגו לשתי מפלגותיו, המזרחית והמערבית (א), אשר משם נפוצו המון עמים רבים שהסתעפו מן הגזע הארזי ללכוד ארצות שונות ולשום את ממשלתם בתוכן? לפנים חשבו החוקרים כי מקום מולדת גזע העמים האלה הוא בארץ הודו. ההנחה הזאת היא כתולדה טבעית מחויבת מן המחזה ההיסטורי הנודע, כי התרבות אשר מצאה קן לה בקרב עמי הודו היא עתיקה לימים מן התרבות אשר הופיעה בקרב עמי אירופה כלם. חכם אחד מתאר בשפה נמלצה מאד, איך נטל על אירופה להקלוט אל עמי הודו, ויחדו ילכו לבקש בארץ הקדם את ערש מולדת גזעם. החכם הזה חרץ משפטו, כי העמים אשר התעתדו לשלוט על כל ארצות אירופה הופיעו ממורדי רמות-הארץ הנשאות אשר במרומי ארץ אויה. זה הוא המסע הראשון. אולם במסעם השני, עת נדרו עמי הארזיים מארץ מולדתם שנית, שמו רבים מהם את פניהם אל ארץ פרס ואל בקעת הודו.

אפס כי התורה הזאת, אשר יעדה את ארץ מולדת הארזיים בערבות הציה והשממה אשר באויה, במרומי ארץ "פְּמִיר", לא האריכה ימים הרבה על שדמת המדעים; איזה מן החוקרים שערו למצוא את ארץ מולדת הארזיים במקום אחר, בבקעת נהר הדנוי, על חופי הים הבלטי מנגב, וגם על חצי-האי הסקנְדִּינְבִּי. רבים החליטו כי אי אפשר היה ללוכדי ארצות אירופה להגיע מארצות הקדם. לפי דבריהם הנה קרוב להאמין, כי שפת עמי הארזיים ותכונותיהם הופיעו מארצות המערב, ומשם התפשטו לארצות הקדם. איזה מן החכמים נסו גם לצעוד צעדים גדולים לנכח הגבול הקיצוני, בנסותם להכחיש את

(א) בשם הארזיים יכנו את העם הקדמוני אשר לכד בימי קדם את ארץ הודו. שם הכנוי "עמי הודו-אירופה" יורה, כי גזע העמים האלה מתגורר כהודו ובאירופה כאחת. הענף האירופאי נפלג גם הוא לשנים, והוא: הודו-גרמנים אשר נחשבו להמפלגה המזרחית, ויתר עמי אירופה היא המפלגה המערבית.

קרבת עמי האריים על פי מולדתם. בעלי הדעה הקיצונית הזאת חרצו משפט, כי אחדות השפה איננה דיה להוכיח על אחדות המולדת, – ובתור ראיה מוכחת לאַמֶּת את דבריהם הראו על ארץ בריטניה, או על איי הים אשר תחת שלטון הממלכה הזאת. על יסוד משפטים כאלה יחליטו, כי קרבת האריים איננה מיוסדת על קרבת המולדת והגזע, כי אם הַנָּה בעיקרה רק אחדות השפה ודרכי התרבות. השם „אריים” איננו כגוי של איזה עם היסטורי, כי אם הוא מורה על קבוצת שפות בעלות טפוס אחד משותף לכלן, ועל מדרגת תרבות בעלת תמונה ידועה אשר היתה לסגולה לבעלי השפות ההן, אחרי אשר נפוצה בקרבם בעת קדומה מאד. השפה האריית יחד עם התרבות הידועה הצמודה אליה נתקבלה בקרב אגודת המון עמים, אשר מבלעדי חרצובות השפה והתרבות, אין כל דבר אשר יאחרם, ואינם מצומדים יחד בקרבת המשפחה והמולדת. ובכל זאת הנה בקהל החכמים המובהקים מכריעים את הכף אל הדעה, כי יושבי הארצות השונות, ששם תשתררנה השפה והתרבות האריית, מוצאם כלם יחד ממרכז אחד. אם נדמה לנו כי בעת היות החברה האנושית במצבה הקדום פרועה וריקה מכל השכלה ותרבות, התבצרה באיזו פנה על פני הארץ איזו תרבות העולה במדרגתה על המצב הפרוע של העמים, אשר סביבות המקום ההוא, הנה בארח טבעי נוכל לשער, כי תרבות כזאת לא תוכל להתיחד במקומה, ובהכרח תפויץ משם על ידי שבטי עמים נודדים לעברים שונים, המשתמשים בתרבותם להטיב עוד את מצבם במקום אחר, ונקל להבין כי נושאי דגל התרבות החדשה בכל ארצות תפוצותיהם ינצחו את העמים אורחי הארץ וירשו את ארצם. למרות פלגות הדעות אשר זכרנו השוררת גם בעת ההוא, הנה באו מרבית החכמים המצוינים, אשר על פי משגב חכמתם הם נחשבים לבני סמך, לידי איזה הסכמה על אדות המקום, אשר משם נפוצו העמים האריים בתחלה על פני כל הארצות. אמנם עוד תקופת ימים ארוכה לפני הַבְּקָע עפעפי שחר של ההיסטוריה, נאהזו לפי דעת חוקרי תולדות האדם על פני בקעות הארץ רחבות הידים אשר מצפון לים

השחור, ים הכספי והאורלי, המוני בני אדם הקרובים יותר אל גרודי אספסוף מאשר אל שבטי עמים, והאנשים האלה אם אמנם בעצם ראשיתם היתה להם שפה אחת, אך לאט לאט נפלגו ויפרדו כן בשפתם וכן בתרבותם. המוני בני האדם האלה היו לערש מולדת העמים, אשר בקרבם החלה לצמוח השכלת החיים. על פי תכונת נפשם אהבו לחיות חיי נדודים, ובטרה אשר התרחקו הלאה ממרכז מולדתם, כן השתנתה באופן בולט ומוחש תכונתם ותמונתם הרוחנית מן התמונה הכללית אשר למקור מחצבתם. מהם אשר נסעו מזרחה ונגבה אל ארץ פרס והודו, ויתרם נסעו ימה, ויכבשו את כל ארצות אירופה. שאלת האריות נצבת על מפתן ההיסטוריה אשר לכל אחד ואחד מעמי האריות, והננו נפגשים אתה גם בכואנו לחקור את כל אחת מן הדתות אשר לעמי האריות; על כן הננו מוצאים לנחוץ לנסות לחקור את הדבר לאשורו ולדעת בכלל: מה היא הנחלה אשר הנחילו לנו העמים האלה? אם על פי כל האמור למעלה יִחַרְץ משפט, הנה בודאי לא יוכל הקורא ליחל, כי הנחלה הזאת הכלול תרבות משוכללת ומפִּפְסֶת למדי, או מחברת אחת ומערכה שלמה של השקפות נשגבות. שְׁעַר שערו לפנינו, כי הדעות הצרופות והנשגבות הכלולות בספרי הַוֵּדָה (Veda) הן קרובות מאד על פי מולדתן אל שרש התנועה הרוחנית, אשר התחוללה בקרב האריות. כעת ידענו אל נכון, כי אם רק לא נאבה לחטוא אל האמת, עלינו להחל את חקרי תולדות דת האריות מיסודות עור קדומים ונסים מזה. חוקרי תכונות העמים (Ethnologen) יצילו במצולת קדמוניות העתים, למען דעת את האומניות וחרשת המחשבת אשר סגלו להם האריות הקדמונים, בהשענם במשפטיהם על יסוד המלות המלאכותיות המשותפות לכל ענפי השפות, אשר צמחו מגזע השפה הארית המקורית, השוררות בקרב אגודת העמים הזאת, ועל פיהן יִנְכְחוּ לדעת כי התרבות הארית הקדומה היתה גסה בתכונתה עד מאד.

הד"ר טיילור מדי דברו בהאריות יאמר:

„האריות לפני הפלגם למפלגות היו לעם נוסע בעדר ורועה

צאן, ויהי נודר בארץ יחד עם עדרי מקנהו, כנודדי אבות העברים לפנים בארץ כנען. איזה מהבהמות הביתיות כבר נמצאו ברשותם, כמו הכלב, כל מיני הבקר והכבשים, אפס כי עוד לא היו להם עופות ביתיים, וכמו כן לא ידעו עוד לגדל בביתם את העז, החזיר, הסוס והחמור. הם ידעו לקלוע מחצלות מפתילי איזה צמחים ידועים, אך מרם עוד השכילו למוות את הצמר לחומים, ותחת זה השתמשו בעור חיה ובהמה לכסות בהן את מערומיהם, אחרי אשר גררו אותם בשכיני צור, ויתפרו אותם במחטים של עץ, אבן ועצם.

„הם התכלכלו בבשר וחלב, אשר אמנם עוד מרם ידעו להכין ממנו חמאה וגבינה. מכל שקויי-השכר (geistige Getränke) נודע להם מי הדבש, אשר הכינו להם מדבש דבורי היער, אך מרם עוד השכילו להכין להם יין ושכר (Bier). ובעוד אשר הענף האריי אשר באזיה לא ידע למלוח את מאכלו במלח, הנה לעמת זה התפשטה מהרה אכילת מלח בין עמי האריים הנפוצים באירופה. במשך ימי החורף שמו את משכנם בבורות אשר כרו באדמה, אחרי כסותם אותם מלמעלה בשררות מוטות עץ, וישחו על פניהם טיח עב מאדמת-שרפה (Torf), או מזבל של בקר. בימי הקיץ שכנו בעגלות הערוכות על פי מלאכה פשוטה וגסה, או כי גרו באהלים עשויים מענפי עץ. מכל מיני המתכיות אולי נודעה להם הנחשת, אשר ערכו ממנה צעצועים לעדי, אך את כלי נשקם ובל כלי מלאכתם עשו מצורי אבן. את קשתותיהם עשו להם מקני עצי „טים“ הרכים ונוציים... גם השכילו לחטוט בסדני עץ לעשות מהם סירות דונה לשוט בהן על פני המים, ובמלאכתם זאת נעזרו בקרדומות עשויים מאבן, או כי חרכו את העץ ברצפי איש לעשותו נבוב כחפצם“.

לפי דברי החכם הין התאכזרו האריים להמית את הזקנים והחולים אשר בקרבם, למען לא יהיו למשא עליהם, ורבים מהם שחתו את רחמיהם גם על פרי בטנם בהשליכם על פני השדה את הילדים הנולדים להם, או כי המיתום תכף בהולדם. את נשיהם לקחו להם אם בקנותם אותן מקנת כסף, או כי חטפון בעשק וגול. במרוצת העת למדו לאחוז בעבורת

האדמה, ואתה יחד הופיע גם הרכוש וההון אשר לאיש הפרטי, והמנהג הזה אחרי אשר נקבע ונתבצר בחיי החברה התהפך לאחרונה לחוקת עולם. מושגיהם הדתיים נוסדו רק על קסם ונחש ועל אמונות תפלות, אשר הכניסו בלב בעליהן רגשי אימה ופחד; איתני הטבע והכחות המשוטטים בעולם עוד טרם נצטירו כדמיון בני העם הזה בצלמי בני האדם ובדמותם, והשם הגדול "דיאוס", תחת אשר בעת המאוחרת היה לשם כנוי לכנות בו את עצם האלהים, היתה הוראתו אז רק השמים הבהירים והצחים. הם חשבו חשבונות על פי מספר אצבעותיהם, ובינתם קצרה מהשיג מספר העולה למעלה מן מאה.

הציורים האלה, אשר בהם יצוירו דרכי חיי הארזים, מצוינים אמנם בעוז רוח מחברם לחדור אל תעלומות קדמות העתים יתר הרבה מאשר בחדודם ודקות תכן ענינם; דרושה מאתנו איזו התאמצות העיון ויגיעת המחשבה למען הוכח לדעת, כי האנשים ההם אשר סגלו להם דרכי חיים כמו אלה כבר הרחיקו ללכת קדימה, וכי מפעלות העם הקדמוני הזה, החבולותיו, מלאכת מחשבתו ומוסדי חיו, למרות כל גסותם ושפלות ערכם, הם כמקור תקוות רבות ונשגבות לעתיד נאור. הארזי הקדמוני עם כל היותו פרא אדם ופרוע במצבו ודרכי חיו, בכל זאת הנהו עולה בהשכלתו על שכניו, וכבר עבר מהלך רב במסלת התפתחות התרבות והשכלת החיים. ביחוד יצטינו לעינינו מוסדות חיי המשפחה אשר לעם הזה, בהיותם אוצרים בקרבם כח חיים וכשרון כביר להתקדם ולהתפתח. הבנינים העתיקים אשר שרדו אלינו בארצות מושבות הארזים, בנינים אשר נועדו בהפנותם לבתי מעון, אם אמנם נבנו בעת מאוחרת הרבה מאד, בכל זאת יעידו לנו את עדותם הנאמנה, כי יחד עם עם נחלת קדומים נחלו להם הארזים מראשית ימי העם את הרעיון והתשוקה להתאחד לבתי אבות, אשר כל בניהם נכנעים תחת יד אבי המשפחה המושל במ כרצונו. הארזים בכל הארצות אשר לכדו התאחדו לבתי אבות גדולים תחת פקודת ראש המשפחה מושלם ומנהלם. הבנים

יחד עם נשיהם ובניהם אשר נולדו להם כלם כאחד התגוררו בבית אביהם, אשר היה לכהן ולשופט לעדה הקטנה המסתופפת בביתו. יכולים אנחנו לתאר עוד שרטוטים רבים מדמות חיי החברה, הכלולה כלה ממשפחות משפחות הערוכות כלן על פי התכנית המבוארת פה. כאשר השתגשה המשפחה ומספר בניה רבו מאד, עד כי צר להם המקום להתגורר יחד בבית אחד, אז הנה נבנה בית-דמיון שני, ששמה העתיק אחד מבני המשפחה את מושבו, אם בן ואם נכד, ויבוא להתגורר בו הוא ואשתו וילדיהם יחד, וכה הניחו את היסוד לבית-דאב ושלמון משפחה חדשה. כן תופענה המון משפחות הקרובות זו לזו בקרבת המולדת, ושוות יחד במצבן ובארח חייהן, והן מביטות על בית אבי השבט כעל נקודת המרכז המאחדת אותן יחד. ישוב בני אדם מכוון, על פי תמונה ותכנית כזאת, נוסד גם בארץ הודו על ידי האריים לוכדי הארץ, אשר הנהיגו גם פה את מושבות בני המשפחה מאחדים לבתי אבות, כפי מושבות בני הכפרים בארץ הוללנד, איסלנד ובארץ בריטניה בימי קדם. בני המושבות האלה לא עסקו בעבודת האדמה, כי אם היו רועי מקנה ויחיו על צידם, ובכואם אל אחת הארצות להאחו ולהשתקע בה, כבשו את אזרחי הארץ לעבדים ויעבדו אותם ככל מלאכה בשדה ויביטו עליהם כעל מפלגה שפלת ערך ממדרגת ערכם הם.

זאת היא התרבות המסוימת בתמונתה ותכניתה אשר התפשטה בימי קדם, ובכל מקום אשר הופיעה כוננה לה עולם חדש ומשטר חיים חדשים. יש מעמי האריים אשר התקדמו בלכתם במסלת התרבות, ויעברו את יתר העמים בני גזעם. עוד בקדמות השיגו הם את תקופת כלי המתכות, ובעלות שחר ההיסטוריה הופיעו גם הם הלוצים ומווינים בכל מוסדי חיים כאלה, אשר כבר השתכללו וצורתם נקבעה בשלמות, ואשר מושגי שלמון אבות המשפחה המביעו את חותמם עליהם. איזה מהם האריכו ימים גם אחרי כן להשאר בתקופת כלי האבן, ורק בתקופת ימי ההיסטוריה נדחפו דחיפה עצומה, אשר עוררה אותם להתרומם למדרגת לאום ערוך בכל סדרו

חיים מתוקנים . מלאכת המחשבת בתמונה זעירת-אנפין ואיוז המצאות מועילות, אשר נראו אצל מרביתם ואולי גם אצל כלם, אמנם אינן נחשבות בהחלט לנחלת קדומים בקרב העם, הן לא עברו אליו מאת האריות הקדמונים לפני הפלגם והסתעפם לסעיפים רבים . רבות מן מלאכות המחשבות והאומניות אמנם יכול יוכלו להופיע בכל אחת ואחת מארצות מושבותיהם לבדה, או כי נעתקו ועברו מעם אחד למשנהו בקרב משפחת עמי האריות בתקופת עת מאוחרת . העמים השונים האלה, בהיותם כלם יחד נצרים פורים משרש תרבות אחת, ידעו לעבד ולשכלל את צורת התרבות המקורית שלהם, כל עם ועם לפי טעמו ורוחו, ופעמים רבות סללו לה מסלות המקבילות אשה אל רעותה עד להפליא, כאשר עוד נראה הלאה .

האמנם יצלח בידנו החפץ להאיר את דת האריות הקדמונית בצורתה ההיא, אשר היתה לה מרם השתרגה לשריגים בעלי תמונות שונות בארצות שונות? בבואנו לפתור את השאלה הזאת, הנה לא יתכן עוד לנו לחפש יחד עם החכם מכס מילר אחרי עקבות הדת האריות הקדמונית בארץ הודו, ולבאר אותה ביחוד על פי ספיחיה הצומחים בארץ הזאת . הדת ההודית עת נפגשנה בפעם הראשונה, הננו מוצאים אותה מפותחת ומשוכללת די צרכה, מחוננת במפלגת כהנים שומרי משמרתה, עד כי נכיר את עמידתה הנכונה, איך היא נצבת על אחת המדרגות המאוחרות במסלת התפתחותה, מוקדמת במעלה ומאוחרת בזמן מן הדתות הגסות וחסרות הטעם אשר נפגוש אצל עמים שונים בארצות אירופה . והנה אם כי בשאלה הזאת לא נוכל להסכים לדברי החוקר האשכנזי המצוין הזה, בכל זאת הננו נכונים בכל אות נפשנו להעביר בדברי חקירותיו לברר ולבאר את הענין מצד אחר, בקבלנו את דבריו, אשר במ יוכיח כי האל הראשי, אשר האמינו בו כל עמי האריות, הוא מכונה בשם אחד בכל השפות אשר לעמים האלה .

בספרו „מחקרי תורת השפות“ מעיר החכם מילר, כי המלה „צ'יאוס“, השם הנקדש והנערץ בתורת האגדה המיתולוגית

היונית, אחת היא עם מלת „דאוס“ (Dyaus) בשפת סנסקריט, עם „יודיס“ (Jovia) אשר להרומאים (יחס שממנו ממלת יופיטר הוא יודיס), עם מלת „טיו“ (Tiw) אשר בשפת האנגלוזכסים, ואשר השתמרה בה עד היום במלת Tiwdaeg וגם Tuesday (יום השלישי בשבוע), ועם מלת ציו (Zio) בשפת הגרמנים הקדמונה.

השם הזה נוצר רק פעם אחת ולא יותר; הוא לא נתגלגל מן ההודים אל היונים, ומהם אל הרומאים והגרמנים. המלה הזאת כבר נבראה והיתה שגורה על שפת בני האדם טרם עוד נפלגו אבות העמים הקדמונים ללשונותיהם ולדתיהם, וטרם עוד עזבו את אדמת מרעיתם המשותפת לכלם יחד, ויפוצר על פני כל הארץ. בהשם הנכבד הזה יכולים אנחנו להכיר איזה מושגים דתיים עתיקים, אשר מצאו להם קן בלב כל העמים בני הגזע האריי.

בדברים המעמים האלה, אשר הציגה חכמת מחקרי השפה לפנינו כעין משל ומופת, או יותר נכון, כעין דוגמה, שואפת זאת האחרונה להראות על אחד מן התוים הראשיים אשר נמצאו כפי ההשערה בקלסתר פני הדת האריית. הקדומה. אולם אם באמת נשים את כל תקותינו בחכמת חקרי השפה, בהאמיננו כי היא תחשוף לנו העלומות רבות כאלה, בפתחה לנו שער אל היכל מקדש כל אלילי האריים, או נִבְחַח לאחרונה איך נכזבה תוחלתנו. באמת הנה נוכל למצוא עוד שנים או שלשה משלים המראים על הדמיון אשר בין אלילי הודו ובין אלילי עמי אירופה. אפס כי הדמיון הזה הנהו רק בגבול השפה ובקריאת שם לבד, באין כל שוויו ביניהם בעצם. האליל Tiw או Tyr יליד האגדה המיתולוגית של המיימנים איננו מתאים, לא על פי תכונתו ולא על פי תעודתו ומשלחתו, אל ציאוס ואל יופיטר, ואם גם כי השמות האלה קרובים זה לזה בקרבת מולדת השפה. הדמיון המשוער הזה איננו משתרע על פני כל הדתות, אשר השתררו בקרב עמי האריים, ואם נמצא דמיון מה באיזה מהן, הנהו גם הוא רק במקצת, ואיננו מתיחס אל כל האלים הנקדשים על ידן; למרבית אלילי

אירופה לא נמצא אלילים מקבילים לעמתם בקהל אלילי הודו. הראיות וההוכחות הלקוחות מתחום חקרי השפה מביעות לנו אך דברים מעטים על דבר הדת הקדמונית, אשר הננו מנסים את כח הקירנתו לתארה בכל צלמה ודמותה. אולם בשימנו לב אל השקפות ומנהגי האדם הקדמוני הרועה והציד כאחד, האדם הקדמוני, אשר אותו נחשוב כעת לסמל דמות הארזי המקורי ולטפוסו המיוחד, כי אז הנה בלי כל עמל ויגיעה רבה נמצא את התוים היסודיים המשותפים לכל הדתות אשר לעמי הארזיים. המשפחה הנתונה תחת שלטון אביה וראשה, והמתאחדת תחת פקודתו לבית-אב אחד, היא סגולה לה דת המתאימה אל דרכי חייה ומצבה, דת אשר הופיעה בתור אזור מקיף המאחד את כל בני המשפחה יחד. במת-המוקד (Herd) אשר יצק אורו וחמו במעון המשפחה, – הוא מובחה, אם מאשר כי על ידו קבורים אבות המשפחה, או מסבה אחרת. אבות המשפחה הם הם בלי תפונה אלהי מעוזה. וכאשר תהי במת-המוקד אשר במעון המשפחה למובח דתה, כן הנהו גם אבי המשפחה הכהן העומד לשרת לפניו, עד בוא התר גם לו להכנס בקהל האבות אלהי המשפחה, אם רק בנים לו אשר יקברוהו בכבוד ומלאו אחריו את כל המנהגים אשר נהגו הארזיים. איש זר אשר לא מבני המשפחה לא יוכל לקחת חבל בעבודת הדת המצומצמת רק בחוג המשפחה, וכל אלה אשר לא נצמדו אל המשפחה בחרצובות קרבת המולדת יזרו הלאה מכל עניני הדת ועבודתה. הדת הזאת איננה דת כללית לכל בני האדם (universal), ועל כן לא התחשב עם כל איש פרטי לבדו, כאשר גם הדת המכוננת על האמונה ב"טָטֶם" לא תבוא בחשבון עם האיש הפרטי, ואין לה כל נקודת מגע עם היחיד, ולוא גם יהי יליד השבט המחזיק בה; בשני המקרים האלה הנה רק עדה וחברה אחת מכרת ועוברת את האלהות של הדת: במקרה האחד – הם בני העדה המתייחסים אל "טָטֶם" אחד, ובמקרה השני – קרובים ילידי משפחה אחת. בהדת הכנויה על יסוד אמונה ב"טָטֶם" האיש הפרטי מקדיש את עצמו ומותר על זכויותו הפרטיות למובת השבט ולתועלתו;

פה הנה האיש הפרטי מבטל את עצמו ביחס אל הדת, ואם לא בתור חבר בחברת המשפחה הנהו בפני עצמו אין ואפס. החסידות אשר מצאה קן לה בקרב האריים, צדקתם ודבקותם הדתית, מתרכזות ומכונסות רק בדת המשפחה הזכה והפשוטה. היא עוררה והולידה רגשות לב כאלה, אשר היו לכח אדיר בחיי החברה ככל ארצות מושבת האריים, היא המאצלת על חיי המשפחה רוח קדושה נשגבה, מיעדת לחרצובות קשרי המשפחה איזו תעודה נשאה, והיא המפיחה רוח גבורה בלב בעלי בריתה, עד כי רק בזכרם „בית המשפחה ובמת-המוקד אשר לה" יתעוררו למעללי גבורה והיו נכונים להקריב את נפשם על מזבח הדת והמשפחה. גם ברגשי המרף, בהתמרמרות הפראיות והקצף הנורא, אשר בהם הסכין האדם הקדמוני להגן על ביתו ומשפחתו, לבל יחדרו בו זרים מארץ נכריה, יכול נוכל להכיר מעלות רוח ורגשות נעלים ונשגבים, אהבת משפחה וחבת ארץ מולדת, המתחילות לצמח משרש גוען. באופן הזה הנה האמונה הקדומה הזאת, היינו העבודה הדתית לרוח האבות אחרי מותם, אשר היתה רק גרעין אחד במורע הדת בכלל, יסוד קל בתסיסה הדתית של האדם הקדמוני, התהפכה לכח עצום וליסוד גדול, אשר הרבה עלילה בקרב האריים יתר הרבה מאשר בקרב כל הגוים. על אדות המצרים הקדמונים ידענו, כי ראש רעיונותיהם היה לראוג לגורל המתים; בארץ הסינים נחלשה עבודת הדת עד מאד בהעדר ממנה הכחות המניעים היותר חזקים. לא כן בקרב האריים, פה התלכדה הדת עם רגש עז ונטייה עצומה לחיי המשפחה, אשר בגללם ובשמם התחזקו האריים במעוז אליליהם ובמשמרת דתם.

אולם העמים אשר עליהם תסב הפעם חקירתנו עברו גם אלהים אחרים מלבד אלהי המשפחה. התכונה השניה המובהקת והמצוינת, אשר בה הצטיינה הדת האריית, היא העבודה וההכנעה לא לאלים מקומיים, לא לאלים אשר נתיחדו לסגולה לשבט אחד, כי אם לאלים השולטים על כל העולם. בני האדם אמנם יכול ויכלו בכל מקום שהם

להשתעבד ולהשתחוות להאל „דיאוס“, להשמים, או לאליל השמים; בכל מקום ומקום אפשר להכיר את אלהותה של הארץ, לרומם ולכבד בכבוד אל את התואמים המאירים בשמים (ר"ל השמש והירח), אשר גם הם היו לנושאי הדת הקדמונית אצל האריות; בכל מקום אפשר לעבוד את השמש והירח ולהשתחוות להם. אמנם לא נוכל להחליט, כי בלב האריות כבר נקבע המושג, כי לא יתכן ליחס אל העצמים הנזכרים תכונת אל מקומי, או להכירם לאל מיוחד לשבט אחד. אפשר לאלהי השמים להיות בעת אחת גם לאלהי מקום אחד ידוע, ולהתכנות שם בכנוי מיוחד; או כי אחד מן השבטים לקח לו לסגולה את אלהי השמים להיות לו למגן ולמעו, ויכנהו בשם המתאים אל התעודה אשר שם לפניו. לכל משפחה ומשפחה יוכל היות אליל השמים מיוחד לה לבדה, כפי אשר התיחד לה אלהי המשפחה. כן גם לא נוכל לדמות לנו, כי האריות בעברם בתור אלהות את גרמי הטבע המופיעים לעיני בני האדם תחת כל השמים, בזו בלבם את המקומות המקודשים מטעם הדת, או כי תעבו צלמי אלילים פסילים ועצמים חמריים מעשי ידי האדם, או תוצאות מעשי הטבע, אשר באמת העריצו והקדישו גם כמו אלה. אמנם הם השכילו ויתרוממו מן המצב הפראי, ובכל זאת לא נטחו מלבם גם רבים מן המושגים שנקבעו בלב כל הפראים, ובכל הצמדם אל איזה אלים נשגבים לא נמנעו מהאמין גם בהמון אלים קמנים וצעירים. באמונתם עוד דמו לראות בהעץ או בהנהר את הרוח השוכן בהם, או את השד המשחית השם את קנו במערת האדמה או בנקרת הסלעים המכוסה מעין השמש. הם אחזו לפעמים בתחבולות קסמים, כמו, למשל, להשביע את הגשם, בהאמינם בתומת לבם, כי רב כח השבועה והאלה לאכופ גם על האלים הנשגבים להריק ארצה את ברכתם כפי רצון הקוסם. העולם כלו מלא לפי אמונתם המון אלים, וכמו ידחקו איש את רגלי רעהו, ובכן הנה דרושה אפוא עצה

ומזמה ותחבולות חכמה, למען שמור את השלום והאחווה בין בני האדם ובין אלי המרום.

יתר השרטוטים אשר נראו בפני הדת האריית, ואשר נחשבו כתכונה עצמית ויסודית בקרבה, נכללים בזה, כי בקרב הדת הזאת אין כל מקום למפלגת כהנים, וכי האלים אשר לה נאספים יחד במקדש הדת בתור קהל שליטים ומושלים (monarchischer Panteon). אולם מכל התכונות אשר פרטנו פה אין גם אחת אשר נוכל לאמר, כי היא סגולה מיוחדת רק אל הדת המדוברת, אשר אנחנו עסוקים בהגבלת תארה ותכונתה, ואשר נאמר כי בה היא מצוינת מיתר הדתות. כמוה הנה כל הדתות הקדמוניות הנן משוללות מפלגת כהנים; מפלגת הכהנים מופיעה על אופק הדת רק בהגיע זאת האחרונה אל מרום מדרגה ידועה של התפתחותה, בעת אשר היא משהכללת בכל עניניה ומערכות לבה בפני עצמה, ובעת אשר היא נבדלת ונפרדת מן שלטון ממשלת הארץ. קהל האלים בעלי השלטון המדיני, כמו אגודת האלים המתוארת בשירת הומרוס או באגדות של ספרי העדה אצל הֶסְקֵנְדִּינִיָּים הקדמונים, איננו מורה גם הוא על תגברת רוח הדת, כי אם הוא מורה לנו לדעת, כי הגיעה הדת בדרך התפתחותה אל התחנה ההיא, אשר שם נערכה לשיטה אחת מסודרת, והוא רומז על הדעות המדיניות, אשר שאפה הדת להתאים אליהן בכל מסלת התפתחותה והתקדמותה. באמת הנה בבוא המועד הנכון לשום משמר במערכת האלים, ערכה הדת האריית את מערכת אליליה על פי תכנית חיי המשפחה וסדרי בתי־האבות אשר נקבעו בקרב העם, בהציגה בראש אגודת האלילים את זקן האלים בתור אבי המשפחה; על ידו הוצגו במערכה בניו ובנותיו, מיסבים כלם מהמון עבדים העומדים לשרתם, וגדודי רוחות, מטרניות אליליות (Nymphen) וכרובים שמים כרוח, מתרוצצים ונדחפים בלי משמר סביבותיהם. והנה למען הכיר את התכונה המקורית אשר נתיחדה לאיזו דת בראשיתה, נכבד

מאד לדעת איזה הם האלים אשר הקדישו והעריצו בני הכנסייה, ואיך התיחסו אל בני האדם, בעוד אשר דעת מערכת האלים ומצבם במקדש הדת אין לה כל ערך נכבד. אך נקודה אחת בולטת לעינינו והיא מבוררת עד מאד, והיא: כי בעוד אשר הדת הקדומה אשר לעמי בני שם נתיחדה ונסתגלה אל מקום אחד מוגבל, או כי הצטמצמה בחוגו של שבט אחד, הנה נמצא בדת האריות יסוד איתן המתפרץ הלאה ועובר את הגבול הצר הזה. האל המופיע בתחומה של דת בני שם הוא בא במסרת הברית עם שבט אחד, וכל בני השבט ההוא אחווים וקשורים בחרצובות קרבת המשפחה באבי השבט או בהאל העומד בראש השבט. אמנם גם בדת הארית יש לאגודת השבט וקרבתה ערך חשוב ונכבד בקרב הדת. המזבח הערוך בחוג בני המשפחה הוא מרכז הדת, והאיש אשר גרש מהסתפח בחוג בני משפחתו, ממנו הנה נעדרה כבר האפשרות לעבוד את האלים באיזה מקום שיהיה. הננו אומרים זאת, באשר כי מכל דת שמרו האריות את משמרת דת המשפחה, ופעולת אלילי המשפחה רבה מאד על בני העם במובן ההוא שהזכרנו פה. אולם כי הדת הנוכחית, או אם נדיק לאמר העבודה הדתית, הנתונה לפנינו, אשר על פי קרבת המשפחה הרפודה ביסודה היתה לקשר המאחד את כל בני הכנסייה, היא לא נחשבה בעיני האריות לעצם הדת, היא לא כללה בקרבה את כל הדת כלה, כאשר כן נחשבה בעיני עמי בני שם. ישנם עצמים נשגבים רבים, כן בשמים ממעל וכן בארץ מתחת, או גם מתחת לארץ, הנעבדים בתור אלים, ועבודת הדת המקודשת לשמם היא עולה בערכה ורחבה בגבולותיה מעבודת דת המשפחה. אמנם יכולים היו בני המשפחה לפנות בעבודתם הדתית גם אל השמים, בכנותם אותם בשם פרטי ובכנוי מיוחד, או כי יעדו מקום מיוחד מוקדש לעבודתם, ובכל אלה הנה עצם השמים הנהו מרומם ונשא על כל השמות והכנויים ועל כל המקומות המקודשים לשמו. כפי אשר ראינו אצל האלים אשר לעמי בני שם, הנה הרוחות המתיחדים

בתור אלהות בחוג המשפחה פועלים את פעולתם על המשפחות השונות ורוחפות אותן להפָּרד ולהפָּלג אשה מרעותה, בעוד אשר האלים הנשגבים מאצילים את רוחם על המון משפחות העם לאחדן ולקשר את לבותיהן יחד, ובמדה שהתפתחה איזה עדה או קבוץ מדיני, כן התרוממו ויתנשאו האלים הגדולים, אשר נקדשו ונערצו בקרב כל בני העדה במדה אחת שוה, וכן גדל ערכם בעיני עובדיהם. ובכן הננו נוטים להסכים לדעת החכם גוממה, אשר מדי דברו בהאריים ועל דבר עזבם את היסוד הרתי המטה את לב האדם לעבודת הדת המקומית יחיה דעו, כי התרוממות בני האדם אל האמונה באלים, אשר היכלת בס להלכות אל שבמי העמים העובדים אותם בימי נדודיהם, וגם ילון אתם על דרכם בכל מסעיהם, היא הנצחון הכי־נשגב אשר רכש לו הגזע האריי במסלת התפתחותו בימי נעוריו.

הלאה מן הגבול הזה תשתרע שדמה אשר לא נחקרה עוד כראוי, ואם נאמר להוסיף דרכנו הננו מסתכנים לתעות מן הדרך ולהפָּשל בשגיאות גדולות. בכל הדתות אשר לעמי האריים נקבעה הקרבת קרבנות, קרבנות מסוגים רבים השונים זה מזה במדרגת ערכם וכבוד מעלתם. בקרב איזה עמים נקבע המנהג להקריב קרבן להאלילים סוס תמים נבחר בתכונתו ובמראהו, והקרבן הזה היה נכבד מאד בערכו וגם הוחג ברוב פאר, אך עוד עולים מזה בערכם היו קרבנות נפש אדם. אפס כי כל העמים האריים עוד בראשית ימי התפתחותם שאפו לבטל קרבנות נפש אדם ולהמירם באחרים א). ההבדל והשנוי העצום אשר בין דת האריים ובין דתות יתר העמים היו למקור נובע אמונות תפלות; אחרי אשר נכנעו אלה האחרונים לפני האריים, כרעו אתם יחד גם אליליהם, ויהיו נחשבים בעיני המנצחים כאלים זועמים, או כרוחות רעות, וכהני הדת המנוצחת נחשבו כקוסמים ומנחשים, ועוד גם זאת, כי האלים אשר נהרפו

א) כל זה היו ובחי נפש אדם נהוגים במדה מצומצמת אצל ההודים, היוונים והרומים כאשר נזכיר בכוא התור לדבר על אדות הדתות אשר להעמים האלה. — המתרגם.

משאתם שאפו בכל עוז לשוב אל כנם ואל כסא אלהותם, ולהחיות גם את הדתות המקודשות לשמם, אחרי אשר כבר נכחדו. אבל דת פשוטה ומבעית כדת האריים המיוסדת כלה על יסוד טבעי המלבב את האדם, על קשרי קרבת המשפחה, היא מחוננת על פי טבעה בכשרון מיוחד להתפתח במדה אשר התרבות האנושית צועדת קדימה. עץ רענן כזה הסתעף לסעיפים ולענפים שונים, ומגועו יצאו דתות רבות אשר היו לסגולה לעמים גדולים ואדירים, אשר הניעו בכחם את גלגלי מרכבת הקולטורה בעולם; ואותן הננו לבאר אחת אחת בפרקים הבאים.

ב.

המייטנים.

האריים באירופה. מצב התרבות וחיי הצבור כפי אשר תארנוהו בפרק הקודם השתרר בקרב עמי אירופה משך תקופת אלפי שנים; עם ראשית האָחזו האריים בקרב העמים הנכבשים על ידם—החל, ועם זמן הפגשם את התרבות הרומאית—כלה. בארצות שונות הננו נפגשים עם מחזה הצְמִיד יחד חיי משפחה ובתי־אבות אל חיי אכרים בכפרים, התחברות חיי עובדי אדמה לחיי רועים עוסקים בנדול מקנה, המטרה אשר בגללה נאחזו האריים עוד מקדמות העתים בקרב עמים יוצאי גזע אחר. המפוס המיוחד הזה, אשר נקבע על מערכת סדרי חיי הצבור, היה ליסוד איתן אשר ממנו התפתח השלטון המשועבד (Feodalismus), והננו מכירים אותו בארץ גרמניה כאשר בארץ הודו, בהיות כי דרך אחד ומדה אחת לו בשתי הארצות אלה. שרשיו נמשכים ומעמיקים בעבר רחוק וקדום מאד, והנה הוא נפגש לנו באיזה מקומות גם בעת ההוה. ברור הדבר, כי כל דבר וענין הנוגע אל התרבות האנושית הוא מתיחס גם אל הדת, אשר באמת הִנָּה אחד

מן העורקים הראשיים הדופקים בגוית התרבות. עתה הסכנו
 לחשוב את הדת הקדומה אשר אחזו בה הסלונים, המייטנים
 והקלטים, כהד קולה של דת האריים המקורית. הצד המעשי
 אשר בתורת הדת הזאת לא נקבע בצורה קבועה ולא הִגְבַּל
 בדיוק, הוא היה רך מאד להִכְפֵּף כפיפות שונות ולא נתנרם
 לתמונה מוצקה, ועל כן היתה הדת המעשית עלולה לקבל
 תמורות ושנויים לפי רצון בעלי בריתה. ההנחה הזאת הנה
 היא עוד מוצדקת וכוללת יותר אם נערוך את הדת האריית
 אל המנהגים והאמונות של הדתות המאוחרות אשר נולדו
 בקרב עמי האריים בהודו ובנגב אירופה; בה לא השתררה
 עוד מפלגת כהנים המקוימת על משמרתה בתקף החוק והנמוס,
 וגם לא ספרות דתית קדושה, למען הגדיל אל נכון את
 תמונת הדת ואת חוקיה ומנהגיה. הנחר, המעין והאֵלֶה העתיקה
 לימים – לכל אלה נקבעו עבודות דתיות בלוית אגדות מיתולוגיות
 שנתחברו בימים קדומים לפנינו, אשר אין חקר למדת קדמותם.
 יסודות שונים שאובים, כן מן הדת אשר הקדימה להשתרר
 שם עוד לפני בוא האריים, וכן מן הדת האריית, פעלו את
 פעולתם וגם השפיעו איש על רעהו; ואם כי היסודות אשר
 הכניסו האריים האצילו מרוחם על העמים הפראים, ויעוררום
 ללכת קדימה במסלת ההשתלמות, אך בהתמוגם עם
 היסודות הזרים היו יחד לתערובה אחת, אשר כח פנימי
 יצוק בה לאחד את יסודותיה לכל יתפרדו עוד. רוחות האבות
 עוד חיו גם אחרי מותן בהאמונות ומנהגי הדת של צאצאיהם
 אשר נשארו אחריהם. העמים האלה הכירו את מציאות אלפי
 יצורי רוח בעלי כח ופעולה המשוטטים בשמים, על פני הארץ
 וגם מתחת לארץ, – ואל כל אלה פתחו את ידם לכלכלם
 בכל צרכיהם, וגם לענו להם; פעם שחדום וירבו להם קרבן
 ומנחה, ופעם קללום ויאלום אֵלֶה, והכל כפי אשר דרש המקרה
 המזדמן לידם. יש אשר הופיעו אלים חדשים, ויש אשר
 האלים הנושנים התאחדו יחד, ומהרכבתם נולדו אלהים
 חדשים, או כי אחד האלים העתיק את מושבו אל מקום אחר,
 ולרגלי כל אלה נהיתה חרשה על אופק הדת. פה נתחדשו

גם מנהגי דת כפעם בפעם, ואגדות דתיות נתחברו לרגלי נלגולי מקרים חדשים ועלילות שונות. אפס כי צמיחת מערכת שלמה של אמונות ודעות והשתגשותה במדה קבועה ומתמדת יצאה לפעלה רק, בתחומה של האמונה באיזה אלים ידועים, והיא השתגשה הלוך והתגדל במדה אשר הוסיפה החברה להסתדר למערכות גדולות של קבוצים מדיניים ואגודות של צבור, עת אשר קהלות יושבי הכפרים התחברו לשבטים, והשבטים התאגדו ויהיו ללאום. האלים הנשגבים היושבים בשמי מרום, - תהי נא תולדת ימיהם והתפתחותם מראשית יצירתם איך שתהי, - רק להם נתנה היכלת והכשרון לאחד את הכפרים והשבטים השונים ולאגדם לגויה לאומית אחת. היצורים הדתיים האלה נקראו בשמות שונים בארצות שונות. ואם כי תולדות ימיהם בעצם וראשונה לא נערכו על פי תמונה ותכנית אחת בכל המקומות אשר הקדישו והעריצו אותם, בכל זאת הנה בכל אחת מן התורות המיתולוגיות השונות נמצאו אגדות, תמונות וספורים, אשר כצלמם וכדמותם הופיעו גם במקומות אחרים, מבלי אשר נוכל לדעת את סבתו הנכונה של המחזה הזה: האם נסתבב מכחה של התפתחות שוה ומקבלת בארצות שונות, הבאה לרגלי שווי המצב והתנאים המשתררים בכלן כאחת? או כי הוא תוצאות התחברות העמים השונים יוצאי גזע אחד בעת מאוחרת, עד כי למדו העמים המתרועעים יחד לשאוב איש ממקור רעהו דעות ואגדות המתאימות אל טעמם ורוחם? או כי הוא תולדה מסוכבת משתי הנסבות האלה יחד?

הננו לרשום פה רשימה קצרה המציגת את קלסתר פני הדת הקדומה אשר להגרמנים הקדמונים ואת תכונתה. ואף כי חפצנו ומגמתנו הפעם לתאר את הדת הארית המקורית כפי מצבה בעורנה בשפל המדרגה בנתיב התפתחותה, וכפי תמונתה בחיותה עוד נשואה על זרועות עם, אשר עוד טרם התאגד בשלמות לאגודה לאומית, ולתכלית הזאת הלא היינו יכולים להתחקות על שרשיה גם על פי הדרשות אשר דרש הפרופיסור ריים על דבר תכונת דת הקלטים, או על פי תורת

דת הסלויים הקדמונים, אשר הורה החכם מורפילד בספרו Religious Systems of the World; ובכל זאת הנה בחרנו בראשונה למטרתנו את דת המייטנים הקדמונים, והננו נותנים לה היתרון בכחינה הזאת על פני יתר רעותיה, כי היא האריכה להתקים ימים רבים יותר מן הדתות הנזכרות, עד אשר נמחו עקבותיה ונכחדה מן העולם מכח התפשטותה של הדת הנוצרית; ומה גם כי הענף הסקנדינבי אשר הסתעף מגזעה, הנה עוד בתקופה לא רחוקה מאתנו בערך הראה את כשרונו וכחו הגדול להתפתח על פי דרכו בתמונה מיוחדת. הדת הזאת בהיותה הנצר האחרון (המאוחר בזמן מכלם) מהדת האלילית, אשר צמחה על אדמת אירופה, היתה לסגולה גם לאבות העם הכריטי, ובגזעה הרביבו את הדת הנוצרית בעת הפיצה בארצות הצפון, עד כי שרידים רבים ממנה עוד נשארו לפלטה בארץ כריטינה עד היום הזה, ועל כן הנה הדת הזאת גם כשהיא בפני עצמה מענינת אותנו עד מאד.

הגרמנים הקדמונים. סופרי רומא הקדמונים מציטום ויוליוס קיסר המציאו לנו בספריהם איזו ידיעות על אדות הגרמנים היושבים בגלילות הארץ הנשענים אל גדות הנחלים הרהיין והרנוי. אחרי הסופרים האלה נסתמה כל ידיעה על אדות הגרמנים הקדמונים תקופת עת ארוכה; נושאי דגל הברית החדשה בימי קדם, אשר באו במלאכות הדת הנוצרית להפיצה בין כל עמי אירופה, חשבו להם לחובה להשקיע בתהום הנשיה את האמונות ומנהגי הדת, אשר אחזו בהם הגרים החדשים שרם הכנסס בברית הדת החדשה, ועל כן כחדו תחת לשונם מבלי להודיע מאומה על דבר ארחם והליכותיהם, דעותיהם ואמונותיהם בעניני הדת. כל ידיעותינו במקצע הזה שאובים לנו ממקור סופרי הכנסיה, אשר חיו בתקופה המאוחרת אחרי התקבל הדת הנוצרית בקרב הגרמנים, ואשר היו עוד קרובים בזמן אל תקופת שלטון הדת האלילית. ספרי ה"עדה"*) נתחברו

(*) הוראת המלה הזאת בשפת איסלנדיה היא "אם זקנה", ובה יכוננו שני ספרים האוצרים בקרבם אגדות וספורים על דבר האלילים הקדמונים ועל דבר הגבורים אנשי השם, אשר נתקדשו בקדושת הדת האלילית.

בעת מאוחרת, עת אשר המיימנים כבר התפתחו ויגעו למדרגת תרבות גבוהה מזה; בהם יסופרו תולדות העם, תולדות הדת ואגדותיה, כאשר נבאר בבוא התור לדבר על אדותם.

הגרמנים הקדמונים התגוררו במושבותיהם המפוזרים במרחק איש מרעהו, אשר כוננו להם בקרב היערים ונאות-הדשא רחבי הידים, אשר כסו אז את פני אירופה התיכונה. כל קורא יודע ספר בודאי כבר קרא בספרי תולדות העתים על דבר העם הנכבד ואמין הלב הזה, אשר לא לחנם חתו מפניו הרומאים לוכדי כל הארץ, ובודאי כבר נודע לו מפי ספריו, כי הגרמנים היו גדלי קומה, עינים להם ממראה תכלת, ושערות ראשם חורי צבע; בודאי הוא יודע גם את משמרת החובות אשר נזהרו הגרמנים מאד למלאותם, את קול תרועתם אשר הריעו על שדה מערכת הקרב, את מנהגיהם המלאים אמין ועוז רוח, ואת דרכי המוסר הוך והנעלה אשר הצטינו בהם הגרמנים מעודם. אם נשען על עדות סופרי הרומאים הקדמונים עת נבוא לשפוט על ערך הגרמנים ותכונותיהם, אז נבוא לידי הכרה, כי הגרמנים לא היו פראים ושובבים. הם לא התגוררו בעירות, ולא השתקעו במקום אחד, כי אם העתיקו את מושבם כפעם בפעם ממקום אחד אל משנהו, ובכל מקומות מושבותיהם לא נחלקה האדמה לנחלה לבני המושב לצמתות, כי אם אדמת המושב היה קנין כללי להעדה כלה. לפי עדות טציטוס העבירו הגרמנים את נשיהם בעבודה קשה; הגברים בלו את עתותם בציד חיה ובהמה על שדה הקרב. מלבד סדרי הנהגת העדות והכפרים נקבעה אצלם גם מערכת שלטוני הגלילות, ועל כל גליל הוטלה החובה להציב מספר צבא ידוע ביום קרב, ועם זה בחרו להם ראשים ומנהלים מקרבם, וגם נאספו לעתים קרובות לאספה להועץ על צפונותיהם. גם בהיותם נפרדים למחלקות וקבוצים נבדלים, וגם בהיותם נכנעים כל קבוץ וקבוץ מדיני תחת פקודת השלטון המקומי

כל אלה נאספו לאספה בשני ספרים הנקראים בשם: ה"עדה" הנכירה וה"עדה" הצעירה.

ושלטון ראשי השבט, לא השכיחו הגרמנים מלבם את הרעיון, כי בכל נפוצותיהם הנם רק חלקי לאום אחד, לאום המצטין בכל תכונותיו ועצמיותו מן הלאומים האחרים, ובכל עת בוא צד ואויב בגבולי הארץ התאחדו הגרמנים ללאום אחד לצאת כלם כאיש אחד לקראת נשק. את הרגש הלאומי הזה, אשר היה כבריח התיכון בלב כל בני העם, הננו מוצאים בתור רפידה באחת האגדות, המתארת לפי דרכה את שלש המפלגות שבתוך הלאום, אשר כלן כאחת נולדו על פי האליל "מְנָה", אשר ילדה הארץ להאליל "טואיסקה". אל האליל האחרון הזה פנו הגרמנים בתפלה והודיה לשבח ולפאר את שמו בשירי תודה, בהכירם אותו בתור אבי השבט הגרמני. העם הזה הציב לו מזכרת עולם לכל מקרה נכבד ועלילה רבת התכון, אשר קרו לו בחייו, בשירי התודה אשר חבר לשמש ולזכרם.

אלילי הגרמנים הקדמונים. כה התחזקו הגרמנים במעוז אלילם הלאומי; גם יתר האלים, אשר הזכירם מציטום, יופיעו לפנינו גם הם לא בתור אלים מקומיים, או בתור אלילי שבטים שונים, כי אם בתור אלים לאומיים. שבטי הגרמנים היושבים על חופי הים הבלטי מנגב השתחוו לאלילה "הֶרְטָה", אשר נקראה בשמה הזה, לפי דברי מציטום, מהיותה אלילת הארץ (דומה מאד אל המלה Erde שהוראתה בשפת אישכנו "ארץ"), ובתור הארץ אם כל חי כבודה ויעריצוה בכבוד אל. את יתר אלילי הגרמנים יקרא מציטום לא בשמם העצמי, כפי אשר קראום הגרמנים, כי אם בשמות וכנויים לקוחים משפת רומא. לפי דבריו עבדו הגרמנים את האליל "מְרְקוֹר" וירוממוהו בתור אביר אליליהם; ולעתים מזומנות הקריבו לו זבחי נפש אדם. כמו כן עבדו את האליל מאדים (Mars) והרקולים (Hercules), בהקריבם להם מנחה וזבחים מכל מיני בעלי החיים; ואחד משבטי הגרמנים – השְׁנֹבִים – הכיר עליו לאלהות את האלילה "אִינְדֶה". יוליוס קיסר מספר בספרו, כי הגרמנים מעריצים בתור אל את השמש, את הירח ואת בולקן אליל האש. מציטום מזכיר בשמותם עוד איזה מאלילי הגרמנים, ובאמת הנה דברי שניהם נאמנים לנו עד מאד. מציטום, בהעבירו לפנינו את אלילי

הגרמנים בשמותיהם, הוא שואף להתאים אל מושגי הדת האלילית הכללית שהשתררה או בעולם, והוא מציג את אלילי הגרמנים במצב מקביל לעמת אלילי היונים והרומאים, ובלבול מושגים כזה היה למקור שגיאה ומבוכה לדורות הבאים. עוד נכיר לדעת במרוצת דברינו, איך החליפו הרומאים את אלילי יון ורומא זה בזה, ושניהם יחד היו אחדים בעיניהם.

הסופר הרומאי טציטוס ערך את אלילי רומא ואלילי הגרמנים אלה לעמת אלה, והמערכה הזאת השתמרה עד היום הזה בכנויי השמות, אשר כנו בס את ימי השבוע. הרומאים השתמשו בשמות כוכבי הלכת, אשר שמם נקרא גם על רבים מאליליהם, לכנות בשמם את ימי השבוע, והדבר הזה היה נוהג אצלם גם כמאת השנים הראשונה למספר הנוצרים; בארץ גרמניה נקראו האלים בשמות אשר נתנו לאלילי הגרמנים עוד בימי קדם, אשר אמנם כפי ששערו אז הם מקבילים לעמת האלילים הרומאים. ובכן הנה העמים המדברים גרמנית קראו גם הם לימי השבוע בשמות אלילי גרמניה המקבילים אל אלילי הרומאים, ויחקו גם בזה את הרומאים כמשפט כל עם לחקות את דרכי העם הגבוה ממנו בהשכלה ותרבות. כעת הנה מחצית עמי אירופה קוראים לימי השבוע בשמות אשר נתנו להם הרומאים, ומחציתם השניה – בשמות גרמנים. הננו להביא פה את שמות ימי השבוע כפי שנקראו כפי הרומאים, ולערכם לעמת השמות אשר נקראו עליהם בשפת צרפת ואנגליה כעת, ומהם נכיר לדעת את האלילים אשר היו לסגולה להגרמנים הקדמונים. בשפת צרפת ואנגליה הם בולטים ומבוררים יותר מאשר בשפה האשכנזית בעת ההוה. ואלה הם:

רומית	אנגלית	צרפתית
1. Dies Solis (1	Sunday	Dimanche (12
2. „ Lunae (2	Moonsday	Lundi
3. „ Martis (3	Tuesday (8	Mardi

(1) יום השמש (2) יום הירח; (3) יום מאדים (Mars). (4) יום האליל מרקור (כוכב). (5) יום האליל יופיטר (צדק). בשפת רומא יהי היחס שממנו כמלת יופיטר – Iovis. (6) יום האלילה ונרה (נוגה). (7) יום

4.	„	Mercuri (4	Wednesday (9	Mercredi
5.	„	Iovis (5	Thursday (10	Ieudi
6.	„	Veneris (6	Friday (11	Vendredi
7.	„	Saturni (7	Paturday	Samedi (13

שמות ימי השבוע כפי שהם מכונים פה נקבעו בשפה המייטנית ובכל ענפיה אשר השתרגו ממנה, ומוצאם בלי-ספק מימים קדומים. על פיהם הנה נכיר לדעת את האלילים אשר היו לסגולה להגרמנים הקדמונים, ואל איזה מן האלילים הרומאים התאימו הם על פי טבעם ותכונתם לפי מושגי בני הדורות ההם. אולם לפי דעתנו הנה אולי משגה ותעתועים תהי מנת חקירתנו אם נאמר להשען על יסודות רעועים כאלה, או בכלל על יסוד חות דעת הסופרים הקדמונים המדברים במקצע הזה, ולחרוץ על פיהם משפט על דבר מוצא האלילים הנזכרים, הולדות ימיהם ותכונתם. החכם גרימס עסק הרבה לפתור את השאלה הנוכחית, ועל פי תוצאות חקירותיו המדוקדקות והנאמנות הננו רואים, כי רק איזה חשבון מתעה עורר את לב הרומאים להשוות את האליל הגרמני „אָדִין“ או „וֵדִן“ אל האליל הרומי „מרקור“, באשר כי הגרמנים הקדמונים חשבו את האליל אָדִין כי על פי גמיתו הוא שואף להשביע את בני האדם רצון, והצד הזה הנשקף בתכונת האליל הסב את לב הרומאים לדמותו אל אלילם מרקור, אלהי המסחר והמרפֶּלֶת, אשר יעניק בטובו הון ועושר לאוהביו ולשומרי בריתו, עד כי בחסרו הוא גם מגן ומושיע לגנבי לילה. האליל „מָר“ אשר נחשב לבן אומנותו ובן תכונתו של יופיטר היה אליל השמים, בעוד אשר האליל „טיו“ או „ציאו“ אשר

האליל סטורן (שבתאי). 8) יום האליל „טיו“ או „ציאו“. עיון פרק י"ד מספרנו זה. 9) יום האליל „וֵדִן“, והוא אליל ידוע אצל הגרמנים, אשר חשבו אותו כמקביל אל מרקור הרומי. 10) יום האליל „מָר“, ובאשכנזיות הוא נקרא בשם Donnerstag, יום האליל „דֶּנֶר“, או „מָר“. 11) יום האלילה „פֶּרִיָה“ – אחת מאלילות הגרמנים. 12) מוצאו מן המלה Domnieus ר"ל „הארון“, והוא התחיה (יום א' בשבוע). 13) מוצאו מן השפה העכרית ממלת „שבת“ כחלוף אות מ"ם תחת ב', ודל"ית תחת תי"ו. כהיותן קרובות במוצאן ובמבטאן. – ה מ ת ר ג ם -

תורת חקרי השפה תמשילהו לא אל מאדים (Mars) כי אם אל ציאוס, – היה אליל המלחמה, והאלילה „פֶּרְיָה“ אלילת האהבה גרמתה אל האלילה „ונרה“. חוג ידיעתנו בנוגע אל האלילים האלה עוד יתרחב בכוא התור לחקור את תורת ספרי ה„עדה“, ואם כן אפוא הנה לפי דעתנו נחטא לדרכי החכמה אם נאמר להפריד את האלילים, אשר מצאו להם מקום במחוזות הנגב במאה הראשונה לספּה־נ מן האלילים, אשר נודעו בשמות ההם בעצמם בין הגרמנים במחוזות הצפון במאה הו"א והו"ב. על כן הננו חושבים לנכון להשמיט את חקירתנו על דבר אלילי הגרמנים עדי בואנו לדבר על תורת המיתולוגיה, אשר מצאה קן לה במחוזות הצפון, היינו, בארץ הסקנדינבים.

אם כי הרבו הסופרים הרומאים דברים במקצע הזה, בכל זאת לא המציאו לנו מושג נכון מתכונת הדת אשר השתררה בקרב הגרמנים בימיהם. יוליוס קיסר אומר, כי פעולת הכהנים על הגרמנים היתה רפה ומעטה מאד בערך אל השפעת המפלגה הזאת על שכניהם הגלים, וכי הגרמנים לא התמכרו אחרי עבודת האלילים בקרבן זובח; אפס כי מכל הדברים הנכללים בעדותו הזאת, הנה אין גם אחד מהם אשר יוכל להתקבל על לבנו, טרם נמצא אות או מופת המעידים על אמתות עדותו. כהסופר הצרפתי רוססא בשעתו, כן ירומם וינשא למעלה גם מציטום את הפראי, את האיש הטבעי הלא־מחונך, ומשתדל לאסוף יחד את קרני נגהו המוסרי, למען תהיינה לאות ולמופת בידו, לענות את עונות התרבות, את זדונה ומגרעותיה, בפניה. הידיעות אשר נאספו בידינו זה לא כבר על דבר הגרמנים הקדמונים ממריצות אותנו לתת אמון בדברי מציטום באמרו, כי הגרמנים יָסּוּ איזה ערך של קדושה דתית להיערים והחדשות, והדברים האלה נאמרו ונשנו פעמים רבות בספריו. מציטום איננו מפריז על המדה, ואיננו מיחס אל הגרמנים אנשי הטבע איזה צד של אצילות הדעת; הוא אומר רק בפשטות: „הם – הגרמנים – אינם סוגרים את אליליהם בבתים והיכלות מוקדשים לשמם, גם לא יתארו להם פסילים בדמות אדם. הם מכירים את גאון ומשגב העצמים הנשגבים

השוכנים בשמי מרומים, והכרתם הפנימית תניאם מעשות בזאת". כאיזה מאות שנים אחרי כן הננו רואים את האפיסקופים הנוצרים מהרסים את היכלי האלילים אשר להגרמנים ושורפים את פסילי האלילים אשר בתוכם באש. עם כל זה הנה אין כל ספק, כי המקדש הראשי בכל מחוז ומחוז נמצא כפי עדותו של מציטוס בתוך היער, אשר גם בפני עצמו נתקדש מטעם הדת, ואיזה קדושה עצמית היתה חופפת עליו, עד כי אך למותר להקים היכל מקודש לשם האל השוכן בתוכו. השבט התאסף לאספה להנעין על אדות צרכי הכלל, או לשפוט את העם, — החת עין אדיר ורענן בתוך היער הנקדש, אשר אדמתו נחשבה לאדמת קדש בתור מועון ומשכן להאלילים, וכל רגל אנוש בל הדרוך עליה; שם הקריבו לשם האלילים קרבנות זבחי בהמה וזחיה, וגם זבחי נפש אדם; שם תלו על עצי היער את קשתותיהם וחניתותיהם יחד עם עצמות הזבחים, אשר זבחו להאלילים; העצמות האלה נחשבו מטעם הדת כקדשי הקדשים, עד כי נשאו אותן לפני העם על שדה מערכת הקרב, כסגולת קדש לכל העם. כהני הדת אנשי הקדש הם אשר נבחרו לשאת את עצמות הזבחים ביום קרב, הם נלוו אל חיל הצבא בצאתו למלחמה, ובעת כזאת נתנה בידי הכהנים מלבד משמרת הדת גם תקף מדיני ועוז שלטון, בהיות להם או העוז והמשרה לענוש וליסר כל איש כפי ראות עיניהם; הגרמנים האמינו כי האלים הולכים אתם בקרב מחניהם לפקד את צבא המלחמה, והכהנים הם ציריהם, אשר מלאו את ידם למשול בשמם. הכהנים היו גם מנבאי עתידות, ובדבר האלים ענו לכל שואל את שאלתו, אם רק הדברים נוגעים אל עניני העם כלו, או בעסקי כל עדה ועדה לבדה. בכל הענינים הנוגעים אל האיש הפרטי היתה המשרה הזאת נתונה על שכם אבי המשפחה. בידי הכהנים נתנה גם המשרה הנכבדה לפקח על הסוסים הלבנים, אשר על פי נחרתם ונהמתם הביעו אל העם את רצון האלילים. איזה זכרונות עתיקים מוכירים על אדות איזו נשים, אשר יצא שמן לכבוד ולתהלה, ונכבדו בעיני כל העם בתור קדושות להאלים ולדתם. גם על נשי חיקם הביטו הגרמנים כעל יצורים, אשר

איזו קדושה חופפת עליהן, וכמו רוח ממרום הוערה עליהן. אם על פי עדותם של הסופר הרומי טציטוס ורבים מסופרי הנוצרים אשר חיו במשך מאות שנים הראשונות לספה"ג נחרוץ משפט, נוכל לאמר כי הדת השוורת או בקרב הגרמנים לא היתה בעלת שיטה קבועה ומסוימת; האלים לא היו בני משפחה קדושה אחת, הכהנים לא נכללו למפלגה קבועה כמפלגת הכהנים הדרואידים אשר בגליה ובבריטניה, פקודי הדת ומנהגיה התנוודו אנה ואנה וחליפות ותמורות חלו בהם תמיד. נחוץ לזכור, כי כל הדברים המסופרים על אדות דת הגרמנים בספרי בני עם נכר התייחסו יותר אל הדת הלאומית השולמת בארץ בתור דת רשמית, מאשר אל מנהגי הדת המקומית הנהוגה בקרב המון העם. אלה האחרונים התפתחו מאד הלוך והשתגשג; יוכל היות כי כל זאת נעלמה מעיני הסופר בן הנכר, אפס כי נדאות הרבר מתגלה לעין רואה בתמונות שונות, אשר רק זה עתה החלו להתחקות על שרשיהן. למען דעת את תכונת הדת של הגרמנים הקדמונים כפי שהיתה באמת ובפועל, עלינו לשום לב אל החגים אשר יוחגו בקרב האכרים יושבי הכפרים, ועל האגדות השגורות בפי אלה האחרונים (בדרך הזה הלך החכם מנהרדט בספרו (Wald und Feldkunde). ואם כי כל אלה אברו ערכם בימינו אלה, אפס כי לפנינו נחשבו החגים כמנהגי דת נכבדים וקבועים לחובה בתחומה של הדת המעשית, והאגדות כללו בקרבן את השקפת המון העם הדתית. האכר נגש אל המעיין הקרוב אל מקום מושבו, שם התפלל וישפוך את שיחו ומשאלות לבו, ויחד עם זה הגיש את מנחתו אל הרוח השוכן בתוך המעיין או הממונה עליו, בהשליכו את מנחתו המימה, או כי תלה אותה על ענפי העץ אשר סביבות המעיין. בחפץ לב פנו הגרמנים אל הקוסמים והידעונים לשאול את פיהם על דבר מדת חלדם ומנת גורל חייהם, בתתם להם בזה את היתרון על כהני האליל "ידן". העבודה הדתית המקודשת לשם אחד הגבורים מקרב האכרים, אשר שמו וזכרון גבורתו נמסר מדור לדור על פי ספורי אגדות, — עבודה דתית מוחגת בליות מערכת מנהגים עתיקים, מזוירים ונפלאים, עורדה בלב

העם רגשי גיל ועונג יתר הרבה מחגי עם רבי תפארת. והצר השני ממושגי הגרמנים הקדמונים וכח שכלם אנחנו מכירים לדעת מספורי האגדות השגורות על שפתי העם על דבר הגבורים והקוסמים, אשר הופיעו לפנים, וכאשר נחשוב אנחנו, הנה איזה מן היסודות הכלולים בהן הנם מעשים שהיו ושקרו באמת בימים קדומים לפנינו. האמנם נבראו האגדות ההן בעצם וראשונה למען ספר את מפלאות יצורי שחק, אך בשמף העת השפלו מגבהי מרומים אל תחתית המדרגה, מהעולם העליון אל העולם השפל? האם תחלת דברי האגדות האלה היו ספורי נפלאות על דבר האלים, אך אחרי כן העתיקום ממקומם וייחסום אל גבורי עם, נסיכים וכדומה להם מבני תמותה? או כי העתקת האגדות מנושא אחד אל משנהו יצאה לפעלה בנמיה מהופכת: אולי נתחברו האגדות בראשיתן על דבר מעללי גבורי מלחמה מבני האדם, על דבר מלחמותיהם העצומות, ועל רגשי אהבתם, ואחרי כן התחלפו הציורים והתמונות האלה עם המושגים על דבר השמש והשמים? האם הספורים והאגדות המסופרים על דבר הקוסמים נתחברו בראשונה רק לתאר את מעללי האלים, ורק אחרי כן בהתהלכם בקרב העם אבד להם כבודם וערכם הראשון, עד אשר השפלו למדרגת אגדה סרת מעם וחסרת ערך? או כי היו בראשונה ספורים על דבר בעלי החיים ואיזו תחבולות ערמה, כאשר כן הסכינו הפראים לספר מדור לדור, אולם אחרי כן בהתרומם העם בהשכלתו התרוממו גם האגדות למדרגה יותר גבוהה, עד כי באיזה מהן הופיעו גם ספורים על דבר הליכות האלים ועלילותיהם? על כל השאלות המתיחסות אל עת עוד יותר קדומה מן העת שאנחנו עסוקים בחקירתה, אין אנו מוצאים כל נחיצות לענות עליהן. אפס כי כל היודע ובקי באגדות המדוברות פה, וכל מבין משכיל אל דבר לאשורו אשר יתאמץ לחדור אל המושגים ואל המצב השכלי של האנשים הטבעיים האלה, אשר קבלו את האגדות המושמות לפניהם, לא בתור יצורי דמיון וספורי בדים, כי אם כמקרים ומעשים שקרו בפועל, — הם ידעו לסגל להם איזו ידיעה מתכונת הדת הקדמוניה של הגרמנים; הם יבינו אל

דרכי היצורים המזוהים, המכשפות, הגמדים, חיות השדה המדברות בשפת בני האדם, הרוחות והסערות, השמשות והירחים המחוננים ברוח חיים, אשר אפפו את הגרמני הקדמוני – לפי אמונתו הנבערה – מכל עבריו סביב.

דת הגרמנים בעת מאוחרת. הדת הנוצרית אשר התפשטה בנגב גרמניה עוד מימים קדומים הקדימה לעצור בעד התפתחותה של הדת הטויטנית, עוד טרם הגיעה אל קץ השתלמותה הנכונה לה שם. אולם הדת העתיקה הוסיפה עוד להתקיים בגלילות הארץ צפונה. היא עברה אל גבול ארץ בריטניה יחד עם הגרמנים הגבורים לוכדי הארץ, ושם האריכה ימים עד המאה השביעית, ואז עוד התחדשו פניה לרגלי הסקנדינבים הקדמונים, אשר התפרצו בגבול הארץ פנימה, ויביאו אתם את הדת האריית בתמונתה החדשה, אשר קבלה עליה על ידי התפתחותה הארוכה בגלילות הצפון, עד בוא התור גם להם להסתפח אל הכנסייה הנוצרית, „ולאט לאט זנחו את אליליהם טר ואדין מפני הגואל המושיע“. סופר דברי הימים בדור ההוא החכם בידי (Bede) לא הזכיר מאומה על דבר הדת האלילית אשר השתררה בבריטניה כמאה שנים לפניו; ובבחינה הזאת הוא דומה אל כל מורי הדת הנוצרית, אשר כלם שמו לפיהם מחסום מדבר דבר על אדות הדת האלילית השוררת בימיהם. הדת האלילית אמנם נכחדה בארץ מגורה החדשה, באיי בריטניה, בעוד אשר בהארצות, אשר משם הובאה הלום על ידי לוכדי הארץ, עוד האריכה להשתרר תקופת ימים רבים. בתוך שאר הידיעות אשר שרדו אלינו מן העתים ההן יסופר גם על אדות האלילה הולדה (Hulda), אשר השתררה במאה השמינית בארץ פריזיה, אלילה רבת החסד והחנינה, כאשר יוכיח עליה שמה, המריקה את שפע ברכתה על אדמת הזורע להניב תנובתה, ובחסדה הגדול תומכת בידי צודי ציד דגים. יושבי האי הֶלְלֶנְד הקדישו והעריצו את האליל פְּרִיזְי, הדומה בכל תכונותיו אל האליל „אדין“ ו„בלְדור“; שם על יד היכל האליל נמצא מעין קדוש אשר שאבו ממנו מים בדומיה מבלי הוציא הגה. שם בנו היכלות, ומהם גם אשר הוקמו בלב

היערות, עם חברת כהנים עומדים על משמרתם לשרת לפני האלילים, והם קבלו מאת העם מתן ומנחה, אם תבואת האדמה ואם כסף והון. אמר יאמרו, כי שם הקריבו להאלילים גם זבחי אדם; ישנם גם זכרונות עתיקים המזכירים על דבר פסילי אלילים, וגם על דבר אגודת-פסילי-אלילים משולשת, אך לא נוכל לדעת אם שרש דבר אמת נמצא בזה, באשר כי הכנסיה הנוצרית התנפלה תמיד בקצפה על הדת האלילית, ותסבן להעליל עליה עלילה: עון עבודת פסילים. מן המייטנים הקדמונים עוד לא שרדו אלינו כל פסל ותמונה; האבדה הזאת אם אמנם איננה גדולה בערכה ביחס אל חכמת הרשת המחשבת, לעמט וזאת הנה היא נכבדה מאד אלינו, באשר כי התגלות כמו זאת יש בכחה לפתור את השאלה הנוכחית אשר על אדותיה נפלגו הרעות עד מאד.

איסלנדיה. בארץ איסלנדיה הגיעה הדת האלילית אשר להמייטנים אל מרום קץ התפתחותה. מכל ענפי הדת הארית הנה רק בהענף הזה השתמרו שרידי ספרות דתית, בהיות כי האגדות השגורות שם על שפת העם הן פרי התנועה הספרותית אשר קדמה לפני התפשט שם הדת הנוצרית. הסופר האיסלנדי ארי (Ari), אשר חי כמאה שנים אחרי התקבל הדת הנוצרית בארץ הזאת, מתאר לנו את מצב עניני הארץ וסדרי החיים אשר השתררו שם כמאה שנים לפניו, בהציעו כל דבר בפרוטרוט ובדיוק נכון. מדברי הסופר הזה נדע, כי מלאה אז ארץ איסלנדיה מהומות ופרעות; דברי ריבות ושפך דמי אדם שמו משטרם בקרב הארץ, איש לא האמין בחייו, וכה גברו המהומות עד כי היו נכונים להרוס את אשיות חיי החברה במדינה. אל התשוקה למעללי גבורה ועוז, אשר דחפה את בעליה תמיד לצאת למלחמה, או להתנפל בחרב מלאה דמים על יושבי ערים שקטות ושאננות, נלותה גם נטיה עצומה למדנים וריבי אורחים, ותמלא הארץ דם ורצח, וסערת מלחמה בין אחים עוד הגדילה את השאיה בארץ. הפרעות והמהומות האלה האריכו ימים רבים, עדי כי נקבעו במדינה ויהיו למשטר

קבוע בחיי יושביה; הם נתקדשו ונתאשרו על ידי ההרגל הארוך, ואספת ראשי העם וציריו לא רדפו את פורעי הפרעות בתקף השלטון המדיני, לא יסרו עושי זדון ורשעה, אם רק לא פרצו את גבולם הרגיל, היינו, אם רק לא יצאו מגדרם כפי אשר הסכימו לראות בארץ. שלטון מרכזי, המושל במדינה בשם כל חברת יושביה לעשות משפט בין משפחה למשפחה, עוד מרם הופיע בארץ. המשפט לכל איש להתנקם באלה אשר הסבו רעה לו או לגואליו וקרוביו, ושלטת נקם זאת היתה לחובה לכל איש אם רק לא יאבה לפרוש עצמו מדרכי הצבור, וכמו נתאשרה ונתקימה מטעם דעת הקהל ותורת החיים. חברת המדינה נכללה ביסודה ממשפחות הנאגדות יחד לבתי-אבות, ככל מושבות הארמים; כל בית-אב הוא עדה קטנה, עדת קרובים שארי בשר המתאחדים יחד להיות לעזר איש לרעהו, להגן יחד על עניניהם וחפציהם המשותפים, וכמו כן לעבודת הדת המשותפת ומיוחדת להם לבדם. העבודה הדתית הראשית הקבועה מטעם הדת השולטת באיסלנדיה היא – ההכנעה והעבודה לרוחות האבות שמתו, אשר נערכה על ידי ראש המשפחה. את מתיהם קברו בתחתית הגבעות ובבורות החפורים על ידי מעונותיהם, ובאמת דמו האיסלנדים כי רוחות מתיהם שוכנות בקברותיהם; האמונה השתררה בקרב העם, כי כמות המתים הנה רוחותיהם חודרות ונכנסות אל תוך הגבעות. שם הקימו מזבחות ויזבתו זבחים, גם האמין האמינו אז, כי המתים ירוו מדמי הזבחים הנשפכים ארצה. הגבעות נחשבו באיזו ארצות כמקומות קדושים, ותרבינה מאד האמונות השונות על דבר שוכני הגבעות, הרוחות הסוערות והזועמות, וכמו כן על דבר הרוחות הטובות ועל דבר ישען וחסדן אשר תמינה אל בני האדם. את אלה האחרונות כנו בשם „עלפים“ (Elfen) ונחשבו לרוחות זכות וטהורות, בעלות רגשי חסד וחנינה, הדורשות שלום בני האדם וטובתם. ההפך מזה הנן רוחות הרשעים ואנשי הזדון: הן חיות חיי עמל ועוני, והנן משוטטות בעולם בתור שדים ומוזיקים, בהיות מגמתן רק להרע ולהשחית את בני האדם.

יהד עם האמונה ברוחות אבות המשפחה שמתו השוכנות כלן יחד בגבעת־הקברים המיוחדת לבני המשפחה, השתררה עוד אמונה שניה, היינו, כי רוחות המתים תעופינה הרחק במרחבי עולם טמיר ונעלם מעין כל חי. המשורר היוני הומירוס מערבב את שתי האמונות ומרכיבן זו בזו יחד. מנהגי קבורת המתים אשר היו נהוגים אצל האיטלנדיים נוסדו רק על מוסדות ההשקפה האחרונה. המת מרחיק לנדוד, הוא הולך בדרך רחוקה, וכל רעיו ואוהביו מלוים אותו על דרכו, בהרחיקם ללכת אתו כפי מדת האפשרות. על רגליו ישימו נעלים, אשר כנום בשם „נעלי שאול“, באשר כי האיטלנדיים קראו לעולם הנשמות בשם שאול. אתו יחד יעלו על המוקד סוסים לרכבה, עבדים ושפחות לשרתו, וגם אשת חיקו הולכת אחריו בנפש חפצה; כל יאלה יהיו לו לסגולה בעולם הנשמות אחרי הקבר.

מלבד העבודה הדתית המוקדשת לשם אבות המשפחה אחרי מותם, כבדו האיטלנדיים בכבוד אל את רבים מגרמי הטבע בכל מקומות מושבותיהם; הם העריצו והקדישו מעינות מים קדושים, מפלי־מים, יערים, וגם אבני שדה, ויעבדום. גם השתחוו והתפללו אל האדמה אם כל חי, אל הרעם והשמים. אולם יחד עם הדתות הזעירות האלה השתררה גם דת אחת גדולה, אשר בה השתתפה כל עדת העם, והיא היתה הדת השלטת בכל שבטי העם וגם בחצר המלך. היכל הדת הזאת, הרומה בתכנית בנינו לבית מעון גדול ורחב ידים, היה משמש למטרות שונות; בו התאסף העם לעבוד את האלילים במנחה וזבח, ויהי גם בית מקלט לנוס שמה כל בן מות; בו נעשה כל חוזה ואמנה בין איש לרעהו, ושם נועד מקום לכרות כל ברית ולהשבע שבועת אמונים. על יד כסא רם ונשא מוצג שלחן, ועליו גביע, אשר בו ינחשו להגיד את האותיות מרם תבואנה, במלאותם אותו דם, ונערו את הדם בקנים קטנים מיוחדים לזה. גם עגיל «) זהב מונח על השלחן, אשר כל

איש הנשבע שבועת אלהים ישימהו עליו, ואת העגיל הקדוש הזה ישים עליו הכהן העומד לשרת לפני האלים בכל עת האספה העם לעבודת הדת.

משמרת עבודת הכהן כוללת בקרבה: לשמור את היכל הקדשים, את כלי השרת אשר ישרתו בו, וכל הרכוש אשר הקדש להיות לקנין אל ההיכל, ולהקריב קרבן זבח על המזבח אשר בו. עבודת הקרבנות תעשה בקדש כפי המנהגים הקבועים מטעם הדת, אך עיקר העבודה הוא, כי הגישו המזבחה את הדם, ואת הבשר אכלו קהל מגישי הזבח בהיכל הקדש, וישתו יין למכביר, וגם זה נחשב לעצם עבודת הקדש. הכוס הראשונה הורקה לכבוד האליל "אדין", אחרי כן הללו ויפארו בשירי תודה את יתר אלילי הארץ, ויריקו כוס יין לזכר נשמת המתים. בעת הקריב הזבחים יעתירו מגישי הזבח להאלים לברך את קציר האדמה, לאמין את זרעוכם ולהבניע את אויבם תחתם במלחמה, ולהצליח את כל דרכיהם בכל מפעל ועלילה הנוגעים לחיי הצבור. בכל עבודת הדת הזאת אין כל זכר ורמז לפסילים וצלמי אלילים. ואם כי, כאשר ידענו, פרוחה מלאכת המחשבת גם אצל האיסלנדיים, אפס יוכל היות כי האלים עוד לא נתבררו בדמיונם בתמונה מבוררת ומוגבלת כזאת, עד כי יוכלו לקבל תמונה מוחשה על ידי מלאכת המחשבת; אצלם עוד לא הופיע משורר וחושב כהומירוס לציר במלאכת מחשבת נפלאה תמונה בהירה מצלם דמות האלים הרוחנית, -- תמונה בהירה המוכשרת להתרשם היטב בהשקפתו הרוחנית של העם. מנהגי עבודת הדת בקרב האיסלנדים היו מלאי דם, פני המזבח האדומו תמיד מדמי הזבחים הנזבחים עליו. האיסלנדים הקריבו גם קרבנות נפש אדם בצר להם, עת אשר סכנה עצומה ואסון גדול היו מרחפים על ראש עדת העם, וזבחים כאלה היו בעיניהם כתחבולה נוראה קיצונית, אחרי אשר מבלעדה אפסה כל תקוה להנצל מן האסון הצפוי; האל הזועם אשר לשמו ולכבודו הוגשו זבחים כאלה יתעורר רק למראה דמי אדם הנשפכים לפניו לכבוש את כעסו ולהשיב את ידו מבלע, אי כי בשפך דמי אדם יעוררו רחמי האל לחונן

את עמו ולהטיב לו. שפך דמי אדם הוא אות ברית עולם אשר לא תופר, העולה בעוזה ותקפה לפי מושגי האיסלנדים על כל מיני קשרי אהבה ואחוה שבעולם. למען כרות ברית אחות נצח, אשר בכל מקרי החיים ומסכותיהם אין די כח להפירה, היה למנהג קבוע באיסלנדיה, כי שני הרעים כורתו הברית הקיוו דם מבשר גויתם אל מקום אחד ארצה, למען יתערבו דמי שני בעלי הברית יחד, ואחרי כן יתיצב כל אחד מהם על המקום אשר שמה הוזה מדרם. כן נודעו לנו מקרים רבים, כי זבחו האיסלנדים זבחי אדם עת הורידו אניה חדשה אל חוף הים, או בהניחם את היסוד לבנינים גדולים ונכבדים. ואם אמנם היתה הדת הזאת שוכנה ופראית ומלאה אכזריות לב, בכל זאת יש אותות מוכיחים, כי באחרונה הרכה את לבה, ורוח חסד וחנינה החלה לנשב על פניה, ורבים מן המנהגים הזדונים והחשוכים אשר מצאו להם מקום בקרבה החלו להשתנות לטוב, וחליפות ותקונים הופיעו על אופק הצד המעשי שבה. כאשר קרבה תקופת הדת הנוצרית לבוא, הרגישו האיסלנדים מראש את התמורה הגדולה העתידה להתחולל לרגלי השפעת הברית החדשה וכי באה העת לזרות הלאה את איזה ממעללי המשובה והאכזריות, תחת אשר הביטו עליהם עד כה כעל מעשים טובים ומנהגים עתיקים נכונים ורצויים. כן הגיעה אלינו הידיעה העתיקה על דבר האמנה אשר געשתה בין שומרי משמרת הדת הנוצרית ובין שלטון הארץ, לבלי דרוש מאת הגרים אשר טבלו לשם הדת הנוצרית לרצוח את נפש עולליהם החולים והחלשים אשר הסכינו לעשות כן עד כה, ולבלי לדרוש מהם כי יתכללו בבשר הסוס.

ספרי הערה, אשר בהם השתכללה תורת האגדה המיתולוגית הסקנדינבית, ותקבל עליה צורה קבועה וקצובה מבלי להתחלף עוד, הם פרי תוצאות ההתפתחות של החברה האנושית ברוחה ושכלה, התפתחות העולה במדרגת ערכה על חקרי השיטה הדתית המתוארת למעלה: רבים מן החכמים בעת האחרונה חשבו ומצאו, כי לא יתכן לחשוב את ספרי הערה כפרי מחשבות הדת האלילית לבדה מבלי כל השפעה חיצונית,

בעוד אשר באמת ניכרת בה השפעת הדת הנוצרית, כן בנוגע לתכן הדברים וכן בנוגע לרגשות הלב, אשר הטביעו את חותמם עליהם. העדות הן שתיים במספרן; הספר האחד הוא קדום בזמן, והשני נכתב בזמן מאוחר ממנו. העדה הראשונה (היא נקראת בשם „העדה הבכירה“) והקדומה בזמן, אשר נתחברה בחרוזים ורוח פיוטי נודף ממנה, נאספה ונתחברה כפי השמועה על ידי זימונד זיגפוסון, אחד מן הבהנים הנוצרים הראשונים אשר חי בארץ איסלנדיה במאה ה"א. העדה השניה כתובה בשפה פרוזית, וכפי ההשערה הנכונה נתחבר המאסף הזה כשתי מאות שנים אחרי אחיו הבכור. הסקלדיים (Skalden), לאמר: משוררי העם היושבים בחצר בית המלוכה, בראשית ימי הבינים, תקופת העת אשר עלתה השירה הסקנדינבית ותפרח, הלבישו את האגדות הכלולות בספרי העדה בלבוש השירה והסגנון הפיוטי, ויאצילו עליה יופי ונועם. אולם עצם האגדות הן עתיקות לימים ונמסרו מדור לדור בקרב העם הסקנדינבי, ואין אנחנו יודעים מאומה על דבר מוצאן ומולדתן, קורות ימי עלומיהן, ואיך התפשטו על פני הארץ בימים הקדמונים.

את ספרי העדה נוכל לרמות בצדדים רבים אל שירי העלילה אשר נתחברו על ידי הסופר היווני הומרוס. כבאלה האחרונים כן גם בספרי העדה יתיצבו לפנינו האלים כאגדות בני משפחה אחת, אשר כל בניה נאספים אל מקום אחד להועץ על צפונותיהם, ועם זה הנה כל אחד ואחד מהם נשקף לנו מעל במת החזיון בכל תכונותיו והליכותיו המסוגלות לו ביהוד, לכל אחד ספורי עגבים ועלילות-אהבים, אשר קרו לו בימי חלדו, רוח הקנאה אשר קנא לאהובתו ולבחירתו, מהתלותיו ועלילות-משובתו, אשר עולל בימי חייו. גם בספרי העדה האלים הנם – אם נאמר בשפה מדויקת – בני תמותה; האלים המתוארים בספרי העדה הם דור חדש, אשר קמו תחת האלים הקדמונים אשר חלפו נגוזו לפניהם, ואולי יבוא גם להם התור להכחד ולעבור מן העולם. הם מכונים בשם אַזִיר (Oesir), מלה אשר בעצמותה היא מספר רבים ממלת As. מוצא המלה הזאת והוראתה הנכונה נעלמו מאתנו; רבים משערים, כי היא מקבלת

אל המלה הסנסקריטית "אזורה" Osura,, אשר הוראתה, כפי אשר יבארו חוקרי תולדות הלשון, "יצורים חיים" אשר נשמת חיים באפם. בספרי העדה הננו שומעים במלת "אזיר" איזה מובן אחר; הם מדברים על אדותיהם כעל אדות אנשי צבא. לפי המסרה בא ה"אזיר" ארצה סקנדינביה ויכבש את האזרחים וישבי הארץ מעולם, באשר כי הם עבדו אלים אדירים ונשגבים העולים במשגבם ורוממותם על אגודת האלים אשר עבדו וישבי הארץ הנכבשת. יוכל היות כי פה צפון זכרון עלילה היסטורית. לפני ה"אזיר" היו בעולם הענקים, ובה היו גדלי מדה וגבהי קומה, עד כי כדור ארצנו נכרא כלו רק מגוית אחד הענקים האלה, ואחריהם קמו בעולם מושלים ושליטים מסוג אחר. אפס כי הענקים לא נכחדו כליל והם נמצאים גם כהיום הנה, מבלי גם להמיר את רוחם ותכונתם אשר היו להם לפני; שירי העדה יביעו רגשי פחד, פן ישובו הענקים הנוראים האלה להופיע על פני הארץ להדוף מפניהם את המושלים ממלאי מקומם, ולקחו את השלטון מידם.

האגדה הסקנדינבית עוסקת הרבה במעשי בראשית. מלבד האגדה הידועה על דבר הפלג הענק הגדול אימיר (Ymir) והתפרדותו לחלקיו השונים ישנן עוד אגדות שונות המדברות על אדות יצירת העולם מצדדים שונים. הננו להביא פה אחת מהן, וזה תכנה: מרם עוד נוצר העולם השתרע מעבר אחד "ניפּלְהים" – תחום החשכה, הערפל והקור, ומעבר השני "מוספּלְהים" – גבול האש ותחום; ביניהם בתוך השתרע היאור הגדול "גִּינְוִנְג" (התהו והבהו), אשר שפתו הצפונית פסחה בצעיף קרח, בעוד אשר בשפתו הדרומית הרתיחו מימיו וישטפו בעצמת גליהם, ומהתנגשות הקור ותחום, תהי נא באיזה אופן שתהיה, ומהתמוגותם יחד – נולדו החיים. ישנן אגדות קדמוניות, אשר תכונתן מעידה עליהן כי נולדו על ברכי החברה האנושית בעדנה במצב גם מאד, והן מספרות, כי נוצר האדם משני כפיסי עץ, ואיך היום והלילה הם הרכבים הנוהגים את מרכבת מאורות השמים; או כי תספרנה על דבר הפרשים, היינו השמש והירח, הנמלטים על נפשם מפני

הואבים הרודפים אחריהם, ועוד אנדות כאלה. נכבדה בערכה מזה היא האגדה, אשר שירה נעימה מרחפת עליה, הנושאת מדברותיה על דבר התחלק העולם כלו לחלקיו: ל"אסגָרד" והוא גן האלים, ל"מִדְגָרד" – והוא מקום מעון בני האדם, ול"אוימְגָרד" – העולם החיצוני. בהמתלקה הראשונה יתנשא בהדרת תפארתו כסא הכבוד אשר-להאיליל "אָדִין"; כסא הכבוד הזה יכונה בשפת המיתולוגיה בשם "הִלְדִּסְקַלְף" (Hildskialf). בשבת האיליל על כסא כבודו הוא צופה ויודע כל הנעשה בכל מקצעות מרחבי העולם כלו (אם כן אפוא אולי הוא רומז על השמש?). התחום השלישי נקרא בשם "יומִוִּנְהִים", מעון הענקים, והוא תחום גדול ורחב ידים המשתרע על גבול עולמנו הזה בשפתו הקיצונית, ומכוסה כלו בשכבת קרח עולמים. מתחום מושבות האלים אל תחום מושבות בני האדם ישתרע גשר ארוך, וזה שמו אשר יקראו לו: "ביפרוסט" (Bifrost), והוא הוא הקשת אשר בענן. האלים נאספים לאספה ממקומות שונים; אולם הנקודה הראשית והמרכזית, אשר שמה נאספו האלים מעברים שינים, נמצאת תחת אֵלָה אחת, אלה גדולה גבוהת קומה ורבת הענפים, כאשר כן הסכינו לעשות גם המיימנים באספותיהם הם. "אויגְרִייל" – הוא עץ גדול, רענן ואדיר, תפארת הבריאה כלה, אשר לא יבושו גם האלים לשבת בצלו; העץ הזה עומד ומתקים מן העולם ועד העולם, הוא רעו וכן לויתו של הנצח, ומקצה חלל העולם ועד קצהו אין כל דבר אשר יערוך אליו במשגבו ותפארתו; ענפיו, סעיפותיו ונמישותיו, תארכנה תשתרענה על פני כל השמים. תחת דליותיו יקר המעין "מִימִיר" – מקור הדעת והבינה, אשר ממנו ירוה צמאנו האל "אָדִין" יום יום. בקרבת המעין יתנוסס ההיכל המפואר מעון ששת האחיות האלילות הנקראות בשם "נִוְרְנֹת" (Norn). דומה לזה היא גם האלילה הרומיה "פְּרָקָה", אלילת גורל החיים, וגם שם הנה נצמדו שלש אחיות לאגודה אחת, אשר על פי החוקים אשר תחוקנה הן תתנהל מערכת כל החיים, ובירן גם נתנה משמורת החוקים האלה למלאותם; התעודה הראשית אשר נועדה להם היא להגביל לכל איש ואיש את חלדו ומדת ימיו, ואלה

שמותיהן: אורֶךְ - העבר, וְרַבְּנֵי - ההנה, סְקוּלָר - העתיד. הן תשאבנה יום מים מן המעיץ ויצקו אותם על ענפי עץ הנצח, למען היות עליהם ירקרקים ורעננים כביום צמחם ולא יבלו נצח, והן הנן גם בעוזריו ותומכיו ידו בהאבקו עם אויביו הרבים, מאשר כי הנחש הגדול אשר אין חקר למדת גדלו לא ירף אף רגע מכרסם את שרשיו, - ר"ל של איגדרויל, - והן מגינות עליו מפני כל הסכנות הרבות המרחפות על ראשו תמיד. האגדה המיתולוגית הזאת על דבר איגדרויל, אשר שרשיו נעוצים ומעמיקים אל מרכז כדור הארץ בפנימיותה, צמרתו נשאה ומתרוממת לשמי מרומים, וענפיו משתרגים ומשתרעים במרחבי שמים, - נכבדה מאד על פי תכנה וערכה, באשר כי בה נמצא את האלהות המרכזית, נשמת עבודת הדת המקודשת לעצי השדה אשר השתררה בקרב המייטנים.

האלים אשר בספרי העדה. עתה נשימה לבנו להתכונן אל האלים אשר היו לסגולה מיוחדת להדת הזאת. האליל אדין יתואר בספרי העדה בתור יוצר העולם, ותמונתו אשר היתה לו ביום ברוא שמים וארץ השתמרה אצלו עד היום. הוא הדף משאתם את דור האלים הקדמונים בעלי התהו ובהו, ויהי לראש אגודת האלים החדשים והאדירים, אשר מלאו את מקום הראשונים, וישלמו תחתם בעולם א). לפנים שערו להם החוקרים את האליל אדין בתור ראש ומנהל, אשר בתקופת ימים קדמוניה, טרם עוד ידעה החברה האנושית לרשום את תולדות ימיה וקורותיה בספר, נהג הוא את עמו - אחד משבטי האריות - בדרך מסעם, בהעתיקם את מושבם מאזיה ארצה נורכגיה. הוא המציא בחכמתו את מלאכת המחשבת ומעשה הכתב, וגם יצר את השירה והמליצה. כל אלה מרוממים את כבודו וערכו בתור גבור הרוח רב עליליה במסלת התרבות וההשכלה, זאת אומרת, איש המעלה, אשר

א) החכם קליויל בספרו „הגבורים ומעללי הגבורה בתולדות בני האדם“ מתאר את ההשפעה הרוחנית, אשר יצקה האגדה הזאת בקרב ההיסטוריה, ובכלל את ההשפעה הנשפעת מן תורת האגדות המיתולוגיות של הסקנדינבים.

בגלל השקפותיו הנשגבות הוא גבוה מכל העם, ואשר גמול מפעליו הגדולים אשר עולל לעמו הורם בראשונה למעלת גבור נערץ רב תהלה, ואחרי כן הקדישוהו וינשאוהו למעלת אל אדיר. באמת הנה עבודת הדת המקודשת לשם האליל „אדין“ או „וַבִּן“ היא אחד מן המחזות היותר עתיקים הידועים לנו, אשר הופיעו בתחום הדת של הלאום הגרמני. מראשית היותו היה הוא לאלהי הגרמנים הדרומים. תכונתו המקורית, כפי שהיתה בעצם וראשונה, היא תכונת אליל הרעם. אם יש איזה יחס וקשר לשמו הפרטי עם המלה האשכנזית „Wüthen“, (ר"ל הסתער, ובשפה השטלנדית „Wud“,), או עם המלה הסנסקריטית „Vata“ – שמו הפרטי של אליל הרעם, בכל אופן שיהיה, הננו מכירים כי מראשית היותו הנהו אל זועם מרעיש עולם, וסביבו נשערה מאד. האגדה הקדמונית על דבר ארחות האל הזה והליכותיו עוד לא ספה ולא נכרתה מקרב העם גם בעת ההוה; האכר בתמת לבו עודנו מקשיב את קול צעדיו בסופה וסערה בקרב היער. „הנה „וַבִּן“ הסתער ממקומו לצוד ציד“, יאמר האכר לתומו; האל הזועם והסוער יצא ממעון קדשו עם לוית שריו וסגניו העוטרים אותו, ואוי לאיש אשר יפגשהו בדרך! הגרמנים הקדמונים חשבוהו לאל חונן ומטיב, אשר בטובו וחסדו ימלא לבני האדם את משאלות לבבם; ובלי ספק הצד הנאור הזה הנראה בטוגו ותכונתו הסב את לב סופרי הרומאים הקדמונים להעמידהו במקום אלילים מרקור. לעמת זה הנהו מתואר בספרי העדה בדמות אל שואף קרבות, והנהו מגן ומחסה למעוררי מלחמות בקרב הארץ, כאשר כן יאתה לאביר האלים העומד בראש עם מרגיו גוים ולוכד ארצות, אשר סערת מלחמה סוערת תמיד בחבו. הוא מסית את בני האדם להתגר מלחמה זה בזה, ומעטיר בעטרת נצחון את בחיריו גבורי המלחמה; הוא יקבל בזרעות פתוחות את הגבורים הנופלים חלל במלחמה פה על הארץ, ויספחם אל גדודי צבאותיו הערוכים תחת פקודתו בשמים ממעל; שם יסהופפו אתו יחד בהיכל הגבורים א.

א) באגדת הסקנדינבים הוא מין גן-עדן, אשר נועד ביחוד לאלה.

„Walhalla“, בחדרי תפארת. לעזר כנגדו בעבודתו הרוממה ולגמול טוב לקדושי עליון אלה עומדות על יד האליל „אדין“ בנות השמים הנודעות בשם בוחרות „Walkerja“ (*). הצדיקים היושבים בהיכל הגבורים מבלים את עתותיהם בתגרות ומערכי מלחמה בלי הפוגות, אפס כי הנפצעים במלחמות נצח אלה מתרפאים מפצעייהם כרגע. הם מתעדנים תמיד על משהו וברה ההולך ונמשך נצח, והמטעמים הערוכים מתחדשים תמיד בלי הרף. כבכל האלים הגדולים רעיו נכרו גם בהאליל „אדין“ עקבות תכונה פראית, כאלו התגורר או התחנך מנעוריו בין פראי אדם. הוא מתהפך לנשר או לאיזו חיה למען השיג את מטרתו, ולפעמים יעולל עלילות נתעבות המשפילות את כבוד אלהותו. אפס כי הוא שואף להתקדם ולהשתלם, ובזכות זה יתארוהו ספרי העדה כאל נאור מעוטר בכתרת של אור. שם הוא מכונה בשם „אבי כל היצורים“ „אדין התבל ויוצרה“, אשר חנן את האדם בנפש חיה אשר לא תכחד נצח; „אדין“ – לפי דבריהם – איננו מצטרך למזון וכלכלה ולא יטעם כל אכל, ועל כן לא יקח כל חלק במשתאות היין בהיכל הגבורים. כן יקרב „אדין“ אליו את בחיריו, את גבורי העם להושיבם אתו יחד בהיכל הגבורים; והרשעים ירדו לגיהנם, ארץ ממשלת „הלה“, אלילת השחת, אשר בתחתיות הארץ.

האליל „טר“ או „דוגר“, הרעם, נחשב לאל אדיר העולה בעזו ובגבורותיו על כל האלים. כאשר ראינו הנה הציגו אותו סופרי רומא במקום יופיטר, או כי שמוהו לאל מקביל

אשר מתו מות גבורים על שדה קטל. אנחנו קראנו אותו בשם „היכל-הגבורים“ המקביל אל מלת Walhalla, יען כי Wal הוראתה „ערמת חללי אדם“, ומלת halla – „היכלי מלך“.

(*) מלת Keri הוראתה בשפה הסקנדינבית כמו „בחור“, Wall היא „חללי אדם“, ובכן הנה הוראת המלה המורכבת היא: הבוחרות את חללי הגבורים הנופלים במלחמת מצוה על שרי הקרב. הבוחרות“ הן עלמות צעירות יפהפיות העומדות על יד האליי אדין בהיכל הגבורים לשרת לפני הגבורים הנופלים חלל על שדה המערכה, לכלכלם במעדני שמים ולהרוותם עדנים.

אליו, אפס כי באמת הנה תכונתו גסה ופראית יתר הרבה מיופיטר. האליל "מר" נוסע במרכבה הרתומה לשתי עזים, ובין יתר קניניו הוא שולט בשלשה דברים המחווננים בסגולות פלא, הנמצאים ברשותו והוא עליהם לבעל וארון. האחד מהם הוא – הפטיש מִיִּלְנִיר (Mjölnir), אשר נגדו נחשבו כקש גבעות ענק וצורי עד, אשר יתפוצצו כשבבים מהלמות הפטיש אשר בידי האליל; השני – אזור הגבורה, אשר יאציל מבחו וגבורתו על האליל, להוסיף לו כח משנה בכל עת לבשו אותו; והשלישי – צמד נעליידי עשויים מקשקשים, אשר ילבשם על ידיו בכל עת אחזו את שריונו. רבות הן האגדות אשר התהלכו בקרב העם, המספרות על דבר גבורת האל הזה, ועל דבר מלחמותיו הגדולות אשר נלחם בהענקים, אשר הציגו לו מאד בערמת לבם וירבו את תלאותיו, ואיך לכד את הנחש "מִיִּדְגְרֵט" הרובץ במצולות ים ומקיף את הארץ סביב. האל "מר" בהיותו אליל הרעם הוא מתיחס באיזה צד גם אל עבודת האדמה, והדבר הזה מרומם את ערכו, ומצין אותו בתור בעל תכונה קבועה ונשגבה. השפעתו רבה גם על זוגי בני האדם, כי על פיו יבאו האנשים בכרית הנשואין עם נשיהם, ועל כן נהגו האיטלנדים להשמיע מהלמות בפטיש מכה על הסדין ביום חתונותיהם ובכל חגי נשואין בתור סמל האליל הממונה על הנשואין. "מר" הוא בן להאליל "אדין", אשר ילדה לו אשתו פִּיִּרְגִין (Fjörgin) אלילת הארץ, והוא יחיד לאמו, אך לא בן לאביו, אשר בנים רבים לו מיתר נשיו. עבודת הדת המקודשת לשם "אדין" היא אחרת מן הדת המקודשת לשם מר, והדתות האלה, אם כי נפרדות ושונות הן על פי מולדתן ומוצאן, התאחדו יחד כפי הנראה עוד בתקופת עת קדמונית מאד.

ספרי העדה יתארו את האליל "מיר", אשר ילד ל"אדין" מאשתו הענקית, בתור אליל השוה בערכו ותכונותיו אל האליל "טיו" (Tiw) או צִיו [אליל גרמני, אשר לפי תורת חקרי הלשון הוא מקביל אל ציאוס או יופיטר, אפס כי הסופרים הרומאים יעמידו אותו במקום מאדים (Mars)]. בימים הקדמונים

ההם, עת נחשב "מיר" לאל גדול ואדיר, אלהי החרב והחנית היתה עבודת דתו נפוצה מאד בארצות שונות באירופה. לא כן בספרי העדה, שם התמעטה דמותו ונקל ערכו, והוא מופיע לעינינו בתמונה חורת צבעים, ואך חזון יקר הוא לראות אותו בתור גבור רב-עליליה בכל החזיונות הערופים לעינינו בהאגדות המסופרות שם. הפכס הם האלילים לוקי (Loki) ו"בלדור" המתוארים בכל תקף צבעיהם הבהירים. האליל לוקי (על פי תורת חקרי המלין הוא אליל האש) מצד אחד הנהו אחי "אדין", ומצד השני הוא בנו אשר ילדה לו אשתו מבנות הענקים. תכונתו איננה קבועה והיא מתנוודת חליפות: לפעמים הוא מתהלך עם רעיו האלילים ברגשי חנינה ואחווה, יתמכם בעצותיו המחוכמות להחליץ מתלאותיהם וממצבם המעיק, ויש גם אשר ישעשע אותם בשעשועי עדנים. אך במרבית המקרים יופיע לוקי כסמל הרשעה והזדון והערמה; הוא יורד מטה מטה ושוקע ברפש עלילות תועבה; בו מוטבעת הנטייה להתהפך לאל רעילב בהחלט, להיות לאל מלא זדון, בעמדו לשטן על דרך יתר האלים להפר את מחשבותיהם ולהניא את חפצם, וגם יתאמץ לשום מכשול על דרכם ולהמיט עליהם כל סכנה ואסון, עד כי אלצו לגרשהו מגבול ממלכת השמים. מבל האמור פה הננו רואים כי מצב האליל לוקי בקרב עדת כל האלים הנהו כמצב השטן בקרב קהל מלאכי מרום, וכגורל השטן, לפי האגדה אשר התנחלה בקרב הנוצרים, נכון גם לו הגורל לחיות חיי עוני ותלאה, לשבת אסור בזיקים עד בוא הקץ לתבל ומלאה. לעמתו הנה האל בלדור, הנולד להאליל "אדין" ופריגי רעיותו, הנהו בחיר האלים והנאור מבלם. כאפולון היווני יש לו גם איזה יחס וקשר מצד השפעתו ופעולתו אל האור, כל פחתת ומגרעת לא נמצא בו, ולא ישחת מטהרו נצח; בידו נתנה גם משמרת הצדק והמשפט, ובתומת לבו יוציא משפט צדק תמיד, ואת משפטי פיו אין להמיר ואין לשנות. האל הנאור הזה, אלהי הצדק והתום, אשר סביבותיו חשרת אור, המרחף בעולם מלא נגה וזוהר שמים, הוא יושב בהיכלו המופיע בהוד תפארתו,

היכל התפארת הנקרא בשם „בְּרִיַדְבְּלִיק“, עם אשתו האלילה היפהפיה „נְנָה“. האלילה הזאת ילדה לו בן, והוא האליל הידוע „פְּרִיַטִי“, אליל הצדק, התום והמישרים. על פי עדנת רוחו, טהר נפשו וישרת מעלליו הוא אהוב ורצוי לכל אחיו האלים הדורשים את שלומו ומובתו בלב שלם, ומכירים את משגבו ורום מעלתו. האליל „הִיַמְבְּל“ הנהו גם הוא אל טוב וחנון, נעלה ונאור; הוא עומד על משמרתו על יד הגשר „בִּיבְרוֹקְט“ לשמור את קהל עדת ה„אָיִר“. אמור יאמרו כי הוא ער תמיד ושנתו מעטה עוד משנת הצפור, עיניו תראינה עד למרחק אלפי פרסאות אם ביום ואם בעתותי ליל; הוא מקשיב את קול תנודת כל עשב בצמחו על פני הארץ, או קול צמיחת ישערות צמר בעור הכבש. האליל „בְּרִיַי“ הוא אליל השירה והמליצה, בחיר המשוררים אשר בין עדת המשוררים הסקנדינבים (Skalden).

בשורה הראשונה בין המין היפה אשר לעדת האלילים נצבת פְּרִיַגָה, אבירת כל האלילות הסקנדינביות, רעיתו ואשת בריתו של האליל „אדין“, מטרניתא כבודה ורבת הכח, גדלת דעה ויודעת תעלומות חכמה, עד כי מפיה ישאלו עצה גם אלי המרום, ובשמה ישבעו כל בני האדם; פְּרִיַגָה היא האלילה הממונה על ברית הנשואין, ולתשועתה יחכו כל עקר ועקרה. אמנם על יסוד חקרי המלין כבד מאד, ואולי גם לא יתכן, להבדיל את פְּרִיַגָה מהאלילה „פְּרִיַה“ אשת האליל „אָדור“, בעוד אשר באמת זאת האחרונה נופלת ממנה בצניעותה ובדרכי מוסרה, ועל פי קלות דעתה בבחינה ידועה היא קרובה יותר אל אלילת האהבה. האלילות המנויות בספרי העדה הן כלן בעלות תמונה חורת צבעים, ובזה הן נופלות בערכן מן האלילים הגברים. מלבד אלה ישנן עוד אלילות שונות הנזכרות באגדות הסקנדינביות, עד כי נסו להעלות בחשבון את שמותיהן העולים עדי כרי שנים עשר במספר, והן מקבילות על פי תבונתן אל שנים עשר ראשי האלילים; אפס כי השמות האלה הנם באמת רק שמות הכנויים של התכונות אשר התגלמו בעצם האלילות ובתמונתן

הרוחנית, ואי אפשר לחשוב אותן לאלילות נפרדות נמצאות בפועל; הן הנן רק מדות שונות של איזה אלילות. כקול יללה תוגה המקפת את כל חוג משפחת האלים, אשר בספרי העדה, תצלצל באזנינו האגדה הנוגה המספרת לנו את תולדות התלאה והצרות אשר מצאו את בלדור במותו, באשמת זרן לב האליל „לוקי“, אשר הסב במותו, ובוהו הכעים האל המרצח תמרורים את כל משפחת האלים. האלים מצטערים, סובלים ונדכאים מכאב לב ושברון רוח, וידם קצרה להסיר ולמנוע את האיד והאסון המתחוללים עליהם. האלים מתאחדים כלם וכאיש אחד יתאמצו לחלץ את בלדור משאול תחתיות, אך ידם לא תעשה תושיה, הודות למאמצי הכח המשחית ההוא, אשר הדפתי אל מעמקי שאול, ועודנו עומד כצר לסכל את תחבולות האלים המשתרלים להציל את האובר (*).

(*) האגדה הנפלאה על דבר מות בלדור תופסת מקום נכבד מאד בתורת האגדה המיתולוגית אשר להסקנדינבים, והננו להציע פה בקצרה את תכנה כפי הנחזק להבין את פרשת הדברים הסובבים על הציר הזה. ואלה דברי האגדה כפי שהובא וכתונה בספרי העדה: חלומות רעים ומעציבים הבחילו את בלדור כי הנהו צפוי אלי כיוון נמרץ וכי קרוב קצו לבוא, ובלכתו קודר ושחוח מלחץ חלומו הנורא הזה ספר את יגונו ואסונו לרעיו האלילים. אלה האחרונים, כשהתבססו הרבה אל בלדור, רצו כל משפחת האלים, נאספו לאספה לחבל תחבולות למען הציל את בלדור מן הרעה המתעתדת לבוא עליו. ביתר שאת ועזו נגע הדבר אל לב אמו פריגי האלילה החכמה ואשת החיל, אשר נטס לבה בקרבה על אבדן בנה מחמדה, ותמהר ותשבע בשיבועת האלה את כל יצוריו חבל, כיצורים בעלי רוח חיים כאלה אשר אין רוח חיים בקרבם, לבל יזידו להסיב נזק ורעה לבנה האימלל. אפס כי בשגגה או בהפזה שכחה להשיב את העץ הקטן הקדוש, השתול לפני שערי היכל הגבורים (Walhall) הנקרא בשם „מיסטילטין“ (Mistel). הצמח הזה מתפרנס מיגיע זרים (Parasit), והוא אחד מן הפרזיטים אשר בממלכת הצמחים. הוא צומח על איזה מן עצי היער וגם על עצי תפוח, ובכל מקום שהוא צומח הוא מוצץ מנוע העץ אשר דבק בו את מיצו ולשרו, אשר ירוו מפעולתו הרעה. רבים מבעלי כנף יאכלו את הענבים הפורים מגבעולי הצמח הזה, ומאשר בו הגרעינים הקשים האצורים בקרב הענבים אינם מתעכלים כקתם.

איזה מן החוקרים הדרשנים, הדורשים על כל האגדות הקדמוניות תלי תלים של דרשות ורמזים, משתדלים לבאר את האגדה על דבר מות בלדור כרומות על המחזה הגדול הנראה לעינינו תמיד בחיי הטבע בתקופת עתותי השנה. לפי דבריהם הנה נחשב בלדור בעצם וראשונה לאלהי אור השמש, או יותר נכון, אלהי יפעת הנוגה אשר לתקופת האביב והקיץ. אולם בהגיע הקיץ אל מרום קץ אורו וחומו, השמש תחל לאסוף נגהה לאט לאט, הימים הולכים הלוך והתקצר, וימי הגשמים, הקור והקרח, ממשמשים ובאים, תחל תקופה חדשה בתקופת השנה, ואת המחזה שערו להם יושבי ארץ סקנדינביה, כמו יגוע בלדור עם יפעת זהרו ואורו וירד ביגון שאולה. האלילה, "ננה" אשת בריתו היא סמל דמות חיי הטבע בימי הקיץ, תקופת חיי הפרחים וצמחי השרה, הנובלים, נקמלים ומתים לשחת בכוא קץ הקיץ, ואתם יחד

לכן הם יוצאים ממועיהם בדרך טבעי החוצה. באופן הזה תורענה הצפרים את גרעיני ענבי העין הפרויטי הזה על עצי השרה והיער להסב להם נוק ורוון. הסוד הטבעי הזה, כונתנו – פעולת הצפרים להפיץ את זרע הצמח המתכלכל על השבון זרים, לא נודע להקדמונים בעלי הדת האלילית, ועל כן האמינו בתומם כי העין הקטן הזה הוא אורה עליו ארצנו, וכי מקום מטעו הוא בשמים, וזרעו נופלים ארצה ברצון האלים, כקללה מיוחדת, לחבל ולהסב נוק לעצי השרה בדבקם אליהם. הסקנדינבים קראו לו בשם: מיסטילטין. – שכחת האלילה פריגי הביאה כליון וקריץ לבנה האומלל. האלים אשר בתומת לבם האמינו, כי סרה הפעם הסכנה מעל ראש בלדור אהובם, נאספו יחד לשוב משוש עם בלדור ויערכו אתו משחקי שעשועים. מהם אשר השתעשעו אתו בירותם עליו מקשתותיהם, הניפו עליו בחרבותיהם, וידו בו חלוקי אבנים, בהתכונם רק לשם משחק ולשעשועי עונג, מבלי להסב לו כל נזק. רק האליל לוקי בעל הנכליה ורב הזרון נפרד מעליהם, מבלי לקחת חבל בשחוק השעשועים. ולוקי אשר נכליו רעים התחכם ויתחפש בדמות אשה וקנה, ובתמונה כזאת התרצה אל פריגי, ובהתרועעו אתה באהבה, גלתה היא לפניו את מצפונה, כי השבע השיביעה את כל יצורי חבל לבלי הרע לבלדור, וגם לא כהרה ממנו את הדבר כי שכחה להשיביע בשבועת האלה את מיסטילטין. לוקי השתמש בחומת לב פריגי לבצע את מוזמת לבו הרע, בקחתו את העין השמימי מיסטילטין ויבוא בעדת האלים

תגוע גם האלילה, אשר בדמותה התגלמו חיי הצמחים, הצמיחה והתנובה אשר על פני האדמה. ובכן הנה נצמדו בלדור וננה יחד בחייהם, וגם במותם לא יפרדו, והם גועים יחד. המחזה של החצים ואבני הקלע אשר ירו האלילים על בלדור הוא רומז על הרעמים והכרקים המתחוללים בימי הגשמים, ולפי מושגי ימי קדם נחשבו הרעמים והכרק כחצים אשר יורו אלילי המרום מקשתותיהם הדרוכות.

הדרשה הזאת אולי היתה צודקת בפני עצמה, לו לקחנו את כל אחת מן האגדות הצפוניות לנתחה לנתחיה בפני עצמה מבלי להביא אותה בקשר ויחס עם יתר רעותיה. אפס כי למאספי האגדות, מחברי ספרי העדה, להם היתה השקפה אחרת. הם השקיפו על הדבר הזה לפי נקודת הראות שנקבעה בקרב האגדות בעת שנתאורחו בקרב קהל העם.

בעת השתעשעם יחד, וידבר על לב האליל העיר "תדר" אחי בלדור לידות את העץ כבלדור, אשר נפצע מהלמות העץ ויפול חלל תחת ידי מכהו, והדר בהיותו עור לא ידע את הפה אשר טמן לוקי על ידו לרגלי אחיו. מות בלדור דכא את רוח אשתו האלילה "ננה", אשר משבר רוח ומוגון אחזה השבין ותמת ביגונה. את גווית בלדור ורעותו העלו על המוקד יחד עם סוסם אשר רכבו: עליו לעיני כל קהל האלים המתאבלים על בחירם ואהובם. עד מהרה שלחו האלים את צירם האליל הרמוקד (גם הוא הנהו אחר מבני משפחת האלים, ובהיותו קל המרון הושמה עליו המשרה להיות לציר האלים) אל אלילת השאול "הלה" לבקש את פניה כי תקרא דרור לבלדור ולהשיבהו אל מקומו בקהל האלים כבראשונה, והיא נעתרה לעשות את הפעם רק. אם כל יצורי תבל, כבעלי רוח חיים כאלה אשר אין רוח חיים בקרבם, יקוננו על בלדור ויבכו לו. ומה נקל היה להעיר ולעורר את לב כל יצורי תבל לבכי ולמספר על מות בלדור הנאהב והנעים בכל מרחבי תבל, והצעת הלה נעשתה עד מהרה. ברגשי ששון שבו הצירים לקחת את בלדור מידי הלה אלילת השאול, ופתאום הופרה עצתם. בדרךם פגשו באשה אחת מבנות הענקים אשר מאנה לספור לבלדור ולבכותו. האשה המובישה הזאת הוא לוקי הנבל, אשר התחפש בדמות אשה קרת רוח אשר מות בלדור איננו נוגע אל לבה, למען ככל את עצת ערת האלים. הנה כי כן נשאר בלדור בתחתיות שאול, מקום אשר הדכו לוקי ברשעת לבו. זה הוא תכן האגדה. — המ ת ר ג ם .

בקראנו בספרי העדה את ההשקפה המלאה עצבון ותוגה על מות בלדור ועל תוצאותיו המעציבות, הננו רואים הכחשה גלויה אל ההתחכמות הנפרזה של הדרשנות המדעית. ספרי העדה מתארים בצבעים שחורים את המחתה. והיאוש אשר קמו אחרי מות בלדור בקהל עדת האלים ובחיי העולם כלו. עם מות בלדור – הננו קוראים שם – החלו האלים להרגיש ולחוש כי קץ ממשלתם הנה בא, ואתם יחד יסופו יכלו גם תבל ומלאה, – אותה התבל המתנהלת על ידם ובכחם, הקשורה בהם בקשר אמיץ לכלי הפרד מהם, או במלים מדויקות מזה, אשר מציאותה תלויה במציאותם הם. התבל נהרסת ומתערערת, ותחת חרבות מפלתה תמו נכחדו גם האלים כלם; וגם זה לטובה, באשר כי המאת נפשם צרורה וקשורה במ ובמשפחתם לכלותם ולהשמדם עד מהרה, מבלי יכלת עוד להאריך נפשם. אז תבוא השמש בעולם האלילים והיה נשף, – הוא „נשף האלים” (Ragnarek), כאשר תכנינה אותו האגדות הנושאות מדברותיהן על דבר חרבן העולם הקרמוני; אז התפרץ בערה נוראה ואיומה, ובמוקדי אשה הגדולה השרף השרף תבל כלה ואיננה. ואם אמנם גם אחרי כל אלה עוד נשארו על תלם מעון־האוישר ומעון האסון ואי־האוישר, ששמה נמלטו איזה מן האלים הנסים מן המהפכה, והם מוסיפים להתקים במקום מפלטם החדש; אפס העולם בכללו השתנה תכלית שנוי, ויקם עולם חדש; וגם משפחת אלים חדשה הוקמה לשום בו משפחה. האלים החדשים הרכיבם והעדינים ונעימי המוג בכואם למשול עלי תבל מצאו לפניהם עולם חדש כהחלט, עולם העולה על ההולך לפניו בצדו הרוחני והמוסרי.

לו היתה באמת תורת המיתולוגיה הצפונית הזאת פרי הגיון לב הסקנדינבים ויצירה רוחנית מקורית, אשר יצרו בעיונם הדתי, כי עתה מצאנו בה אות ומופת על הכשרון אשר חוננה בו הדת המייטנית, – כשרון להתפתח למדרגה גבוהה, והענין הזה בעצמו הפיץ קרני אור חדש על תולדות נמי הדת הזאת בעבר הרחוק, דבר אשר יענין אותנו למאד. פה הצנו

רואים, לפי דעת סופרי תולדות הדתות, איך תתרומם הדת המייטנית, ותגיע אל האמונה באחדות האלהים. האל "אדין" הנה יחד עם כל כניו השונים הוא נקרא גם בשם "אבי התבל וכל יצוריה"; הוא מתרומם על יתר האלים ועולה במצבו עד מרום המדרגה הראויה לו, לוא רק לא עצרו בעד עליתו זאת; אולם למרות כל המעצורים, אשר יניאו אותו מהתנשא על פני כל האלים, הנה הוא מוצא לו היכלת לצעוד קדימה ולהתקרב ברוח בני האדם ובאמונתם אל מעלת אל אמת, ובארח כזה הנה יתעוררו כל בעלי לב ורגש להגות לו רנשי כבוד ויראת רוממות. גם פה הננו נפגשים עם דת, אשר בעצם ראשיתה היתה כעין שרשרת עבה וגסה בתכונתה, אשר על ידה נכנסו פראי אדם אל אלים מוגשמים בעלי תכונה פראית, ורק אחרי כן קלטה אל תוכה יסודות רוחנים, התעטפה במעטה רוחני ותתכונן על יסוד דעות נאצלות. כמו שראו היונים את שרש הדת וסוד יצירתה בהיופי והתפארת, והרומאים – בהבצע והתועלת, כן ראו הגרמנים הקדמונים את הגרעין הפנימי של הדת ושרש נשמתה בסבל-מכאובים וענות נפש. הם השיגו בדמיונם אלהות בעלת יסורים, אלהות מעונה, נגשה ונדכאה, סובלת ונושאת עמל זעוני מידי הזדון והרשעה; בדמות האל "בלדור" יערך לעינינו המחזה המעציב, איך יכחד אחד מאלי המרום, אל נאור מעוטר בעטרת אור, נאהב ונעים, בעלותו לקרבן על מזבח הזדון והרשעה, וכל קהל האלים מתעצבים ומתאבלים על מפלתו. הנה כי כן, על ידי תולדות ימי האלים יוערצו ויתקדשו בעיני בני האדם היסורים ומסירת הנפש, אשר נפלו למנה להאלים, ויעמידום למופת לבני האדם, אשר הליכותיהם עם האלים וקרבתם אליהם תגלינה לפניהם רום ועמק, אשר נעלמו מהם עד כה.

אולם בעת האחרונה הכירו חוקרינו לדעת, כי ההשקפה ההיא, אשר הגיעה אליה הדת המייטנית בכואה אל התחנה האחרונה במסלת-התפתחותה, היא שאובה ממקורה של הדת הנוצרית, אשר נשתה אז את ידה אל הדת המייטנית העתיקת

להסיעה משרשיה, וכי רגש התוגה הנסוכה על פני עדת האלים הצפונים, התעורר אז בלבם למראה הצללים השחורים, צללי החרבן, האברן והמהפכה ההולכים וקרובים אליהם. הם מרגישים כי האדמה נשמטת מתחת כפות רגליהם והם נהדפים ממצבם; עתה יחדלו מהיות עוד לאלהים בקרב עמם. עתה הגיע התור להם להכנע לפני סדר השתלשלות המעשים והסבות בעולם, המיוסדת על חוקים העולים בכחם על החוקים אשר חקקו הם, – ההשתלשלות ההיא, אשר לפנים יצרתם ותכונן את כסא ממשלתם, וכעת הנה ידה נטויה להדפם משאתם. איזו דעות מבוררות למדי הנובעות ממקור הדת הנוצרית. חודרות ונכנסות לתוך עולמם העתיק של אלילי הסקנדינבים, ובכן יתקבלו שם המושגים השוררים בדת הנוצרים על דבר חמא ועון, מסירת נפש ויום הדין באחרית הימים, על דבר האל הטוב והחנון המומת בידי מרצחים, ועל דבר רוח הזרון, אשר אחרי משלו ממשל רב משך תקופת עת ארוכה, יאסר בכבלי ברזל, וכה יחכה עד עת קץ, עד אשר ישלם לו כגמול זדונו. רגש ההכרה הפנימית, אשר נולדה בלב האלים הסקנדינבים להכיר את זדונם ועונם, אות הוא, כי הממשלה נקרעת מידם, והם יודעים ומכירים כי ממלאי מקומם הנם נעלים וטובים מהם.

ג.

היונים.

תולדות ימי אירופה תחלנה מארץ יון. שם נפגשו האריים היושבים באירופה בראשונה עם התרבות ומלאכת-המחשבת ילידת ארץ הקדם, ויתעוררו להוסיף אמץ ולהגביר עוד חיל. רוח התחיה אשר קמה בארץ יון השתרעה הלאה, ותעבור גם אל גבול ארץ איטליה, ומשם נפוצה על פני כל ארצות אירופה.

העם והארץ. מספרי הסופרים הקדמונים לא שררו אלינו איזה זכרונות עתיקים, ואין כל אות וזמפת נכון, אשר יעידו על אמתות הדבר, כי מארץ אחרת באו היונים אל ארץ אחוזתם. כעת נדחתה הדעה אשר השתררה ימים רבים בקהל החכמים על דבר התקופה „היונית-האיטלקית“, אשר על פיה העמים היושבים בתקופה המאוחרת בארצות יון ואיטליה, התגוררו בימי התקופה הקדמונית הנזכרת באיזו מדינה המשתרעת מצפון לשתי הארצות האלה, ויחדו הלכו שלובי יד במסלת התרבות וההשכלה. ואולם הידיעות הקלושות אשר שררו אלינו מראות כמו ברמזיה קלה, כי היונים נפוצו בארץ מושבם מצפון הארץ הלוך והתפשט הנגבה, בכצרה מאתנו לדעת את העם היושב בארץ לפנייהם; הפלֶסְטִיִּים והֶלְלֵנִים, אשר כפי עדותם של היונים בעצמם ישבו בארץ מלפנים, לא השאירו אחריהם כל אות זכרון, וכמו נמחו עקבותיהם מארץ מגורם, מלבד האמונה במציאותם לפנייהם אשר התנחלה בתור מסרת קדומים בקרב העם. בתקופה הקדמונית ההיא, עת אשר לעין קרני האור הכהה של דמדומי שחר ההיסטוריה נגלתה לנו הארץ הזאת בראשונה, נאחזו בה איזה משבטי היונים, אשר על שמם נקראה גם היא בשם ארץ יון, רק כי בצפון הארץ התערבו עם התֶּרְקִים ועם האֵלִיִּים היושבים לפאת נגב, בהיות כי כהראשונים בן גם האחרונים היו כלם יחד יוצאי הגזע האריי. אמנם היונים נאחזו כמושבותיהם המשתרעים משני עברי הים הָאֵגֵאִי, אשר על פי תכונתו ומצבו היתה פעולתו נכרת יותר לאחד את מושבות היונים מאשר להפריד ביניהם, — רק כי נקודת הכבד אשר אליה נמשך העם כלו היתה תקועה ביבשת ארץ עֵלְדָה, אשר בה נכללה גם נְפֶת פֶּלְפִּיזו. הארץ הזאת ראתה על פניה מסעות שבטי העם ונדיריהם, אשר העתיקו את מושבם עליה פעמים רבות, עד אשר התכונן העם בארץ מושבו להשתקע בה לצמיתות; איזה מן הנדודים האלה נודעו גם בתולדות ימי העם. כעת אשר התכונן העם ויאחו במקומות ידועים, גברה מאד ההשפעה שהשפיעה תכונת הארץ על

יושביה, בעוררה איתם ליסד מוסדי עם שונים ולקבוע יחס
 וקשר נכון בין הקבוצים והמושבות השונים. השבטים המרוכזים
 באוכלוסין בבואם להאחזו על פני העמקים הצרים ועל חופי
 ארץ יון הבודדים והמפורדים מבלי להתלכד עם יתר המדינות,
 אלצו להתפורר לפרורים וחלקים קטנים, אשר כל אחד מהם,
 אם גם לא נקרע לצמיתות, מאפס עוד יכלת לגעת
 בגלילות שכניו ולהתרועע אתם, עתה היה עלול להתפתח
 לנפשו התפתחות מיוחדת ברשות עצמו. הנוסעים ותרי הארץ
 יקראו לה פה אחד – ארץ תפארת אשר אין כמות ליופי והוד
 בכל הארץ. אמנם יוכל היות כי מעטים ודלים מאד היה
 הרכוש הרוחני וקניני התרבות, אשר הביא אתו הנצר הרענן
 מגזע האריים בבואו להאחזו בארץ יון, אך לעמת זאת היה
 עשיר ומשופע בכשרונות רוח נעלים וטובים. היונים חוננו
 בכשרון נפלא לסגל להם כל דבר חכמה ובינה או עבודה
 ומלאכת מחשבת, אשר בקרב כל עם, וכל דבר אשר קבלו
 מאחרים השתלמו בו עוד יתר הרבה ממוריהם, עד כי כל
 הדברים אשר השתלמו על ידם היו להם כמגולתם המקורית.
 בעם הזה אמנם הטבעה נטיה עצומה ואדירה לכל דבר שכל
 ובינה. כי נטיה עצומה לכל דבר יפי, תפארת והוד
 והרמיניה, הכתה את שרשיה עמוק בלב העם הזה, על זאת
 תעיד לנו היצירה הראשונה רבת החן ותפארת מעשי
 חושב, אשר יצאה מתחת ידו – השפה היונית. עוד בימי קדם
 הסתעפה השפה היונית לאיזה ענפים, ותפרד לניבי-שפה
 (Dialekt) אחדים; החשובים והראשיים שביניהם היו: הענף
 הדורני, אשר השתרר במדינה ובמושבות היונים סביב, והוא
 היה שפה המונית גסה, ושנית לה השפה הרכה והנעימה.
 השפה הַיִּוִּיִּית, אשר סעיף אחד ממנה היה לשפת הספרות
 היונית. אולם כל היונים בעלי כל ניבי-השפה השונים הבינו
 איש את שפת רעהו, וכה זחה דעתם עליהם וכה גאה לבם,
 עד כי חשבו לפראי אדם את כל ילידי ארץ אחרת ובעלי
 שפה נכריה. כן היה העם היוני מפורד וקרוע לקרעים עוד

מעצם ראשיתו , ועם כל זה הנה נקשרו כל חלקיו זה בזה בקשר אמיץ .

הדת הקדמונית . הדת אשר הביאו אתם היונים אל ארץ אחוזתם החדשה , היתה בלי תפונה הדת ההיא אשר דברנו על אדותיה מדי דברנו על אדות האריים . בארץ יון הננו נפגשים עם כל היסודות הקדמונים אשר נכללו בדת המקורית של האריים ; גם פה הננו מוצאים המון דתות זעירות , דתות שוררות בחוג כל משפחה ומשפחה , והן מתאחדות עם הדת הגדולה המתנשאת עליהן מלמעלה , והמקודשת לעבודת האל הגדול על כל האלים , ועם זה הנה איזה מן האלים הגדולים מוסבים ומוקפים המון רוחות העוטרות אותם , ואלה האחרונות יש מהן המתפתחות מצדן להיות גם הן לאלים גדולים ואדירים . גם פה נפגוש את האמונה במציאות רוחות השוכנות בכל גרמי הטבע , כן באלה המחווננים ברוח חיים , וכן בגרמי הטבע הדוממים חסרי כח חיים ותנועה עצמית . בכלל הנה נחזה בארץ יון הקדמונית העתקה מדויקת מתמונת הדת המקורית אשר השתררה בקרב האריים . כהאליל "דיאוס" , אשר בא זכרו בספרות הסנסקריטית , כן נראה בארץ יון את האליל "ציאוס" שופך את רוחו על כל יושבי הארץ ; האל האחרון הזה הוא רצוי ונאהב לכל , הכל מאמינים בו ומכירים עליהם את אלהותו ; הכל מכירים אותו להשליט הגדול השולט במדומים , השולח מטר על פני הארץ , הנותן שפעת תנובה לאדמה אם כל חי , השליט העליון בשמים ובארץ , הוא אבי האלים יוצרם ומחוללם , כמו גם אבי כל בני האדם . זה הוא היסוד הראשון בדת היונית , יסוד המעמיד והמקים שבה , היסוד המאחד אותה למערכת דת אחת שלמה . ועם כל זה הנה לכל משפחה ומשפחה , לכל עיר ועיר , לכל כפר וכפר יש עוד עבודת דת מיוחדת לה לבדה , אשר אין כמוהה במקום אחר . לפעמים הנה מכונת ונטויה גם הדת הזעירה הזאת לנכה פני ציאוס הגדול , אשר יכונה בה בשם ובכנוי מקומי מיוחד . כל עדה וכל אנודה של אנשים המתכנסים בחוג אחד יש להם ציאוס מיוחד , אשר הוא מושלם ומנהלם , מגינם

וקרן ישעם; בארח כזה רבו מאד התמונות והתארים המיוחסים לציאוס, והשמות אשר הוא נקרא בהם. בכל עדה ועדה נקבעה עבודת דת המקדשת לשם אלילת אגודת המשפחה „הסמיה“; האלילה הזאת היא סגולה פרטית לכל משפחה ומשפחה, אשר סגלה לה „הקמיה“ מיוחדת הנתונה ברשותה, ואשר תשמור בכל תקף ועוז את עבודת הדת המקודשת לשמה, אותה העבודה הדתית הקלועה ומשולבת עם זכרון אבות המשפחה אחרי מותם אצל יתר עמי האריות. אבל גם המשפחה גם העדה והעם מכירות עליהן עוד אלוהיות אחרות ועובדות אותן. מלבד ציאוס ישנם עוד אלים אחרים אשר בידם נתנה ממשלת השמים, כמו האליל אפולון (Apollon) והירקלים ודומיהם. ישנם אלים הממונים על כל מקצעות מעשי העם וענפי החיים. אַרְטִימוס – אלילת הציוד, אפרודיטי – אלילת הכח הצומח בקרב הטבע, וכמו כן אלילת האהבה. את האליל פְּסִידוֹן הקדישו והעריצו גם על פני יבשת ארץ, ובעצם ראשיתו נכתר גם לאליל הבקר והסוסים. גֶּפִּיסְטוֹס (Gephaistos) הוא אליל כל חורש ברזל ונחשת וכל מיני מתכות (*). אַרְיִס הוא אליל המלחמה, והרומאים קראו לו מאדים (Mars). אלילים כאלה נכנסים תחת גדר השם „אלילים מיוחדים לאיזו עלילה מיוחדת ומקדשים לתעודה ידועה“ (functionel), זאת אומרת: אלילים אשר מציאותם מורגש במקצע ההוא אשר נתיחדו אליו ובהעלילה היא שנועדו אליה, עלילה אשר הצד האיריאלי וצר הקדושה שבה התגלמו בתמונת האלים, בעוד אשר מבלעדה הם אפס ואין.

אלילי היונים צמחו בתחלת יצירתם משרש השקפה ידועה על הטבע כלה כעל איזה מערכת של יצורים בעלי כח חיים ומחשבה, אשר חיים פרטיים תקועים בכל קוץ וקוץ

(א) האליל „גפיסטוס“ אחד הוא עם „בולקן“. האגדה היוונית לקחה את השם הזה מתורת ישראל, אשר בה נזכר „תובל קין“ בתור הממציא הראשון לחרשת ברזל ונחשת, והמיתולוגיה הקדישה אותו בקדושת אל, והשם „תובל קין“ נהפך בתתגלגלו אל השפה היוונית לשם „בולקן“.

ובכל נקודה ונקודה ממנה, – השקפה, אשר בה השתתפו היונים עם יתר אחיהם ענפי הגזע הארזי, ובכלל עם כל העמים הפראים הקדמונים. כהלמינים כן ראו גם היונים בימי קדמותם העלומית ומעללי פלא בכל מקצעות העולם, הכירו את מציאות הרוחות בכל פנות החיים ובכל צדדיהם; הם דמו להם כי על פני כל מעין, על פני כל נהר ומקור מים מרחפת אחת העלמות הצעירות בנות האלים (Halbgöttin), ובקרב כל יער וחורשה עומדת על משמרתה אחת מבנות האלים הממונות על היערים (Driaden). גם היונים הרגישו כי בכוא האביב ובהתחדש הטבע להפריח את פרחיו ולהתהדר בירק עליו, ישבו גם האלים לתחיה ויתעוררו לחיים חדשים. איזה רוח מסהתר וסמוי מן העין היה ממונה על כל אחת ואחת מעבודותיהם ומשלח ידם, ועל כל דבר ודבר מחפציהם הפרטים. לכל אחד מעדרי הצאן והבקר יש „אפולון“ מיוחד, אשר בצל כנפיו יחסו העדר עם הרועה אותו יחד. לכל אבן ואבן מציוני הגבול יש הרמים מיוחד, הרמים הממונה על הגבולים, אשר היה גם שומר המקנה, ויהי המפקח על הדרכים והמסלות.

התפתחות אלילי היונים. בכל זאת הנה לא נשגה אם נאמר, כי יצורים כאלה עוד טרם נתבכרו להגיע למעלת אלים; עוד מימים קדומים, עוד טרם התודעו אלינו צערו היונים צעד גדול, אשר אמנם מסופקים אנחנו אם השבילו הרומאים בשעתם לעשות כמעשיהם; היינו, כי עברו מעבודת הרוחות לעבודת אלים, מכח נסתר בלתי-מוגבל הנחבא בקרב איזה עצמים חמריים או בקרב איזה פעולה טבעית, אל יצורים חפשים המחווננים ברגשי אנוש ובתכונותיו, אשר יש להם הכשרון לסוכך באברתם על בני האדם, אם עדת אנשים ואם עם כלו, ולהמציא להם עזר וישע בכל צרכיהם. אפס כי לא כל הרוחות התנשאינה להגיע למעלת אלים. והנה אם נחקרה לדעת איזה מהן הנן הנבחרות להתרומם במדרגת מעלתן ולהיות לאלים – באמת הנה הדבר הזה תלוי במקרה ובתנאי המקום והזמן. אולם אם רק פעם אחת נעשתה הבחירה,

או עד מהרה תתרוממנה הנבחרות אל מרום מדרגתן. ובמדה שהתפתחו האלים לעצמים אישיים, ובמדה שנקבעה עליהם תכונה מוגבלת וצורה מסוימת, בה במדה הרבו לעמוס עליהם תעודות-עלילה (Functionen) שונות, אם כי לא הקשיחו לב גם מתעודתם הראשונה, אשר בכחה הגיעו לאלהות. וכאשר גדל כח האל וכאשר גדל כבודו בעיני העם, או העתיקו את עבודת דתו למקומות חדשים, ששם בנו אותו בכנויים וייחסו לו תכונות חדשות. במרחק ידוע נדמה גם האל המקומי לאל גדול, אל לאומי וכללי. אל של עדה גדולה ואדירה, כמו למשל עדת אתונא, אפשר היה כי יכירו את אלהותו בכל מקום אשר השפעת העדה מגעת שמה. כה הופיעו אלים כללים חדשים, בעוד אשר רבים מן האלים העתיקים סגלו להם תכונה מקומית. בעת אשר התחוללה תמורה בארצות איוה עם ובמנהגי חייו, או קמו אתה יחד גם חליפות ותמורות בתכונת האלים, המתאימות אליה. בעת אשר יעלה הרעיון על לב איוה עם לאחוז באיוה ענף-עבודה חדש, למשל אם תופיע עבודת האדמה בקרב עם פראי ותתבצר בקרבו בתור אחד ממוסדי החיים המתוקנים, או על האלים לשום לב אל המחזה החדש; האלים אשר עד כה עמדו רגליהם בתחומם של מרעה הבקר והצאן יתהפכו והיו עתה לאילולי עבודת האדמה, עד כי הציִדה ארטימוס (אלילת הציד) תהי למגן ולמחסה לשגר אלפים וברכת פרי הבטמן, או לשפע תנובת האדמה. בעת אשר מסע האניות קובע לו מקום נכבד בחיי העם וערכו ירב לחפץ סחר הים, או הנה מספר ידוע של אלים יחד עם פסידון העומד בראשם מחליפים את תעודתם ומשלחתם והיו לאילולי הים.

אבנים, עצים ובעלי החיים. בארץ יון נראה את המחזה הנכבד ההוא, כי בתקופת עת קצרה הדפה עבודת האלים מפניה את עבודת העצמים משוללי התכונה האנושית. אמנם עקבות דתות שפלות ובוזיות כזאת השתמרו במקומות רבים גם בדת המאוחרת, אפס כי הן לא השפיעו מאומה על התפתחותה; הן אינן נמצאות וקימות בפועל, כי אם רק

הספרנה לנו את תולדות ימיהן בעבר הרחוק אשר כבר נשכח . בימים קדמונים מאד העריצו והקדישו בקדושת אל גם את האבנים . לא נדבר פה על דבר הבמות הבנויות מאבנים וערוכות בתמונות ידועות הנודעות בשם Dolmen *) וגם Kromlech , אשר נפגוש אותן בארץ יון , כאשר במקומות רבים באירופה ובאיזה , ובכלל בכל הארצות אשר שם נאחזו העמים יוצאי גזע האריים , אשר תעודתם העצמית המקורית עוד לא נחקרה עד היום ; — הננו רק להעיר כי במקומות רבים עוד השתמרו עד העת האחרונה אבנים שונות בתור אבני קדש , ובלי תפונה עבדו אותן בימי קדם עבודת-אלהים . בכל העתים תארו את האליל הרמים בדמות לוח אבן נצב קוממות , אשר עליו חרותה תמונת ראש אדם , ועוד שרטוטים אחרים מצלם האדם ומדמותו . גם בעתים המאוחרות הוצגו לפעמים באיזה מקומות מארץ יון מצבות אבן , אשר עליהן חרותה תמונת ארטימוס או אפרודיטי , האלילות אשר נקדשו ונעבדו במקומות ההם . ואם כי עוד בתקופת ימים קדמוניה בטלו והעבירו את לוחות האבנים אשר עליהם נחרתו תוארי פני האלילים , ותחתם קבעו את פסלי האלילה החצובים מאבן ביקר תפארת , ככל זאת הנה תמונת האלילה המקורית החרתה על לוח אבן עוד נחשבה גם בעת מאוחרת להאלילה העיקרית , המהוננה בעצם הקדושה הראויה לה . כמו כן הננו מעירים , כי לכל אלילי היונים יש איזה יחס וקשר עם בעלי החיים למיניהם . האליל ציאוס יתואר על האי קריטה בדמות שור , וכן יתואר עוד בתמונות שונות של מיני בעלי חיים שונים . "פן" , אליל המרעה והיער , יופיע לעינינו תמיד בדמות עז . האלילה ארטימוס מצוירת באיזה גלילות הארץ בדמות דוב , ובאיזה מקומות — בדמות אילת . האלילה "אתינה" , אלילת החכמה , היתה מתוארת בעיר אקרופול בדמות נחש , האליל אפולין

*) בשפה הקלטית הקדמוניה נקראה אבן בשם men ושלחן בשם dol , ולפי זה תהי מלת Dolmen — "שלחן של אבן" או "מזבח אבנים" . כמו כן תורה המלה Kromlech על כמה ערוכה מאבנים , אפס כי לא נדע את תעודתן הרחיקתית . — המתרגם .

יתואר לפעמים בדמות עכבר. יחד עם התמונות האלה אשר בהן יעמדו פסלי בעלי החיים במקום האלים ממש ובתור עצם האל, היינו, כי יכירו את אלהותו של הפסל, נוכל להזכיר גם מיני בעלי חיים, אשר תמונתם ודמותם משמשת רק לתאר את סמל דמות האל, והסמל הזה מתואר יחד עם תמונת האל בכל הצלמים והפסלים העשויים לשמו ולכבודו; הנשר הוא סמל האליל ציאוס, הינשוף -- סמל האלילה אתונא, התפי -- סמל האלילה "הרה" (אשת ציאוס מלכת האלים), היונה היא סמל האלילה אפרודיטי. ובראותנו איך תצמדנה תמונות בעלי חיים שונים אל האלים, אם בתור עצם אלהותם, או בתור סמל ודמות להם, יעלה על לבנו זכר החיות הגד שות אשר בארץ מצרים. והשאלה מתעוררת בלבנו, האמנם נוכל גם פה לחשוב את תמונות בעלי החיים הנצמדות אל אלילי היונים כאות על האמונה שהשתררה בימי קדם במוצא האדם מבעלי החיים (Totem) ?

בעת האחרונה כתבו הרבה על דבר האמונה בעצים ועל דבר עבודת הדת המקודשת להם בארץ יון. האלה א)

א) אין כל תפונה, כי גם הכנענים הסכימו להקדיש את העצים לשם האלילים, כי כאשר ידענו היתה הדת הכנענית מסתגלת בכל מקצועותיה אל הכח הצומח והמפרה בחיי הטבע; האשרה בעיקרה היתה עץ צומח, וגם בחרו מקום לעבודת האלילים תחת כל עץ רענן ביערים ובחרשות. מן הטעם הזה נקראו מיני העצים, אשר נקדשו לאלהות או לסמל האלהות בשם "אלה" ו"אלון" (הגון בסוף המלה הוא לסמן ההקטנה), נגזר משם "אל" או "אליל". מהם קבלו העברים כנזאם ארצה ננען את השמות "אלה" ו"אלון" בתור שם המין של העצים ההם. האלה הוא העץ הנקרא בשם "Eiche", ומאשר כי קשה הוא וחסון ומאריך ימים רבים, על כן נבחר הוא להתקדש לשם האלהות. האלה והאלון יוכלו להאריך ימים ולהתקים עד כדי 2000 שנים. לפי דעתנו הנה השמות "אלה" כן וגם "אלון" שניהם יחד הונחו על העץ הנקרא באשכנזית בשם "Eiche", וברומית "Quercus", רק כי "אלה" הונחה על המין היפה שבעצי האלה, והיא הטכונה בשפת אשכנז "Edeleiche", לאמר: "האלה הערינה" ובשפת הרומית "Q. pedunculata", מאשר כי היא נושאת פרי למכביר, פרוחה יפים ונעימים למראה, ופרותיה גדולים ובריאום. על פי תכונותיו

הקדשה לשם האליל ציאים; בטח האמינו אז, כי האליל שוכן בקרב האלה. בעיר דודון (Dodon) היתה אלה אשר על פי שאונה ומשק ענפיה ונטישותיה ידעו כהני האליל להגיד את האותיות לאהור. לאלילה אתינה הקדש עץ זית, להאליל אפולון - תמר, וכמו כן עץ הדפנים. לרגלי אחוז העם בעבודת האדמה הופיעה מערכה גדולה של עבודות דתיות שונות המיוסדות על עבודת האדמה, אשר בעליהן יושבי הכפרים העוסקים בעבודת השדה עבדו את אליליהם בעבודות ומנהגים המתאימים אל דתם ואל הרעיון הראשי הצפון בה, בהשניחם אל גורל האלים ואל התקופות השונות המתגוללות ועוברות עליהם בימי חייהם, למען דעת איך לערוך את עבודתם, כי תקבלנה ותסתגלנה לעמת חיי האלים ותכונתיהם. האלים ההם אשר לשמם נערכו עבודות הדתות האלה נדמו בארחות חייהם אל צמחי האדמה; כמוהם יחיו יצמחו ויפרחו בימי האביב, ואתם יחד יגועו ימותו לראשית ימי הקיץ. ומה גדל ההבדל אשר בין אלילי היונים ובין האלילים אשר נקדשו

אלה נקרא העץ הוהו בשם „אלה“ עם „ה“ בסוף לכטן הנקבה. האלה העדינה היא גבחת קומה יד כי נמצאו עצי אלה אשר גבהם מגיע עד 180 רגל ועובים עד כדי 20 רגל ועץ ענקי כזה יכול בקרבו כפי החשבון עד כדי 10,000 רגל מעוקב של עץ. אולם השם „אלון“ הונה על המין החזק אשר בעצי האלה, והוא המין הנקרא בשם „אלה האבן“ (באשכנזית „Steineiche“, וברומית „Quercus Robur“, „האלון מצמיח פרי רוזן, ענבים קטנים במדתם ומעטים במספרם, עליו אינם מיופים בימי גזרתם, ארוכים וסרוחים על גבעוליהם הארוכים. הוא איננו גבה קומה כאחותו האלה העדינה, כי אם שפל מעט בערכו אליה. לעמת זה הנהו חסון ואדיר ממנה, וחטר העץ אשר בו הוא אמיץ מאד וקשה כאבן, ועל כן נקרא בשם „אלת האבן“. על פי תכונותיו אלה קראו לו בשם זכר, וגם הוסיפו בסופו אות נו"ן לסמן ההקטנה בהיותו קטן ושפל קומה בערכו אל אחותו „האלה העדינה“. הדברים האלה מכניסים טעם מיוחד במליצת הנביא (עמוס ב' ט') באמרו: ואנכי השמדתי את האמורי מפניהם אשר כגבה ארזים גבהו וחסון הוא כאלונים, בשום לב כי מכל העצים הצומחים בארץ יהודה כיצוין הארז כגבהו, והאלון בחסנו, נעימה לנו מליצת הנביא עד מאד. - המתרגם.

ונעבדו אצל עמי בני שם! בעוד אשר האלילים המיוחדים לעמי בני שם הם יצורים קבועים העומדים ומתקיימים בלי כל תמורה וחליפות, אלים הפועלים הרבה ונפעלים מעט, אלים אשר אינם נגררים ונמשכים אחרי מסכות תקופות השנה, כי אם מסבכים בכחם הם את חליפות השנה ותקופותיה, הנה לעמת זה הננו מוצאים בקרב היונים אלים מתנודדים ונפעלים מהכח הגבוה עליהם, אלים עולים ויורדים, מתנשאים ונופלים עד כי יוכל האדם ברגעי ימי חלדו לראות חליפות שונות במצנם, פעם לבכות אתם על שברם וללוקחם אל תהום מפלהם, ופעם לחוג את חגם ולשוש אתם כשוש ביום התנשאים למרום המדרגה. עוד נראה במרוצת הדברים, כי עבודות הדת המקודשות לשם האלילות, "דַמְטֵרָה" ו"פְּרִיזְפִינָה", עבודות דת אשר נקבעו ונתקבלו בכל תקף ועוז בקרב מושבות האכרים בארץ יוון, נוסדו רק בתקופת ימי המשבר (קְרִיזִיס), אשר הגיעה להדת היונית, למען השלים על ידן את היסודות ההם, אשר חסרונם היה מורגש מאד בקרב הדת. עבודות הדתות האלה הדומות לפי דעת החכם פְּרִיזִיר אל העבודות הדתיות אשר השתמרו אצל האכרים בארצות אירופה עד היום הזה, נולדו בארץ יוון בתקופה קדמונית, אשר אין לה זכר בתולדות ימי העם, אם כי ספרי הזכרונות העתיקים אשר ליונים מזכירים אותן רק כלאחר יד.

הנה כי כן הקדימו האלים היונים להתפתח עוד לפני התקופה הקדמונית ההיא, עת התעורר העם היוני לחקרי לב ולהגיון מהשבות חרשות, הודות להתקרבותו ותודעו אל עמים אחרים. אין כל תפונה כי בתקופת העת ההיא עוד השתמרו בקרב העם מנהגים גסים ומלאי עריצות; זכחי נפש אדם, אשר השמועות על אדותיהם שרדו אלינו גם מן העתים המאוחרות, ואשר כל אגדות היונים מלאות מהם, נודעו אז בארץ כחזון נפרץ מאד, ועוד מעשים נתעבים ובזויים, אשר נלוו אל עבודת הדת המקודשת לשם אלים ואלילות קשים ואכזריים, אם כי הספרות היונית מחשה מבלי להזכיר על אדותם דבר, — השאירו אחרים עקבות ורשמים בריים מאד

במנהגי הדת והחיים . איזה מן האלילים כציאום ועוד אחד או שנים מרעיו הנם באמת בעלי תכונה מוסרית , ותורת דתם , אשר יורו לפי טעמם ורוחם , תעורר אמנם את לב בעלי בריתה למלאות איזה חובות מוסריות , כמו הכנסת אורחים , חובת כל איש לבלי הסג ית גבול רעהו , אמוץ רוח לבלי חלל איש את מוצא שפתיו , וכמו כן לכבד את הגרים ולזכותם בכל זכויות אזרחי הארץ . אפס כי מרבית אלילי היונים היו מדובקים ונאחזים בהטבע והעולם החיצוני ככה , עד כי לא יתכן ליחס להם כחות מוסריים ; הם דומים אל הצמחים ובעלי החיים , אשר עם כל היותם מחוננים ברוח חיים ובכחות פועלים אין בהם כל רגש מוסר , אינם מחוננים ביצרי לב שובים או רעים ; הנם רק יצורים טבעיים , אשר אך הטבע נוהגת בהם ומכוננת את עלילותיהם .

התכונה המקומית אשר להדת היונית . חזיון אחד מוזר מאד נראה לנו בתכונתה של הדת היונית הקדומה , חזיון אשר יעורר את לבנו להשתומם עליו מאד , והוא : אין כל שיטה ערוכה ומסודרת על פי תכנית אחת בדת הזאת , ונוסף לזה הנה תכונתה , תכונת דת מקומית , מנופצת ומפוררת לפרורים קטנים . כל עדה ועדה , כל משפחה ומשפחה בוחרת לה דת מיוחדת לה לבדה . אין תורת דת מרכזית המקובלת בקרב כל העם . בכל עת קמים ומופיעים אלים חדשים ; האלים העתיקים מתכנים כפעם בפעם בשמות וכנויים חדשים , והם באים תמיד כמסרת ברית חדשה איש עם רעהו ועם האלים החדשים . האל , אשר פה הכל נאמינים בו ומכירים את אלהותו , הוא נחשב במקום אחר רק לגבור ; הצורה המוטבעת על כל אחר מן האלים איננה קבועה לו בכל מקום ובכל זמן , ואותו אל בעצמו הוא מקבל עליו תמונות שונות במקומות שונים ובגלילות שונים , ואגרות שונות מתרקמות על אדותיו במקומות שונים . על כן הנה תורת האגדה המיתולוגית היונית מעצם ראשיתה איננה קצובה בגבולותיה , כי אם מתרדרת ומתפשטת באופן נפלא , וסותרת את עצמה על כל קוץ וקוץ , וכמוה הנה גם הדת דמעשית מקובלת בתוך העם רק בסגנונים ונוסחאות

רבים. אין כל דת כללית לכל העם, כי אם המון דתות מקומיות. וכמו באגדות כן גם במנהגי הדת התערבו יחד ישן וחדש, ילידי הארץ עם ילדי נכר שאובים ממקור עמים זרים, יצרי לב פראי אדם, כן על פי מולדתם וכן על פי תולדתם, — עם פרי השכלה והתקדמות (Progress). מצב ענינים מסובכים וערבוביה כזאת נשקפים אצנם לעינינו תמיד בכל הארצות בתקופת התהו והיא, טרם תחל הדת להסתדר ולהֶעָרֵךְ למערכה אחת שלמה. כֵּל, האגדות ומנהגי הדת הנם ערב רב אשר נולדו במקומות שונים, ורק בתקופת עת מאוחרת יקומו חכמי לב ובעלי רוח הגיון, אשר ינסו לאסוף את המנהגים השונים ולערוך מהם דת מעשית, אשר הלקיה מתאימים איש אל רעהו, ולסדר תורת דת מיוסדת על בסיס הניוני, אשר תבאר את דרכי האלים, מצבם, מנצחם ושאיפתם.

החכם רברטסן סמיט יעיר לדעת, כי המצב הקרום של הדת, היינו, מצב התהו ותסיסת ההגיון הדתי הבא תמיד לפני התכונן הדת לשיטה מסודרת, נמשך בארץ יון יותר מאשר בארץ אחרת, וכמובן היתה השפעתו על הדת הלאומית גדולה וכבירה שם מאשר בותר הדתות. כאשר לא עלתה ביד היונים מעודם ליסד להם שלטון מדיני מרכזי, כן גם לא הצליחו להגיע אל אחדות הדת, אשר בה יתאחדו כל פנות העם. שם לא הוקם מקדש והיכל לאומי להיות למרכז הדת, עם מפלגת כהנים שומרי משמרתו, אשר יטביעו על הדת הלאומית צורה ידועה וקבועה, ואשר יחוקקו מערכת חוקים לעבודת האלהים ומעשי הקרבנות, או כי ישימו לפני העם ספר תורת הדת וכתבי קדש. המועקה מתקפה ועוזה של תורת הדת עם הדעות והאמונות התלויות בה לא כבדה על היונים כמדה אשר הכבירה את אכפה על יתר העמים. בעוד אשר מנהגי הדת כבר היו מוגבלים וקצובים על פי נוסח מיוחד לכל מקום ומקום בקרב הארץ, ובעוד אשר בכחם של ההרגל והמסרה נתבררו לנכון גבולי החובות המוטלות מטעם הדת על הכנסיה, הנה לעמת זה היתה האמונה חפשיה לנפשה להתפתח כחפצה לפי הנאי מצב החיים או לפי התקדמות התרבות. דת הנמצאת במצב

חפשי כזה, ונתונה בידי עם, אשר רוח דמיון חי תפעמחו, ואשר חונן מטבעו בכשרון כביר למלאכת מחשבת ויצירות של הוד, בהכרח כי תצא מבית דפוסה יצוקה ומתוארת בתמונה ידועה, מהשפעתו של חרש חושב, הגוברת בה על השפעת כהני הדת.

נמיה לעבודת דת העמויה במעטה ההוד והתפארת. באופן הזה הנה מראשית צמיחת הדת יכולנו להגביל את מגמת פניה ואת המסלה אשר תלך בה. עוד מימי קדם לקחו להם היונים את החופש לעשות להם תמונה ופסל מדמות אלהים, עד כי הקדימו בזה את כל העמים, וכה התחרו במלאכתם זאת, עד כי השתלמו בה באופן נפלא. עוד ימים כבירים לפני הומירוס ידעו היונים את פסולי אלוליהם על פי תכנית מלאה הוד מעשה הושבים, עד כי לא יבושו להשתחוות להם גם אנשים חפשים בדעותיהם, שואפים להוד ומחוננים ברגש היופי. נפש היונים השואפת להוד בחלה להעריץ ולהשגיב בתור אלים את העצמים המשוללים רוח חיים, ויבחרו להשתחוות רק ליצורים בעלי רוח חיים המחוננים בהגיון דעת. הם לא היו נוטים מטבעם להביט על גרמי הטבע, אשר הקדישום בקדושת אלהים, ברגשי מגיר ופחד, ולהשתחוות להם אפים ארצה, כי אם נמשכו אחריהם ברגשי ידודות, ולבם נשאם להתרועע אתם ברוח אהבה ואהוה, כעם יצורים הדומים אליהם בעצמם בכל דבר. החפץ הזה המרוצים להפוך את האלים ליצורים חיים עשויים בצלם בני אדם ובדמותם. הנמיה לברוא את האלים בדמות בני אדם אמנם נפגשת לנו, כאשר ראינו, גם בכל ארצות תבל ובתקופת זמן עוד קדמוניה ועתיקה מזה; ואם נטיב לראות, הנה היא מתגלה בכל עת ומקום, אשר הדת מגיעה אל מדרגת התפתחות ידועה, ומתרוממת בערכה אל נקודת גבה ידועה, — אפס כי בארץ יון התפתחה הנמיה הזאת קוממויות בחפש ורִוּקָה יותר מאשר בכל העמים. רוחות המעינות והעצים, וכמו כן רוחות כל מקצעות הטבע והחיים, אשר הקדישום והעריצום בכבוד

אל, כלם כאחד התלבשו בתמונת בני אדם. בראשונה אמנם האמינו כי עלמת-המים (Nympho) צוללת במי המעיין פנימה, ועלמת-היער חבואה בתוך האלה בפנימיותה, אך בשטף העת נערה העלמה מעליה את האזוב אשר כסו פניה, את קליפתה ועליה, ותופיע אל רוח הדמיון בתור בן אדם ובתמונתו המדויקת, בשומה את משכנה על יד המעיין או העיץ. בארוז כזה היו השמים ל"אבי-היצורים" המתגלה בדמות אחד מבני האדם, הים – למושל אדיר המרגיו ארץ, המתנשא בגאותו על מי משברי ים בשומו תנינים ודלפינים רכובו, השמש – לגבור נערץ רובה קשת, האש – לחרש ברזל צולע על ירכו (אולי מפאת קפיצת להב האש וירידתו), אשר בית החרשת שלו הנהו במחבוא בתחתיות הארץ, מקום תרתיח מצולת הלהבה אשר בכטן האדמה את רתחי אשה. אולם אך נבראו תמונות ותבניות כאלה, הנה מה נקל לקלע את האגדות המספרות על דבר עלילותיהן ועל דבר קשרי היחס, אשר בין האלילים בעליהן בין איש לרעהו, – למקלעות, וגם לשלב בהן אגדות עתיקות לימים, כפי רוח הדמיון אשר נחה על עמי הקדם בכל תקפו ועוּוּ, וכיד רגש היופי וכח היצירה לברוא יצירות דמיוניות יפהפיות, אשר היתה עליהם. להגשם את האלים הגשמה מוחלמת, להפכם לבני אדם בצורתם החמרית והרוחנית, ולתת להם שפוס ותמונה ממבחר התמונות של החברה האנושית הנאורה והחפשית במעשיה, – זאת היא החלת פֶּעַל היונים, אשר פעלו בתחום התפתחותה של הדת. היונים קבלו מנחלת הדורות הקדמונים את האלים ההם בעצמם, אשר עברו לנחלה אל כל עמי הארץ, אפס כי היונים הטביעו עליהם את חותמם לפי רוחם ומעמם, בנסכם על מקצעות הטבע ההם, אשר חשבום לעצם אלהים, או כי דמו כי רוח אל שוכן בקרבם, – איזה רוח של משגב והשתלמות, ויחוו בם מחוות אלהים, דמיונות ודעות נאצלות, וייחסו להם לא רק מאווי לב, תשוקות ומגמות בני האדם, כדרך כל העמים הקדמונים, כי אם גם הפארת אדם, חכמה ודעת, לב טוב ורגשי חסד ורחינה. בכל גסות החמר הנתין ברשותם לְעַבְדוּ ולשכלל את טובו ותכונתו, חמר גם שבגם אשר נמסר בידם

בעודנו כמצבו הטבעי והמקורי, אם מאכותיהם הקדמונים ואם מארצות בני נכר, הנה ידעו היונים לעשותם לקנינם ולסגולתם הפרטית ולשלוט בהם כחפצם, לשכלל את תמונתם ולברוא מהם גברים ונשים בעלי דעת והגיון, הוגי דעות נאצלות. בארץ כזה הגיעו היונים לידי ההכרה הפנימית ההיא, — אותה ההכרה, אשר הורו אותה לכל בני האדם בראשונה בשירתם; שירת העולמים בת האלמות, ואחרי כן בהרשתה מחשבת, אשר יצרו יצירת-נצח להחברה האנושית, והיא: כי הלילה לבן אדם האורח הנכבד בקרב העולם להפניע ולהשתחוות לכל עצם ויצור הנופל ממנו בערכו, וכי רק אז ראויה והגונה הטבע כי יעריצוה ויקדישוה בקדושת אל, עת היא נושאת עליה תבנית הגיון נשא ודעות רמות, ומתלבשת בדמות אדם ותכונותיו. או בא הקץ להרעיון הכהה והעכור ההוא, אשר ידו היתה נמויה לקבל תחתיו את הדת הקדומה כלה ולשעבדו אליו, והוא הרעיון, כי האלהות והאדם הם הפוכים ומתנגדים זה לזה, וכי אפשר לאדם החפץ לבוא במסרת ברית אהבה ורעות עם אלהיו, להכיר עליו לאלהות איזה עצם חסר כשרון בינה ודעת, איזה עצם דומם, או גם אחד מבעלי החיים, עצם אשר ימלא את לב האדם רגשי השתוממות ויראת כבוד, לא בכח תכונותיו הנגלות והנשגבות, כי אם באיזה דבר-ימה, אשר איננו מוכן להאדם. היונים חרצו משפטם, כי האדם והאלהים שווים ודומים זה לזה בטבעם ותכונתם, וכי למען הגיע לידי השגת האלהות השגה נכונה ואמתית, נטל עלינו לכונן תבנית גבר או אשה בעלי שלמות מוחלטת, מבוססת ומכוננת על יסוד הענין הטבעי ההוא, אשר שם הוא משכן האל לפי אמונת העם. אכן גם זה הוא צעד גדול במסלת הדת האלילית, אפס כי כאשר נראה עוד, הנה הודות למישג הזה נסתכבו היונים בעצמם בסככי דעות ומושגים, אשר נלאי להקלין מהם.

השפעת מושגים קדומים ילידי ארצות הקדם. ידיעתנו הנכונה והמדויקת, אשר רכשנו לנו בתולדות ימי היונים, תחל משנות המאה החמש עשרה לפני לדת המחוקק הנוצרי. על אדות דברי ימי התקופה הזאת נוכל לבוא לידי

הוצאות נכונות על פי שרידי קדומים המתגלים לנו בחרבות
 הערים מִיָּקֵן וּתְרִינְקָא ועוד ערים רבות. שרידי ימי קדם
 אלה יעידו על המצב המדיני שהשתרר אז בארץ יון, השונה
 תכלית שנוי ממושבות משפחות־בתי־האבות הנהוגים בימי
 התקופה הקדמונית והעתיקה היא, עת נחלצו היונים מן
 הבערות והמצב הפראי של עמי האריים אחיהם מלדה, וכמו
 כן הוא שונה מאד גם מחיי הערים אשר הופיעו והתכוננו
 בעת המאוחרת. לרגלי החפירות אשר נחפרו במעמקי האדמה
 בעת האחרונה נחשפו בניני חמדה, היכלי מלכים, אשר נבנו
 במעם בניני ארצות הקדם, גם מערכת בניני הפארת,
 אשר נועדו למקום קבר למלכים, ותכנית בנינם תעיד בהם,
 כי נועדו למקום עבודת דת המוקדשת לשם המושלים המתים,
 אשר במותם נקדשו בקדושת אל; הבנינים האלה מזכירים לנו
 את פארי־העמודים אשר להמצרים, בדמותם אליהם בתכנית
 בנינם. אמנם מלאכת הבנינים האלה, כמו גם כל יצורי
 חרשת המחשבת אשר נגלו שם, הנם בעלי תכונה גסה, ובכל
 זאת הנה הם בעצמם מעידים לפנינו כי בתחומם של אלה,
 אשר עמדו בראש חרשת המחשבת וישתדלו לנחותה במסלה
 העולה קדימה, כבר התכנסו כחות אדירים וכשרונות עשירים.
 כן יופיע פה לנגד עינינו המצב המדיני הדומה בכל עניניו אל
 המצב, אשר יתאר הומירוס בחזון שירתו, איך המון מלכים
 קטנים בעלי ממלכות זעירות שולטים בכל הערים הרבות אשר
 על פני ארץ יון, ויש גם איזה מהם, אשר יאדירו את שלטון
 מלכותם ורבים משכניהם סרים למשמעתם. הדחיפה העצומה
 לתנועת ההשכלה והתרבות, אשר נפוצה אז בארץ, כאשר
 יעידו שרידי החרבות העתיקות, התפרצה לבוא מפאת קדם;
 אפס כי לא נדע, אם התפרצה הדחיפה הזאת מכחם של רוכלי
 הצורים והצדונים, אשר סחרו אל עמים רבים לתור מקום
 עזבון לסחירתם, או כי התפרצה הלום דרך יבשת ארץ עם
 מסלת המסחר המשתרעת על פני ארצות אסיה הקטנה, או
 דרך הים האֶגֶאִי. בכל אופן שיהיה, הנה יכול נוכל להתחקות
 על שרשי התנועה הזאת, ולמצוא את עקבותיה בדרך הפונה

אל גבול סוריה הצפונית, במקום אשר שם נפגשו בראשית תקופת שנות האלף לפני ספה"נ השפעת הכשדים והסוריים יחד, וממזיגתן נולדה תרבות גסה מיוחדת במינה. ארץ יון אמנם לא נכבשה לפני הנודדים, אשר באו הנה מארץ הקדם, רק כי אלה האחרונים עוררו את יושביה לחיים חדשים, בכחם של הדעות וההשקפות החדשות, פרי התרבות של ארצות הקדם, אשר הבניסו אל תוכה, ויטעו על אדמתה.

התנועה הזאת אמנם השפיעה רק במדה דלה ומצערה על התפתחותה של הדת היונית, וגם לא חוללה כל שנוי ותמורה בתחומה. עבודת הדת המקודשת לשם האבות אחרי מותם, אשר נערכה בחצרות המלכים, לא היתה מזורה לרוח היונים, ויוכל היות כי היא היתה פשוטה כל כך וערוכה בסגנון כזה, כפי המתאים אל מעם העם, אשר בתור יוצא גזע הארניים כבר הסבין אל האמונה בחיי הרוח של האבות אחרי מותם. ועם כל זה הנה לא התפתחה הדת מצדה הוה בארץ יון. גם עוז ושלטון המלכים אשר החזיקו בעבודת הדת הנזכרת לא עצרו בעד כליונה וקצה, ותלך הלך והכחד לאט לאט, עד כי נמח זכרה במרוצת העת. לפנינו אין כל אות ומופת המוכיח לדעת, כי בתקופת העת ההיא נכנסו איזה אלילים זרים, יהיו איזה שיהיו, אל גבול ארץ יון. בכל נקודות-המגע אשר בהן נפגשו היונים והצדונים יחד, כמו באוי הים אשר על פני חופי ארץ יון, שם אפשר הדבר, כי הַעֲמִידוֹ האלילים הצדונים במקום אלילי יון. באופן הזה התערבו עבודת האלילה היונית אפרודיטה עם עבודת העשתרת הצדונית יחד; וגם אפשר הדבר כי על ידי ההשפעה הזאת נוספו תוים רבים בקלסטר פני אפרודיטה גם בארץ יון. אפס כי זאת היא רק השערה אשר עוד לא נתאמתה במופת נכון. ראוי להתבונן אי המחוזה מצד אחר. יתכן כי מערכת סדרי החיים החדשים, אשר הופיעו עתה לרגלי פגישת שני העמים – בחצרות המלכים בערי יון, היתה לתכנית לעיני הדת לערוך בדמותה משפחת אלים, בעת אשר החל להתקדם בלב היונים הרעיון לאגד את האלים הבידדים, ולערכם לפי

מצבם כחוג משפחה אחת. במרוצת העת נפסקה ההשפעה הרוחנית והמדינית השופעת מארץ המזרח, ובסוף המועקה הזאת מעל פני ארץ יון נפלו הממלכות הועירות אשה אחרי אחותה; הדתות השוררות בחצרות מלכיה תמו נכחדו, וארץ יון, אשר התעוררה הפעם לחיים מלאים עוז, מצאה און לה לתור אחרי הגיון לבה ומחשבותיה, וללכת במסלתה אשר סללה לה לפי רוחה ומעמה.

הומירוס. המשורר הזה נחשב אצל בני הדורות הבאים אחריו כמחוקק וכמיסד את הדת היונית. הסופר היוני הירודוט מחליט, כי המשוררים היונים הומירוס והזיוד חיו בארבע מאות שנה לפניו, וכי הם הם אשר חברו את ספרי תולדות האלים ויצירתם, ובוה יסדו את הדת היונית על מכונה. הם קראו שמות להאלים, הגבילו את ערכם, קצבו לאיש איש מהם את מעלת כבודו ומשגבו ואת מדת יכלתו וידיעותיו בחרשת ומלאכת חושבים, יעדו לכל אחד ואחד את תעודתו ועבודתו בהנהגת העולם, וייחסו להם איזו תמונות שונות, אשר הם מתגלים בהן חליפות. המשוררים האלה היו אדירי האמונה בתחום הדת היונית, ובאמונתם הרבה הם עומדים למשל ולמופת לכל סופרי היונים. ידוע ידענו, כי ספרי המשוררים האלה הם הבסיס החזק אשר עליו נתבססה השכלת היונים, ובכל משך ימי התקופה העתיקה, עת נחשבו היונים לנושאי דגל התרבות וההשכלה, היו הם ליסוד אמיץ המאחד את כל בני העם היוני ומקשר את לבותם בנקודה אחת.

שירי העלילה (Poemen) הנודעים בשם שירי הומירוס, אם נחשבה אותם לפרי מחשבת לב משורר אחד ואם שנים, או גם לפרי עטם של חבל משוררים, הם תוצאות פרי התפתחות רוחנית ארוכה. מלאכת-המחשבת הנפלאה, הנובעת מהגיון לב פימן חושב, הצפונה בקרב השירים האלה ואשר נסכה עליהם רוח חן ותעיש אותם למקור עונג ומשוש לכל החברה האנושית, היא איננה המסה הראשונה, איננה הגיון שירה, אשר התפרצה מלב הפימן בתחלת הגיונו בתור בכורי שירתו, כי אם היא פרי הגיון לב מבוכר כל צרכו,

פרי עבודת הרעיון והמחשבה, עבודה ערוכה בסדר ובשיטה בדוקה ומנוסה. הפתגמים והספורים הכלולים בתוכם נסדרו ונאספו אל מקום אחד בעמל ויגיעה רבה, ונקבצו הנה מעברים ומרוחות שונים. הדברים המסופרים בהם על אדות חייהם הפרטים של האלים, על אדות ארחם והליכותיהם איש עם רעהו, גם הם אינם ספורי בדים אשר נולדו במקרה, כי אם הם פרי עבודת כח היצירה הבוראות בריאות יפות מלאות הוד ותפארת מעשי חושב בלי כל כונה מצד יוצרן, עבודה אשר כפי שטבע הדבר מחיב נמשכה מאות בשנים, עד אשר עלתה בידה לצקת את יצירתה ובניתה בתמונה כזאת. הומירוס מדי דברו בהאלים הוא מתאפק מאד ועוצר במלים, ובכל המקרים המוזמנים לידו הוא נזהר לבלי הרצות ולבלי שגן את כל הספורים והאגדות הידועים לו על אדות האלים. כפי עשרו ברעיונות כן הוא דל בספורי דברים, וכן הוא מקמץ בדבריו ואיננו מוציא את כל אשר יהגה לבו. הוא מתרחק מנגוע בדבריו עד מה באגדות המקומיות, וכיחוד באלה מהן, אשר הגסות היתרה והשיחות התפלות הקשורות בהן הן הנן ככה רוחה להסיר את לב השומע. מאחריהן! ספורים ואגדות כמו אלה נודעו בקהל היונים רק כעבור איזה מאות שנים אחריו, אף כי בלי תפונה כבר היו בארץ גם בימי הומירוס. הוא מציג לפני קוראיו רק את היצירות התמות והזכות ההן, אשר תפארת הן ליוצריהן, ואשר תשיתנה הוד למשורר חסיד וירא שמים. לפני הפיטן החסיד הזה השתרע כר נרחב לעולל עלילות הגונות גם מבלעדי זאת, ושם הכנוי „זסידות" הנהו באמת צר מהכיל את כל התכונות אשר נקוו באיש הזה, וכל אשר היה הוא. הוא שר את שיריו באספות עם, וגם בחצרות מלכים, ששם התענגו הקרואים בכל משתה וכרה על נעם שירותיו, ומבלעדו היה המשתה כחסר תבלין המשבוח את המטעמים על אחת שבע (אדיסי VIII). הוא השמיע את שירתו על משתה יין, או כי קרא את שיריו בראש הומיות ביום חג ומועד, להמציא עונג ושעשועים לקהל. השפעת הענין הזה היתה רבה מאד

על המשורר, והיא התותה נתיב לרוח שירתו, בכל עת בואו לבחור חמר לשיריו, וגם בשירים כאלה, אשר הכנם היו מעללי האלים והליכותיהם. בהיות כי שיריו נועדו לכונה ידועה, והמטרה אשר שם לפניהם מחברם איננה מטרה מדעית ולמודית, כי היא לא יצר אותם למען הפיצם בקהל שוחרי דעת, ולא למען הסתופף בהיכל הספרות, כי אם להיות לענג ושעשועים לקהל העם, למען ענג את קהל השומעים, על כן נטל עליו לבחור רק את הנאות והמתאים אל מטרתו, או בשפה מדויקת מזה, את אשר ינעם לקהל השומעים. נכצרה מאת המשורר לשאת מדברותיו על הדברים המפיצים אימה וזועה, אשר נכללו במרבית האגדות המספרות את מעללי האלים; הוא לא הרשה לעצמו להתחבט בחקירות דתיות, לנגוע במסתרי האלים ורזי תעלומותיהם; אי אפשר היה לו להשמוע לפני קהל השומעים אגדות מקומיות שהתפשטו רק בחוג ידוע, אף אם במקום יצירתן והתפשטותן מצאו רבים בהן חפץ וענין, רק כי אינם נוגעים לכלל העם ואינם מענינים את לבו עד מה. בשירתו היפה ערוכים בסגנון שיר ספורי רק הדברים הכוללים בקרבם מחזות פלא, אשר רוח עזו ילן גם ללב את השומעים ולקסום את הלבבות, דברים המובנים לכל שומע, דברים המשעשעים את הלב אשר ירוו את צמאון כל תאבי חדשות, ואשר יתאימו אל רגשות לב כל העם. כפי אשר טבע הענין מחיב, שאף הומירוס לקלע ולשלב בשיריו ציורים נרחבים ומרודים, שיחות משעשעות, רגשי לב פשוטים אך אמתים בלתי מזויפים, מקרים ומעשים בלתי רגילים שנפיש העם משתוקקת לדעתם מפאת החדוש, והם שלובים ומתלכדים עם תכונות מבוררות וידועות היטב לכל איש ואיש מן העם. ברור הדבר כי אין לאל ידו פיטנים כאלה לתת און ואמץ להדת להגדיל את כחה, ולהוסיף לה עמק ורחב; מפי פיטנים כאלה אי אפשר להשמע הר קול כל הדעות והמחשבות אשר התחוללו ונוצרו בלב בני האדם על דבר האלים, על דבר העולם הרוחני ועל הקשר והיחס אשר בינו ובין העולם החיצוני וחיי בני האדם. ומהצר השני הנה

ידענו כי התמונות והציורים אשר בהם שאף הומירוס לתאר את צורת הדת היוונית היו רצויות מאד בעיני היונים , וספרו הכולל בקרבו תורת דת היונים ותכונת המון אליליה נחשב להם למכחר הספרים , העומד לדוגמה ולמופת לכל ספרי הדת . רק כעבור איזו מאות שנים , אחרי אשר נוצרה השירה הזאת ואחרי הפוצה והתקבלה בקרב כל העם , התפרצו קולות ערעור ותלונות נגדה . וגם זה מובן היטב , אם נביט על הדבר מנקודת מבט ידועה . הומירוס לא גרע מאומה מן הדת היוונית ; הוא לא השמיט מתורתו גם אחת ממערכות העבודות והמנהגים של הדתיות המקומיות ; ומהצד השני הנה הוא ערך לפני היונים -אמונה אשר איזו אחדות יצוקה בכל חלקיה , תחת אשר עד כה היתה נפוצה לשבכים , ומציאותה היתה נכרת רק בדמות אגדות מפורדות , באין כל קשר המקשר אותן יחד , וגם סותרות ומבחישות אשה את רעותה ; הוא ערך את האלים למערכה אחת , אשר כל חלקיה מתאימים איש אל רעהו , ואשר תניח את דעת כל הצמאים לדעת את הליכות האלים , ותהי למקור נובע יפי ותפארת נשגבה , להרוות את הדמיון ולענגנו ביצירות מלאות הוד , חן ונועם .

האלים אשר ערך הומירוס . איזו היא דת הומירוס ? האלים הם מערכת יצורים , אשר תכונתם איננה רחוקה מתכונת בני האדם ; בהם נראה חויון נפלא מאד , איך התאחדנה מגרעות בני האדם ורפיונם עם הגבורה והסגולות הנשגבות היוצאות למעלה מגדרי הטבע . בכחינת הסגולות הטבעיות המוטבעות בס עולים האלים על בני האדם עד מאד , כן בכחם וגבורתם וכן במבנה גויתם , גבהת הקומה וגדלת המדה . מבטי עיניהם חודרים ומעמיקים לעמקו של כל דבר יתר הרבה מהשקפת אנוש , וקולם גדול וחזק מקול אנוש . כהקוסמים הקדמונים יש לאל ידם להתלבש בתמונות שונות כחפצם , כפי שהמטרה אשר לפניהם דורשת מידם ; וכמו יש בידם היכולת לשום להם סתר פנים לבלי הראות לבני האדם , גם בהיותם קרובים להם , והם מהירי התנועה לעוף ברוח השמים במהירות עצומה . ומהצד השני הנם עלולים

להיות מוכים ונפצעים ממכת יד וחרב, וגם בהאבקם עם בני האדם, הם עלולים להיות נפגעים מכל פגע רע, וכמקרה בני האדם יקרה גם הם כל איד ואסון, וכמובן הם מצטרפים למזון וכלכלה. אמנם שונה הוא כלכלת האלים מכלכלת בני האדם. האלים ישתו מגד־שמים (Nectar) ויאכלו לחם־אבירים (Ambrosia), אשר יחוננו את כל המתכלכלים בם — חיי הנצח; ובעורקיהם נוזלים לא דמי אדם, כי אם לשד אלים, מין נוזלי המיוחד רק להאלים בני־האלמות. האלים חיים לנצח, ובוה הם מצטינים על בני האדם. לפי אגדות היונים קרו גם מקרים כאלה, כי חוננו גם איזה מבני האדם בסגולת אלמות, והודות לסגולתם זאת היו גם הם לאלים. אמנם אפשר לעבור את קו הגבול המפריד בין האלים ובין בני האדם, ומקרים כאלה, מקרי העברת גבול, קרו בימי קדם למכביר. האלים התרועעו עם בני האדם, ורבים מהם באו אל בנות האדם, ובארח כזה קמו ונולדו הגבורים בני האלים, אשר דמי אלים נוזלים בעורקיהם. הגבורים האלה מורידים אליהם שפעת טוב ואושר מהעולם העליון מקור מחצבת משפחתם, יען כי האלים אבותיהם מחולליהם לא יחדלו מהתענין בגורל חיי המשפחות, אשר יסרו להם על פני הארץ, וכל מקרי חיהן קרובים מאד אל לבם. אפס כי מקרי התחתנות בין שני העולמות, היינו, מסרת ברית נשואין בין בני אלים ובנות אדם כבר חדלו בימי המשורר; העולם השפל נסוג אחורנית במעלת קדושתו, וקדושת אלי המרום נעלתה מעליו.

אולם הומירוס מדי היותו שקוע בלו בחוג עלילות האלים ובהתחקותו על שרשי רגליהם, תכונותיהם והליכותיהם, לא הסתפק בעת ההוא לבד, כי אם נשא עין גם אחורנית ויבט אל מרחקי העבר הרחוק, ועל כן הננו שומעים מפיו את האגדה על דבר מוצא האלים, אגדה אשר כתכנה וכסגנונה כבר השמיעונו גם האגדות השגורות בארץ הודו ובאיסלנדיה, והיא, כי בראשית ימי עולם שלמו בעולם אלים זועמים וקשים, אלים גסים ופראים, והם האריכו ימים בממשלתם, עד אשר לכדום בני משפחת האלים המושלים בעת וינשלום מכסא

ממשלתם. אל בני דור האלים הקדמונים האלה יתחשבו גם האליל קרונוס (Kronos) אבי ציאוס, וכמו כן גם הענקים או הנפילים טיטן, אשר התגרו מלחמה עם יופיטר ויאמרו לקרוע מידו את ממלכת השמים, עד אשר גבר עליהם יופיטר ויהומם כחצי ברק אשר ירה בם, ויפילם בחמתו אל תוך מעמקי הטרטרוס (Tartaros), הוא השאול היונית, או העולם התחתון אשר מתחת לארץ, אשר שם יוסרו הפושעים והחטאים. העולם הזה במדתו והיקפו, כפי שהוא ידוע לנו, נחלק עוד בראשית ימי תקופת ממשלת האלים החדשים לשלשת בני האליל קרונוס בסדר הזה: להאליל ציאוס נתן לנחלה העולם העליון, הכולל בקרבו את מעון האלים, את הרקיע המשתרע על פני הר אלימפוס בגליל תְּסֵלֵיָה, ששם בחרו כל אלי המרום מקום לשבתם; האליל פְּסִידוֹן לקח את חלקו את הים ומלאו, והאליל "הַדֵּס" (א) – את העולם התחתון המשתרע על פני הטרטרוס (שאול), אשר שמה יובלו בני האדם אחרי מותם.

ציאוס הוא אביר האלים המולך על כל אגודת האלים אשר כוננו להם מכון לשבתם על ראש הר אלימפוס. ממשלתו רחבה ונסכה מאד ותחתיו נכנעים כל האלים האדירים השולטים בעולם. ועם כל זה איננו מושל יחודי, ובכל דברי השלטון הוא נועץ עם כל עדת האלים; אליו יאספו כל האלים להועץ על מצפונותיהם, ואתם יחד ישב ציאוס אל השלחן בכל יום משתה וזרה. קהל האלים אשר להיונים הנם יצורים הדומים מאד בתכונותיהם אל בני האדם. כבני האדם לא יוכו גם האלים מצדם המוסרי והרוחני; גם בלבם יסתערו כל מאווי בני האדם ותשוקותיהם; גם בחובם ימצאו להם קן רגשות סערה:

(א) "הדס" בלשון יונים הוא נסתר ונעלם, ובשם הזה קראו לאליל הממונה על השאול, באשר כי היא הממלכה הנסתרת והחבואה בתחתיות הארץ. היהודים בימי הכית השני הסכימו לקרוא את עצמם בשמות שאוכים מלשון יונית, כידוע, ובכן נראה כי משם "הדס" בנו גם שם עצם פרטי "הדסה" בלשון נקבה. על פי זה נכון לשון הכתוב, "ויהי אומן את הדסה היא אסתר", השם "אסתר" היא העתקה עברית משם הדסה כיונית. – המ ת ר ג ס .

אהבה, קנאה, נקמה, חמה וקצף. הם פועלים את פעולתם לא בתור כח נצחי מקורי, לא בתקפם של כללים קבועים, הוקי נצח, אשר לא ישתנו ולא יתחלפו, כי אם כדמיון בני האדם הם עוללים את עלילותיהם מעקת הרגש הנוהג בם ומפעולת התעוררות הלב באותו רגע, או כי הרצון והחפץ לרכוש להם איזה תועלת, אם לנפשם או למען אוהביהם, מכוננים את מעשיהם ומניעים אותם בנטיה ידועה. לפעמים הם מתמכרים גם למעשי עגבים, עד כי יהיו לשחוק בעד תעלוליהם. הם בוזים ומלעיגים איש לרעהו, והחוק יתעמר בהחלש ממנו, להרפו ממרומי האלימפוס ולהשליכהו ארצה. אמנם אלילי היונים לא יפעלו על לבנו רושם נכבד והגון אם נצייר אותם בדמיוננו בתור אגודה אחת; אולם בהתבוננו אל כל אחד ואחד מהם לבדו, אז תהי תוצאת משפטנו על אדותיהם שונה בהחלט. האלים כלם בתור אישים נבדלים מוצגים לפנינו כעין סמלי דעות נשגבות, והם ראויים להקבד בכבוד אל. יהיו נא מה שהיו לפנינו, אם איתני הטבע, אם אלילי רוח (Fetischen), ואם בני אדם; תהיינה נא האגדות אשר הביאון אתם ממקום מולדתן איזו שתהיינה; יהיו נא דרכי החיים, אשר אחזו בם עוד מימי קדמותם, גסים מאד ונובעים מן המצב הפראי של האדם הקדמוני, - יהיו איך שיהיו, הנה בכל אפני הויתם הם מופיעים בעיני המשורר בתור התגלמות של איזה ענפים מענפי ההשתלמות המוסרית. בהאל ציאוס, הנחשב בדת היונית לאבי האלים ובני האדם גם יחד, יתאחרו צדק ומשפט עם חנינה ועדנת רוח. הוא יסד - לפי אמונת היונים - מערכת משטר בחיי החברה, הוא מגן ומחסה לכל מבקשי עזרתו, והוא הנהו מקור כל חכמה ובינה. האלילה "הֵרָה" היא מטריניתה יפה עד מאד, כבודה ועדינה וכל שמץ דופי לא נמצא בה. אפולון - בן נאמן לאביו, כל פקודותיו ימלא וחפצו ישרים. האלילה "אֵתֵינָה" עלמה גבורה שואפת לקרב, ידה רב לה על שדה הקרב ומשכלת בכל עבודה ומלאכת מחשבת, וכגבורתה על שדה הקרב כן גדלה עדנת רוחה ביום שלום בהגותה אהבה לכל בני האדם, גם הנחם בעצת פיה ותסוכך לראשם ביום צרה. אפרודיטה -

אלילת האהבה, אשר בחגורתה אשר במתניה משולבים ומקולעים כל סגולות היפי, החן והתפארת, אשר תשיתנה הוד על הנשים. ארים – איש מלחמה אמיץ לב אשר לא יחת מפני כל. הרמים – ציר נאמן לאלי המרום. האליל הפסטום, חרש ברזל צולע על ירכו, משחת המראה, אמן נפלא עושה ממתכות כלים שונים העשויים מעשה חושב. סביבות האלים שוכני אלימפ יתגודדו המון אלים משנים, אשר מדרגת מצבם היא למטה מהם, כמו האלילה "הקה", אלילת העלומים והיופי בת יופיטר ויונונה, העומדת על משמרתה בתור שרת-המשקים לפני אלילי אלימפוס, והאליל גנימד, עלם יפה תואר אחד מבני האדם (בן טרום מלך טרויה), אשר מצא חן בעיני יופיטר בגלל יפי תארו, ויקחהו אליו אלימפה, לשרת לפני האלים בכל עת שבתם במשתה היון. לפני האלילה אפרודיטה עומדות לשרת שלש האלילות הישנות הנודעות בשם גרציות א). את אפולון שרת האלילות הצעירות הנקראות בשם מזוות, והן השע אחיות אלילות, אשר שאפו להרחיב ולהאדיר את החכמות והמדעים, ואת כל ענפי מלאכת המחשבת, וכל אחת הגינה בצל כנפיה את המקצע אשר בחרה לה. במערכת האלים אשר ערך היומיום נפנה מקום גם להאלים המקומיים, רק כי הם מפורדים על פני הארץ מתחת, בעוד אשר אנורת האלים האבירים שוכני אלימפוס מגבוהים לשבת במרומי על; ההרים, הנחלים, המעדות, האיים והימים, – כלם יחד הנם מקום מושב לבני אלמות, בני אלים לטיניהם ולמדרגותיהם, אשר ישפכו את ממשלתם במקום מושבם, ומהם גם המרחיבים את חוג פעולתם והשפעתם על כל סביבותיהם עד למרחוק.

אם נטיב להתבונן הננו נוכחים כרגע, כי מעולם לא ידעה הדת היונית להגביל בדיוק את חוג פעולת כל אחד ואחד מן האלים הגבוהים, או, יותר נכון, את האלים האצילים השוכנים

א) הגרציות הן שלש במספרן: אִיפְרוֹזִינָה, טֵלֵה וְאֶגְלֵה כנות יופיטר, אשר ילדה לו אשתו איברינמה, והן אלילות ממדרגה השנייה, אלילות החן ותפארת והנעימות. הן נקראו בשם גרציות על שם המלת היונית "Gratio", אשר פירושה "חן ונעימות". – המ ת ר ג ס.

בכבוד ותפארת במרומי האלימפוס. על כן הננו רואים את כל האלים מתוארים על פנים שונים, ממלאים מלאכיות רבות, והתעודות השונות המוטלות עליהם הן רחוקות על פי תכונתן זו מזו, ולפעמים גם הפוכות זו לזו. מפני הערבוביה הזאת מוכרח, כי כל אחד יתפרץ בתחומו של חברו, והיוני המאמין בכל האלים אשר ערך לפניו הומירוס, הנה בעת עמדו באיזה מקצע של הטבע והחיים איננו יודע אל מי מן האלים יפנה. נקח לנו, למשל, את הגדול בין אלילי היונים, את אפולון, אשר על פי תכונתו המקורית הנהו אלהי השמש והאור, ועם זה יכבד במקומות רבים בתור אלהי המקנה ועדרי הצאן, ונחשב גם למגן ולמחסה לחיות היער נגד חיות הטרף. גם יחסו לאפולון את השלטון על הכח המוליד בקרב בני האדם, ועל כן התפללו אליו בכל חגי הנשואין אשר הוחגו בארץ יון, ובני הנעורים הקריבו לי את ראשית גזו שערות ראשם. בבתי חלויץ העצמות (Gymnasion) כבדו את שמו יחד עם הרקלים והרמיוס, בהאמינם כי הוא הנותן עוז וחיל לזרועות הנאבקים יחד במכת אגרוף, ואת המרויץ - לקלי הרגלים על שדה המרויץ. הישפרטנים כבדו אותו בתור אלהי המלחמה, בשלחו את עזרתו להנלחמים על שדה הקרב. בעיר אתונא השגיבו אותו בתור אלהי הדרכים והמסלות. וכפי היותו מגן ומחסה להולכי ארחות ביבשת ארץ, כן נחשב גם למגן לנוסעים באניות בים. יש אשר נראה את אפולון בתמונה כפולה, מצד אחד הוא השולח את המגפה והדבר אל נאות הארץ, וכאחותו האלילה ארטמיס הוא מורה את חציו אל בני האדם להומם פתאום, ומתצד השני הנהו גם רופא לחולים אומללים, ויחד עם בנו אסקלפיות הוא שולח את עזרתו לחולים וגועים. ובכלל הנה כל נקודה ונקודה מחוג פעולת אפולון נוגעת בפעולת אחד מן האלים זולתו. דומה לזה הננו רואים בתכונת האלילה ארטמיס. האלילה הזאת, על פי תכונתה הראשית, היא אלילת הציד, אף כי בעצם ראשיתה נחשבה לאלילת הירח. להאלילה הזאת פְּנְתָה הדת היונית מקצעות שונים בקרב הטבע והחיים, מקצעות אשר בכל הקירנתו אין אנו יכולים למצוא איזה יחס ישר ונקודת מגע ביניהם.

הנה היא אלילת הציד, אלילת המעינות והנהרים, מצמחת כל פרי ועשב ושולחת שפעת תנובה על פני האדמה, אלילת המשבר וממונה על הלידה והיולדות, שומרת את הילדים הקטנים ואומנת אותם, ועם זה יחד הנה היא גם אלילת הנשואין. ארטמים היא אחות לאפולון, וכמוהו תורה גם היא את חציה פתאום להשיא מות על בני האדם בעת נגף ודבר, וכמוהו תרפא גם היא חולים אנושים ועומדת למחסה לאומללים. כאפולון הִנֵּה גם היא אלילת האור, רק כי תמשול בלילה, ובוה היא בת אומנתה של האלילה "סֶלֶנָה", אלילת הירח. ולא זאת בלבד, כי אם היא הִנֵּה גם מנן ומחסה לעדרי צאן ובקר הרועים על שדה המרעה, ולאט לאט תרחיב את חוג פעולתה על מרחבי ים והיתה לאלילת ישע גם לנוסעי הים. נוסף על כל אלה היא נצבת מזוינת וחמושה גם לקרב, והשפרטנים הקריבו לה שם עזים לקרבן בכל עת צאתם למלחמה על אויביהם. הנה כי כן יסופר, כי הגבור היוני מִילֵטְרוֹס בצאתו למלחמה על הפרסים על יד מִרְתוֹן בשנת 490 לפני ספח"נ, נדר נדר להאלילה הזאת להקריב לה קרבנות רבים מן העזים כפי מספר הללי האויב הנופלים במלחמה. אולם מאשר כי רבו למאד הנופלים במחנה האויב נבצרה ממנו למלא את נדרו פעם אחת, על כן הושם לחוק אצל היונים להקריב לה בכל שנה ושנה בחודש בֶּאֶדְרוֹמִיוֹן (תשרי), מועד חג הנצחון למלחמת מרתון, חמש מאות עזים. על פי התעודות השונות והמשורות הרבות אשר נתנו בידי האלילה הזאת, אי אפשר לה למלא את תפקודה מבלי להסיג את גבול יתר אלילי היונים. עוד יתר מזה הננו רואים אצל האלילה, "אתינה" אשר פעולתה מקפת כמעט את כל ענפי ממשלת הטבע ועלילות החיים. דומה לזה, אם ברב ואם במעט, נמצא כמעט אצל כל אלילי היונים. ובכן הנה על פי תעודתם ומשלחתם מסתבכים האלים ונאחזים איש בפעולת רעהו, וסדר חלוקת העבודה בקרב העולם פרוע על כל צעד וצעד. המושגים המסובכים האלה, התעודה הרחבה רבת הצדדים המסתעפת לסעיפים רבים המשתרעים בכל קצוות הטבע, אשר יחסו היונים לאליליהם, הם בעינינו כאות נאמן,

כי הגרעין הקדמוני המקורי, אשר ממנו צמחה הדת הארית, הרת הדת היונית, היתה ביסודה אמונה באחדות האלהים, הכנעה לפני כח אחד נשגב מקור כל הכחות, והרעיון הזה בוקע ועולה גם דרך הערפל ומסכת התהו, אשר התבססה בה הדת היונית, והוא הוא המרחף גם על פני האלים הגסים והמוגשמים אשר יצרו להם היונים, לרגלי התרחקם מן הרעיון הגדול, אשר מלא את הרגש הפנימי של אבותיהם האריים הקדמונים. כל אחד מן האלים הנהו בפני עצמו כעין תמונה זעיר-אנפין מצלם אל יחידי המושל בכל הארץ, ויכלתו משתרעת בפנות שונות מפנות הטבע, החיים והמציאות. באמת אין כל ספק, כי האמונה בעצם אחד נשגב הטבעה בלב האריים הקדמונים, אם לא על דרך החקירה והרעיון, הנה על כל פנים על פי הרגשה טבעית, כמחזה אשר נחזה אצל רבים מן העמים הקדמונים. הפרופיסור מילר אומר:

„בהוסדנו על מנהגי הדת, אשר אחזו בהם ההודים בני האריים הקדמונים לוכדי ארץ הודו, הננו נוכחים לדעת, כי יסוד הדת של האריים הקדמונים היתה אמונה באחדות אלהים מיוסדת על ההרגשה הטבעית. האריים כבר הכירו, כי האלהים הוא הכח ההוא, הנותן כח ואון ומאציל רוח חיים על היקום. האלִּמְוֹת - צלו, הררי קרח, נהרות איתן ומרחבי ים יתנו את גבורתו ועונו; הוא אשר יאציל לשפירי שחקים טהר מראיהם, ולארץ - קשיות ואמץ; הוא כונן בחכמתו נבלי שמים וירקעם על פני כל הארץ; הוא הנותן מדה וקצב לקרני אור שמש ומאור. במקום ששמה ינהרו ענני רום ענקי המראם בעלי אמץ ועונו, במקום אשר משם תתפרץ לכת האש, - שם התחולל העצם ההוא הנותן רוח ונשמה לאלים הנאורים והמוזורים, הוא אשר במשגבו הוא רם על כל אלים - הנהו אלהי האלהים”.

הדברים האלה מוכיחים אותנו לדעת, כי האריים הקדמונים התרוממו למדרגה גבוהה של השכלה קולטורית; ואם כי לרגלי סבות אשר לא נדע שחרן, נסוגו האריים אחורנית, ותרבותם והשכלתם ספו נכחדו כשלשת אלפי שנים לפני ספה"נ

(כן היא דעת החכם לְנוֹרָמָן), בכל זאת הנה נשארו עקבותיה כרשמים עמוקים בהשפעה והתרבות אשר לעמי אירופה והודו. הפרופיסור מילר מציג לפנינו לדוגמה את חקרי לב האריים ומחשבותיהם, אשר ראויים הם כי נתבונן בהם, אם כי לא נמצא בהם עמק ורחב, כאשר הם מראים לנו את השאיפה התמימה של הקדמונים למצוא את הסבה הראשונה ולהגיע אל האין-סוף:

„... שמי התכלת הזכים והשקופים עוד מרם היו בעולם, הרקיע עוד לא השתרע כאהל על פני כל הנמצאים. מה היה המְכֶסֶה המְכֶסֶה את כל? מה היה המגן המגין על כל? מה העצמים אשר הסתתרו נחבאו במרחבי עולם אלה? עוד לא נבדלו יום ולילה איש מרעהו. רק איזה עצם אחד, איזה רוח הנושב בכל מרחבי המקום הריק והפנוי ההוא; בלעדו לא נמצא כל דבר“.

לב המשוררים אשר קמו בקרב האריים לא ידע מנוח, ויבקשו למצוא את הקשר אשר בין היצורים הנמצאים ובין ההווה והריקות, ואת רחשי לבם אלה הם מביעים לנו בשירה נעימה עד מאד:

„מתחת תשתרע הטבע, וממעל לה הרצון, הכח והגבורה. מי יחדור במעמקי התעלומה, יבוא בסוד הבריאה? מי יחשוף את סתרי התעלומה? מתי, הוי, מתי נגלתה הבריאה כלה רבת הגונים, מרובת הפנים, עם כל צבא חליפותיה? מי יודע את מוצאה, ומאין באה?“

דעות ומחשבות כאלה, החודרות ומעמיקות עד התהום של נפש האדם, אינן נמחות כליל גם בכל מהפכה, ולו גם היותר עצומה, אשר תקרה את העם, ואינן נכחדות עד היסוד גם בהסוג העם, אשר בקרבו מצאו קן להם, אחורנית עד תחתית המדרגה. על כן הנן מבצבצות גם שלא במתפון בין כל העמים יוצאי גזע האריים.

עבודת הדת לפי שיטת הומירוס. והנה אם כן טבע האלים וזאת תבונתם, נרשה נא עתה לעצמנו ונשאלה:

מה הוא היחס והקשר אשר בין האדם והאלים, ואיך היא השפעת האלים על חיי בני האדם וחלדם? אחרי המנהגים הפשוטים, אשר היו נהוגים בקרב היוונים בדורות הקדמונים, תבוא עבודת דת קבועה המקודשת לשם האלים (Cultus), אשר אמנם תכונתה איננה מקורית, ולא צמחה בתחום ארץ יוון, כי אם זמורת זרים היא פה. ישנם גם בקרב היוונים מפלגת כהנים, אשר למועדים ועתות מזומנים יזכחו את זבחיהם בהיכלות המקודשים לשם האלים והנתונים תחת פקודתם ומשמרתם, אפס כי הקרבת הקרבנות איננה זכות מיוחדת רק להכהנים; כמוהם הנה גם המלך ואבי כל משפחה ומשפחה יוכלו לעמוד לשרת בהיכלי הקדש ולזבוח שם את זבחיהם; ואם גם בספר האלידה נזכרים איזה היכלות, אשר נועדו כמקדש הדת, בכל זאת הרשו היוונים על פי מצות דתם לזבוח את זבחיהם בכל מקום על פני כל הארץ. היכלי הקדש נועדו בארץ יוון בעצם וראשונה כבית מועד בעד פסילי האלילים, אשר שם הונחו למשמרת; אפס כי שירת האילידה הביע בדברים ברורים את השקפת חסידי היוונים, כי נחוץ לעבוד את האלים לא על ידי דברי-בינים, לא באמצעות פסילים וצלמי תבניתם, כי אם חובת הדת היא לפנות אל האלים בדרך בלתי-אמצעית, לעבוד אותם בתור יצורים, אשר הויתם ומציאותם משתרעת בלי כל מְתַנֵּךְ ואמצעי בכל מקום. ההשקפה הזאת מוכיחה לדעת, כי הנחיצות בארמנות והיכלי הקדש עוד טרם הופיעה בארץ יוון. לעמת זה הנה ידבר בשירת אַדִּיקֵיה על אדות היכלי הקדש כעל אדות בניני צבור, אשר נבנו בכל עיר ועיר; אולם פה נאמרו הדברים בתקופת עת מאוחרת. אצל היוונים התאחדה הקרבת הזבחים יחד עם חג וכרה, וזה סדרה: בראשונה הגישו אל האלים את מנתם מבשר הזבח, ואחרי כן כרו להם מכבדי האל מנישי הזבח כרה גדולה, באכלם את בשר הזבח ובשתותם יין לרויה, והכרה הזאת נערכת יותר לשם תענוג מאשר לשם מצוה. וככלות המשתה עלצו המסוכים וירננו, בשוררם שירי קדש וגם שירי חול.

תולדות האמונות והדתות

מאת פרופיסור א. מנזיס.

תרגום

יעקב פרנקל.

חלק שלישי.

ספר שביעי.

הוצאת "תושיה".

פיעטרקוב. תר"ס.

בדפוס שלטה בעלכאטאווסקי.

Толдотъ гоемунотъ вегадосотъ

т. е.

ИСТОРИЯ РЕЛИГИИ.

Соч. проф. А. Мензиса.

Перев. Я. Френкеля.

Часть III. Юнига VII.

Издание „ТУШІЯ“.

ПЕТРОКОВЪ. 1900.

Типографія Ш. Белхатовскаго.

Дозволено Цензурою,
Варшава 5 Сентября 1900 г.

היונים .

(המשך) .

שירת האילירה מספרת לנו בפרטיות את סדר הקרבנות
והכרה והמוחגה אתה יחד , כדברים האלה :

„יושבי אחיאוס שרו לאל שירי תפלה כל היום ,
וצעיריהם הרימו קול לשיר שיר תהלה לאפולון ,
בפארם את רומי קשתו לששונו ולשמחת לבו“ . (אילירה I.472)

ובשירת אדיכיה (VII) נאמר :

„בי עין בעין יגלו אלינו האלים ככל עת
קראנו אותם , וזכיראל ביד נדיבה נגישה להם ;
וכרעים ואחים אתנו יחד ישבו אל השלחן לכרות כרה“ .

קרבן כזה איננו רומה במאומה אל הקרבנות הבאים לכפרת
פשע , ואין כל תכונה משותפת ביניהם ; תכלית קרבנות כאלה היא
רק התחדשות ברית אחוה ורעות בין האל ובין אלה המבקשים
עזרתו וישעו . זבחים כאלה נזבחים ככל עת הכרת ברית , או
העשות חוזה ואמנה בין שני הצדדים , למען קים את דברי הברית
עלי זבח בחגיגת חג ובשמחה של מצוה , או עת אשר פני הזבחים
מועדות להחל איזו עלילה חדשה רבת ערך , לצעוד איזה צעד
גדול ונכבד בחיים . התפלות אשר תערכנה בכל מקרה חג ויום
מועד הן פשוטות בסגנון עד מאד . הנה פה לדוגמה התפלה ,
אשר התפלל דיומד הנפצע בחלותו אל האלילה אתינה :

„הטי אונך , אלילה גבורה , בת ציאוס אלהי הרעם !
אם משכת חסדך לי ולאבי , ובאהבתך נלחמת לנו ,
אמצני נא עוד הפעם כסערת המלחמה , ה , אתינה !
תנני נא ללכת , אריקה הנית , אמצה ראש אויבי ,
אשר הקדימני בחרבו , פצעני , ובגאונו ינבא לי יום רע ;
כי לא אאריך חיי , לא אראה עוד קרני אור שמש !“

בהיות כי בקהל האלים היונים אין אלים מיוחדים וועמים
וקשים , אשר תעודתם רק להרע ולהשחית , על כן הנה כל
אלילי היונים הם טובים ורעים כאחד , ומאתם יצאו הטוב
והרע ממקור אחד . באופן הזה הננו מוצאים דברים רבים בלתי
מבוררים בנוגע אל היחס והקשר אשר בין האלים ובני האדם .

„עורת האלים נחוצה מאד לכני האדם“, כדברים האלה נקרא
 בשירת הומירוס; הגבור אשר בשירת החזיון של הומירוס יחשוב
 לנחוז לו לבוא במסרת ברית אהבה עם האלים, דבר אשר
 הוא נכבד ומועיל מאד לחפץ עלילותיו אשר הוא חושב
 לעשות, ומבלעדו לא יעשה תושיה. אולם למען היות אהוב
 ורצוי להאלים נחוז לאחוז באיזו תחבולות נכונות ומובילות
 אל מטרתן. חלילה לאיש לחלל את כבוד האלים בטעשה,
 או כי יהגה להם בלבו רגשי בוז ונאצה. ראשית כל הנה
 על האדם להדר את פני האלים, להגות להם רגשי כבוד ויקר,
 וגם להזהר לשמור את השביל הממוצע בכל הליכותיו ודרכי
 חייו, ברגשותיו ויצרי לבו כאשר גם בכל הגיון רוחו ומחשבותיו;
 ואם אין הוא עושה כן, יכל יוכל על נקלה להקציף את האלים
 הנעלבים בעד חלול כבודם (על ידי הדבר הראשון שזכרנו),
 או כי תעבור עליהם רוח קנאה לקנא בו (לרגלי הדבר השני
 שזכרנו), וחדלו מעזור לו ומתמוך בידו. אמנם גם האלים
 מצטיינים בתאוות מגונות, אשר דבקו בהם במדרגה ידועה,
 אולם לעמת המגרעות ישנה גם משקלת מכרעת של תכונות
 נעלות, המעוררות את הלבבות להאמין בהם, לכסוח בהם
 ולהסמך עליהם. נפלא הדבר, כי היונים לא הפריזו מאומה,
 לא השגיבו את תכונות האלים, ולא הרימו את מדת יכלתם
 למעלה, עד כי לפי אמונתם גם האלים הנם בעלי יכלת רק
 במדה מוגבלת. יש גבול קצוב עד מקום שיד יכלתם מגעת,
 ומעבר לגבול הזה והלאה קצר קצרה ידם להמציא את
 עזרתם לבני האדם ולפעול דבר מה לטובתם ולרוחתם. גורל
 חיי אנוש קצוב ונועד לכל איש ואיש מן החברה האנושית,
 וכשם שקצבת גורל החיים לא יצאה מפי האלים ולא נגזרה
 מטעמם, כן גם קצרה ידם לשנותה ולהמירה. והיה בבוא העת
 הנועדה לאדם להמלא את אשר נגזר עליו על פי גורלו, אז
 הנה נטל על האלים להציגהו על המקום אשר נועד לו,
 ולעשות את אשר נגזר עליו; הם עלולים ונכונים גם להערים
 ולהתעות את האדם במרמה, למען המציא אותו בידי גורלו.
 הגמול והענש בעד כל חטא ועון, כן בעולמנו הזה וכן בעולם

הבא , הפקרו בידי אלילות הנקמה (Erinēa) . האלים הגדולים רבי הערך ורמי המדרגה יחשבו להם לחלול כבוד להתעסק בענינים כאלה . אצילי תבל אלה גם הם בעצמם אינם נכנעים הבנעה שלמה ומוחלטת תחת המשטר המוסרי הקבוע בעולם ולפעמים הם מרשים לעצמם להפירו בזרון , ומוכן מאליו , כי השופט היושב על כסא דין לחרוץ משפט ענש ומוסר קשה על כל מפירי חוק , הוא פוגם פגימה גדולה במשגבה ורוממותה של מדת הדין , והוא מחלל את כבוד משרתו הכבודה , אם הוא בעצמו נכתם בעונות ההם בעצמם , אשר בשבילם יענש החוטא ; לשופט כמו זה יאמר המשל הקדמוני : "קשומ עצמך ואהר כך קשומ אחרים" .

אולם בשירת אדיסיה הננו נפגשים עם רגשי דת נשגבים ועמוקים מזה . שם יופיע לפנינו ציאום כאל חונן ומטיב , אשר עינו צופיה על דרכי בני האדם , ואשר אליו יוכל האדם ליחל , כי ישלם לו משכרתו כגמול עלילותיו , אם רק ישמר ארחות צדק ותום , ובכן הנה חובת כל האדם להפגע מפניו ולשמור את מצוותיו ועדותיו . פה הננו מכירים את השרש הפורה אמונה באחדות האלהים , אשר החל לצמוח עם ראשית צמיחת הדת בקרב העמים השונים ענפי הגזע האריי , ויהי נכון גם להסתעף לעץ אדיר ורענן , לולא ערמת הדישן , אשר כסתה את הניצוץ טרם הפיץ נגה זהרו . לא כן היא עדת האלים הערוכה בשירת הומירוס למערכה אחת שלמה ; היא מתיצבת לפנינו בתור דת עומדת על המדרגה השפלה ההיא , עת אשר הדת הגָּה יותר כעין תפארת חיצונית של החיים , מאשר הרוח החיה שבהם . יוכל היות כי מעולם עוד לא נמצאו אנשים בעלי דת , אשר הגו דעות מוזרות כאלה על דבר האלים , ואשר התהלכו אתם (עם האלים) כארח כזה , כהדעות אשר אנחנו שומעים בשירת הומירוס , וכהליכות בני האדם עם האלים המתוארות שם . אם כאמת היתה דת כזאת במציאות באיזה זמן מן הזמנים , או בלי ספק היתה פעולתה על רוח בני האדם מצערה מאד וכמעט אפסית . האלים ההם כפי אשר תארם הומירוס עם צרורות תאוותיהם המוטבעות בנפשם , עם

כל מגרעותיהם ורפיונותיהם, ועם דלדול שלמונם ויכלתם המוגבלת - קָצַר קצרה ידם להשפיע השפעה נכונה על הצד הרוחני שבאדם, על רגש המוסר הנטוע בקרבו, או לעורר איזה תשוקה וחפץ לאיזו שאיפה נכבדה בלב מכבדיהם בעלי בריתם. זאת היא דת בלי כל רגש, דת הטבע ושמי התכלת הבהירים; זאת היא דת מיוחדת רק לילדים, אשר טרם עוד התעוררה בלבם הכרה פנימית ודעת-נפש, וטרם עוד נולדו להם צרכים רוחניים נכבדי ערך ונוגעים עד מעמקי הנפש. ההמצאה האחת אשר גלה השכל היוני בתקופת העת הקדמונה ההיא, היא הדעת, כי הטבע איננה עולה בערכה ובמדרגת משגבה על האדם; איתני הטבע נדמו בעיניו ככח אנוש; אמנם הוא מכיר בכחות ההם כח אלהי ומשגבו, אך לא מאשר הכיר, כי בעצמותם הם מצוינים ושונים מכחותיו הוא, כי אם באשר הם נראים לו כדמות האידיאלים שלו, אשר אליהם הוא שואף, היינו, ההשתלמות הקיצונית מתכונותיו הוא; הם מצמינים על כחותיו רק בכמות, אבל לא באיכות. זאת היא דת הראויה לאנשים החפשים בדעות, אך מוגבלים בשכלם ובינתם. היוני הקדמוני עוד לא השתלם בנינתו להכיר איך הוא מרוכס ומצוין על כל הסובב אותו; אך יכיר לדעת את עצמו וימצא בקרבו איזה יסוד רוחני העולה ומתנשא על הטבע העומד אותו, אז הנה תבחל נפשו בהדת ההומירית, דת ימי ילדותו, אשר לא תסכון לו עוד אחרי אשר נתפַּר ונתפַּגַּר בשכלו.

אותות בשורה. בהיות כי ראש האלים איננו רחוק ומופלה מאד על פי תכונתו מן היוני בן דורו של הומירוס, אשר את הד קול מושגיו מן הטבע והאדהות הננו מקשיבים בשירת המשורר הקדמון הזה, ועם זה יחד הוא (ר"ל ראש האלים) מתגלה בתור כח פועל ועולל עלילות, ומשתתף גם במרבית מפעלות בני האדם, חפציהם ועניניהם, על כן הנה למען פֵּלֶס את הליכותיו ומגעו עם העולם השפל, הוא נותן לפעמים רצופות אותות שונים על פני תבל, אשר על דם כמו יתנדע אל כל יצורי תבל, למען ירגישו את מציאותו.

אותות מציאותו ואת אמנם מלאו כל חוג האויר הסובב את ארצנו; האלים מתודעים בעולם, מריצים בשורה אל בני האדם על כנפי בעלי הכנף המעופפים בשמים, או בעזרת קולות אדירים המתפרצים פתאום; הברק הוא אות בשורה, אשר יריץ ציאוס להודיע, כי ממר או ברד קרוב לבוא, ולפעמים הוא אות, כי מלחמה מתעתדת לבוא. אמנם ישנם חוקים קצובים וכללים ידועים לפתור את האותות האלה, ולבאר פשר הדברים הנרמזים על ידם. אפס כי גם החוקים אינם יוצאים מידי ספק, והפתרון המסתעף מהם מתבאר על פנים שונים. החלומות הנם גם הם אחת מן התחבולות הרצויות בעיני האלים לבוא על ידם בחליפת-דברים עם בני האדם, אפס כי גם החלומות נפתרים בדרכים נלווים ועקלקלים. ישנם אנשים המחוננים בכשרון מיוחד לדעת את רצון אל, והם הנביאים יודעי דעת האלים, אשר רבו בקרב היונים. הנביא היוני (Mantis) מקבל שפע אור אלהים, אך האור הנמשך איננו זורח עליו מן החוץ, כי אם מאיר בפנימיותו; הוא מקשיב קול האלים, יודע להגיד כרגע את רצון אלהים ודבריו אשר שם בפיו. למצער כן האמינו היונים. הכשרון הזה יוכל להיות לסגולה למשפחה ידועה, ועובר בקרבה לנחלה מדור אל דור, או כי רוח הנבואה תנוח על אדירי האמונה רק במקום ידוע, במקום אשר נוסד מקדש אל לחווי חוזן (Orakel), למצוא על כל שאלה מענה נכון מאת האלים. בעיר דודון נמצאה מפלגת כהנים, אשר נזרו אחור מכל עיני החיים, ויסגפו את עצמם בסגופים וצומות; והם נחשבו כאנשי קדש נביאי האלים; הם פתרו את שאון משק ענפי האלה הקדושה הצומחת שם, וידעו פשר כל נדנדוד והמיה קלה אשר נשמעו מכין ענפיה ועליה, כדבריו אלי המרום המודיעים את רצונם לבני האדם א). כן הנה ידענו כי המלך אַגְמֶמֶןון מרם צאתו למלחמת טרויה שאל עצה מפי

(א) אבותינו הקדמונים בהיותם שקועים בהבלי הדת האלילית בימי תקופת החשך אשר פרשה צלה על פני תולדות ימינו מקדם, אחוז גם הם בדרך נבואה כזאת, כאשר תעיד לנו תוכחת הנביא: "עמו בעצו ישאל ומקלו יגיד לו" (על דבר הקסמים במטה ובמקל עיין

הכהנית פִּיתִיָּה, היושבת במקדש חזוי החזון בעיר דֶּלְפִּי, להשיב דבר לכל שואל בדבר אפולון אלהי האור. מקדש החזון אשר בדלפי הוא הנקודה המרכזית להנבואה היונית; הכהנית הנזכרת אשר עמדה שם על משמרתה להִנְבֵּא בשם אפולון נבחרה מן המפלגות התחתונות שבעם, ונקראת בשם „פִּיתִיָּה“, על שם האל אשר בשמו היתה מנבאת, כי כידוע התכנה אפולון בשפת יון גם בשם „פִּיתִיֹּס“ (Pythios). האגדה היונית מספרת, כי ברגע הולדו התעורר אפולון להראות את גבורתו, בכוננו את קשתו על הנחש הנורא השומר את דרך מקדש החזון אשר בדלפי, לבלי לתת לכל איש לבוא אל תוכו, וימיתו בחציו השנונים; הנחש המיתולוגי הזה נקרא בשם „Python“ (מוצאו מעברית משם „פתן“), ולזכר מעשה גבורתו זאת התכנה בשם לְוִי „פִּיתִיֹּס“, כאמור. וכן היה סדר ההתנבאות: אחרי אשר הקריבו קרבנות לאפולון על המזבח הבנוי על יד האבן הקדושה (Nabel), ישבה הכהנית הנביאה מעומרת בעמרת של דפנים על הרום של זהב בעל שלש רגלים. הרום הזהב היה מוצג בתוך ההיכל במקום אשר שם נמצא חור נוקב ויורד במעמקי האדמה, אשר בדרכו התפרצו מכטן האדמה אדים חריפים, אשר כל המריחים בם הם נדהמים ונפעמים, וכמו נסוכים משכרון ותמהון. כעבור איזה רגעים לשבת הנביאה על הרום נבואתה נדהמה עד מהרה ותחי כמו נסוכת שכרון, ובהתעורר רוחה בה נמלטו מפיה מלים וניבים מקוטעים, אשר נרשמו על גליון על ידי סופרי ההיכל, והם נחשבו כדברי נבואה. סופרי ההיכל מסרו לידי הבאים לדרוש באפולון העתקה נאמנה מדברי החזון אשר יצאו מפי הנביאה הדלפית, בהניחם את פתרון הדברים

בספר „מעשי מרכבה“ להר"ר רובין). מנקודת ההשקפה הזאת מה טובה ונכוחה היא השערת החכם ש. רובין, כי אֵלֶּה קדושה כזאת, אשר בה השתמשו המעוננים הקדמונים בעמנו לגלות תעלומות ולהגיד את הנסתרות בחיק העתיד, נמצאה אצל העיר שכם, והיא הנקראת בשם „אלון מעוננים“ (שופטים ט' ל"ז). גם זה מחזק את משפטנו, אשר למעלה בהערה על דבר השמות „אלה ואלון“ כי מוצאם מהדת האילית, וכי הם בעצם שמות נרדפים. — המ ת ר ג ם .

למבקשי החוון בעצמם. כמו צללים כהים היו פרושים על כל דברי החוון אשר נמלטו מפי הנביאה, מבלי דעת את פשרם הנכון, ועל פי רוב היה תכנם מלא רוים וחידות הנשמעים לכמה פנים, וכל זה נעשה בצדיה מטעם הנביאים לבל יתברו ולמען לא יתפשו בתרמיתם. מודעת היא התשובה אשר השיבה הנביאה הדלפית אל קרוזוס מלך לוד על שאלתו על אדות מלחמתו את כורש מלך פרס, תשובה הנשמעת לשתי פנים: „אם תלחם את המלך ההוא תאבד ממלכה גדולה מן הארץ“. תשובה כזאת תוכל להתאמת בכל האופנים, תהיינה תוצאות המלחמה איזו שתהיינה. היכל החוון האציל מקדושתו על העיר דלפי, אשר נקדשה בעיני היונים כעצם הדת, ותהי לעיר האלים ומרכז הדת. וכה נקדשה העיר בקרב כל שבטי העם, עד כי נוסדה אגודת־ברית־ההיכל (Amphiktionenbund), אשר בה השתתפו צירים שלוחים מכל שבטי היונים, ותכליתה היתה להגן על העיר הקדושה לבל תהי לשממה בגלל ההרס והכליון הבא לרגלי המלחמות התדירות אשר נלחמו שבטי העם יחד. העיר דלפי נבנתה בתחתית הר פְּרִנְס, והוא רוכסי הררי סלע, במקום אשר נקרא בפי היונים בשם „Nobel“, לאמר: טבור הארץ, או מרכז התבל. דעה כזאת אנתנו מוצאים גם אצל חכמי הדת של היהודים, אשר החליטו כי ירושלים עיר הקדש מרכז הלאום והדת נמצאת במבור העולם, כמו שמו אל לכם שני העמים הקדמונים, העברי והיוני, אשר טעת נפגשו יחד על מסלת התרבות השוטפת בעולם לא חדלו מהאבק יחד בעד שלטון תרבותם והשפעתם הרוחנית בקרב החברה האנושית, להתחרות גם על אדות אגדה קלת ערך, וכל אחד השתדל לשתלה על שדמת דתו.

המצב אחרי המות. בתחומן של האמונות הנוגעות אל מצב רוח האדם אחרי המות הננו רואים בשירת הומירוס קטעים ושברים ודעות מדעות שונות, באין כל אחדות ביניהן גם בצד אחד מן הצדדים. מנהגי קבורת המתים, אשר נתבררו ונקצבו בכל פרטיהם ודקדוקיהם אצל היונים, מעידים כי נקבעה בלב היונים הכרה פנימית, כי רוח האדם חיה אחרי המות והיא

מתגוררת באיזה מקום ידוע ומצטרכת לדברים הרבה מצרכי החיים. אפס כי הם לא תארו ולא הגבילו את חיי הנפש אחרי המות בפרטיות מדוקדקת כזאת, כאשר תארום המצרים. המנהג על דבר קבורת המתים, אשר נקבע במיקן השפיע במדה מועטת מאד על העם ועל הדורות הבאים, יען כי מנהגי קבורת המתים אשר נעשתה בתפארת והדרת חג, כפי אשר תארם הומירוס בשירתו, דומים מאד אל מנהגי הקבורה אשר נתקבלו אצל יתר עמי האריים הקדמונים, והמנהגים האלה היו בלי תפונה גם פה מקוריים ולא שאובים ממקור זרים. אולם מה היו גרדי האמונה הזאת, ומה חשבו היונים על דבר תקומת גבוריהם אחרי המות? הם, הגבורים, גועו ויחדלו מהיות, להם אין עוד כל תקומה. דעת חכמי אירופה כי „הסגנון הוא האדם“ איננה תופסת כל מקום בהשקפת היונים. לא הסגנון הוא האדם, לא הכח החושב והיוצר יצירות הגיוניות ורוחניות הוא האדם, כי אם הגויה, ורק היא – הוא האדם; זאת היא התורה אשר יצאה מבית מדרשם של הומירוס ובני דורו. כן הדבר, הגויה היא האדם, והרוח אשר נמשה את גויתה, היא הנה ומתקימת רק כמחזה שוא, כחזיון תעתועים, בל כל כח ואון ותקוה; לכל היותר תוכל להתעורר לתחית-מה לרגלי שתוה דמי הזכחים הנוכחים לשמה. אבל גם במקצע הזה בולטים ומכצבצים לעינינו ההפכים, אשר בין הדת המעשית ובין הדעות והדמיונות אשר התאזרחו בקרב הכנסייה הדתית, בין שירת הדת ובין האגדות אשר קבעו להם מקום בקרב העם. בעוד אשר עבודת הדת המקודשת לשם רוחות המתים רפתה ותלך הלוך והתמוטט בקרב היונים גם בדורו של הומירוס, הנה לעמת זה התפרץ הדמיון ממסגרותיו, בהיותו עסוק בעבודתו העיונית הגדולה, לחקור את התחומים רחבי הידים, אשר הרוחות מסתופפות שם, לתארם ולהגבילם ברוב ענין; וגם השתדל לכוונן להם (להרוחות) תקומה ממשית, תקומה של מפעל ועלילה, העולה בערכה ותקף עווה על הצל של תקומה, אשר יחסו להם האמונות הקדומות. שאול תחתית, היא ממלכת „הַדֵם“ (הנסתר ובלתי נראה) אשר מתחת לארץ, מתבררת לנו

יותר בגבולותיה, וצורה יותר ברורה ומסוימת נקבעת עליה. עתה יופיעו ספורי אימה המתארים מחזות נוראים, יסורי שאול, אשר יסרו בהם הפושעים הגדולים הנודעים לשם בכבד עונם, כמו טנטלוס א) ואיקסיון. עוד מחזות רבים מתוארים לפנינו ממחזות השאול, אשר הרמיון העז ורוח השירה היונית מאצילים עליה הוד ואימה כאחד, עד כי בצירנו לנו בדמיוננו את היסורים ההם הערוכים במעם מלאכת המחשבת תאחזנו הדרת אימה, רגש בלול מעקת אימה ומנעימות הוד, הנאבקות ומתרוצצות בקרבנו מבלי לבוא לידי שווי המשקל. על קו הנגוד לעמת המטרסום ומחופכת אליו בכל תכונתה תופיע לפנינו שדמת אֵלִיזִיוֹן (Elysion) המשתרעת על פני הארץ מלמעלה הרחק לפאת ים, ושמה ישאו האלים על זרועותיהם את הגבורים רבי העלילה אחרי מותם, למען אשר תתלונן נפשם כטוב בארץ חמדה זאת, אשר אין בה לא שלג ולא קור, אין מטר ואין סערות וזועות לזעזע את נפשות המתים ממנוחתן.

לא אחד היה הומירוס בארץ יון, אשר שר את שירותיו על דבר עלילות האלים והדר גאונם; הוא לא היה המשורר היחיד, אשר ערך לפני היונים את עדת האלים מסודרת במערכה נכונה. אולם שימתו אשר ערך לא נתקבלה בכל

א) באגדות המיתולוגיות של היונים יסופר, כי טנטלוס מלך פריגיה היה קרוא מאת יופיטר לאכול לחם על המשתה, אשר ערך לכבוד האלים. אפס כי המלך הזה לא נזהר בלשונו, ויפרסם בארץ סודות כמוסים על דבר הליכות האלים בממלכת השאול אשר מתחת לארץ. בעד מעלו זה נגזר משפטו להענות כל ימיו במאסר, בהיותו אסור אל עץ רענן הסוכך בענפיו ממעל לראשו, בעוד אשר רגליו וגויתו עד צוארו טבולות בנחל מים זכים; נפשו שוקקה לרוות צמאונו ממי הנחל אשר יגאו עד שפתיו, אולם אך ירחיב פיו להגית מעט מים יסוגו המים למטה והנה הוא צמא. כאשר ירעב וישלח את ידו לקחת מפרי העץ, אז ירומם הרוח פתאום את הענפים למעלה, וחפצו רחוק מכנו. מלבד זאת, הר הסלע החופף על ראשו ממעלה כמו הוא נטוי וצפוי להתנפל למטה ולהדק את עצמותיו. כן יתענה הפושע כל ימיו, יסבול רעב וצמאון, מגור ופחד, וחיייו תלויים לו בכל רגע מנגד. יסורים כאלה יוכלו להפרא רק בדמיונם של היונים בעלי הכשרון ליצירתה של מלאכת מחשבת. — ה מ ת ר ג ס .

מקום כדבר מאומת, אשר אין לערער עליו ואין לפקפק בו. המשורר היווני הזיור, אשר כתב את שיריו במחצית השניה של המאה השמינית לפני ספה"נ, ערך בספריו שיטה שלמה הכוללת בקרבה ספר היחש של האלים, לאמר: יצירת האלים ומולדתם (Theogonie), ובדרך שיטתו זאת הוא מבאר את יצירת האלים, כאשר כי היונים חשבו למשפט שכבר נחרץ ונתאמת בהחלט, כי האלים והעולם הופיעו בפעם אחת. בשיריו אלה הוא מביע את תלונתו על אלה ממורי השקר המורים להעם תורת שוא, בהפיצם בקרב אנדות בדים, אשר על פי תמונתן החיצונית הן נדמות כדברי אמת; יוכל היות, כי דבריו אלה רומזים על תורת הומירוס. שיטת הזיור על דבר מערכת העולם ויצירת האלים איננה עבודה קלה, איננה נוגעת אל שמחיות הענין הנחקר, כי אם היא חקירה שנחקרה בכבר ראש ובהתעמקות נמרצה, ובנדאי היא חיבת תודה בעד שלמותה והשתכללותה לא לאיש אחד, כי אם למפלגה שלמה, מפלגת הבהנים אשר עסקו בעבודתה ובעריכתה. עורכי השיטה הזאת נסו את כחם לערוך את כל האלים וחצאי-האלים, אשר נודעו בדת היונית, במשטר נכון לפי סדר יחושם ומולדתם, ולהציע תוצאה שלמה מהכין עלילותיהם ופרשת תולדות ימיהם. פה נכללות אנדות נוראות, מוזרות על פי תכונתן והבנן, אשר כמוהן לא נפגוש בשירי הומירוס. החלק היותר גדול בשירת החזיון אשר חבר הזיור כולל בקרב פרשת מלחמת האלים עם הענקים-הנפילים (Titanon), ועם זה יחד מכיל המפעל הספרותי הזה גם קבץ ספורים המתארים לפנינו את מולדת הגבורים שנולדו מזווגי האלים עם בנות-תמותה. כשירי העלילה המחוברים מאת הומירוס נחשבה גם שירת העלילה של הזיור כאחד מספרי המופת הכוללים בקרבם את תורת האלילים במלא היקפה, אשר עליה נשענו כל מחזיקי הדת האלילית, ועל פיהם נסמכו במאות הראשונות של התקופה הנוצרית לחרוץ משפט בכל עת אשר נסתפקו באיזה מן הענינים הנוגעים אל אמונת היונים ועבודת דתם.

הדת השוררת והפיטנים. הגיון לב הפיטנים

הנזכרים ועבודתם הספרותית הם לנו כמופת נאמן, איך
השתדלו היונים הקדמונים לסגל להם מושגים ברורים אדות
האלים ודרכי פעולתם, ולציר אותם בדמונם בתמונות הוד
מלאות קרמוניה נעימה. התנועה הדתית ההיא, אשר הטביעו
עליה הומירוס והוידור את חותמם, בהגבילם את תכונות האלים
ודרכיהם ותארם, בודאי כבר התחוללה מלפנים; וכאשר ראינו
הנה היו תוצאותיה שונות במקומות שונים. לרגלי עבודת
המשוררים והחושבים האלה, אחרי אשר השלמה והשתלמה בכל
פרטיה, הופיעה דת חדשה בארץ יון, בהיות כי היא הטביעה
על הדת היונית וכל פרקיה וחוליותיה איזו צורה חדשה.
ובכל זאת הוסיפו גם הדתות המקומיות להתקיים ולעמוד
כל אחת במקום מולדתה וללכת כל אחת בדרכה, מבלי
להכיר על נפשן את תקף תורתה של הדת הראשית ואת
השפעתה המרכזית, עד כי לעיני המתבונן אל ארץ יון בתקופת
ימי שלטון הדת האלילית נראה מחוזה המון דתות שונות ורבות
לאין מספר משתררות יחד אשה בצד רעותה. כל עיר ועיר
נשארה נאמנת לתכנית סדרי עבודת אליליה הפרטיים,
לאילייה המקומיים ודתה המקומית, אשר נמסרה לה על
פי מסרת אבות, ותמלא אותה בלב שלם, ותפאר אותה
בחגי תפארת באמונתה התמימה, כי שלומה ואשרה תלויים
בהסדי אליליה אלה ובנטיית הטובה אליה. יושבי העיר לא
מצאו לנחווין לפניהם לעבוד את קהל האלים אשר נתקדשו
ונתאשרו על פי כל העם, מלבד אלילי מקום מגורם אשר להם
נשתעבדו בהכנעה ואימה, כמו ראו בהם את השלטון המקומי.
וזלת זאת הנה מרבית הדתות המקומיות וכמעט כלן הקדשו
לאלים, אשר חוג פעולתם מצטמצם רק בעבודת האדמה,
כמו דִמֶטֶרָה (אלילת עבודת השדה) ודיוניוס (אליל היין), אשר
נודעו להסופרים היונים הקדמונים מחברי שירי החזיון או
שירי העלילה, -- רק ידיעה קלה אפשרית. על כן היתה השפעת
המשוררים על הדת השוררת, היינו, הדת ההמונית הפועלת
ככח מניע בקרב העם -- אך קלה ודלה מאד. ומהצד השני
הנה חדרו אלילי הומירוס הערינים והענוגים ומעוטרים בנוז

של הוד ותפארת אל כל המקומות , אשר שם אהבו וכברו את השירה והמליצה וכל יצירות הוד ותפארת . תורת הומירוס היתה לדת כללית , אשר נועדה לכל בני היונים ; אליה הם אלים לאומיים . ואם כי רבים מהם התיחשו אל מדינת עֶאָלִים ומשם מוצאם , אך גם אלה בהתקדשם על ידי השירה היונית , אשר נחשבה כסגולה לאומית משותפת לכל העם היוני , נהפכו גם הם לאלים לאומיים . ובכן פעלו המושגים על דבר האלהית אשר הכניס הומירוס את פעולתם , ויתרשמו בלב כל בני היונים ; האלים כלם התעלו למדרגותיהם כפי התכנית אשר שם לפניהם הומירוס וכפי הערך אשר הגביל הוא להם . הומירוס שרטט בשירתו שרטוט נאה , רשימה נחמדה מתמונת איזה עצם , אשר השכל והדמיון נזונים ורוים ממנה , והיא היתה לענין לאחרת המחשבת בימים הבאים , אשר הגתה בה בשקידה נמרצה ותעמק בה להבינה לאשורה , ולבה רחש לה הגיון כבוד ויקר .

מלאכת המחשבת בתחום הדת . המאה השביעית לפני ספ"ג היתה תקופת התחיה וההתפתחות המהירה לעם יון , ימי הפרחת מצבו ושלומו בחמר וברוח . מאת השנים ההן היתה עת התרחב מושבות היונים על פני הארץ ; הרשת המעשה והמסחר התפתחו ויגדלו מאד ; ואם גם הצורים עוד טרם בצרו להם מושבות על חופי הים האֶגֶאִי , בכל זאת התעוררו היונים מעצמם , בלי עזרת מורים ומורי דרך , לשוט באניות סוחר אל ארצות המזרח , ומשם העלו אתם דעות חדשות רבות . תקופת העת היא דמתה בכל דבר אל המאה השש עשרה בעת החדשה , אשר האצילה מרוחה על עמי אירופה , עת אשר הרחיב העולם־הגאוגרפי פתאום את גבולותיו , ועם התרחבותו התרחבו גם השקפות בני האדם והתעדנו רגשותיהם . אי אפשר היה גם להדת להִתָּר בודדת , לעמוד מאחורי התנועה הגדולה הזאת , ולבלי להשתתף בַּקֶּדְמָה הכללית ; ועל כן הנה בתקופה הזאת , ורק בה , תופענה לעינינו בתחום חרשת המחשבת של הדת מחשבות נשגבות כאלה , אשר תעוררנה בלב כל העמים רגשי קנאה לקנא בהיונים ובחכמתם . חכמת

חרשת הבניה נרחפה בכח עצום מן הרחיפה החדשה, אשר
 הניעה אליה מארץ הכשרים והמצרים. עתה הוקמו ארמנות, אך
 לא מעונות למלכים ומושלי בני אדם, כאשר נעשה בתקופת
 שלטון מלכי מיקן, כי אם בתי זבול לאלים. אמנם בכפרים
 או בעירות הקטנות הסתפקו במסך ואהל גם, להיות למכסה
 לצלמי אלילים ופסילים גסים; אולם בערים הגדולות, במקום
 אשר מושגי יושביהן ע"ד האלים וערכם היו רמים ונשאים מזה,
 ואשר בקרבם השתרר רגש יופי וטוב טעם בכל מלאכת מחשבת,
 שם נבנו ארמנות מעץ ואבן עשויים בהוד ותפארת. מבנה
 היכלות מפוארים לשם האלים נקבע כמנהג כללי לכל בני היונים,
 ובכל עת הוסד מושב חדש חשבו להם בני המושב לחובתם
 הראשית להקים בעיר החדשה במקום רואים ובראש הומיות
 ארמון לשם אלהי העיר החדשה, או המושב החדש. הארמנות
 המוקמים לשם אלילי היונים לא נועדו מאת בוניהם בעת
 הפנותם להיות למקום מועד להמון רב, לקהל העם הבאים
 לעבוד את האל ולהביע לו כבוד ויראה במעון קדשו, כי אם
 תעודתו העצמית להיות למעון ומשכן להאלים. ארמנות אלילי
 היונים נבנו על פי תכנית מיוחדת; תכניתם ארוכה וצרה,
 ובהכנותם הגביהו את יסוד וקרקע הבנין, ובמעלות עלו אל
 הבית. הסכך הסבינו היונים לעטר את ארמנות אליליהם בעמודי-
 פאר, אשר מכסה גג עליהם מלמעלה, ומגדלים רמים התנשאו
 מעל פני הארמון לארבע קרנותיו. בהיכלי הקדש של היונים
 פנה מקום מיוחד המופלא בקדושתו הנשגבה, והוא מקום
 הקדשים, או חדר הארמון אשר שם הושם צלם האליל. מן
 החדר הזה, אשר מִסְךְ אור וחשכה כחשכת-בין-הערכים משתרר
 בקרבו, נשקף פסל האליל דרך הפתח הפונה לפאת קדם אל
 המסדרון והעמודים אשר לפני הבית. פה יעמוד האישי החרד
 לכבוד האלים והתפלל להם ופניו מוסכים לפאת ים, אל מול
 קדש הקדשים. ויען כי לפי מושגי העת ההיא חשבו לנחויץ,
 כי האש היוקדת על המזבח תתנשא למעלה והרימה את שלהבתה
 אל פני השמים, אשר שם משכן האל ועצם מעונו, על כן
 הקימו את המזבח בחוץ לפני פתח הארמון. באיזה מקומות

בנו את המזבח בחוץ לפני פתח הארמון; אפס כי הניחו מקום פתוח במכסה הגג מלמעלה כארובה אל מול פני המזבח, ובאופן כזה העמד המזבח בקרב היכל הקדש ופניו גלויות השמימה. וחרשת המחשבת, אשר השתלמה והתקדמה למדה גם גבוהה בארץ יוון, עשתה חיל ותמלא את תעודתה הנשגבה גם במבנה היכלי האלילים, ותעזור הרבה לשכלל את עדי תפארתם. ארמנות אלילי היוונים, אם אלה אשר השתמרו עד היום ושרדו אלינו, או אשר נודעו לנו על פי ספרי הקדמונים, הם מצטיינים ביפי בנינם ובגאון תפארתם מאין ערוך להם בכל בניני עמי הקדם לפניהם. העצמים הקדושים, אשר לשמם ולכבודם הוקמו היכלי תפארה כאלה, מחויבים היו גם הם להצטין בגדל תפארתם ולהיות חשובים ונכבדים עד מאד בעיני העם. על גג הארמון ועל ראשי העמודים, במקום הפנוי בינם ובין מכסה הבית, נערכו פסילי אבן מעשה חושב. על פי גזרת הצעצועים ומלאכת פתוחי התפארת, אשר פארו היוונים את כותרת העמודים ואת כרכבי קירות הבית, יוכל ההבם החוקר קדמוניות העמים למצוא את מהלך חרשת הגזרה (Sculptur) במסלת התפתחותה בקרב היוונים, מראשית מצבה הנם, ועד הרגע ההוא, אשר היה חרשת הגזרה לארון ושליט בכשרונו, לברוא מן החמר אשר ברשותו יצירות יפות ככל העולה על רוחו, עד כי מצאה ידו לפסול מעץ ואבן את תכן העלילה הכלולה באיזו מאגדות האלים, או לפתח עלי אבן שיש מחזה תהלוכת המון אנשי חיל גבורים ונשים יפהפיות, הערוכה למטרה דתית. חרשת צלמי האלילים, אשר נועדו להערך בהיכלי הקדש, העירה בלב החושבים פוסלי הפסילים כח יצירה נשגבה. גם במקום אשר השתמרה שם תבנית איזה אליל בעלת תכונה גסה, הנה עד מהרה הוקמה על ידה תבנית האליל ההוא בעצמו ערוכה במלאכת מחשבת המתנוצצת ביפי תפארתה. עתה יחלו היוונים להשתחות לאילילי ההגיון והרעיון הנאצל, ליצירי רוח השירה; ודמיון רוח המשורר תחת אשר עד כה היה מרחף ברוח, התנשם עתה בצורה ממשית, הוא התברר והתגלה לעינים בתמונות מוחשות עלי גזרי אבני שיש. אולם מלאכת

המחשבת אשר לחרשי הגזרה הגיעה אל מרום התפתחותה ושלמותה בתקופת עת מאוחרת, אחרי השתלמותה של חרשת הכנייה, אשר עברה את הראשונה בדרכה. בני העם החלו להביא מנחה ונדבה אל ארמנות האלילים סגולות תפארה וחפצים יקרי ערך, תחת אשר עד כה הסכינו לחמוד את יפים לנפשם ולאספם אל ביתם לחפצם הפרטי, -- כמו קערות, גביעים עשויים מכסף וזהב ומפותחים פתוחי תפארת מעשה חושבים, פסילים, מרבדים יקרים, וכל סגולות חמדה.

חגים ושעשועים. היכל האלילים, אשר שמה נהרו זרמי נדבות ותשורות יקרות מכל עברים, היה עם זה יחד גם לנקודת המרכז ליושבי העיר כלה. שם הפקידו יושבי העיר את אוצרות כספם, ושם הציבו מצבות זכרון לכל ענין ומקרה, אשר זכרונם יקר להם; שם כרתו כל ברית, ושם נתאשרו בכל תקף ועוז כל שבועה ואלה, כל חוזה ואמנה. שם ערכו חגים למועדים ידועים, אם ביום חג השנה, אשר הוחג לשם האליל ולכבודו, ואם ליום תקופת השנה (Jahrzeit) אשר חגגו לזכרת לאיזה מקרה אושר וישע, אשר קרה בתולדות ימי העדה; ובמשך העת רבו ימי זכרון כאלה במספרם. אז יצאו גם הנשים מבית מחבואן, אשר הן כלואות בהן, ותלוינה אל התהלוכה העולה אל היכל האליל, בשאתן, לפעמים, בגדי קדש חדשים להלביש את פסילי האלילים. אז הקריבו את קרבנותיהם, ויתנו להאליל את מנתו מבשר הזבח, ויתר הבשר אכלו מגישי הזבח ויברו כרה. אך עוד עת פנויה נשארה לחוגגי החג מרם החלה הכרה, ובה השתמשו הנאספים לאיזו עבודות הנחשבות גם הן לעבודת הדת, אפס כי גם אלה נועדו בכונה להמציא ענג נעים לקהל העם הנאספים לעבודת הקדש. המחול נחשב גם הוא לאחד מחלקי עבודת האלהים; בכל עת האסף העם לעבודת האלים יצאו במחול לקול תרועת מזמרים ומנגנים. מחולות הקדש האלה נערכו לא מתנועות יצורי הגויה בלתי מסודרות ומכוננות לנשיה ידועה, לא מתנועות ורקודים מקוריים שנעשו לפי רצון המחוללים ושרירות לבם

באותו רגע, כי אם מתנועות מדוקדקות ערוכות על פי שיטה קבועה ומסודרות בכונה קודמת, אשר תכענה את הרגש והרעיון המתאים אל כונת המקרה והחג. באמת הנה מצדה הזאת עלולה עבודת הדת להתפתח למדרגה גבוהה. השירה רבת הרגש וההוד מכנסת גם היא את פקדונה הגדול ואת שפעת עשרה אל אוצר חרשת-המחשבת של הדת. או נקראים באוני הקהל פרקי שירה, שירי חזיון הכוללים בקרבם את תולדות ימי האלים. אל הזכחים נלוו גם מערכות בעלי כשרון ומשכילים באיזה ענפים מענפי החרשות היפות, או גם גבורי כח נאדרים בעוז, והם התערבו יחד להתחרות בענינים ובדרכים שונים ולהראות את כשרונם איש איש במקצועו. המשוררים, המזמרים והמנגנים מתחרים יחד, להשגיב חיל ולהצטין בכדי לזכות בהמשכרת הנועדה להמצוינים, הגבורים (Atletten) יוצאים להתחרות בכח ידיהם במלחמה ונאבקים ברוב אונים, מלחמה הדורשת מאת המשתתפים חנוך ארוך והכנה קודמת. את קדקד המנצחים והמצטינים יעטרו בעטרת כבוד, בנזר עלים ופרחי עץ מהמין ההוא, אשר נקדש תמיד להאל, אשר לשמו נערכה ההתחרות הזאת. משחקי שעשועי היונים, אשר נוסדו בעקדם כעין מנהג קדש ועבודה דתית, ואשר אחרים מהם נודעו לשם ולהלה במדה כזאת, עד כי משכו בקסם נעימותם חלוצים רבים מכל הארצות, אשר השפה היונית שוררת בקרבן, להשתתף בהן, – השעשועים האלה הם כלי המבטא להחסידות הדתית של היונים, אשר על ידם הביעה זאת האחרונה את רחשי לבה ורגשותיה הדתים באופן נפלא, – חסידות מיוחדת במינה, אשר יתה לה קן בגבול הדת האלילית אשר להיונים, ופה התעשפה כמעטפה חיצונית מלאה הוד ומלאכת מחשבת, אשר דוגמתה לא נראה בכל הדתות השוררות בעולם. בגבול הדת היונית אין כל מקום לנזירות וענות נפש; האל מתואר בדמיון בני הכנסיה בדמות איש מאישי בני האדם, יפה תואר ונחמד למואה, ומכבדיו הנאמנים בבריתו מתיצבים לפניו ערומים בכל תפאיותם הטבעיות ובמלא הוד ימי העלומים, ובמצב כזה הם מנישים אליו את כחם ואונם,

את חריצותם להפתל נפתולים שונים, את גבורתם ומהירות
הנועה יצורי גום, ואת כשרונם להֶאָבֵק, להֶלֶחֶם, להתחרות
ולעבור את בעלי-חרותם, וכדומה לזה מחוות המענגים את
קהל העם הבאים לראות בהם.

בארץ כזה קלטה הדת היונית אל תוכה בתחום העבודה
המעשית שלה את כל ענפי מלאכת המחשבת, ותתפתח ותתקדם
אתם יחד. בתקופת העת ההיא חלפו ונשבתו לאט לאט כל
המנהגים המבווערים והמעשים הנתעבים מִגִּבּוֹל הדת המעשית;
ואם עוד נשמעו לעתים רחוקות בארץ יון זכחי אדם והבלי
תועי לב העובדים את בהמת וחית השדה, הנה נראה כמחוות
המזורים האלה רק בפנות המרוחקות בירכתי הארץ. הדת
השולמת, אשר ידה רמה בכל הארץ ומכרעת בכח כבדה את
יתר הדתות, היתה הדת ההיא, אשר בכח השקפתה הכניסה
בלב בני בריתה את הרעיון להתנשא ולהדמות אל העצמים
ההם, אשר נחשבו כסמל תכנית תפארת האדם ומרום השלמות
האנושית; להגיע אל השוויון הזה, או, אם נדיק בשפתנו, אל
נקודת הגבה הזאת, אפשר רק על ידי השאיפה הנמרצה לִסְגֹּל
את היופי והתפארת במדה נשגבה כפי האפשר, להתיפות,
להיות כלא הוד ויופי, לברוא בריאות רבות-הוד ומפיוצות
הדרת יפעה, לשיר שירים יפים ולחרוז חרוזים מצלצלים צלצול
נעים, להביא את הגויה לידי השתלמות קיצונית בכחה ועוזה,
בכשרונה להתפשט ולהכף על פנים שונים, ובמהירות התנועה
אשר לכל בדיה ואבריה, ועם זה גם להראות את השלמות
המבוקשת הזאת בקהל עם, בעדת מתחרים ומערכות שעשועי
משחק. השקפה כזאת על מהותה ותעודתה של הדת, השקפה
אשר רק זה לא כבר נקבעה בתחומה של הדת, ואשר אך זה
עתה הוציאו את הרעיון אשר בה לפועל בקרב הכנסייה, היא
התרשמה היטב בלב היוני, ועד אחרית ימי העם הזה נדמתה
לו כחזיון נשגב ואריר, אשר אך הופיע פעם אחת, אי אפשר
עוד לו להֶשְׁכַּח ולהֶבְטֵל. כל אחר מן היונים, אשר רק פעם
אחת ראה במחוות השעשועים האלה, הגהו אנוס על פי

מעמו ורוחו לחשוב את כל מנהג דתי וכל תורת דת מעשית, אשר בהם נעדרת השאיפה לתפארת והרמוניה נעימה, – לנזבים, לשפלים ומכוערים.

האלים ציאום ואפולון. לא נוכל לבאר פה בפרוטרוט את הדת המעשית המיוחדת לכל אחד מן האלים, אלילי היונים. רק שני אלים, אשר גם בדורו של הומירוס התרוממו על פני כל עדת אלילי יון, עוד יצמינו במדרגת מצבם זה גם בעת המאוחרת. ציאום הולך ומזדכך לעינינו ומתלבש יותר ויותר בתמונות ותארים של האלהות הצרופה והמוחלמת; בלשון בני אדם משתמשים בשמו לא בתור שם עצם פרטי, לסמן את אחד מאישי האלים, כי אם בתור שם כנוי, תחת שם סתם „אל“, כמו בלעדו אין אלהים אחרים. הוא אבי האלים וגם אבי בני האדם; הוא מצוין בתכונתו כמקור הטוב והאהבה; הוא השליט העליון והמנהל הראשי בתבל, אשר בכח דברו תלוי גורל כל היצורים. כל אדירי האמונה בעלי רגש חסידות יראו בכל דרכיו רק צדק ומשפט, ועם זה הנה דרכו להטיב ולהושיע את כל אשר יקראוהו לעזרה. הוא מקור כל דעת ובינה, ממנו שופעים כל תעלומות ורוייה, והוא המאציל מרוחו על נביאי האלהים. משנהו, אשר כמהו מצבו מרומם ונכבד במערכה עדת האלים, הוא בנו אפולון, אלהי האור, העומד על משמרתו לנבא בשם אביו ציאום ולהודיע את רצונו לבני האדם. מקדש החזון אשר לו בעיר דלפי היה מצוין ומהולל מאד בכל ארץ יון. המקום הזה נחשב להיונים למרכז הארץ והלאום, ושמה נאספו מקהלות עם מכל קצוי ארץ יון. מפלגת כהנים, אשר תחת פקודתם הושם מקדש החזון בדלפי, עמדו על משמרתם לנבא אל העם בשם אפולון, ובנבואתם השפיעו השפעה נמרצה על חיי היונים; ובהיות כי האלהות אשר בשמה הטיפו אל העם דרשה מאת בעלי בריתה טהרת המדות ודרכי צדק ותום, כאשר היא גם עוררה בלב בני האדם רוח חכמה ובינה ורגש יופי לכל מלאכת מחשבת, ותתן בלבם חפץ ותשוקה לשאוף אחרי הנשגב והנכבד ולהגביר את יצר הטוב, – הלא נבין כי תורת דת אפולון היא המאור אשר בדת היונית.

אמנם כבר הזכרנו למעלה את המקום הנכבד ואת חוג הפעולה הנרחב, אשר פנו לאפולון בדת היוונית. פעולתו הגדולה ורבת הצדדים המסתעפת לסעיפים רבים ונמשכת אל כל מקצעות הטבע והחיים, הרימה את ערכו ומצבו על שדמת הדת המעשית והעיונית אשר להיוונים בכל העתים, ובכל מקומות מושבות ההילנים. אם נתבונן אל מצב אפולון בשירת הומירוס, או נראה, כי האל היווני הזה יחד עם ציאוס אביו ועם אתינה אחותו היו לאבני המוסדות, אשר עליהן נתבצרה הנהגת העולם והשלטון האלהי בעולם החמרי והרוחני גם יחד. שלשתם נחשבו ככליל תכנית האלהות הגדולה והמשתרעת לבלוי חוק וגבול, עד כי היו קרובים יותר לאלהות אחת משולשת מאשר לשלש אלוהיות נפרדות. אפולון השתרע במושגי היוונים כמעט מסוף העולם ועד סופו; מלבד גדולתו ורוממותו בתור אלהי האור, בתור אלהי עדרי המקנה, אלהי הכח המוליד, אלהי הגבורה והעוז, אלהי המלחמה, אלהי הדבר והמגפה, השולח את מגפותיו אל לב בני האדם להרבות את חלליהם פתאום, ועם זה הנהו גם רופא חולים אנושים, אלהי הדרכים והמסלות ביבשה, ושולט גם על במתיים לשלוח עזרתו להחגים ונָעִים במסע אניות, ולטובעים באניה המטורפת עלי משברי ים, — מלבד כל אלה הנהו אלהי האור, ואלהותו במקצע הזה משתרעת על האור הגדול הממלא את העולם המוסרי והרוחני, ושם הנה כחו מכריע את שלטון כל האלים זולתו, עד כי נובל לאמר, כי בעולם ההוא המושל היחידי מטעם הדת היוונית. בעת אשר התקדמה הדת היוונית ותתעדן ברוחה ומעטה, ותחל להבקיע דרך ערפלי האגדות והאמונות החשובות וההגשמות הגסות, אל עולם מוסרי ורוחני, היתה ראשית מעשיה להעתיק את אפולון אלהי האור מן האור החיצוני השופע ממאורות השמים אל האור הגנוז בקרב האדם פנימה, מנוגה טבעי אל אור מוסר וצדק, וכה הכניסו את ראשו ורובו בעולם המוסרי המלא אור ונגה, ויהי שם לכח מניע רב-עליליה. תחת היותו עסקן גדול בעולם החמרי, היה אפולון עתה לאלהי האור המוחלט, אלהי שהרת המוסר ובר הרוח, ולכח מניע בחיי האדם לעוררו

לצדק ומשפט, למשמרי יושר וחוקי תום. בתור אלהי האור הוא שונא כל כתם וחלאה, כל ערפלי און וכל חשבת זדון, ותועבת נפשו כל עושה רע ופורע מוסר. מצדו המוסרי הנאור הזה מתואר אפולון באגדות היוונים בתור אל קנא ונוקם, אשר בקנאתו לקדושת הצדק והמשפט הוא מעורר את המתו על הממרים את רוחו, משלם גמול לעושי רשעה, מיסרם קשה מבלי תת להם חנינה. בדרך משפט כזה יצעד אפולון בכואו לענוש את האֵלֵאֲדִים. האגדת היונית מספרת, כי שני האחים אֵמוֹס וְאֶפִּילֵמוֹס, בני אֵלֵאֹס מושל תְּרִקוֹס, התנכרו מרגע הַגֵּלְדִם לגבורים וענקים אנשי מדה. מדי שנה בשנה הוסיפו הילדים במדתם שלש אמות לגובה ואמה לעובי, ויהיו לענקים נוראים במשך עת קצרה, וכגדלם כן גדלה גם רעתם וזדון לבם, כי מלבד אשר תפסו את האליל „מָרִס” וישימוהו בכלא אסור בחבית של נחשת משך שלשה עשר ירחים, עוד השיאם זדון לבם לעלות השמימה להדוף את האלים משאתם ולרשת את מקומם. למטרה הרעה הזאת זממו הענקים לעקור בכחם את ההר הגדול „אֵסָה” ולשימהו על ראש הר האלים „אלימפוס”, ולהסיע אחרו כן את ההר הנשא „פְּלִיֹן” ולשימהו במרום בראש גבעת „אסה”, למען אישר תתמוך הערמה הגבוהה והנשאה הזאת בנאותה שחקים, ובארח כזה דמו בלבם לנסק שמים. אך אפולון הקדים את פני הזדונים הנפשעים האלה עוד טרם הבשילה מזמתם את פריה, וימיתם ויכלם בימי נעוריהם עוד „טרם צמח זקנם”. האגדה הזאת אם כי ביסודה היא כעין חקוי של הספור ממעשה דור הפלגה הנזכר בספר תורת ישראל, אך מטרתה פה היא אחרת מאשר שם. תכלית הספור הזה בתורת ישראל היא גבוהה מתעודתה המוסרית של האגדה היונית – כנבואה תורת ישראל הצרופה על המיתולוגיה היונית, אשר אם גם באיזה מקומות נכיר בה איזה ניצוצות של הגיון ודעת, אבל בכללה היא מלאה הגשמות מכוערות וגסות הרוח. בעוד אשר תורת ישראל שאפה בספורה ממעשה דור הפלגה להגיע אל מטרה מוסרית נעלה מאד, להשריש בלב בעלי הדת את הרעיון על דבר אתרות המשפחה האנושית, השתדלה האגדה היונית להוכיח

כי יש עין צופיה החפצה רק בצדק ומשפט, המענשת מוסר קשה את כל עושה רע, ומשתדלת להשאיר את המשטר הנכון השורר בעולם על מכונו. באמת הנה אם טובה ונאותה היא אגדה ערוכה במלאכת מחשבת להשריש איזה רגש מוסרי בלב האדם, כאשר עשתה תורת ישראל, הנה מה מוזר הדבר להליט אחד מיסודי הדת באגדה ומליצה; היסוד הדתי כי יש עין צופיה על מעשי בני האדם, ויש יד גדולה המיסרת כל עושה עול ופורע פרעות בסדרו של עולם, האם לא טוב היה כי יערך לא במשל ומליצה, כדרכי האגדה היונית, כי אם בדברים פשוטים וברורים!

כי אפולון מיסר כל זד ומעול ומתנקם במדת-דין ועומת בכל פורע פרעות, אם גם יהיו ילידי השדרות העליונות במערכת הבריאה, היינו, קהל האלים והגבורים, יוכיחונו עוד אגדות רבות מאגדות היונים. כן יסופר כי אפולון התנקם כהענק מימיים על אשר הקל בכבוד האלילה למונה אמו, וישליכהו אל שאול תחתיה, ושם יתסר מוסר קשה לעולמי עד, כי נגזר עליו כי תנקרנה הדיות ותטרופנה את כבדו בלי הרף א), וככל אשר תוסיפינה לאכול את כבדו כן יתחדש תמיד והיה לברות שנית, למען אשר לא יכלו יסוריו לנצח. כמו כן תספר אגדה אחת: ניוכה, אשת הגבור אמפיון, העלתה עליה את חמת אפולון בעד גאותה ורום לבה, ובדרכה זה חנכה גם את שבעת בניה ושבע בנותיה, אשר הואילו הלוך בדרכי אמם. אפולון הנאור השונא גאון ורהב התאכזר על בני שחץ אלה, ויצו להמית את צאצאי ניוכה לעיני אמם, ואותה הפך לנציב אבן. בשנאת אפולון לכל עושה עול הננו רואים בשירת הומירוס את האל הזה אוחו במדת משפט ומכוון את קשתו לירות חציו בהיונים הצרים על מרויה להכותם לאלפים ולרכבות פעם אחת. כל האגדות האלה מבררות לנו את השקפת היונים על אפולון כעל אל נאור החפץ בצדק ותום

א) האגדה הזאת היתה למשל ולדוגמה לעיני בעלי האגרות בכני עמנו לחבר כתבניתה אגדה על דבר עגשו של מיטוס מחריב ארצנו. כי יהוש היה מנקר את מחו תמיד.

ומשלם לעושי רע כרשעתם. ומהצד השני יהלל אפולון כאל טוב וחנון סולח לעון כל המתחרטים על עונותיהם ושבים אליו בלב שלם, מטהרם מעונם ומסיר מהם כל כתם וחלאת וזרן אשר התנאלו בהם לרגלי מעשיהם המגונים, והוא ברחמיו ובחפצו להטיב גם לפושעים פותח להם שערי תשובה לקבלם באהבה וברצון, ומסיע להם להטהר מעונותיהם, משתדל להאיר את רוחם העכורה, ולרפא את נפשם מכל מחלותיה. עבודת הדת המקודשת לשם אפולון בהיכל קדשו בדלפי, היתה במקור חיים למשוקעים בהבלי הדת האלילית, כי משם יצאה תורה לכל בני היונים להורותם את דרכי התשובה ולהשריש בלבם את הרעיון כי גדולה תשובה המכפרת על כל עון, וכי אפולון בכחו המוסרי הגדול הנטוע בקרבו לא יחפוץ בהענש החוטא בעד חטאתו, כי אם בהנחמו על עונו ושב בלב שלם אל החיים הדתיים והמוסריים, אשר הוא דורש מאת כל בעלי בריתו. בדברים האלה הננו מדמים אמנם לשמוע את הד קול נביאי ישראל, וביחוד את דברי הנביא יחזקאל, שהגיעו יחד עם יתר הדעות הנובעות ממקור היהדות, אשר התפשטו עם תפוצות בני הגולה אחרי חרבן ירושלים בכל הארצות, גם ארצה יון, ושם התרכזו בצורתו הרוחנית והמוסרית של אפולון אלהי האור והטהר המוסרי.

הצד הנאור הזה, אשר גלתה הדת היונית באפולון, הנהו מנוצץ עוד ביתר נוגה באחת האגדות המיתולוגיות, אשר השכילה מאד לפאר את אפולון אלהי האור בדעת-נפש צלולה, הדוחפת אותו לבקר את מעשיו ולהודות על כל נגע ומגרעת אשר נמצא בו, ולהתאמץ לתקן את המעוֹת ולהטהר מעונו, גם בסגופים ובתשובת המשקל. אפולון, לפי בונת האגדה הזאת, איננו רק נאה דורש, כי אם גם מקים בעצמו את התורה אשר יורה לאחרים, והוא מציג את עצמו למשל ולמופת לכל בני האדם לראות ממנו ולעשות כמעשהו. האגדה מספרת, כי אחרי רצחו את הפתן הקדמוני בדלפי התפעם לב אפולון בקרבו וכליותיו יסרוהו על הרם הנקי אשר שפך, ולמען כפר את עונו ברח מגבול הארץ, ויעבוד עבודת פרך

רק למען מַרְק בִּיסוּרֵי אֶת עוֹנֵנו , בְּהִיּוֹתוֹ לַעֲבֹד לְאֲדָמִיטוֹס
 מֶלֶךְ הַסְּלִיָּה בְּמִשְׁךְ שֶׁבַע שָׁנִים , וּכְבֻּלוֹת יְמֵי הַתְּשׁוּבָה , יְמֵי
 הַיְסוּרִים וְעִנּוֹת הַנֶּפֶשׁ , בֹּא בִיעַר הַרְפָּנִים אֲשֶׁר עַל יַד הַיֵּבֶל
 הַקֹּדֶשׁ בְּתַסְלִיָּה לְהַטְהַר שֵׁם מַחְלָאֲתוֹ וּמִטּוֹמֵאֵת מַעֲשָׂיו , וְאַחֲרֵי
 כֵּן שֶׁב לְדַלְפֵי לִקְחַת שֵׁם אֶת מִצְבּוֹ בְּתוֹר נְבִיא וּמְלִיץ לְהֵאֵל
 צִיאוֹס אֲבִיו בְּמִקְדָּשׁ הַחֹזֵן אֲשֶׁר שֵׁם . בְּתוֹרֵת אֶפּוֹלוֹן וּמוֹסֵרָה
 הַטּוֹב הִיָּה דִי אֹנִים לְעֲדָן אֶת הַרוּחוֹת , לְרַפֵּךְ אֶת רִגְשׁוֹת
 בְּנֵי הַיּוֹנִים , וְלַמְעַת בְּקִרְבָּם רַחֲשֵׁי מוֹסֵר וְצִדֵּק , לְהַמַּס אֶת
 הַלְּכָבוֹת הַקְּפוּאִים מוֹדוֹן וְרִשְׁע , וְלִמְשׁוֹךְ אֹתָם אֶל אִיִּדִיאֵלִים
 נִשְׁגָּבִים , וְהַשְּׁפַעְתָּהּ הַזֹּאת נְפוּצָה עַל שִׁבְטִים שְׁלָמִים , עַל
 מְדִינֹת רַבּוֹת וַיּוֹשִׁיבֵיהֶן . לֹא יִפְלֵא אֶפּוֹא , כִּי בְּכָל מוֹשְׁבוֹת
 הַיּוֹנִים הוֹקְמוֹ הַיֵּבֶלִי קֹדֶשׁ לְעַבְדוֹת אֶפּוֹלוֹן .

בְּכָל הַנֶּנּוּ רוֹאִים בְּצוּרְתוֹ הַרוּחָנִית שֶׁל אֶפּוֹלוֹן כְּעֵין צַעַד
 לַפְּנִים שֶׁצַּעְדָה הַדַּת הַיּוֹנִית לְהַתְּקַרֵּב מֵעַט אֶל הָאֱמוּנָה בְּאַחֲדוֹת
 הָאֱלֹהִים , אֲשֶׁר נִשְׁתַּלָּה אַחֲרָי כֵּן בְּבֵית מִדְרָשׁם שֶׁל פְּלוֹסוֹפֵי
 יוֹן . וּכְאֲשֶׁר הַתְּרוֹמָס אֶפּוֹלוֹן אֱלֹהֵי הָאוֹר וְהַטְהַר בְּתַכּוּנָתוֹ
 הַמוֹסְרִית , כֵּן הַשְּׁגִיבָה אוֹתוֹ הַדַּת הַיּוֹנִית גַּם מִצְדוֹ הַרוּחָנִי ,
 מִצַּד יַדִּיעָתוֹ הַבְּלָתִי מוֹגְבֵּלֵת בּוֹמֵן , בְּעַבֵּר בְּהוּה וְגַם בְּעַתִּיד ,
 וּבִזְוָה הַנָּה יֵצֵא אֶפּוֹלוֹן הַלֵּאָה מִן הַגֵּדֵר הַטְּבַעִי הַמְּגִדִיר אֶת
 כָּל אֱלִילֵי יוֹן , אֲשֶׁר נִדְּמוּ לְהַיּוֹנִים כִּיְצוּרִים טְבַעִים , דּוּמִים
 וְשׁוּיִם אֶל הָאָדָם בְּכָל תְּכּוּנֹתֵיהֶם , בְּכַחַם וּיְכַלְתֵּם , בְּרוּחַם
 וַיַּדִּיעָתֵם , רַק כִּי עָלוּ עֲלָיו בְּכַמּוֹת הַיֵּבֶלֵת וְכַח הַדַּעַת , אֲבָל
 לֹא בְּאִיכוֹתָן . רַק אֶפּוֹלוֹן לְבַדּוֹ נִפְלָה מִכָּל אֱלִילֵי הַיּוֹנִים
 וּמִתְּכּוּנָתָם הָאֲנוּשִׁית , וַיַּתְּרוּמָס לְמַעַלְתָּ אֶל יוֹדַע כָּל , צוֹפֵה
 וּמְבִיט עַל מִצְפוּנֵי הַעַתִּיד , וּבִשְׁמוֹ נִבְּאוּ הַכְּהֻנִּים בְּדַלְפֵי לְהַגִּיד
 לְכָל שׁוֹאֵל אֶת אֲשֶׁר יִקְרָה בְּיָמֵם הַבָּאִים . בְּתוֹר אֱלֹהֵי
 הָאוֹר , אֲשֶׁר קִרְנֵי אוֹרוֹ חוֹדְרוֹת בְּמַעַמְקֵי מַחֲשָׁבִים , הִנְהוּ גַם
 אֱלֹהֵי הַחֹזֵן , אֲשֶׁר דִּבְרוּ יְאוֹר נְתִיב לְגִלוֹת מִסְתָּרֵי תַעֲלוּמָה
 בְּהוּה וּבְעַתִּיד ; וְגַם לְפַעּוֹלָתוֹ זֹאת יֵשׁ עֶרֶךְ מוֹסְרִי , בְּהִיּוֹת
 תַּעֲוֹדָתוֹ הַרוּמָמָה לְהַגִּיד לְבְנֵי הָאָדָם אֶת רִצּוֹן אֲבִיו צִיאוֹס , "אֲבִי
 כָּל הַיְצוּרִים" (פַּה נִכְלָלוּ בְּשֵׁם יְצוּרִים כְּאֵלִים כְּבְנֵי אָדָם
 גַּם יַחַד) , וְעַם זֶה הוּא שׁוֹאֵף לְהַרְחִיב מִמְּשַׁלְתּוֹ וּלְקַבֵּץ אֶת

משמרו הנפלא, אשר שם בעולם. אפולון, לפי מושגי היונים, הנהו כליל האמת, וכל דברי החזון היוצאים מפיו הנם דברי צדק ואמת מוחלטת; ואם כי לפעמים לא התאמתו בפועל, הוא רק מאשר כי ניבו והגיונו נאמרים בדרך רו וחידה, והאדם הנהו קצר בינה להבין את שיח האל הנאור הזה ומעקם את כונת דבריו. מן הטעם הזה יכונה אפולון בפי היונים גם בשם „העקום“ (Loxias).

ובהיות כי היונים ראו את השלמות המוחלטת בהיופי והתפארת, הנה זאת היא אשר אלצתם ליחס לאפולון, אשר נחשב להם לכליל השלמות הרוחנית, גם כשרון נפלא לכל החכמות היפות. הנה כי כן היה אפולון לאלהי הזמרה והנגינה, ובזה פעולתו רבה מאד להריח את בני האדם ברוח רוממות והתפעלות הנפש. מלבד זה הנהו משפיע על כל החכמות היפות ומלאכת המחשבת בכל מקצועותיה, עד כי הרימותהו האגדה המיתולוגית לראש ומנהל להמונות, ועל השם הזה הוא מכונה גם בשם מוסַגֶּט (Musagetes) לאמר: „מנהל המוזות“. עם זה יחד הנה קרובים מאד אל לבו כל הדברים המְפִיִּים ומנעימים את החיים, ולרגלי הדבר הזה הנהו יריד ורע להגְרָצִיות, אשר ברית כרותה בינו וביניהן לפעול יחד בנטיה אחת.

לפי המסרה שנקלטה באגדה המיתולוגית היונית נולד אפולון ביום השביעי לחדש תרגליון, ולזכרון יום הולדתו קדשו את יום השביעי בכל חרש וחדש כיום חג וזכרון קדש א, וכמו כן נקדשו אצל היונים הימים הראשונים בכל חרש וחדש, היינו, ימי מולד הלבנה, כאות על הופעת האור ויצירתו. אין מספר להיכלי הקדש אשר הוקמו לשם האליל הנאור הזה בכל מושבית בני יון, ובכל מקום אשר נשמעו צלצלי השפה היונית שם הקריבו לו מנחה וזבח. אולם ראשי המרכזים לעבודת אפולון נמצאו בשני מקומות על אדמת יון, בדלפי ועל האי דלוס. בדלפי, כאשר כבר הזכרנו, נמצא מקדש-חזון בנוי לשם אפולון, אשר נחשב לראש וראשון להיכלי הקדש אשר להיונים,

א) את היום הזה קראו היונים בשם „Hebdame“.

ומשם נפוצה נבואת אפולון לכל תפוצות הלאום היווני, ובתקופת עת מאוחרת גם להרומאים, וכפעם בפעם ערכו שם מחזות שעשועים לכבוד אפולון האוהב כל יופי ונועם. כמוכן, גדול היה כבוד ההיכל כליל ההוד ורב התפארת, אשר הקימו לשם אפולון על האי דלוס על יד חוף הים (א). שם פברו את שם אפולון במערכות שעשועים הנודעים להלה בתולדות ימי היונים. הם נערכו אחת לחמש שנים, ולגדל ערכם וקדושתם שלחו כל שבמי היונים ושלטני המדינות את ציריהם לקחת חבל בעבודת הקדש בשם כל הלאום היווני. עבודת אפולון נפוצה ותתרחב עד מאד גם בארץ רומא, כאשר נבאר בכואנו לכתוב את תולדות הדת הרומאית.

חליפות ותמורות ברוח היונים. ובין כה וכה נשמעו צעדי תקופה חדשה החולכת וקרובה, עת אשר לא יכלה עוד הדת האלילית הערובה וקצובה על ידי משוררי יון להתאים אל הצרכים הרוחניים של העם היווני, למרות עמל מלאכת המחשבת היונית, אשר שקדה על עבודתה הגדולה ליפני ולשכלל את הדת האלילית בכל מיני תפארת ונועם. במאה הששית לפני ספה"נ צעדו התרבות וההשכלה הלוך

(א) היכל אפולון אשר על האי דלוס השאיר אחריו אות זכרון גם בתולדות חכמת השעורים. האגדה מספרת, כי פעם אחת פרצה מגפה בין יושבי האי, וכהני ההיכל אשר שם שאלו את פי אפולון: במה יעתר לעצור את המגפה? ותהי תשובת אפולון, כי המגפה תעצר רק בתנאי, כי יגדילו את מדת המזבח אשר בהיכלו, באופן כי מכילת המעוקב ממנו תעלה בכמותה פי שנים על מכילת המעוקב של המזבח אשר כעת. כל יודעי השבון יגעו למצוא את מדת המזבח, אשר תתאים אל התנאי המושם לפניהם ולא מצאו. היונים בנו את מזבחותיהם בתמונת מעוקב אמתי. מזה נראה כי כבר ידעו היונים אז לחשוב את חשבונות הוצאת שרשי המרובע והמעוקב כן כל מספר, וגם השיגו לדעת, כי השרש מן כל מספר בלתי-נכון (irrational) נוכל לדעת רק בקירוב גדול, אך לא בדיוק. כמו, למשל, כמספר שלפנינו הנה שרש המעוקב מן מספר 2 הוא 1.41421356237 , ויען כי למען מלא את רצון האלים דרוש דיוק הנדסי, לכן נלאו למצוא את פתרון השאלה. על כן יקראו גם בעת לכל שאלה אשר איננה נפתרת בשלמות בשם "שאלה דלוסית". — המ ת ר ג מ .

וצעוד קדימה במהירות רבה; עד מהרה למדו היונים, מבלי היותם עוד נרחפים בדרכם מכחה של השפעה נובעת מארצות נבר, להֶעֱזֹר בכח עצמם, ברוחם ובמחשבות לבם הם, בשביל לִסְלֹ' אֶל עֲלִילוֹתֵיהֶם מִסֵּלָה חֲדָשָׁה. החיים נתעשרו בהמון קניני הרוח נתרחבו ונתעמקו, הלבבות נמלאו רגשות חדשים, הלאום הכיר את אחרותו, ובאותה שעה בעצמה למדו האישים הפרטים שבו להכיר את ערכם ולגלות את עוז רוחם. מצד אחד התעוררה המחשבה להתיצב ברשות עצמה, להגות לחקור ולעבוד את עבודתה מבלי להֶקְלֹת בדעת מי, ולמתוח מדת בקרת נמרצה על כל האמונות והדעות שנמסרו לה על פי מסרת אבות; ומהצד השני החלו להרגיש צרכים רוחניים, אשר קצרה ידי הדת העתיקה למלאותם, עד כי אֶלְצָה הדת לבקש לה נתיבות חדשות לצאת ממבוכתה.

אין את נפשנו הפעם לתאר בדיוק את התנועה הדתית שקמה בקרב העם היוני, אשר התרוטם במדרגת השכלתו עד להכיר את עצמו, ובהתחדש רוחו בקרבו התאזר עוז ואון שאין ערוך לו לחשוף לעינינו את מעלות רוחו וכחות נפשו, — נפש אדם משכלת המתגלה לפנינו בכל תמונותיה השונות; לו עשינו כזאת, כי עתה התרחקנו הרבה מאד מן הגבול אשר שמנו לתבן ספרנו. די לנו רק להראות על איזה תוים ושרטוטים של התפתחות מובדלת ומצוינת במינה, אשר הופיעה בתקופה ההיא. ראשית כל הננו מוצאים בימי התקופה ההיא את הנטייה החפשית לכונן ולבִּנֵן כל מחקר ועיון רק לנכח ישרת התבונה (Rationalism), זאת אומרת, למתוח מדת בקרת מדוקדקת על כל האמונות שכלב, ולבקש בקרבן את היסוד המושכל ההוא המתאים אל השכל. השכל מרחיב את משפטו וזכותו לחרוץ את משפטיו גם על מסרות קדומים; אלה אשר רוח שפק מפעמת בקרבם מתקנים תקונים באגדות העתיקות ומחליפים את צורתן לפי רוחם. החרדים ובעלי רגש חסידות שמים לב אל המסרה, ורק אל אותם מצדדיה, אשר יש בכחם לרוטם את רוח האדם. ברור הדבר כי מנטיה כמו זאת צפוי בליון וקרץ להאמונה כאלים רבים. ובהיות כי השכל הישר

איננו יודע ואיננו מבין – וגם דעת לא יוכל – „אלים” מלבד אל יחירי, אם כן אפוא הנה יש לאל יד האלים להשאיר על מכונם ומצבם רק בתנאי, כי יתהפך כל אחד מהם להעצם ההוא המוכן תחת גדר שם „אלהים” בעמק מושגו, ועל כן ישאפו האלים כלם להשתוות יחד בתכונתם; במקרה כזה הנה כל עין נמויה אל האל הראשי, האל ציאוס, בעוד אשר את יתר האלים יכבדו ויקדישו רק בתור נביאיו וציריו. המשוררים אשר היו בארץ יון במאה החמישית לפני ספֶהֶן הביעו את הכרתם הפנימית, כי העולם מתקים רק מכחו של אל אחד ומתנהג על פי פקודתו ורצונו, והדעה הזאת מנאה קן לה בלב כל גאוני הרוח ורבי התבונה בימי התקופה ההיא. הדעה הנשגבה הזאת מעוררת את לב החכמים והסופרים להתעסק בחקירות דתיות־פלוסופיות: על דבר צדקת אלהים והליכותיו עם בני האדם, ועל דבר חוקי הנצח הפועלים בעולם, אשר לא יזעזעו מנשיתם הקצובה, ואשר על פיהם יסד אלהים את שלטונו והנהגת עולמו. הסופרים היונים סופקל ואַקְסִיל, אשר כתבו את ספריהם בתקופת העת ההיא אשר בה נתחבר גם ספר איוב, עוסקים כפתרון השאלות ההן עצמן המוצעות בספר הנזכר. בספר חוֹזֵן־התוּגָה (Tragödie) הנקוב בשם „פרומיטיאוס” מציג אַקְסִיל את גבור המחזה, את פרומיטיאוס א), בתמונת מחאה נמרצת ונכונה על המשטר הנלוז המלא זדון וחמס השורר בעולם; מדוע זה נגזרה גזרה קשה ואכזרית על פרומיטיאוס, הגבור הנפלא בעל רוח עדינה ועושה טוב וחסד להחברה האנושית, – לשאת מכאובים ומוסר אכזרי? מדוע זה דבקה קִיאֶרְת נצח בבני

א) האגדה היוונית מספרת, כי פרומיטיאוס עשה לו תבנית אדם עשויה מחמר, וגם גנב אש ממרום, אשר נפחה באף הצלם למען יהי לנפש חיה, ומני אז היתה האש לסגולה לבני האדם על פני הארץ. בזה העלה עליו את תמת יופיטר, אשר שם עליו ענש קשה בעון גנבתו, להאסר אל אחד הסלעים בארץ קוקו, אשר שם נקרה הדיה את כבדו, אפס כי הכבד התחדש והסרונו נמלא בכל יום, עד אשר בא הרקוליס ויקרא לו דרור. אחרי צאתו לחפשי למד אל בני האדם את כל ההמצאות המועילות, את כל העבודות והידיעות הדרושות לתקון החיים, וכל מעשיו מלאכת מחשבת. – המתרגם.

משפחה אחת, ונחלת איד ואסון שושפת ועוברת מדור לדור? מה הוא הערך והמתכנת בין חוקי האלהים החרותים על לוח לב כל איש ואיש, ובין חוקי בני האדם, אשר לפעמים הם מתנגדים לחוקי אלהים אלה העתיקים מהם לימים? בארץ כזה אבדה האמונה את ערכה בעיני היוני המשכיל יליד המאה החמישית לפני ספ"ה"נ. פה התחוללה תנועה דתית נמתרה, אשר עוד לא נראתה כמהירות מרוצתה בכל החליפות הקמות בדעות בני האדם ובמחשבותיהם, — התנועה הדתית ההיא, אשר עברה במתינות ובנחת בארץ הודו, אשר קמה עוד בימים קדומים בארץ מצרים מבלי יכלת להכות שם את שרשיה, ואשר בהכרח היא מתחוללת בקרב כל עם הזונח את אמונתו באלים רבים, אם רק נועדה דתו להגיע לעתיד גדול, ואם רק נגזרה עליה על פי גורלה לפרוח ולהשתגשג.

רגשי דת חדשים; מסתרי הדת. אולם יחד עם השכל וחקירת הדעת התעוררה בקרב היונים גם הרגשה פנימית, הרגשה נכונה וישרה, ועד מהרה מלאה הדת היונית רגשות בריאים ועדינים החודרים אל תוכה ומעמיקים בה. חלפה עברה ההשקפה הנבערה, אשר האצילה שיטת הומרוס על העם היוני, לשפוט על צבא הנמצאים בעולם החיצוני כפי שהם בפני עצמם, מבלי להתלות בהרגשותינו אנו, ומבלי לשום לב אל תכונת הרשם המתרשם על ידם בעולמנו הפנימי; השקפה אשר על פיה הרשה האדם לעצמו להשתחות לעצמים הדומים אליו בערכם, או לכל היותר לעצמים המתרוכמים עליו במדרגה קלה ומצערה. עתה נשגב האלהים בעיני האדם עד מאד, הוא נדמה בעיניו כעצם מרומם ונורא, עד כי נבצרה ממנו להעלות על לבו את רעיון האלהים מבלי אשר ירגיש בנפשו רגש רוממות ויראת כבוד. ומהצד השני הגה נשתנתה השקפת האדם על עצמו; זה האחרון נתקטן מאד וערכו נפל בעיני עצמו לרגלי הכרתו את גדל אלהיו ומשגבו. הוא הביט אל אלהי-עולם הגדול והנשגב ויחל להכיר את שפלותו ואת אי-שלמותו, ואז התעורר בלבו רגש חדש, רגש הכרת האדם את עונותיו, כי נשגבה ממנו למלא את חובותיו מבלי לחמוא,

זעם זה חש בנפשו את מסכת התעלומה והסוד הנסוכה על פני כל הבריאה כלה. או יחלו להגלות על אופק הדת קרבנות בעלי גון מיוחד, אשר תעודתם לא התחברות ורעות עם האלים, כי אם רק כפרת איזה פשע ותקון איזה מעֶת. או התחוללה בלב היונים הכרה פנימית, כי עלול האדם לחטוא לאלהים, אם ברעיונו ויצר לבו ואם במעלליו, וההכרה הזאת נסכה גון חדש על פני ההתחברות וההתרועעות אשר להאדם עם אלהיו. עוד הוֹ חדש נגלה על פני הדת היונית והוא – התפתחות מיני עבודות ודתות מעשיות, אשר המחזיקים בהן מרגישים את עצמם כמו האציל אלהים את רוחו עליהם, וכמו רוח אלהים חודר בכל בתי נפשם ומעורר בם הגיון לב ותעופת המחשבה. איזה מן הדתות המעשיות האלה נולדו על אדמת איזה הקמנה, נקדת-המרכז הגדולה לכל הדתות המביאות את בעליהן לידי התלהבות הדמיון וההפעלות-נפש קיצונית, ומרץ גם אשר נולדו בארץ יון. הן הפיקו את רצון כל אחד מבני העם ותמלאינה את צרכיו הרוחניים, דבר אשר מנעה ממנו עבודת האלים מלאת ההוד ורכת התפארת אשר נעבדה עד כה בהיכלי האלילים אשר להיונים. הדת הרשמית נקפאה כקרח, וכמו חדל כח הקסם על שפתיה לדבר על הלב דברים מלבבים ומתקבלים; בעבודת הדת המקודשת לשם דְמִמְרָה, אלילת עבודת האדמה, ולשם דְיוֹנוֹזִים אליל היון, כאשר גם בעבודת דת האלילה צִיבֶלָה (היא אלילת הארץ שנתקבלה בעת מאוחרת גם בקרב הרומאים) עלול היה כל איש, ואם גם בלתי נאור ומחוסר השכלה, להיות נשפע מהשפעת הדת והכרת האלים הנעבדים, ולהרגיש ששון רוח והתפעלות נפש, אשר בהתפעלותה היא כמו נחלצת ממסגרותיה ושוכחת את עצמה ומציאותה; בעלי דת כזאת מוכשרים להתקרב אל הנקודה התיכונה שבדתם, אל עצם הנושא שבה, היינו, אל העצם הנקדש, אשר אליו היא זקוקה ובשמו היא נעבדת, רק לרגלי עשותם את המעשים ההם, אשר היו כסמל ודמיון אל מפעלות האל ומקרי חייו. עבודת הדת המקודשת לשם האלילים דיונוזים ודממרה פרחו והשתגשג במהירות נמרצה עד מאד, וצמיחתה הנמהרת

היא הנותנת תקף ועוז להחוק הידוע, כי הדת המיוסדת על בינת הלב ורגש מחשבת-חושבים היא עלולה, גם אחרי התגברה על כל המעצורים המונחים על דרכה, לכרוע ולהפגע היא עם כל נצחונותיה יחד לפני דת הרגש, אשר בכחה הפנימי תשבית את תפארת פרחי ההשלהמות ואת פרי ההתפתחות הנשגבה, אשר הגיעה אליהן הדת לפני זה. בעת אשר השתגשגה הדת המעשית המקודשת לשם אפולון, ציאוס ואתינה ותפרח ותעל אל מרום קץ צמיחתה – החלה פתאום להתפשט ולהתרחב במהירות עצומה עבודת דת דיוניזום ודמטרה. הדתות האלה השתררו בתחלה בקרב יושבי הכפרים עובדי האדמה, אשר נאחזו בגלילות אתיקה וביאוטיה עוד בימים קדומים, אשר אין זכר להם בתולדות בני האדם. לפי המנהגים העתיקים, אשר נתאזרחו בקרב יושבי הכפרים, חגגו המון העם בראשית ימי האביב או באחרית השנה חגי ששון, בהתעלסם בשירי זמרה ובמהתלות משמחות לב, בלוית איזה מנהגים ועבודות דתיות, אשר בהם נערכו במחזה גורל האלילים, אשר בשלם הוחג החג, והמקרים המתרגשים לבוא עליהם עם תקופת עתותי השנה. האלילה דמטרה, אִם האלים, מתרוממת בימי האביב מן העולם התחתון אשר בתחתיות הארץ, אשר הלכה שמה לבקש את בתה הנאבדת, אשר חלפה ממנה זה כבר ועקבותיה לא נודעו. מחזה אחר נחזה בימי הסתיו, אז יכרע האליל דיוניזום, אליל הצמיחה והתנובה; הוא נלכד ונופל בשבי בידי צריו, אשר ישמעוהו לשסעים. בימי החגים הנזכרים יאספו מכבדי האלילים האלה לכבד את שמש בעבודת דת או, אם נדיק בשפתינו נאמר, במערכת חזיונות, אשר לפי כונתם הפנימית הם מקבילים אל פעולת האליל דרכי חייו והליכותיו. העבודות הדתיות מהמין הזה, אחרי אשר התפתחו במדרגה ידועה, נחשבו להמקצע המצוין והמובחר אשר בדת היונית, ונקראו בשם „מסתרי הדת" (Mysterien) (*). השם הזה נמן להם לא מפני

(*) המקצע הזה מעבודת הדת האלילית נזכר פעמים רבות בספרי התלמוד והמדרשים, אשר קראו לזה בשם „מסטרין". כפי אשר נקרא בשפת יוון .

שנכתרו מעיני העם ורק יחירי סגולה השתתפו בהם, כי אם מאשר נעשו בלאט ודומיה שאננה השתררה בכל עת העשות; העבודות האלה עוררו בלב בעליהן הגיון כבוד ויראת רוממות במדה כזאת, עד כי חשבו, כי אפשר לחלל את כבודן ולפגום פגימה גדולה במעלתן, גם בדברם דבר על אדותיהן. זאת ועוד אחרת, כי הצד המעשי שבהן היתה רק כעין קליפה חיצונית אל הכונה העיקרית, אל הרעיון הדתי, אשר היה חבוא ונסתר בפנימיותן. נוסף לזה הנה לא הרשו לכל איש זר לגשת אל עבודת הדת הזאת, טרם התחנך וטרם התנסה בה במשך עת ידועה, אשר היתה תקופת המסה לכל הבא להמחר ולהתקדש אל עבודת הקדש, ורק אחרי עמדו בנסיון מלאו את ידיו לכהן בעבודת הקדש.

אולם טרם נגש לדבר דבר על דבר המסמירין של היונים הקדמונים, נבאר בקצרה את מסתרי הדת כפי אשר היו נהוגים אצל ההודים, אשר משם נפוצה העבודה הדתית הזאת אל כל העמים בעלי הדת האלילית, ועל פי תכניתה הנהיגו גם המצרים, היונים וכל יתר העמים עובדי האלילים את המסמירין שלהם. בארץ הודו שם העלה הגזע האריי את מבחר נצניו ופרחיו, ושם הנה נמצא עוד בימים קדומים לפנינו את תמצית כל האמונות והדעות, אשר נפוצו עם מרוצת הדם בכל אברי גווה משפחת עמי האריים, ואין לך דבר בכל הדתות אשר לעמי האריים, אשר לא נמצא את שרשו בארץ הודו.

הדת הקדמוניה שהשתררה בארץ הודו, כונתנו על הדת ההמונית, אשר אחזו בה המון העם, מצוינת מאד בשפעת המון האלים שנקדשו בה, מאין ערוך אל מספרם העצום בכל אלילי הדתות שקמו בעולם. הדת הבכמינית מונה במספר עד כדי 300,000 אלים שונים למיניהם ולמדרגותיהם, עדת אלים מרובה באוכלוסין, עד כי כמעט גם מרחבי שמים לא יכילו את מספרם הרב. מספר אלים עצום כזה הוא כאות מוכיח את בערות העם ושפלות דעתו, אשר בהיותו חסר כל מושג נפון מן הטבע וכחה הגדול, הגה לבו אימה מפני כל

אחד מן ההזיונות המתגלים בקרבה, וכחמון מחוות הפלאים אשר התבונן במרחבי העולם, כן היה מספר העצמים העומרים למעלה מן המבע אשר יצר לו בדמיונו, למען הצדיק את מערכת כל מחוות הפלא, אשר ראו עיניו. דת בעלת אלים רבים כזאת השפיעה לרעה על חיי היהודים, נסכה עליהם רוח הזיה ואמונות תפלות, ותשקיעם בהיי עבדות עוני ושפלות.

לא כן היתה השקפת כהני היהודים – הברמנים – על הכח השולט בעולם. בעוד אשר בתורתם הנגלית, אשר הורו אל העם, ערכו לפני העם צבא אלים לאין מספר, הנה בחובם האמיני אחרת; תורת הסתרים, אשר צמצמה מקומה רק בחוג מפלגת הברמינים, למדה אותם להביט על המון האלים רק כעל התמונות החיצוניות השונות של הסכה הראשונה. את התורה הכפולה הזאת התאמצו הברמנים לבצרה ולהאדירה משני צדדיה, כי בעוד אשר בינם לבין עצמם שקדו להחזיק את האמונה באל יחיד בעצם מהרתה, הנה מצד השני למדו את העם להאמין בהמון אלים, בחשבם את ההמון לבלתי מוכשר ומסוגל להשיג את האמונה הצרופה באחדות האלהים, ומה גם לשמרה בעצם תומה, ועל כן הליטו אותה בתמונות גסות המתרשמות בנקל. במושגי ההמון. כן גם המציאו להם, הברמנים, שפת סתרים לבלי יבינוה העם, אשר רק בעמל רב עלתה בידי החוקרים כעת לבוא עד תכונתה.

בספר „וישנו פוֹרְנָה“, אשר חבר בשפת סנסקריט, הננו קוראים כדברים האלה: „האלהים איננו גשם ואין לו כל תמונה; אין לו שם וכנוי ואיננו נכנס תחת גדר כל תואר והגבלה; הוא שלם תכלית השלמות, אין לו אחרית ותכלה, ואי אפשר בו כל שנוי ותמורה, כל רגש תונה ומכאוב. אמנם יכול נוכל להגביל את עצמותו רק באמרנו, כי הוא יש והנהו עצם נצחי, ובאחת – כי הוא אלהים. המון העם ידמה כי הוא נמצא בתוך המים, או במצולות ים; בעלי השכלה משערים את מציאותו בגרמי השמים; הבווערים רואים אותו כשוכן בקרב האכנים ועצי השרה; רק החכם מכיר את מציאותו בתור נשמת העולם“. ובספר מְנִי־רְנָה נאמר: „את התמונות הרבות המתאימות אל הכחות

והתכונות השינות אשר בקרב העולם המציאו החכמים הקדמונים רק בעד דלי הדעת וכבדו החשגה". ועוד יאמר שם במקום אחר: "אין לנו היכלת למצוא איזה מושג איך לתאר את העצם הנצחי; העצם הנצחי הוא רם על כל, הוא כל יכול, כל אשר בקרב הטבע ואשר מחוצה לה. העצם היחירי ההוא, אשר לא תנבילהו כל שפה, ואשר יתן רוח ושכל לכל בעלי לשון, הוא הוא העצם הנשגב... אך לא חלק ושם נפוד ממנו, אשר אליו ישתחוו האדם. העצם ההוא משתרע על פני כל היצורים והנמצאים. הוא רוח מופשטת בלי כל מעטפה חמרית, איננו מצטמצם במקום מוגבל, איננו בעל גויה ואברים, וכל רשם הבא מן החוץ לא יתרשם בקרבו. זה הוא העצם היחירי, הזך והטהור, השלם בתכלית השלמות, יודע כל ונמצא בכל, אדון הבינה... נשמת העולם".

הברמנים האמינו במציאות אל יחיד ובחיי הנצח אשר לנפש האדם. אפס כי דעת אלהים נמסרה אצלם מאיש לרעהו, לא בדברים פשוטים וברורים, כי אם התגלגלה בהיותה לוטה בסודות וברמזים, אשר על המקבל את הרזים להיות חכם והוגה דעות להבין את הגרעין הפנימי מדעתו. סודות תורת הברמנים נמסרו רק לאנשים גבורי רוח, אשר יעצרו כח לכבוש את יצרם, להמית בקרבם את יצרי הלב, להרחיק מהם כל חפץ זתאווה, באשר כי האושר האמתי הוא בהשתדל האדם לאחד את נפשו עם העצם הנשגב, דבר אשר ישיגנו האדם רק על ידי סגופים, הנזרו מכל תאוות החיים וחפציהם, כבישת היצר והכחדת רגשי הלב, מהיות כי כל אלה מקמינים את המרחק בין העצם הנשגב ובין רוח האדם הכלואה במסגרות בית חמרה. הדעות המרוממות על דבר העצם הנשגב ועל דבר נצחיותה של נפש האדם בהתגלגלה כשטף הדורות לבשה עליה קליפה חיצונית קשה ועכורה, אף כי הגרעין הפנימי שבה השתמר בכל טהרתו. הנה כי כן הננו רואים את סתרי התורה אשר להודים אחוזים וסבוכים במנהגים נבערים, באגדות והויות. הברמנים הובילו את חניכיהם אל ידיעת תעלומות הדת דרך ארחות עקלקלות ונפתלות, דרך אבני נגף ומכשולים רבים

ומסות קשות אשר לא רבים יעצרו כח לעמוד בהן. את כל אלה קראו בשם „מסמירין“, אשר נפוצו בקרב כל העמים בעלי הדת האלילית בסגנונים שונים לפי טעם כל עם ועם.

ככל עמי הקדם ערכו ההודים את המסמירין שלהם במערות חצובות במעמקי האדמה, למען הסתיר את החזיון מעיני המון העם. המערות האלה היו חצובות בצורי סלע, ועל פי תבניתן, מלאכת בנין, גדלן ומשגבן, הנן מצוינות במינן. עוד נמצאים באיזה מערי הודו היכלות גדולים שרידי ימי קדם, אשר יכילו בקרבם הדרים רחבי ידים, אולמים גדולים, וחדרי מעון לאיזה אלפים איש מכהני הדת, מפוארים בעמודי תפארת, בפתוחי הוד מעשה חושב, בפסולי אלילים, בצלמי שנהבים ותבנית חיות שדה, אשר נקדשו בקדושת אל בעיני ההמון, וכלם חצובים מסלע. בהיכל המקדש, ששמה לא יבוא כל זר מלבד הכהנים, הוצג צלם ראש האלים, אשר תארוהו בדמות מער-איש (אבר הזכרות, ובהודית: Lingam), אשר נחשב לכל בעלי הדת האלילית בימי קדם כסמל הכח המוליד והצומח. אמנם גם פרח הלזום נחשב בהודו כסמל כח הצמיחה וההולדה.

בארץ הודו נחלקו המסמירין לארבע מדרגות, והמדרגה הראשונה היא התחתונה שבכלן. האיש אשר חפץ להיות לכהן ולבוא בסוד סתרי הדת התחנך בעבודת הדת שמונה שנים תחת פקודת אחד הברמנים, אשר היה לו למורה דרך ולמשגיח על כל דרכיו. עתה תחל המדרגה השנייה. על פי תורת מורו הברמני התחנך התלמיד בחנוכים דתיים, בצומות וסגופים, ובבלותו עתותיו בתפלה ותחנונים, וגם למד מפי מורו את חכמת התכונה. התלמיד הרגיל את עצמו לסבול סגופים קשים, אשר רק הדמיון העז אשר לעמי הקדם יכול להמציאם. בימי הקיץ, עת תלהט השמש בחומה הגדול, הושיבו אותו בתוך בין ארבעה מוקדי אש, אשר להטו אותו סביב, בעוד אשר השמש הכתה בקרני חומה על ראשו. בעת רדת הגשם העמידו אותו ערום ויחף תחת כפת השמים, ובחורף בגבור הקור הליבשוהו בשלמות רטובות ממים, וכה התהלך בקור על פני חוץ. כאשר

התחנך בכל הסגופים האלה החל לטהר את נפשו על פי המנהגים אשר נקבעו מטעם הדת הברמנית, וגם שמו עליו את דמות הצלב (שתי וערב), אשר נחשב אצל היהודים כסמל הנצח, למען קדש אותו, ואז הושם בכלא כי יתבודד לנפשו בחדר אפל, וכה התגולל בחשכה איזה ימים מבלי לשאת כל תלונה. אחרי עמדו במסה הובל המתחנך בעתותי לילה אל מערה אחת, ששם קדשו אותו בכהונתו. מנורות רבות הפיצו זהר ונגה בקרב המערה החצובה בסלע מתחת לארץ, ושם ישבו שלשה מכהני הדת, האחד בירכתי המערה מזרחה, השני – לפאת ים, והשלישי – לפאת נגב, כבאים בכחם של שלשת האלים הגדולים הנקדשים בהודו: ברמה, וישנו ושיבה, והמון חניכים המתעתדים להתקדש ולהסתפח אל הכהונה עומרים אותם סביב ומשרתים לפניהם, והם כלם עמויים בכגדי השרד הנועדים ללבוש ביום חג כזה. אז החלה החנוכה, וזה מעשיה: בתחלה נערכה תפלה אל השמש, אשר כנו אותה בשם „פורוש“, אשר הוראתו „נפש החיים“, או ניצוץ אחד מרוח התכל „כְּרָהִם“ (ברהם הוא האלהות היסודית אשר ממנה נאצלה האלהות המשולשת: ברמה וישנו ושיבה), ואחרי כן הקיף המתקדש את המערה שלש פעמים סביב. אז יובילו אותו דרך שבע מערות אשר בהן שוררת חשכת אפלה, ובין כה וכה והמון הכהנים הנאספים השמיעו קול נהי, המורה על כני מַגְדָּה (האל הגדול) הבוכה על שיבה אשר נאבד ויעלם ממנו. מדי לכתו בתהלוכות החשכות, אשר בתחתיות הארץ, הפילו עליו הברמנים המסתתרים במחשכי המערות אימה ופחד, בהשמיעם ממקום מחבואם המית בכי, ובהציתם פתאום מוקדי אש, ויתחפשו בתמונות איזמות ומבהילות, רק למען אַיִם את התלמיד הבא להתחנך אל הכהונה. בהגיעו אל המערה האחרונה הריעו הכהנים בשופר הקדוש העשוי משבלולי חמטים, ולקול תרועתם נפתחה דלת לוחותים (בעלת שתי כנפים), והתלמיד המתקדש בכהונתו בא אל תוך אולם רחב ידים, אשר אור גדול מעור עינים מלא את כלו. האולם היה עדוי בעדי תפארת, באבנים יקרות ובכל צעצועי הוד, מלא פסילים ותמונות חצובות טאבן

או ממתכות, אשר בצלם דמותם הם מכונים אל אויה רעיון וכונה ממסתרי הדת, וריח נחוח מכל מיני בשמים וקמרת סמים מלא את הבית. האולם המפואר הזה רוכז על גן-העדן, ובשם הזה נקרא בפי הברמנים, בעוד אשר מערות המחשכים, אשר עבר לפני בואו הלום, רומזות על הגיהנום. המתקדש למש את עיניו על המזבח העומד בתוך האולם, ויכח אליו זמן רב בלי היסח הדעת ויחכה עד אשר ירד האלהים וחדר בתוך הלשון היוקדת על פני המזבח. ולא יפלא עוד בעינינו כי לרגלי לבת רוח הדמיון, אשר התלקחה בלב רבים מן המתקדשים על ידי התחבולות המלאכותיות אשר עבר בס, דמו באמת לראות את דמות ברמה היושב על פרח הלזום, ולו ארבעה ראשים וארבע ידיים, המורות על ארבעת היסודות שמהם נברא העולם ועל ארבע רוחות השמים, וכידו הוא אוזו את סמל דמות הנצח והשלטן – העגול והאש.

עתה כלתה חנוכת הכהן המתקדש, אשר נחשב כעת כאלו התחדשה רוחו בקרבו וכמו נולד מחדש. ככלות כל אלה הלבישו אותו בגדים לבנים וישימו על ראשו מצנפת קדושה (Tiara) ואבנט קדוש, וגם שרטו על מצחו את הסמל הקדוש דמות שתי וערב ועל חזהו את התמונה הקדושה T. לאחרונה גלו להתקדש את השם הקדוש והמעולף במסוה תעלומה, אשר הביל בקרבו את סוד כל הכריאה, את היסוד המושלש שממנו התרקמה המציאות הנגלית, והוא השם „אום“, אשר על פי הסודות הנעלמים הכלולים בו הוא מורה בשלש אותיותיו על שלשת הכחות של העצם הנשגב, כח היוצר, כח המקיים וכח המכלה, אשר התגשמו בשלשת האלים ברמה וישנו ושיבה; סמל דמות השם הקדוש הזה היתה תמונת המושלש השוה בכל צלעותיו. אל השם הזה יחסו הברמנים כח פלא, ואם רק יבטאו אותו עם כל הכוונות הלוטות בו התחוללנה פרעות עצומות בעולם, כי אז תרגו הארץ, שפרירי שחקים ינועו יתנודדו וכל מלאכי המרום יתחללו ירעדו מאימה ופחד. על כן הנה הותרה להברמנים רק לשום בו מעינם ולהגות בו בסתר לבבם מבלי לשאת אותו על דל שפתם. וכה הסתדרו

הברמנים את השם הקדוש הזה מאת כל זר אשר לא מבני חברתם, עד כי המגלה אותו כדה הומת כמצות נשיאי הכנסיה. בכלל הכיל השם הזה בקרבו כפירה והכחשה ברכוי אלים וכעין הודאה באחדות האלהים, במציאות כח אחד מקורי השולט בכל הטבע. כפי אשר נתאמת באותות גלויים, הנה תכלית כל מסתרי הדת אשר השתרו בכל עמי הקדם והדתות העתיקות היתה רק להורות את האמונה באל אחד ובמציאות הנפש וקיומה הנצחי.

פה הוכרנו כי דמות הצלב היתה קדושה להחודים כאשר לכל עמי הקדם. החכם האנגלי הקרטון הוכיח על פי כתבי קדמוניות, כי יסוד הדבר ושרשו הוא בהשקפת הקדמונים על הטבע וכחותיה. הם ראו בכל המציאות וחיי הטבע שבע הכונות או יסודות, והם: (1) כח המושך. (2) הרוחה. (3) כח המקיף, או כח הסובב במעגלה. (4) האש. (5) האור. (6) הקול. (7) החמר. האש, לפי השקפת הקדמונים, הוא הכח הראשי בעולם, וממנה תוצאות לכל מעשה ופעולה בחיי הטבע, על כן היתה האש למרכז כל הכחות. ובכך הנה האש היא היסוד הרביעי או התיכון והמרכזי בקרב שבעת היסודות של המציאות, ועל דרך רמז צירו אותה בדמות שתי וערב המוצג בתוך בין ששת היסודות הנותרים, שלשה מימינו ושלשה משמאלו; שלשת היסודות מימינו והם כח המושך, הרוחה והסובב, הם - כחות מפשטים נובעים מן העולם הרוחני, והם בכחינת האור העליון; ושלשת היסודות משמאלו הם - יסודות חמריים בכחינת חשך. דמות הצלב מורה, כי מן הנקודה המרכזית שבקרבה נמשכים בקיום ישרים כח ופעולה לארבע רוחות העולם, וממנה שופעת השפעה בלתי נפסקת לכל אפסי הבריאה. המצרים הקדמונים הקדישו את המונת הצלב עוד מטעם אחר נוסף לזה, והוא כי המונת השתי וערב היתה להם לקנה המדה למוד את גובה המים בעת הציף הנילוס את מימיו על פני הארץ. הם תקעו באדמה על שפת הנילוס מוט מוצב בגטית יושר-האנך, ועוד לקחו לוח של עץ שנקוב חור כתוכו וישימוהו לרחבו, בהכניסם את המוט הזקוף בחור הנקוב אשר בלוח העץ המושכב בגטיה

אופקית. לוח העץ המושכב על פני המים עלה וירד לפי מצב גובה המים בנילוס, ובכך הנה על ידו ידעו את מדת גובה המים, ועיני כל יושבי מצרים היו נשואות אל השתי והערב הזה לדעת את גובה המים ביאור, ועל פיו ידעו אם תהי שנה מבורכת או שנת רזון. לאט לאט הקדישו והעריצו בקדושת מרום את תמונת השתי וערב, כאשר גם קדשו את הנילוס, אשר בו תלויים טובם ואשרם בכל שנה ושנה, וייחסו אל השתי-וערב גם תכונות פלא לשמור את כל הנושא אותו מכל פגע רע ואסון. המצרים שמו על צוארי ילדיהם וחוליהם תבנית צלב, או, בשפה יותר מדויקת, דמות האות T ועל קצהו מודבקת טבעת עגולה (Cruxanstata). את התמונה הזאת, עשויה מעץ או ממתכת, שמו גם בארונות החנומים, ונחשבו להם כקמיעות, אשר כח פלאי יצוק בהן. פסילי האילילים אמון ומוט, אשר שררו אלינו מן המצרים הקדמונים, מתוארים בדמות איש האוחז בידו תבנית שתי-וערב. הכהנים במסתרי דתם לקחו את התמונה הזאת כסמל חי הנצח. כן נמצאו בעיר בְּנֶרְס ומְתוּרָה בתי תפלה הבנויים בתבנית שתי וערב. מארץ הודו עברה תורת התעלומה ארצה מצרימה, ושם התרחבה עוד ותוסף בעוזה ואונה. הכהנים במצרים עוד הכבירו את תלאות המסה על כל הבאים להתחנך בסודות הדת. מלבד הצומות הרבים בעלי תשע מדרגות, זו למעלה מזו, נתנסה המתחנך במסות קשות, באש במים וברוח. מארץ מצרים עברה תורת רזי הדת ותתפשט אל כל ארצות אויה ואירופה, מארץ יון ועד סקנדינביה, ובכל מקום אשר שמה קן לה הנה מטרה אחת ותכונה אחת לה; תעודתה ללמד ליחיד הסגולה על ידי סודות ורמזים את האמונה באחדות האלהים ובחיי הנצח של נפש האדם. ממסתרי הדת הנודעים לשם בארץ יון נחשבו מסטירי דיוניזום והמסטירין אשר הוחנו בעיר אֶלִיזִינָה.

1. מסטירי דיוניזום. המסטירין האלה נחלקו לשני סוגים, למסטירין הזעירים ולמסטירין הגדולים. המסטירין הזעירים הוחנו בכל שנה ושנה בראשית ימי הסתיו בעת אשר היום

והלילה שויים במדתם, ובהם השתתפו נשים הנושאות על צואריהן צלמי מער-איש (אבר הזכרות). החוגגים הקריבו על מזבח דיוניזום (אליל היין) חזיר, ויאכלו את בשרו. או שמו הנאספים את פניהם ללכת אל ההיכל הבנוי לשם דיוניזום, בלכתם הלוך ורקוד, ויפזו ויכרכרו מחולות של מצוה. לפני התהלוכה נשאו ממבחר פרי הארץ בסלי זהב, ואחריהם נהרו נשים נושאות על צואריהן צלמי מער-איש, ממות ארוכים בידיהן, ואת ראשן עטרו בציצים סבוכים, אשר נקטפו מן הצמחים המקודשים לדיוניזום, ואחריהם כל המון החוגגים לבושים בגדי אשה, ובלכתם חגו ונעו כשכורים ויתראו כהלומי יין. בעתותי הלילה ערכו לפני היכל דיוניזום מחזה שעשועים, אשר תכנו היא האגדה הידועה על דבר האליל בקבוס אשר נרצח בידי הענקים. האיש הבא להתקדש בקדושת דת דיוניזום השתתף בעריכת המחזה, בעמדו במקום האליל דיוניזום.

המסטירין הגדולים נערכו אחת לשלש שנים. בליל התקדש החג הביאה אשת הכהן הראשי איל לקרבן על מזבח האליל. הכהנית הזאת עמדה הפעם במקום אשת בקבוס, ובתור אלילה ישבה על כסא כבוד רם ונשא, וכל הכהנים והכהנות אשר באו לחוג את החג השתחוו לה ויקראו בקול: „ברוכה את, גברת, הננו מקדמים בתודה וברכה את אור פניך, אלילה נאורה!“ החניך החדש אשר בא להתקדש בכהונת דיוניזום התנסה הפעם במסה משולשת, באש במים וברוח, למען המהר ברוחו ונפשו, כפי המסה אשר בארנו מדי דברנו במסטירין של ההודים. ואחרי אשר עמד במסה הודיעוהו את מסתרי הדת. לאחרונה הלבישוהו בכגדים תפורים מעור צבי, וישימו על ראשו נזר מקלעת ענפי הדם, וכה הביאוהו אל היכל האליל פנימה.

2. מסטירי אליזינה. המסטירין האלה הוחגו לשם האלילה דמטרה בעיר אליזינה במדינת אתיקה. גם הם נחלקו כמרבית המסטירין הנהוגים בקרב העמים הקדמונים – למסטירין גדולים ולמסטירין זעירים. אלה האחרונים נחשבו

רק כהבנה קודמת אל המסמירין הגדולים, ואָרכו כתשעה ימים. בהם לא נערך כל מחזה מיוחד, החוגגים לא נתנסו באיזה מסה, כי אם התאמצו לטהר איש איש את לבבו ורוחו לפני האלילה הגדולה, בהתודותם על עונם ומעלם, ויקריבו קרבנות על מזבח האלילה. בטרם החלו המסמירין הגדולים הכריזו לפני העם, לאמר: „סורו נא מן המחנה כל אלה אשר אין את נפשם להתקדש בקדושת רזי דת האלילה“. האיִש אשר נשאו לכו לבוא בסוד המסמירין התיצב לפני הכהנים ערום ויחף, כמו הראה לדעת בזה, כי הנהו דל וחדל אונים וכל עזרה רחוקה ממנו, והנה הוא נכנע מפני רצון האלים ושלטונם. אז הלבישו אותו עור עגל, וישביעוהו לבלי הגד לאיש את אשר יראה ואת אשר ישמע בכל ימי התקדשו במסמירין האלה. אז שאלוהו „האכלת להם?“ „לא“ – ענה המתקדש. – „פְּרוֹזִרְפִּינָה (אלילת השאול) לא תשוב עוד על פני הארץ, יען כי טעמה מפרי עץ השחת; אדם הראשון ירד ממרום מדרגתו לרגלי אכלו מפרי הארץ. אמנם שתיתי את כוס מסך שקוי הקדש, גם אכול אכלתי מפרי העין אשר בסל המוגש אל צְרָרָה (צררה ודמטרה אחת היא), רבות יגעתי, רבות תלאות סבלתי בשכבי על היצוע הערוך למעני“, זאת אומרת, כי הושם בכלא, ששמה הביאו את המתקדשים והמטהרים במשך עת בואם במסה. אחרי כן עוד התנסה במסות שונות, כפי המסות אשר בארנו למעלה, ואחרי כן הבניסו אותו אל היכל הקדש הבנוי לשם האלילה דמטרה, ששם הוצג פסל האלילה ומנורות רבות הפיצו אור גדול סביבותיו, למען יתבונן אל צלם דמות צררה החצוב מאבן. לפי דברי הסופרים הקדמונים הנה המסמירין אשר נערכו אצל היונים היו מְכֻנָּים יותר למטרה מוסרית מאשר למטרה דתית, ובבחינה הזאת הצמינו על פני המסמירין של ההודים והמצרים אשר עורכיהם שאפו למטרה דתית ולפעמים גם למטרה מדינית, למען האדיר את שלטונם בדעת הקהל. עת התיסדות המסמירין היתה ימי התחיה והתעוררות הרוח לעם היוני. החכמה יצאה מרשות יחידי סגולה ותהי לקנין

לכל העם, ואז התעורר העם לחדול מהקדיש את הטבע החיצונית ולמצוא איזה דבר המרום ונשגב גם על פני הטבע, להקל בכבוד הכחות הגסים והפשוטים מפני קדושתם של הכחות הנובעים מעולם מוסרי ורוחני, ותחת רגש ההוד והיופי אשר משל עד כה בתחום הדת היוגית שלטון גבוה, לקח עתה מקומו רגש המוסר, אשר היה לנפש החיה בתוך המסטירין.

מכל המסטירין אשר נערכו בארץ יון נכברו ונתקדשו בעיני העם המסטירין אשר הוחגו בעיר אליזינה, ששם נערכו הזיונות נעלים לשם קדושת הדת ולשם הרעיון הצפון בה. עבודת המסטירין האלה נפוצה מאד בקרב העם ותהי לדת השולטת מטעם שלטון הארץ באתונה. הסופרים היונים הקדמונים מדי דברם בהמסטירין האלה יספרו, כי אלה אשר באו להתחנך ולהתקדש אל העבודה הזאת נתנסו במסה אשר הצמינה כתכונתה, לא להקשות את האדם ולעשותו מוצק לשאת תלאות וסגופים, כי אם לרומם את הרוח והנפש, וימי המסה הוחגו בחגי תפארת, עד כי גם תקופת החנוך וההתקדשות נחשבה כנקודת היום בחיי הדת. התנאים שדרשו מאת החברים הבאים להכנס במפלגת חסידי הדת, הם: כי יהיו בעלי לב טהור, רחוקים מרשע ועול, וזכים מכל עון עשוי בצדיה. כפי הנראה לא הטיפו להמתחנכים והמתקדשים האלה איזה לקח ותורת דת מבוארת בדברים ברורים; רק המחזות הערוכים לפניהם עוררו בלבם הגיון ובינה, ויכינו את רוחם להתפעלות וחבת דת. בתחבולות שונות עוררו את רוח המתחנכים להתלהב למראה המחזות הערוכים לעיניהם ולחכות ברגשי כליון נפש וגעגועים עד מלאת ימי קדושתם וטהרתם, וכפי הדעה אשר השתררה בחוג בעלי המסטירין האמינו, כי במדה אשר ימי החנוך וההתקדשות הולכים וקרובים אל קצם, בה כמדה תרד דעת המתחנכים, וכן תתרחב ותתעמק השקפתם במקצע של העיון הדתי אשר לפניהם. המחזות הרבים, אשר היו מְכֻנְיִים כלם לנטיה אחת ידועה, שנערכו לעיניהם, והצומות הרצופים –

פעלו את פעולתם להלהיב את דמיון המתחנכים ולתקוע בלבם השקפות חדשות. ידענו כי במלאת ימי חנוכם צמו המתחנכים לאחרונה במשך תקופת ימים קצובה, ואחרי כן נסעו כל בני המפלגה יחד ויעברו בדרך העולה מאתונה עד אליזינה במסלת הקדש, אשר היכלי קדש לרוב הוקמו משני עבריה לארכה. אז החלו לחפש בחשכת הלילה בחרבות אליזינה את האלילה הנאבדת, ואחרי כן נכנסו כלם אל תוך היכל גדול, אשר מנורות אור לרוב הפיצו קרני זהרן בקרבו. פה נערכו לעיני המתחנכים מחזות גדולים רבי תפארה ומלאי מלאכת מחשבת, אשר במשגב תפארתם התרשמו בלב הרואים החניכים החדשים הבאים להסתפח אל מפלגת חסידי הדת, ובעת ההיא ינתן הרשיון לתחניכים החדשים לגעת אל פסילי האלילים ואל כל כלי הקדש ולנשק אותם. עתה הגיע קץ המחזה, החניכים החדשים נשבעו שבועת אמון אל האלילים ואל תורתם המעשית, וזוה תמה עבודת חנוכם וקדושתם.

לפי מושגי היונים בני הדור ההוא, הנה האיש אשר השתתף בעבודת אלהים כמו זאת נתכפרו לו כל עונותיו, איש חטא עד כה; איש כזה אשר הואל לחקות את מעשי האל הנה הוא נעשה לו כשותף במעשיו וארח מפעליו, ולרגלי הדבר הזה הוא מתקרב מאד אל האלהים, ובא אתו במסרת ברית מיוחדת, הנועדה לאוהביו ובחיריו, ומן הרגע ההוא והלאה נחשב לו כאלו בחר ללכת בארח חיי מוסר, אשר ישגבו וירוממו את בעליהם. כל עין בוחנת תכיר בנקל את היתרון הרב אשר לעבודה הדתית הזאת על מנהגי הדת הרשמית אשר מלאו בהיכלי האלילים. ביחוד נכבד הענין מצד אחר, באשר כי פה הונח יסוד חדש למסרת ברית דת הכרותה בין האל ובין עובדיו. פה הנה הקשר המאחד את האלהים מצד אחד עם בני כנסית הדת מצד שני, איננו לא קרבת משפחה וגם לא ענינים מדיניים משותפים, כי אם קשר מרומם ונעלה בערכו מזה -- חרצובות חיי רוח המשותפים לכל בעלי הברית. לחברים במפלגת החסידים בעלי המסמירין בעיר אליזינה נתקבלו כל היונים בלי הכרל המצב ומקום המולדת. איש זר בהחלמ

לבני המפלגה, אשר לא נולד ולא נתגדל אתם יחד, והנה נשאתהו רוחו להכנס בקרב החוג הזה ברצון לכו הטוב, בקבלו עליו באות נפשו את כל ענויי הגוף והנפש, ההתאמצות והיגיעה הרבה, הפרישות והנזירות מחיי העולם – בעשותו כל אלה והנה הוא חבר נאמן בקרב בני מפלגתו החדשה. בארה כזה הופיעה לעינינו על מסלת ההיסטוריה היונית חברה מסודרת בעלת מטרה נכבדה ונשגבה, אשר חבריה עוברים בנקל את קוי הגבול המפרידים בין עם לעם ובין ילידי ארץ אחת לאחרת, כמו נמחו כליל הקוים המלאכותים אשר בדה לו האדם בדמיונו, וכל אחד נאחו ומתאחד עם בני החברה אחיד-לדעה, מאשר כי כלם כאחד הפנו את לבם ברצונם החפשי אל הדעה האחת המאגדת אותם באגודתה. הדמיון השורר בין עדת חסידי היונים בעלי המסטרין ובין בעלי הכנסיה הנוצרית הוא גלוי וברור לעין, עד כי אין הדבר צריך להרחבת דברים. מתנגדי הדת הנוצרית והמערערים עליה בתקופת ימי עלומיה החליטו, כי בקרב מפלגת חסידי היונים בעלי המסטרין כבר נצפנו כל האמתיות הנשגבות וכל תורת המוסר אשר הופיעו והתפשטו על ידי הדת הנוצרית. את השפעת המסטרין הננו מכירים גם בקרב מפלגת האסיים, אשר נולדה בישראל לרגלי התודעות היונים אל העברים בלכוד אלכסנדר הגדול את כל ארצות אזיה, והתרבות היונית נסכה את רוחה גם על ארמת יהודה. ועוד נרחיב את דברינו על אדות הענין הזה בבואנו לכתוב את תולדות הדת ההודית, אשר משם נפוצו המסטרין אל כל העמים.

עוד מין אחד של מסטרין חגגו היונים בראשית ימי החרף לכבוד האלילה דמטרה או צורה, אשר לפי אמונת היונים נתנה ליושבי ארץ חוקים טובים המיוסדים על עבודת האדמה ומשפט הרכוש, ונקראו בשם „Tesmophoren“, לאמר: חג החוקים, ובימי החג הזה נשאו הנשים החוגגות על צואריהן לוחות קמנים, אשר עליהם חרותים חוקי דמטרה. החג דא הוחג במשך שלשה ימים, וכו לקחו חבל רק הנשים, בעוד אשר על האנשים נאסר מטעם הדת לגשת אל העבודה הזאת, ואלה

מן הגברים אשר הזידו לבוא אל היכל האלילה בעת החגיגה הומתו בלי חמלה. כל אחת ממפלגות העם אשר בעיר אתונה בחרה לה שתי נשים כצירות שלוחות בשמה לחוג את חג החוקים. הנבחרות צריכות היו להיות בעולות בעל (לא פנויות), מצוינות ביושר הנהגתן, ואשר נולדו מהורים החיים יחד חיי משפחה (לא ילדי זנונים). טרם נגשו להשתתף בחגיגת החג נפרדו הנבחרות מאנשיהן במשך תשעה ימים. חגיגת החג הוזה על פי כונתה העצמית התיחסה לא רק אל עבודת האדמה, כי אם גם אל חיי השלום והאחוה אשר בין איש לאשתו, דבר אשר לפי אמונת היוונים הוא נתון תחת שלטון דמטרה והשפעתה. הנשים החוגגות ערכו מחזה, אשר הרעיון הצפון בו מקביל אל האגדה המסופרת על דבר האלילה דמטרה ופרווירפינה בתה, אשר לקחה פְּלוֹמוֹן וימשכנה אחריו אל שאול תחתיה. כצררה הבוכיה על בתה אשר געלמה ממנה, כן הורידו נשי אתונה דמעה על נר האהבה אשר כבה ונעלם, וכאשר תשוש לאחרונה צררה משוש בהגיחה אל פיה את כוס התנחומים אשר הגישה לה „Baubu" אשת דיוניזוס, כן תשמחנה הנשים החוגגות באחרית המחזה בהופיע לפניהן אשה ברחנית בקיאה כמעשה שחוק ולצנות לבדח את דעתן כמהתלות ובעקימות פניה.

הדת והפלוסופיה. ובעת אשר מסתרי הדת הרוו את צמאון החרדים בעלי רגש חסירות, המשתוקקים לדכוק באלהים בכל לב ונפש ומתגעגעים בכל חום נפשם המלאה רגש חסירות והתפעלות דתית אל עולם רוחני גבוה מעל גבוה, הנה בעת ההיא בעצמה כבר צמח והתפתח כשכלם ובמחשבתם של היוונים צרך רוחני ממין אחר, צרך מחקרי-דתי הנוטל על בעליו, אם רק הם שואפים למלא את חסרונם הרוחני, לאחוז באמצעים אחרים ושונים בהחלט מן האמצעים האמורים למעלה. הדת היונית, כפי אשר בארנוה, איננה כוללת בקרבה מערכת תורה ומצוות, יסודות ועקרים. בה אין כתבי קדש, חקר דעת אלהים ותורת דת ערוכה על פי שיטה אחת, אשר כל חלקיה מתאימים זה לזה. בהתעורר רוח העם היוני לחיים חדשים, חיים שכליים מלאי כינה וחקרי דעת, אז הרגיש כל איש

כלבו את הצרך הרוחני לבאר לנפשו את מערכת סדרי העולם, בנינו ותולדת יצירתו, מוצא כל יצורי תבל ומקור מחצבת האדם, או נגלתה הדת היונית במלא ריקותה ועניות דעתה, בהיותה חסרת כשרון ונבערת מדעת לפתור את השאלות המוצגות לפניה, ולמלאות את צרכי רוח המחקר והדעת, אשר מלאה או את לב הדור המשביל והשוואף לדעת. האדם מעורו בקש למוצא מאת הדת מענה נכון על כל שאלותיו במקצע הזה, ובכן הנה כל דת אשר איננה מוכשרת לענות תשובה מספקת על כל השאלות האלה, או אשר תסתלק בהחלט מפתרון השאלות האלה, כמו למשל דת בודהו, אשר תביע את רוחה בנטיה שלילית כזאת, או כי תזיד להשמיט את המכון אשר מתחת להשאלות האלה, דת כזאת היא מסתכנת בנפשה, וכמו היא מכחדת ומאכדת את עצמה בשתיקתה. אם הדת, מקור כל קדשי הרוח לבני האדם בארץ, היא עניה וריקה מתורת דעת, אשר תבאר לאדם את מוצאו ויצירתו ואת הרתוקה אשר בה רתקו כל יצורי תבל יחד, הנה במקרה כזה יפנה האדם לבקש לו תורה ודעת ממקור אחר, ואז תחדל הדת מהשפיע על השקפותיו ומערכי דעותיו, או כי תפנה לה במסלה אחרת עוד גרועה ומסוכנת מזה, כאשר נמתה דת בודהו. בעלי ברית הדת הזאת, בהעדר להם כל תורה ודעת לפתור להם את השאלות המנקרות את מוחם, אחזם שבץ רוחני, אי-הרגשה שכלית ואפיסת הנועת הגיון מחקרי.

המקרה הקשה הזה אמנם אי אפשר היה שיקרה את היונים, ובבחינה הזאת היה גורלם טוב מגורל יתר העמים. אחרי ההתעוררות העצומה, אשר הקיצה את בני היונים מתרדמתם הרוחנית הנסוכה עליהם כעל יתר העמים הקדמונים, עת אשר החלו אלה הראשונים לחפש ולתור בעינים פקוחות אחרי הסבה הראשונה לכל הנמצאים בתבל, מבלי להסתפק עד מה, כי איזה משטר נכון ומתמיד שורר בממשלת הטבע, ובנסותם לכון מפתחות שונים, אולי יסכון אחד מהם לפתוח את המסגר אשר הושם על תעלומת חידת העולם - הננו רואים, כי גם הדת בעצמה הכירה כי צדקה העת כתביעותיה ותנסה גם היא את

כחה וחכמתה להקים על רצפת האגדות המיתולוגיות הנושנות. בנין של הגיון דעת ותבונה, לבאר על ידו את מוצא התבל ויצוריה ולפתור את חידת הבריאה. המטרה הזאת היתה לעיני מפלגת המשוררים ההולכים בשיטת אורפי. המשורר היוני אורפי, אשר באמת הננו רואים בו יותר יצור מיתולוגי יליד האגדה מאשר יצור היסטורי ממשי, המשורר הקדמוני הזה, אשר לפי האגדה היונית משך אליו בקסם שירתו את לב בני האדם וגם את חיות השדה, ירד שאולה להעלות משם את אשתו אשר טרפו אותה מבין זרועותיה, ויתבונן אל דרכי העולם התחתון אשר בתחתיות הארץ. מפלגת המשוררים היונים הנקראת על שמו שמה לה למטרה לפתור חידות תעלומה הדרושות עיון עמוק, בהתאמצה לברר וללכד גם את טבע האלים ותכונתם גם את הגורל הצפוי לנפש האדם באחריתה. מפלגת המשוררים האלה התבצרה על בסים נכון, בשאפה לאמץ ולקדם את דעתה כי ציאום הוא האל היחיד, שגיא ורב כח וראש לכל יצורי תבל; בדמות האל היחיד הזה יכולה היתה הדת היונית להכיר ולמצוא כעין דוגמה המקבילת אל האמונה באחדות האל. „ציאום הוא ראשית הכל, ציאום – נקודת המרכז, ציאום הוא יוצר ומחולל כל. בעצמותו של ציאום כלולה תמונת זכר ונקבה גם יחד, הוא יסוד הארץ ומאורות השמים, הוא נשמת הכל, הוא יסוד כל איתני תבל ומקור כח האש, הים השמש והירח – מעשי ידיו. ציאום הוא מלך התבל, יוצר כל היצורים, הוא הכל וממנו הכל“. כמו כן יציגו בני מפלגת המשוררים האלה את האליל דיוניזום בראש מערכת יצירת העולם. האגדה היונית המספרת איך נקרע האליל דיוניזום לקרעים ויעל על המוקד, ואת אפרו הפיצו על פני כל העולם, – היא גם תביע לנו בדרך רמו ומליצה את הדעה הנשגבה, כי ישות כל הנמצאים, כל הויה וכל חיים, – נובעים ממקור חיים אחד, מכח-פעולה אחד מרכזי. הסופרים היונים האלה, בשאפם להתאים אל ההכרה הפנימית שהתגברה אז בלבות היונים, כי על כל איש פרטי מוטלת האחריות בעד מפעליו, תארו לפני העם בצבעים בהירים את מערכת הסדרים השוררים בקרב הניהגם, ואת מצב הנפשות

המענות והנענשות שם, וכמו כן ערכו לפני הקהל את דרכי גלגולי הנפש, אשר על נפשות החוטאים להתגלגל ולעבור בהם. אכן כבד מאד להגביל את מדת ההשפעה אשר השפיעה התורה הזאת על רוח בני הדור ההוא; היא אצלה מרוחה על סופרי מהות-התונה (Tragiker) שקמו בדור ההוא, אשר שאפו לחדש ולהמיר את הדעות והאמונות המשתררות ברוח בני דורם, ותעוררם לסגל להם תכונה מוסרית; היא התנכרה גם בתורת הפלוסוף היוני אפלטון, ודעותיה נקלטו גם בתחומם של המסטיריון, אשר מצאו להם מקום בדת היונית. לדגלי הנבירות התורה הזאת והתפתחותה הכבירה הופיע בנבול הדת היונית חויון חדש – מטיפים נודדים, העוברים מעיר לעיר בכל רחבי המדינה, ובכל מקום בואם הטיפו באזני העם תוכחת מוסר לעוררם לשום לב אל דרכיהם, למען הציל את נפשם מן המוסר הקשה הצפוי להם בעולם הגמול בעד מעלליהם הרעים. ומה מאד מזוהר החויון, כי עם כל שאיפתם למטרה מוסרית נכבדה, השתמשו מטיפי הצדק והמוסר במלאכותם גם בתחבולות קסמים ידועות, תחבולות קסם, אשר תעודתן להטות את לב העם ללכת בדרכי מוסר ותום, למען הצליח את נפשם בעולם הבא. האנשים האלה שאפו להניע אל נקודת האמת באמצעים נלוזים ועקלקלים, אשר אינם מאמתים את התוחלת המקוה מהם. גם בזה הננו רואים אות, כי צללי האמונות התפלות בורחים יותר מאבוקת החכמה וההשכלה, מאשר מנר הדת אשר בידי אדירי אמונה. אולם כמו מראש נועד, כי לא בארח כזה יצאו לפעלם התקונים הנחוצים להעשות בדת היונים. הדת היונית המחודשת, אשר קבלה עליה צורה יותר מתוקנת בעת המאוחרת, נערכה ונתקנה לא על ידי כהני הדת, כי היא פרי עבודת הגיון לב פלוסופים. ואם כי איזה ענף מתורת הפלוסופיה היונית נטה בדרך שלילה, ומגמתו היתה להרוס ולקעקע את ארמון הדת, בהיות כי בדור ההוא רבו בארץ יון המתפלספים מוכי השפק הנזטים לכחש וכפירה דתית, אשר ירו חצי לעגם אל כל האמונות והדעות שנקבעו בתחומה של הדת, וכמו כן היו אנשים כאלה אשר חשבו כי לא יוכל האדם להחליט איזה דבר

ברור על דבר האלים, כאשר נמצאו גם אנשים בעלי השכלה נסיונית, אשר חשדו את הכהנים ומושלי העם, כי הם אשר בדו את הדת מלבם לחפץ בצעם ותועלתם, – ובכל זאת הנה בכללה היתה הפלוסופיה היוגית בעלת נטייה חיובית גם בנוגע לחקירות הדת, בשאפה תמיד לאצט את הדת ולבצרה על יסוד שכלי והגיוני. על מסלת התנועה הגדולה הזאת, תנועת הרוח של החברה האנושית ומבחר כחותיה השכליים, עברו גם החוקרים והחושבים הגדולים אשר חיו בארץ, כסוקרטוס, אפלטון, אריסטו ומרעיהם, ויוגיעו את מוחם לפתור את אותה החידה ההיא עצמה, אשר ענינה את לב נביאי ישראל והעסיקה את מוחם, ובלכתם בעקבות אלה האחרונים יצרו גם הם מושג נכון משלטון אל יחיד, אל טוב וחנון, בעל יכולת ורכ דעת ובינה לאין גבול ותכלית, מקור כל יופי ותפארת, יוצר ומכלבל תבל ומלאה, אל אדיר ונצחי, אשר מפניו יחלפו כל אלילי הגוים חדלי האון והמתנודדים במצבם חליפות, אשר השתדרו לפנים ברוח בני האדם. בבחינות רבות מעניני הדת היו בתי מדרש החכמה בארץ יון כחלוצים העוברים לפני הדת הנוצרית לפנות לה הדרך, כאשר הסכינו לעשות אלה מן היהודים אשר נתרחקו מהיכל מקדשם, מרכז הדת שלהם, אם מפני סבות מדיניות או אקונומיות, או כל עם היהודים אחרי אשר שמם בית מקדשו וגלה מארצו, – לבצר את תקומת הדת על יסודות חדשים בלי כל מנחה וזבח, בהעמידם את עיקרי הדת על רגש החסידות, על עבודת הלב והמחשבה, ועל מצוות מעשיות, – כן עשו גם היוגים, אחרי אשר נקעה נפשם מעבודת האלילים הערוכה בהיכלי הקדש, ואחרי אשר נקלה כבוד האלילים וערכם ירד בעיניהם עד מאד; הם יסדו להם אגודות ועדות קטנות, עדות אנשים גדלי דעה החותרים בכל רוחם ויצרי לבם להגיע אל נקודת האמת, תחת פקודת מורים חכמים, אשר הורום דרך תבונות וחקרי חכמת אמת. כן נוסדו בתי מדרש, אשר בהם הורו פלוסופי יון לקהל חברים המקשיבים לקולם פלוסופיה וחקרי דעת, אשר בהם נכללו גם הקירות רבי עיון על דבר האלהים ודתו השכלית והמוסרית, כפי

התולדות המחויבות מהיקשי השכל ומופתי הפלוסופיה. נאומי הפלוסופים אשר השמיעו בבתי מדרשם היו לדוגמה ולמופת להמלומדים הנוצרים המערביים בראשית ימי התקופה הנוצרית, אשר שאפו לחבר על פי תבנית נאומי הפלוסופים את דרשותיהם אשר דרשו בבתי התפלה, ובכלל את לקחם הדתי. איזה מן העומדים בראש בתי מדרש הפלוסופים בארץ יון העמיסו על שבמם משמרת עבודת רועים ומנהלים לבני עדתם, בהיות עיניהם צופיות את הליכות חברי העדה, ובהשתדלם כי יתאימו חייהם המוסריים, מנהגיהם ועלילותיהם אל מוצא פי תורת המוסר וכפי אשר הבינה האמתית דורשת מאת כל משכיל על דבר אמת. בארץ כזה הופיעה על אדמת ארץ יון, אחרי אשר חדל מהיות להיכלי האילולים כח השפעה על חי העם, – היצירה הדתית ההיא, אשר באמת תוכל להקרא בשם הדת השניה והחדשה של היונים. והדת הזאת, דת הבינה והשכל, נסכה את רוחה על בחירי החכמים והמשכילים גם בממלכת רומא הרחבה, ותתיצב על מפתן תקופת התפשטות הדת הנוצרית מלוכשת בתמונת דת הבינה והשכל, ותשתרר ברוח כל משכילי הדרויות ההם. בתקופה האחרונה מימי התפתחותה צעדה הדת הזאת צעדים גדולים קדימה להתקרב אל היהדות, בהדמותה אליה בפנות רבות מצדה העיוני, כן בלקחה הזך על דבר העצם הנשגב והכח היחידי השולט בעולם, וכן בצמצמה את הרעיון והמחשבה בחוגה של תורת המוסר ובחיים המתוקנים של האיש הפרטי; ועל פי סגולותיה אלה, כאשר גם בתמונה החיצונית של ברית הכנסיה אשר לה, היתה כעין הכנה קודמת אל דת צרופה אשר הכנה אמונה באחדות האלהים. או היתה דעת הקהל במפלגת הנאורים, ההולכים בעקבות ההשכלה היונית, אשר בקרב כל העמים, עומדת על נקודת פרשת הדרכים, אם לקבל את היהדות בתמונתה המקורית, ואם לקבל את האמונה באל אחד בתמונתה אשר נתנה לה על פי הברית החדשה, אשר גם היא ממקור היהדות יצאה; אך סבות מדיניות וקולטוריות הכריעו את הנמיה ויכוננו אותה אל נכח הברית החדשה, ולא יפלא עוד בעינינו המחזה אשר נחזה, כי הדת הנוצרית

התפשטה באיתן הקפה ובמהירות נמרצה בראשונה בכל מושבות היונים, מקום אשר הפלוסופיה היונית מגעת. פה הקדימה עבודה רוחנית רחבה ועמוקה במשך איזה דורות להקים בסיס נכון למענה. אנחנו קראנו את התנועה הרוחנית הנושאת עליה איזה גֶּזֶן דתי, אשר התחוללה בקרב היונים בתקופת ימי תגברת ההשכלה הפלוסופית בקרבם -- בשם דת, בעוד אשר באמת לא היתה לה תכונת דת במלא מובן המלה, בהיות כי חסרו לה גם יסוד היסטורי, גם אמונת הלב ותורה מעשית, היינו, מצוות ומנהגים מוגבלים בדיוק, המוכשרים להתקבל בקרב המון העם. היא היתה פלוסופיה אלהית רפודה על מצע דתי, אחוזה ומשולבת עם תורת המוסר ורגש החסידות, אשר היא הנקודה המזהירה בכל הדתות הנאורות.

אנחנו כבר העירונו בפרק ח' מספרנו זה, כי באותה שעה שפסקה הנבואה בישראל כבר זרחה האמונה הצרופה באחדות האלהים עם כל המושגים התלויים בה, כפי אשר הטיפה תורת ישראל, מלובשת בסגנון פלוסופי בקרב עמים רבים. המחזה הגדול הזה הופיע לעיני מלאכי, הנביא האחרון בישראל, אשר חי בעת אשר פרחה הפלוסופיה היונית ותשתגשג לגובה ועמק; וילכבהו ככה, עד כי בשם אלהיו הוא לובש גאות, ומראה על מזרח שמש ועד מבואו, ששם גדול שם אלהים בגוים. אגדה עברית קדמוניה מספרת, כי איזה מפלוסופי יון שמעו לקח מפי ירמיהו הנביא, ואת דעותיו העתיקו להם על שרמת הפלוסופיה היונית. אין אנחנו ערבים בעד אמתותה ההיסטורית, ובכל זאת הנה ברור בעינינו, כי נביאי ישראל היו למורים לפלוסופי יון, ואם לא בדרך בלתי-אמצעי, הנה עכ"פ על ידי השפעה מדעית ההולכת ושוטפת מעם לעם בנתיבות נסתרות. האמת הנשגבה, אשר הביעו נביאי ישראל אֶלְצָה בתקף עוזה את חכמי היונים, עת אשר התעורר רוחם לבקש פתרונים לחידת הבריאה, לכרוע לפניו ברך, ולקיים בחקירה פלוסופית את עדותה של הנבואה העברית, כאשר עוררה האמת המדעית אשר הביע החכם היוני הקדמוני פתוגורוס על דבר תנועת הארץ, את התוכן קופרניקוס ליסד שיטה חדשה בתנועת גרמי

השמים וכמערכת בנין העולם, מבוארת על פי מופתי חכמה. כי הירודים, אשר נפוצו בגלותם מארצם בעת חרבן ירושלים ע"י נבוכדנצר התקרבו אל היונים, וחליפת זרמי השפעה מוסרית ורוחנית קמה ביניהם משני הצדדים, זה הוא דבר נעלה מכל ספק. נאמנה לנו עדותה של ההיסטוריה העברית המספרת לתומה, כי רבים מגולי יהודה מצאו מקום מפלט בטוח בארצות יוון, ויחיו בשלום ואהבה עם היונים, וכה התחזקה ברית האחוה ביניהם, עד כי פתו היהודים את היונים בני שפרטה, כי היהודים והשפרטים יתחשבו ליוצאי גזע אחד. כן הנה ידענו, כי בימי כהונת חוניו השלישי באו מלאכים משפרטה ירושלימה, ובידם אגרת מאת מושלי המדינה, אשר בה הציעו לפני בני יהודה לבוא אתם בברית, ולהלחם אתם יחד בבעל ריבם מושל אֶבְאָאוֹס, אשר התחבר למלך מצרים להציק להם בגבול ארצם. השפרטים מצאו את לבם - כן נאמר בדברי האגרת - להציע את שאלתם זאת לפני בני יהודה כלפני אחים בני גזע אחד (המקרה הזה קרה בשנת 325 לפני ספה"ג). אין כל ספק, כי הקשר והיחס הפנימי אשר בין היונים והיהודים היושבים בארצם לא הצטמצם רק במצבם המדיני לבד; במצב נכבד ונעים כזה מצאה לה גם השפעה רוחנית שופעת מצד היהדות נקודה מבוצרת על אדמת יוון להאָחוּוּת. המשטמה וההתנגדות העצומה אשר מצאה לה מקום בין שני העמים האלה, כפי הנודע מספרי תולדות ימי עמנו, הן נולדו רק בעת המאוחרת, בימי אנמיוכוס אָפִיפֶנוֹס, לרגלי סבות מדיניות וקולטוריות, ורק בין היונים אשר באויה, וכפי הנודע הנה קנאת היהודים המתוֹנְנִים גרמה לזה. הדברים המעטים האלה בָּיָם להוכיח, כי הדחיפה הראשונה לתנועה הגדולה הזאת, אשר קמה בהשקפתם הדתית של היונים, יצאה מאת היהדות. כה התגלגל רעיון אחדות האלהים לגגולים שונים, ראשיתו מן היהדות, באמצע דרכו התלבש סגנון פלוסופי, עדי שובו שנית אל גבול היהדות, בבואו בברית חדשה הערוכה על פי תמונה מיוחדת שהסתעפה מדמותה של היהדות.

ד.

דת רומא.

באחת התקופות מתולדות ימי הרומאים נתבצרה הכרת פנימית בלב העם הזה, כי אלים אחדים לו ולעם היוני. הוא החל להכיר כי אליליו בעצמותם הם הם האלילים אשר נקדשו ונעבדו בקרב היונים, רק כי שם אחר נקרא עליהם ברומא; ההבדל אשר בין ציאוס היוני ויופיטר הרומי, אריס היוני ומרס הרומי, ארטמידה ודינה, וכו' – הוא רק בשם. בתקופה ההיא הרבו מאד הרומאים לקבל עליהם מנהגים רבים מן הדת המעשית של היונים, וגם שאבו ממקורה אגדות מיתולוגיות רבות לשתלן על שדמת דתם. וכה גדל הדמיון בין שתי הדתות האלה, עד כי נולדה הדעה, כי דת אחת ליונים ולרומאים, ואין כל הבדל בין שני העמים האלה ביחס אל דתיהם. הסופרים הנוצרים הקדמונים, אשר חיו בשנות המאות הראשונות לספה"נ, חשבו את שתי הדתות, היונית והרומאית, לשיטה דתית אחת; ועוד עד היום הזה התקימה הדעה, כי דת אחת עתיקה היתה בעולם בימי קדם, אשר מדי התפשטה על פני שתי הארצות האלה קבלה בכל אחת מהן תכונה מקומית ונצבעה בנגון חיצוני מיוחד, בעוד אשר בעצמותן אחת הן הדת היונית והרומית, מאין כל דבר המפריד ביניהן.

הדת הרומית שונה ונבדלת מהדת היונית. אמנם כן הוא סדר הענינים. בעת אשר נצחה הדת היונית את ממלכת רומא ותתפשט בקרבה, פגשה שם בארץ

איטליה דת אלילית עתיקה ממנה לימים, וזאת האחרונה לא נכנעה מפני הדת החדשה הנאורה והמזהרת ביפעתה יתר הרבה ממנה, ולא רק כי לא נכחדה מתקף עוזה, כי אם הוסיפה להשתרר אתה יחד בקרב הארץ, מבלי להתמזג כליל לדת אחת כל ימי העם. הרומאים היו עם חרוץ רב-פעלים, אך לא עם חושב והוגה דעות, ולמצער גברה בו תכונתו הראשונה על האחרונה. אם בחכמת הנהגת המדינה התרוממו הרומאים למעלה על פני יתר העמים בדורותיהם, הנה לעמת זאת בעבודת הרוח ובכשרונם לחשוב מחשבות להגות דעות ולעוף על אברות הדמיון היו מעוטי בינה ודלי דעת כנערים. על כן קרה להם, כי שאבו איזו דעות מן העמים שכניהם ויבנו מהן מערכה דתית שלמה, אשר ידעו כבעלי מעשה ונסיון להפיק ממנה את התועלת הראויה להם. בהעריך מערכה דתית כזאת, הנה לא עצם הגויה הדתית ושלדה היו משל הרומאים, כי אם איזה חלקים מעמים הכלולים בהרכבתה.

על פי הדברים האמורים פה הנה ראשית כל עלינו לפתור את השאלה: מה היתה הדת הרומית טרם נזקקה להשפעת דעות מצדה של הדת היוונית? תכונת הדת העתיקה של הרומאים בתמונתה המקורית נכרת לנו על פי לוחות השנה המסודרים על ידי הרומאים הקדמונים, אשר תכליתם לקצוב את הימים הקדושים אשר בתקופת השנה, וכמו כן גם על פי רשימת שמות האלים אשר השתמרו בספרי אבות הכנסיה הנוצרית, ועל פי המנהגים ומוסדי החיים הרבים אשר מוצאם מימי קדם.

תקופת מועדי השנה אשר נקבעה אצל הרומאים הקדמונים היא תקופת השנה המיוחדת לעדת עובדי האדמה. המועדים השונים יש להם יחס וקשר עם ימי מורע השדה, הקציר, עת האסיף, ימי בציר הענבים, עשירות עדרי המקנה, זאבי ערבות, רוחות השוכנות ביערים, גבולות האדמה, מעיני מים, ועם תקופת השמש והירח במסלולם. ישנם גם חגי-משפחה, מועדים המוחגים לאור יקוד הבית ומעון המשפחה, גם חגים המוחגים לשם הרוחות הממונות על האסם והגנן, חגים לכבוד רוחות האבות אחרי מותם, או חגים לכבוד הרוחות הרעות השולטות

בבית כל איש ואיש (Dämon). היו גם חגים המתייחסים אל הכספים המלחמה ועלילות הקרב על שדה המערכה, או אל הנהר, אל חופיו ואל אשר מימיו, או גם באלה התלויים במלאכות-עבודה שונות וחרשת-ידי המון העם. מלבד זאת הנה לוח השנה של הרומאים גם כשהוא בפני עצמו פועל עלינו רשם מיוחד, יען כי על ידו אנחנו מכירים, כי עדת העם, אשר חגגה את חגייה על פיו, התעסקה בראשונה בעבודת האדמה, ורק אחרי כן נלוו אל עבודת האדמה, גם עבודות ומשלחי יד שונים; בלוח השנה אשר להרומאים, כפי שהוא נודע לנו, אין כל דבר, אשר יוכל להיות כעין ערעור והכחשה על ההשערה, כי הדת הרומית צמחה בעצם וראשונה על פני השדה ובקרב היערים.

על ההשערה הזאת אין כל הכחשה גם מצד האלילים היותר עתיקים של הרומאים. הם חברו יחד לאגודת-אלים אחת מיוחדת במינה. בפסחנו הפעם על האלים הגדולים העומדים במדרגה הראשונה בקהל עדת אלילי הרומאים, הגנו לשום לב הפעם אל שני אלים הקבועים בתחומה של עבודת האדמה; האחד מהם הוא האליל סְטוֹרֶן (בעברית שבתאי) – אליל מזרע השרה, והשני – מַרְמִין, אליל גבולות האדמה. האלים ממין הזה הם הנקראים „אלילים בעלי תעודה מיוחדת“, אשר נמצאם למכביר בקהל אלילי היונים, והם מכונים בשםם על פי התעודה הנועדה להם ועל שם המקצע אשר בו מצטמצמת פעולתם. „סטורן“ מורה על העצם הרוחני העוסק במזרע שדה ועבודת האדמה; „מרמין“ הוא פשוט שם עצם והוראתו – קו הגבול. על פי המשלים שהבאנו פה נוכל לחרוץ משפט, כי אלילי הרומאים אינם עצמים נשגבים השולטים על דברים רבים מלבד התעודה הפרטית שנתחדה להם. האליל הרומי הוא קשור ונצמד אל תעודה אחת יעודה לו, אל עלילה טבעית מיוחדת, ובתעודתו זאת תלויה ישותו, ולה היא אסיר תודה בעד אלהותו. אפס כי כל אלה הן רק דוגמאות יחידות. את הרבך הזה בעצמו נוכל לאמר גם בנוגע לבל האלילים, ולמצער בנוגע אל אלילי רומא. בדרך כלל נאמר, כי כלם הנם עצמים בעלי תעודה פרטית, הממלאים מלאכות

אהת קבועה. כל אחד מן האלילים נקרא על שם עצם אחד או על שם עלילה ידועה. ומצד השני הנה אין לך דבר או פעולה שאין לו אל מיוחד למענו. הנני משתוממם לראות עד כמה ועד איזו מדרגה מגיעה חלוקת העבודה בין העצמים האלה. "סילון" – אליל היער, לימפה – אלילת הנהר, ולכל יער ויער יש סילון מיוחד, ולכל נהר ונהר – לימפה מיוחדת הממונה עליו. "קנה" – אלילת הזרע לפני צמיחתו, קניטיה – אלילת הזרע אחרי צמיחתו, הטילינה – אלילת פרי השדה אחרי האספו הגרנה, נודוט (Nodot) – אליל אלומות התבן. יש אליל הדלת, אלילת צורי הדלת, ואליל המפתן. לכל תנועה טבעית, לכל פעולה ופעולה מפעולות הילד בימי ילדותו יש אליל או אלילת צמיחה עליה. האלילה קנינה מרחפת על פני הילד הקטן בליל בערשי, בטטינה שימרת עליו בעת החלו ללכת ונת נפוצה סגנת עליו בעת החלו להתכלכל, לוקיזיה, לוקיזיה אצלו הכשרון לבטא בשפתים, אדאנה – בפנתו אל אמו הורתו, אבאנה – בסורו מעל זרועות אמו; עדת אלילי הרומאים כוללת בקרבה ארבעים ושלושה אלילי ילדות כמו אלה.

למראה המין האלילים הזעירים האלה, אשר מלאו את עולמם החיצוני של הרומאים, נקבעה בלב החכמים בעלי התולדה וחוקרי תכונת העמים הרעה, לחשוב את הרומאים הקדמונים לבעלי רגש דתי, חרדים ומלאי רגש חסידות, הרואים בכל חמטשים וחזיונות, הנגלים לעיניהם בעולם הסיבב אותם, איזה כח פלאי יוד נעלמה הפורצת את גדרו הטבע, ועל כן יחסו לכל חזיון אליל מיוחד. אומרים אמור, כי היוני ראה את כל מעשי עולם ויצורי תבל ערוכים ומוצגים בנקודת גבה, המקבלת אל מדה גבה מצבו הוא, ועל כן הצמיד אל כל מעשי עולם וחזיונות הטבע והבריאה אלילים בעלי תכונה אנושית; הוא מבאר לו בדמיונו את כל מראה עיניו על פי הכחות השוררים בתכונת בני האדם, ועל פי הרוח אשר נתן להם לסגולה. ההפך ממנו הוא הרומאי, אשר האמין לראות בכל עלילות הטבע איזה כח פלאי, ועל כן הוא ממלא את מרחבו העולם בהמון אלים רבים, אשר

לכאר, גם אם נסכים לההשערה כי באמת הגיעה איטליה בקדמות נעוריה לידי השנת אחדות האלהים, — איך היה כדבר הזה, כי התפוצצה האלהות הנאחדת לנצוצות ופרורים רבים נפלגים ושסועים באופן נפלא כזה, או איך זה נאבדה תכונתו האישית הפרטית של האל המקורי ונשכח גם שמו? טובה ונכוחה ממנה היא ההשערה השניה המתאמת אל טבע הענין שלפנינו, והיא, כי אלילי הרומאים אינם שברי אליל אחד גדול, כי אם הנם בריות קטנות בפני עצמן והם הם אלילי הלטינים הקדמונים, אשר נקדשו ונעבדו בתור אלים זעירים כל אחד בפני עצמו; הם הנם ילידי אחת התחנות אשר על מסלת התפתחות כח המחשבה והרעיון של האדם, התחנה הקדומה היא הנקראת בשם „ממשלת הרוחות“ (Animismus), עת אשר האמין האדם ברוחות נפוצות על פני כל מקצעות הטבע, וכל מחלקה ומחלקה ממנה (מן הטבע הכללי) נתונה ברשותה של איזו רוח, ונמצבו הקדום הזה נוטה האדם להרכות את מספר העצמים הנעלמים מן העין השולטים בעולם לאין קץ ותכלית. בעוד אשר האריות, עת נפגשנו אתם בפעם הראשונה על אופק התולדה, כבר חלפו עברו את התחנה הקדומה ההיא, וכבר הגיעו לידי האמונה באלים נשגבים ואדירים השולטים במשגכם על פני תחומים גדולים ורחבי ידים בקרב ממלכת הטבע, הנה לעמתם הלטינים, אשר שכלם היה מחונן יותר בכשרון עלילה (Thätigkeit) מאשר בכח יצירה, אצלם נתאחר הצעד הזה לתקופת עת מאוחרת, ובין כה וכה ערכו להם מערכת שלטון רוחות הממלאות את פני תבל, מערכה נפלאה אשר כמוה עוד לא נראה עד כה. על כן לא נראה אצלם אלים אדירים במלא ערכה של המלה הזאת, כי אם רק גדודי רוחות מרובים באוכלוסין. ועוד גם זאת, כי העצמים ההם אשר בעת המאוחרת נהפכו לאלים אדירים, בראשיתם היו גם הם רק רוחות, אשר נועדה להן תעודה ידועה וחוג מפעל קצוב, וממונות על מקצע מוגבל בקרב העולם. האליל ינום, אשר באחריתו היה לאחד מאבירי האלים ברומא, היה בראשיתו רק רוח הממונה על

כאלה מתרכזות ומכונסות בתחומו של העצם או הפעולה הנתונה, והיא כלה ונכחדת מעבר לגבולם. וכדבר הזה בעצמו נוכל לאמר גם על אדות האלילים הביתיים ואלילי המשפחה, אשר עבודתם ותורת דתם נחשבו להצד הראשי בדת הרומאים ובנקודה הבולטת על פניה. ה"לרים" הם אבות המשפחה אחרי מותם; האבות האלה שוכנים או מרחפים (לפי אמונת הרומאים) על יד מקום קבורתם בתוך הבית, והם נחשבים גם אחרי מותם לראשי המשפחה, ושולטים עליה כפי ממשלתם עליה בעודם בחיים. להם ישתחו ויתפללו יום יום, גם יקריבו להם מנחה, בערכם למענם שלחן מלא מטעמים וכל משקה. בני המשפחה יעריצו ויקדישו אותם בתור נפשות אבות המשפחה, בתלותם על קירות הבית מסכות העשויות בתבנית פניהם ותארם. אולם בכל הכבוד אשר יאצילו בני המשפחה לה"לרים", ובכל העבודה המקודשת לשמם, כונתם לא לרומם ולנשא את אבות המשפחה בתור עצמים אישיים, כי אם יותר מזה – הם מכבדים ומקדישים את רעיון התקומה הנצחית של המשפחה, המארכת את קיומה לנצח על ידי שלשלת הדורות הנמשכת בלי הפסק. יחד עם ה"לרים" הקדישו הרומאים בתור אלים את ה"פנמים", או רוחות הסוככות בכנפי חסדן על הממגורה והאסם, ובהן התגלם רעיון הצלחת המשפחה וברכת שלומה ועשרה, אשר לא תסוף לנצח. מלבד השם הנזכר נקראו נפשות המתים גם בשם "מגים", לאמר: טובים ומטיבים, והוא שם כללי ומשותף לכל המתים בכלל, בעוד אשר השם "לרים" מתייחד רק אל אבות המשפחה שמתו; הם נחשבו לגרו העולם התחתון, עולם המשתרע בתחתיות הארץ, כאשר האמינו כל עמי הקדם. גם הוחגו לכבודם איזה חגים, אפס כי הם נתכבדו לא בתור אישים נפרדים סגולת משפחות יחידות, כי אותם כבד כל העם בתור בני הדורות החולפים, אשר בזמנם היו למשען לחיי המשפחה ולהימלכה כלה.

תכונת דת הרומאים מקבלת בדיוק אל תכונת האלים שלהם, או, יותר נכון, אל תכונת העצמים והפעולות, אשר שמם נקרא על האלים. כהיות כי יסוד כל אל ושרשו

הוא נמצא באיזה עצם חמרי או באיזו פעולה, הנה לא מצאו הרומאים לנחוך להם לתאר את צלמי אליליהם ולערוך להם דמות ותבנית; הן באשר פעולה ועלילה, אם טבעית ואם מוסרית, ובאשר עצם וגרם טבעי – שם גם האליל המיוחד המתאים אל העצם או אל הפעולה ההיא; תכונת האליל מתוארת ומתגלמת בתכונת הפעולה המיוחדת לו ובתכונת העצם אשר נועד להיות לו לבסיס, ובאופן אחר אי אפשר לה להתגלות ולהתגשם. לאלים כאלה אינם נחוצים גם היכלי קדש. ובאמת היתכן הדבר כי תצטרך הכנסייה הדתית למפלגת כהנים למטרת עבודתה הדתית, אם כל אחד ואחד מן העם היודע את שמות האלילים (הרבה תלוי ביריעה הזאת) יכול היה לבקש את קרבנם ולכוא אתם בחליפות דברים, רק בהביטו על העצם או בנעת אליו הפעולה, אשר האלים אחוזים ומשולבים עמהם? על אדות מעללי אלים כאלה והליכותיהם אי אפשר גם להרכות ספורי אגדות, – עד כי לא יפלא עוד בעינינו בראותנו כי האגדה המיתולוגית נעדרת כל עיקר אצל הרומאים. העצמים אשר הם מקדישים ומעריצים אינם עצמים אישיים, כי אם רעיונות מפשטים; הצורה המוטבעת עליהם היא בלתי מבוררת וממושטשת כל כך, עד כי תספיק רק להגביל את המין ולעשותם אם למין זכר ואם למין נקבה, אפס כי חסרה להם היכלת להתנועע או לעולל עלילה בפני עצמם, מבלי להצמד אל יסודם הטבעי. לאלים כאלה חסרה הקוממות, וידיהם אסורות מעשות דבר היוצא מחוג תעודתם; אי אפשר להם לקחת נשים כארח כל אלילי היונים, לחולל שערוריות, להאבק יחד וללחום מלחמות, וכמו כן אין גם כל יסוד להקדיש את גבורי העם אחרי מותם ולהרימם למדרגת אלים כאלה; כי כאשר אין אלים אמתים, ממשיים וחפשים במעשיהם, שם אין גם הצאי-אלים וגבורים מתרוממים למדרגת אלים. עצמים כמו אלה יש לאל ידם לשלוט בעולם רק שלטון מוגבל, ויכלתם משתרעת רק עד לגבול ידוע; הם מוגבלים בחוג צר, וזה כל שלטונם, כי יש בידם היכלת לתת מתת אל אשר יחפצו, או כי יש לאל ידם לחזק את השלום והאושר ולשמור עליהם

לבל יופרעו, איש איש בחוג מפעלו הצר. כטוֹת עבודת הדת המקודשת לאלים כאלה היא לתפוש את האלים בלבם, להתהלך אתם ברגשי אחוה ורעות, למען מנוע אותם מכוא בריב ולהשחית בחרון אפם, דבר אשר תוצאותיו רעות ונוראות מאד לפי אמונת הרומאים – או למצוא חן בעיניהם למען אשר יסוככו באכרתם על משחרי פניהם ומבקשי עזרתם. עבודת הדת המקודשת לשם האלילים הביתים, היינו, אלילי הבית והמשפחה, רק היא לכדה היתה קבועה ומוגבלת בכל דקדוקיה, בעוד אשר מעבר לגבול הזה היו כל דברי הדת מסוכסכים, והרומאי אשר לבבו נאמן עם דתו היה נכוך בדרכי הדת בכל מקרה וענין שהודמן לידו, מבלי דעת אל איזה מן האלים יפנה, ופתרון שאלה כזאת הסב להרומאי עמל רב ויגיעת רוח. יוכל היות כי יתעה בדרכו ופנה לו אל אל זר, אשר הענין הנתון איננו נוגע לו ואיננו נכנס ברשותו, ואז תהי תפלתו תפלת שוא וחבל את מעשי ידיו. אם יקרה מקרהו ללכת בדרך הנכונה ולבון את פניו אל מי שראוי לבון, וקרא את האל השולט במקצע הדרוש בשמו הנכון, אז יֵעָנֶה לו עד מהרה וחפצו יעשה. ובכן הנה נפרץ המחזה מאד, כי עת הרומאי מתעתע בדרכו, והאלים אשר עליו לפנות אליהם מוטלים בספק בעיניו, אז הוא קורא לעזרה לאיזה אלים כאחד, בתקיתו כי איזה מהם הוא הנכון ואליו ראוי לפנות, או כי יפנה בתפלתו אל כל עדת האלים יחד. ברגעי שפק כאלה, עת תתנווד רוח הרומאי בשפק רב, הוא פונה אל האל על פי תנאי ואומר: „היה נא אֵלֵי מִי שתהיה, אם אל ואם אלילה, ואם איזה שם אחר אשר הואלת להתכנות בו”... כל אל ואל נקרא בכנויו או בשמו הפרטי, ולכל אחד מעם מיוחד ורוח ומגמה מיוחדת; ואך שוא עמל איש המבקש קרבתם, אם לא ישים לב לדבר הזה, למען דעת לפלס את את דרכיו בהתהלכו אתם, לקרוא אותם בשמם הנכון ולהתאים דבריו אל רוחם ומעמם. על כן הנה עוד בימי קדם נתחברו לטובת העם ולתועלתו רשימות ארוכות האוצרות בקרבן את שמות האלילים והאלילות השונים, עם הערות וברורי דברים איך

להתהלך ולהתרועע עם כל אחד ואחד מהם, והן הרשימות הנודעות בשפה הרומית בשם „Indigitamenta“; הוראת המלה הזאת ברומית היא „הורות“ או „הִרְאוּת“, ונגזרת ממלת „digitus“, לאמר: אצבע, כאדם המורה באצבעו על איזה דבר, והונחה על דרך השאלה על הדרישה וההתרצות אל האלים על ידי תפלה ועבודה דתית. עבודת האלים נעשית ברצינות ומצוינת במשמרת הסדרים הקבועים לעשייתה; נכון לדקדק מאד בעשייתה, לבלי סור כמלא שעה מן הסדר הקצוב, ולמלאותה כחוק וכמשפט. המקריב את קרבנו מתפלל את התפלה הקבועה המתאימה אל הענין אשר לפניו, אשר נכללה גם היא בסדר העבודה, ואם איננו יודע אותה בעל פה קוראים אותה לפניו והוא עונה אחריה מלה במלה. הרומאים היו מכסים את ראשם בעת ערכם את עבודת אליליהם או בעת תפלתם, ובכחינה הזאת היתה עבודת האלים אצל הרומאים מצוינת ונבדלת מן עבודת האלים אשר אצל היוונים. לפי דברי החכם מומון התפללו היוונים אל אליליהם בגלוי ראש, יען כי אצל היוונים היתה התפלה בעיקרה רק בעין תעופת הרעיון, כעין התבוננות ועבודת המחשבה המכוונת לנכח פני האלים, עד כי בעצמותה לא תוכל להתחשב לעבודת דת והתאמצות לבוא בקרבת האלהים, כי אם רק כעין רעיון והסתכלות בתחומה של הדת, או יותר מדויק, בתחומם של חקי אלוה. לעמת זאת התפלל הרומי בראש מכוסה, כאות על יראת הרוממות והאימה, אשר הוא מרגיש מפני מי אשר הוא עומד להתפלל לפניו, יען כי התפלה היתה אצל הרומאי כעבודת רחשי הלב והשתפכות הנפש אל חיק אליליו, אשר הוא מתחנן אליהם על שלומו והצלחתו. ובוה רואה החוקר האשכנזי את ההבדל אשר בין תכונות שתי הדתות האלה. אם נתבונן אל המושגים אשר שוררו בתחומה של הדת בקרב הרומאים בתקופת העת ההיא, נוכל לבאר את טעם המנהג הזה עוד ביתר באור, היינו, כי הוא הופיע לרגלי האימה וחפחד אשר התחוללו בלב הרומאי בעת קראו לאלהיו, אולי יפצא האל לקול הקורא אליו והופיע הפעם לעיניו, ולפי האמונה שנקבעה בלב הרומאים

המאמינים בהבלי שוא, רבה מאד הסכנה לאיש בהגלות אליו איזה אל. היוני שער לו בנפשו את האלים כגבוהים ומרוחקים ממנו, בעוד אשר הרומאי חשב את האלים כקרובים אליו, אשר יתכן כי אך יקראם והופיעו אליו לנגד עיניו, ועל כן רגז ופחד בעת התפללו אליהם. הרומאים דקדקו מאד בעבודת הדת, ואם נעשתה איזו שגיאה בכדר עבודת האלים ואם גם קלה שבקלה, או הנה העבודה בטלה ואין לה כל תקף דתי, וצריכה היא להשנות פעם שנית כחוק וכמשפט. הרומאים עם כל רפיונם ודלדול כהם לברוא יצירות רוחניות בריאות וחזקות, או לדלות מחשבות חדשות נשגבות ממקור הגיון הלב, הצמינו בתבונה מעשית, בדעת סדר ומערכת משמר לכל דבר, ובמלאכת מהשבת נפלאה לתקן תקונים נכונים ולסל לכל מוסד, אם מדיני ואזרחי ואם דתי, מסלה קבועה ולהאציל עליו כח תנועה אדירה וישרה, תנועה מכונית ארוכה ומתמדת, ועל כן אם הם אינם מצוינים על שדמת הגיון הדעת והמחשבה, הנה תחת זה התקרמה על ידם התרבות המעשית, וסדריהם ותקניהם, אם גם לא הוסיפו על ידם דעות ומחשבות חדשות, נפכים בכל מקצעות חיי החברה. הכונתם זו מוחשת ובולמת בכל פנה ופנה גם בדתם העיונית, אשר יחד עם עניות הדעת, רפיון כח הדמיון והמחשבה נכיר בה סדר נפלא ומשמר נכון, חלוקת העבודה הכללית בקרב העולם לסעיפים וענפים מדוקדקים, המשתרגים לשריגים דקים ונוגעים במקצעות שונים. ודיקנות נמרצה כזאת מוצאת לה מקום גם בגבול הדת המעשית; הכל כהוקן וקצוב על פי מערכת חוקים המגבילים את מנהגי הדת בכל צדדיהם. לא נשגה אם נאמר, כי השאיפה למערכת סדר ומשמר והדיקנות הנמרצה הזאת עברה מגדות הטיבר גם אל גדות הירדן, ותהי לתבנית לעיני חכמי ישראל בעלי התורה המסורה, לשכלל את חוקי הדת המעשית בסדר נאה על פי חוקים רבים מדוקדקים, האהווים ושלובים זה בזה כגלגלים ואופנים בתוך המכונה. כפי הנודע החלה התורה המסורה בתמונתה התלמידית לפרוח

על ידי שמעיה ואכמליון, אבות הקבלה, ותפתח במלא אנה ועוזה בתקופת הימים אשר סרה ממלכת יהודה למשמעת רומא, והשפעת רומא, אשר בתחלה נתיחדה רק בגבול השלטון המדיני, עברה לאט לאט את גבולה, ותכנס גם בגבול עבודת הרוח והעיון, עד כי בתורת החוק והמשפט אשר בספרות ישראל העתיקה נכרים מאד הרשמים החוקים שנתרשמו מן הרוח השורר ברומא במקצע הזה. כן נראה בספרותנו העתיקה, כי דיני עשית המצוות המעשיות קובעים סדר מדויק באופן עשיתן, ואם נשתנה הסדר כמלא שערה – העבודה במלה, והעושה אותה לא יצא ידי חובתו, כמו היתה הדת כמכונה המתנועעת על פי תנועה קצובה ואין בקרבה כל מקום להמחשבה והרעיון, עד כי הלכה פסוקה היא כי „מצוות אין צריכות כונה“. וכמו כן הוא במעשה הקרבנות וסדר התפלות, אשר אם נשתנה מאומה מן המטבע שטבעו בה חכמי הדת צריך לחזור ולעשותם מחדש. בכל אלה עבדו חכמי ישראל את עבודתם הפוריה בשומם להם למופת ולדוגמה את חכמת הרומאים וכשרונם בכל מערכות חוק ומשפט. ואם כי חכמינו הקדמונים השבילו מאד להרחיב ולרדד את דעות היהדות, בתתם להן כח עצמי להתנגד לכל השפעה זרה אשר תפגע לרעה בקוממיותם, בכל זאת הנה במערכת החוקים והמשפטים אשר עשו כסוג לתורתם לא נמנעו לשאול סדרים מתוקנים גם מעם מקולקל בדעותיו ובתורת מוסרו כהרומאים. באמת הנה הדיקנות הנמרצה, אשר הכתה שרש על ערמת הדת המעשית בישראל, היתה גם היא למקור ישע, להאציל על תורת ישראל רוח נעלה, ולהת לה תקומה נצחית. רק היא אשר הרחיבה את גבול הדת, בהוציאה אותה מרשותם של חיי המעשה להכניסה במחיצתם של העיון, המחשבה והגיון הדעת, עדי התפתחה למדרגת חכמה עיונית עמוקה ונרחבה, אשר במחקריה השנונים היתה מפרנסת את השכל וכח התבונה וגם את רגש מלאכת המחשבת של העם בכל משך ימי גלותו עד היום הזה, ותהי כעין רוח שירה נשגבה בעבודת המח והמחשבה. גם בהתבוננו אל מנהג כסוי-וגלוי-הראש בעת התפלה ועבודת הדת הננו מכירים, כי

בהשקפתם של היהודים גברה השפעת דעת הרומאים על דעת היונים. כהרומאים נהגו גם היהודים לכסות ראשם בעת תפלתם, אם כי לפני התקופה התלמודית, אישר חלה יחד עם השפעת הרומאים, עוד לא נתעוררה השאלה הזאת בישראל, וכאשר היו חכמינו עוינים את חכמת היונים כן בזו גם לתקוניהם, לסדרי חייהם ולכל מנהגייהם. לעמת זאת הננו רואים, כי הברית החדשה, אשר ראשית גדולה והתפשטותה היתה בארצות מושבות היונים, אספה אל תוכה את מנהג היונים להתפלל ולערוך את עבודת האלהים רק בגלוי ראש.

האלים הנשגבים. אלה הם המחשבה וההגיון, אשר השתררו במערכת השיטה, אשר על אשיותיה נוסדה דת הרומאים, כונתנו: הדת הרומית המקורית, אשר ביסודה היא שונה ומצוינת הרבה מן היסודות הזרים אשר הסתפחו אליה בעת המאוחרת. אפס כי ההיסטוריה תחל להפיץ את קרני אורה על פני הדת הקדמונית הזאת רק בעת מאוחרת, עת אשר זאת האחרונה מתחלת להתרומם ממצב של דת המקודשת לשם אלים של כחות נפרדים ומפשטים, או רוחות וזעירות וקלות ערך, והיא עוברת ומתהפכת לדת המקודשת לשם אלים גדולים. כפי הנראה הנה התפתחותם של המוסדים הגדולים, כצמיחת הממלכה ושלטון הצבור, היא השפיעה על רוח הלטינים ותעוררם לצעוד צעד קדימה במסלה המובילה אל דת המקודשת לשם אלים גדולים ואדירים. בעת אשר הדתות הזעירות השוררות בחוג המשפחה עמדו ונתקמו עד אחרית ימי ממלכת רומא, הנה השתררה בקרב כל אחד משבטי העם, כמחזה אשר ראינו אצל כל עמי הקדם, דת נרחבה בנבולותיה ומלאת הבן יותר מן דת המשפחה, והתאחדות שבטי העם לאגודה אחת הולידה דת יותר נרחבה ונאורה מזאת. תולדות ימי ממלכת רומא העתיקה הן רתוקה אחת ארוכה של התאגדיות שבטי העם, ההולכים הלוך והתאגד לקבוצים מדיניים, וכפעם בפעם הנה הקבוץ המדיני הקם לרגלי ההתאחדות הוא גדול מן ההולך לפניו. בעת אשר תופיע התולדה על במת המחזה נראה את רומא בתיר עיר שהתכוננה

בכל, ואשר יושביה התאחדו לקבוץ מדיני אחד; אפס כי גם אז נחזה בה, כי חברה משבטים אחדים, אשר עוד לא התאחדו כליל, ואשר מוסדים רבים שונים מיוחדים לכל אחד ואחד מהם. צורת הדת, כפי אשר התחדשה בעת המאוחרת, היא עדות נאמנה על ההתאגדות בין השבטים השונים, אשר יצאה לפעלה בזמנים שונים, אשה אחרי רעותה. האליל הרומי הנקוב בשפת רומא בשם „Deus Fidius“, לאמר: אלהי אמין-הלב, הוא סמל קרושת ברית האהבה ורגש האמונים. האלילים „מרס“ ו„קוירין“ הם שוים ודומים זה לזה בהחלט; לפני כל אחד מהם עמד לשרת כהן נופח באש הקדושה היוקדת על מזבחם תמיד, ושנים עשר כהנים מרקדים אשר עבדו את האליל בכרכורים ומחולות (Salii). מרס הוא אליל רומי, קוירין – אליל קדמוני אשר נקדש בקרב הסבינים, אחד משבטי הלטינים הקדמונים. בזה הננו רואים אות מוכיח, כי שני השבטים האלה אחזו עוד לפני התאחדם לעם אחד בדתות הדומות זו לזו בצורתן הפנימית והחיצונית, ושתיהן יחד השתמרו בקרב העם גם אחרי התאחד שבטיו לאגודה לאומית אחת. בחג הלטיני הנקרא בשם Feriae latinae, אשר הוחג על ההר-האלבני (Mons albanus) (*), השתתפו כל שבטי הלטינים למזכרת מסרת הברית, אשר כרתו ביניהם לפנים, ואגודתם הלאומית אשר נוסדה אז. האליל „יוקיס“ מתרומם ועולה בערכו בעיני הרומאים רק לרגלי התרחב מושבות העם בערים הגדולות, ולרגלי התפתחות חיי יושביהן. אז יוחל

(*) במרחק 18 קילומטר מעיר רומא נמצאו רוכסי הרים אשר תמונת מעגלה להם, ונקראים בשם הררי-האלבנים, אשר היקפם עולה 60 קילומטר, ובינם נמצאו איזה הרים מוריקי אש. באמצע המעגלה נמצא ההר הנזכר, אשר גבהו 955 מיתר ובראשו נמצא לוע יורק אש. על ההר הזה נבנה לפנים היכל הקדש הנקדש לשם יופיטר הלטיני, אשר הוקם למזכרת ברית קדש, אשר נכרתה בין שבטי הלטינים ונקרא „היכל ברית הקדש“. הטבע ישפכה על המקום הזה את יפי חמדתה, ובחירי הצננים יתארו את ההוד והתפארת הנסוכה על פניו בתמונות כרהיבות עין. — ה מ ת ר נ פ .

להקרא בשם: אבי-יובים או האב יובים, לאמרי: יופיטר (Jow-pater); יופיטרים רבים נמצאו בארץ רומא, אולם יופיטר אשר היה לסגולה להעיר רומא הוא הנבחר והגדול מכולם, ויכונה בפי המון העם בשם „הנבחר והגדול” (Optimus Maximus); וכה התרומם יופיטר למעלה, עד כי לאחרונה עלה בגדלו גם על האליל מאדים, אם כי זה האחרון נחשב בימי קדם לאביר האלים ברומא, ועל שמו נקרא החדש הראשון לחדשי השנה בשם „מרס”, טרם עוד נוספו על חדשי השנה חדשו של האליל „ינוס” (Ianuar) וחדשו של האליל „פֶּבְּרוּאוּס” (Februar), הוא האליל המטהר את עון כל בעדי בריתו העובדים אותו בלב שלם. האליל ינוס, אלהי יסוד כל דבר וראשיתו, הוא האליל היחידי אשר תארו הרומאים את צלם תבניתו, בעשותם לכבוד שמו פסל בתבנית איש; האליל הזה נתכבד בעיני העם בתור האליל הגדול השולט בקרב הממלכה. אמנם גם את מרס תארו הרומאים בתבנית איזה עצם חמרי, אפס כי לא הקימו לכבודו כל צלם ופסל, רק ערכו לו תבנית רמח, כעין סמל לגבורת האליל ומשלחידו בתור אליל המלחמה; לא בן ינוס, אשר חצבו הרומאים את צלמו מאבן בדמות איש עם קלסתר-פנים כפול משני עבריו. גדולה ואדירה היתה גם האלילה „וסטה”, אשר מצבה היה נכבד מאד בארץ רומא, בעמדה בראש הממלכה בתור אלילת חיי המשפחה, והרומאים כבדו את שמה בעבודת דת מלאה הדרת קדש.

פה הננו חושבים לנכון להזכיר דברים אחרים בנוגע לצד אחד מצדדי הדת הרומית, צד אשר בלי תפונה נשתרש בהדת בעודנה תחת מסוה הערפל הפרוש על פני התקופה שלפני ההיסטוריה, ואשר לפי דעתנו אי אפשר היה לו להתכונן ולהגיע למצב משוכלל כזה, כפי שהוא לנגד עינינו טרם השגיבו האלים הגדולים חיל וירומו בכחם ועוזם למדרגה ידועה. הרומאים האמינו באמת ובתמים, כי האלים עורכים תמיד לעיני בני האדם אותות ומופתים, למען הודיעם מכל אשר הם עושים בארץ, ומכל המעשים והמקרים המתעתדים לבוא. ביחוד יראו אותותם באמצעות חזיונות שונים המופיעים

באוויר השמים, כמו למשל הרעמים, הברקים ומעוף בעלי הכנף, ומלבד אלה יעירו האלים את און בני האדם גם באמצעים אחרים רבים ושינוים. רבים מן האותות המתגלים בעולם הם פשוטים עד מאד, עד כי בנקל יפתור אותם כל איש, להגיד אם הם באים לבשר אושר וטוב ואם אין. אפס כי ביניהם נמצאו גם כאלה אשר חידת העלומה צפונה בתוכם, עד כי נתנו להפְתֵר רק על ידי אנשי קדש המחוננים בבינה נשגבה למצוא פשר דברי אותות התעלומה ההם. אליהם פנו כל יושבי הארץ, אם אנשים יחידים ואם מושלי הארץ, לקחת עצה מפיהם בכל עת בוואם להחלל כל מופעל ומעשה, בשחרם את פניהם להגיד מראש על פי אותות השמים את האחרית הצפויה למפעלם. הענין הזה היה למקצע גדול ונכבד בחיי הרומאים, ומפלגת הכהנים העומדים על המצפה לבשר בשורות כאלה נכבדו מאד בעיני הקהל, והשפעתם גברה מאד בקרב כל יושבי הארץ.

אנשי קדש. בימי קדם, עת אשר בקרב כל עם עוד טרם נתיחדה מפלגת כהנים שומרי משמרת הדת, עמד אבי המשפחה (א) לכהן בכהונת דת המשפחה, וראש השבט היה לכהן לשרת בכהונת דת השבט, באשר כי השבט בכללו היה גם הוא רק משפחה גדולה אשר התרחבה בארץ; בקרב הערים, אשר התכוונו גם הן על פי תכנת שלטון המשפחה, עמד לשרת בכהונת הדת המושל או המלך. הדת היתה תמיד היסוד הראשי במשמרת עבודת הממלכה; על המלך הוטלה החובה להניש זבח ומנחה להאלים, להשגיח כי ישאלו את פי האלים בכל דבר ומפעל נכבד היוצא לפעול בקרב הארץ, לרדוף את אנשי הזדון, ולענוש בכח השלטון את כל מפירי חוק, המקציפים ברשעתם ובתועבותיהם את האלים. אולם כאשר השתגשה הממלכה וגבולותיה רחבו עד

(א) המנהג הזה מצא לו מקום גם בקרב העברים הקדמונים, לפני מתן תורה וגם אחרי כן באחוזם בדת האלילית. על פי זה נבין את פשר הדברים אשר דבר מיכיהו אל הנער הלוי „שבה עמדי והיה לי לא אב ולא כהן“ (שופטים י"ז, י). — המתרגום.

מאד, או נפלגה משמרת הממלכה הכללית למשרות ופקודות שונות, למען הקל את העבודה מעל המלך ראש שלטון הארץ. ויהי כאשר נוספו על משמרת הדת עוד סעיפים (של עבודת דת) חדשים, או הוקמה מפלגת-אנשים מיוחדת, אשר בידם נתנה המשרה לשמור על הדת, לעבוד את עבודתה ולמלא אחרי כל מצוותיה, וכה נפלגה משמרת הדת לסעיפים ומקצעות שונים, אשר הפקדו בידי אגודות שונות של אנשי קדש. כהני הדת וכל יתר מפלגות אנשי הקדש האלה, אשר התכוננו ברומא הקדמונית, השתמרו והתקיימו מאות-שנים רבות ויעמדו על משמרת עבודתם, עבודת הצבור, מבלי לעזוב את מקומם זמן רב גם אחרי אשר בטל ערך עבודתם הרוחנית ולכל דבריהם ופעולתם לא היה עוד כל מקום בחיי הדת של העם. אם נאמר להעביר את צבא אנשי הקדש למיניהם לפנינו ונחל באנשי הקדש, אשר על פי משמרת עבודתם הם מיוחדים למקצע אחד מיוחד מכהונת הדת, הננו נפגשים לראשונה עם שלשת כהנים, אשר תעודתם היתה להפיק ולהבעיר את האש הקדושה הערוכה על מזבחות אשר לפני האלים (Flamin), העומדים לשרת לפני האלילים מרם, קוירין ויוביס, (fl. Martialis, Quirinalis Dialis). בכהונת הדת אשר ל"מרם" ול"קוירין" כהנו שנים עשר כהנים, אשר רקדו ויצאו במחולות בעת הערך העבודה, לתת כבוד ויקר להאלילים, כאשר הזכרנו למעלה. בתקופת העת המאוחרת העמדו כהנים מבעירי מוקד לשרת לפני מזבחות האלילים ולכהן בכהונת הדת גם בכל הדתות הזעירות בקרב כל שכמי העם. נודעת היא מפלגת הכהנים אשר כהנו בממלכת רומא בימי קדם, וידועים בשם "כהני השדה" או "אחי הכפר" (Fraters aruales); הם כהנו לאלילת היצירה והצמיחה (Dea Dia) בסובבם בכפרים בירח מאי, בתקופתם להפיק את רצון האלילה כי תריק את ברכתה על תנובת האדמה. הכהנים האלה רקדו ויצאו במחולות לפני האלילה, וישירו לכבודה שירי תהלה, אשר גם הרומאים לא הבינו את פשר מליהם. בירחי ינואר ויולי ערכו הכהנים האלה חגים נהדרים לכבוד האלילים

והם החגים הנודעים בשם חגי-הקפה (Ambarvalia); המון החוגגים והכהנים בראשם הקיפו את שדות המזרע, ועם זה יחד זבחו מדי לכתם זבחי תודה להאלילה השופעת את שפע ברכתה על פני ארץ א). כאליל הכפרים ועבודת האדמה יתחשב גם האליל "לוֹפְרָקוּס", והוא האליל השומר את עדרי הצאן והבקר מפני הזאבים, וכהניו המכהנים לו נקראו בשם "לוֹפְרָקוּס" (אנשים-זאבים); אלה האחרונים חגגו בירח פֶּברואר את חג הרועים, אז כאשר קראו לו הרומאים "חג הזאבים" (Lupercalia). וזה סדר החג: בראשונה ערכו מזבח אבנים על פני השדה ויעלו עליו לכבוד אחד מאילי השדה זבחי עזים וכלבים, וכתום עבודת הקרבנות גזרו את עורות הזבחים לרצועות, אשר רדו בהם ביושבי השדה, בסכבם ערומים ויחפים ברחובות הכפרים והערים, וברצועות העור אשר בידם הכו מכות מרדות את כל אשר פגשו על דרכם. נודעות הן למדי לכל קורא בספרי תולדות ימי הרומאים שש התולדות הַוִּסְטָלִיּוֹת (Virgines-Vestales) והן בתולדות נזירות, אשר כהנו להאלילה "וסטה" אלילת יקוד המשפחה, בעמדן יומם ולילה על משמרתן לשמור על האש הקדושה אשר על מזבח האלילה לבל תכבה תמיד. הן נדרו נדר להשאיר בבתוליהן כל ימי חייהן, אשר הקדישום להאלילה ולעבודת קדשה; וכפי רגשי הכבוד אשר חגו הרומאים לוֹסְטָה אלילת האש המאשרת בכחה וגבורתה תבל ומלאה, כן גדל כבוד כהנותיה

א) חגי הקפה ארכו שלשת ימים, ובהם השתתפו רבים מאצילי רומא. "אחיה-הכפר" והם הכהנים עורכי החג היו כשינים עשר במספרם. והם בחרו בכל שנה ושנה ביום השני מימי החג את אחד מאחיהם להיות עליהם לראש. כסמל הרעיון הרצוף בעבודת דתם, או, אם נטיב לאמר, הרעיון אשר היה לתכן ולנושא דתם, עטרו הכהנים האלה את קדקדם בנזר עשוי ממקלעות יבלי שדה, אשר ענדו אותו סביב למצנפתם הלבנה אשר חבשו לראשם. בשנת 1777 מצאו במעמקי האדמה בארץ איטליה שני לוחות אבן, אשר עליהם נחרתה לזכרון פרישת דברי החג אשר חגגו הכהנים בימי המלך הליוגבל בשנת 218 לספד"נ, וכמו כן נחרת עליהם אחד משיורי הזמרה אשר שוררו הכהנים בימי החג ההוא. — ה מ ת ר ג ם .

הנזירות בעיני העם. מפלגות כהנים כאלה, אשר נוסדו רק למען היות למבטח עזו לעבודה פרטית ומיוחדת של איזו דתות המקורשות לאלילים ידועים, הן חדלות-און לברוא דת, אשר על פי סגולתה ותכונתה הפנימית היא צמודה ומשולבת עם מפלגת כהנים. גם משמרת יתר הכהונות הדתיות היתה קצרת יד על פי תכונתה להוליד דת בעלת תמונה כזאת, באשר כי משרות ופקודות כאלה אינן קשורות בקשר פנימי בעבודת הדת ולא למענה נועדו בעצם, כי אם היו מכונות יותר למטרה כללית, מטרה של חול, להיות לעזר להממלכה, ולפלס את דרכה בכל דבר וענין הנוגע אל הדת. בין הכהונות הדתיות נחשבה גם משרת ראשי הכהנים הנקובים בשפת רומא בשם „Pontifex“; המלה הזאת מביארת על פי מוצאה על פנים שונים, פעם הוראתה כמוכן „כונה גשרים“ – דבר נכבד ורכ ערך אצל הרומאים – ופעם כמוכן מפקד ומנהל את התהלוכה הדתית. בראשונה היה מספר הפנטיפיקסים חמשה, אך בעת המאוחרת עלה מספרם עד חמשה עשר. דברים רבים ושונים נכנסו כחוג חובת משמרת הכהנים האלה, יען כי בידם נתנה המשרה להשגיח על כל עניני הדת, כן בחיי הצבור וכן בחיי המשפחה. בבקיאותם הנמרצה במנהגי הדת המעשית וחוקי הכנסיה עם כל גדריהם וסיגניהם ובכל דקדוקיהם ודקותם, ידעו הכהנים פקידי הדת האלה לנהל את הממשלה כעצת פיהם, בהורותם לה את דרכי עבודת הקרבנות המוגשים אל האלים בשם העם ואת אופן עשייתם, ויהיו למורי דרך בכל דרכי הדת המעשית גם לאנשים פרטים מן העם. הם הפקדו להשגיח מטעם הדת על קבורת המתים, ברית נשואין, וכל מעללי חיי הבית והמשפחה הנכנסים ברשותה של הדת וקשורים באיזו עבודה דתית; ובעת הראות אותות ומופתי פלא בשמים ובארץ, ובהגלות מחוזות אלהים לבשר מראש מקרים ומעשים המתעתדים לבוא, או נטל עליהם להודיע אל בני האדם. על פי עצתם וכפקודתם נסדר לוח השנה, ועליהם היושמה המשרה להגביל את הזמנים הראויים ומוכשרים לברורי

משפט וישיבת בתי דינים (Dies fasti) * , והם נחשבו כבני סמכא בנוגע למערכת סדרי בתי המשפט. הפנטיפיקס הראשי התכנה בשם „השופט והמתןך בכל דבר אשר בין האדם והאלים ואשר בין איש לרעהו“. כמהו התחזקו גם כל אגודת הכהנים העוזרים על ידו על משמרת פקודתם, ומצבם היה איתן מאד בארץ. וכדבר הזה בעצמו נוכל לאמר גם על אדות החוזים הרומאים (Augur) , והם מפלגת כהנים, אשר תעודתם היתה לנבא מראש את גורל האדם ומקרי הימים העתידיים, על פי זמרת הצפרים ומעופן, ועל פי נקורן של התרנגלות הקרושות. בעת שמנקרות את אכלן. ואם אמנם החוזים לא עשו כל דבר על דעת עצמם, ומעולם לא הרהיבו עוז לשאול את פי האלים על אדות חפצי העם ועלילותיו, טרם מלאו מושלי העם ושרי הצבא את ידם לעשות כזאת, אפס כי להם היה המשפט והאון לעצור בעד כל מעשה ומפעל אשר לא לפי רוחם; מעשים כאלה קרו לעתים קרובות בתקופות ידועות מתולדות ימי הרומאים, וביחוד בשתי מאות השנים האחרונות לפני ספיה"ג, אשר לרגלי תגברת ההשכלה והפלוסופיה התרופפה האמונה בנבואת החוזים, כי אז היתה אגודת החוזים ברומא כבית פקידות הפועלת את פעולתה בדרך רשמי לפי רוח ומעם המפלגה המדינית אשר השפעתה גברה בארץ. בספר אשר כתב הסופר הרומאי ציצרא על אדות חזון הקוסמים ההולכים לקראת נחשים, הננו קוראים במקצע הזה דברים המענינים אותנו עד מאד. בתקופת העת המאוחרת נוסדה עוד חברת כהנים מיוחדת, אשר בראשונה היה מספרם שלשה, ואחרי כן נתרבה עד כדי המשה עשר איש, אשר בידם נתנה משמרת ספרי החזון

א) בלוח השנה של הרומאים הוגבלו כל ימי השנה, כל אחד על פי מזלו והשפעתו המיוחדת לו על המעשים הנעשים בו. ימי השנה נחלקו לשלש מחלקות: למאזורים, למלאי אסון, ולממוצעים או למעורבים, אשר אושר ואסון משמשים בהם בערבוביה. בימים המאזורים התעסקו בכל עניני הממלכה, בימים הלא-מאזורים שבתה מכונת הממלכה ממלאכתה, ובימים המעורבים התעסקו בעניני הממלכה: רק איוו יעות באמצע היום אך לא בבקר ולא בערב. — ה ס ת ר ג מ .

(Sibala), והם בארו פשר דבריהם. ספרי הנבואה האלה נתחברו מאת הנביאה בעיר קום, והם כוללים בקרבם את חזון היונית - נבואתה אשר חזתה על רומא, על גורלה ומנת חלדה ועל כל הקורות המתעתדות לבוא עליה בימים יבואו. המלך הרומי טרוקיניא קנה את הספרים הקדושים האלה מידי הנביאה ויביאם רומאה.

הדת הרומית קרובה יותר אל מערכת חוקים מאשר אל דת שדבריה נחתכים על פי מפלגת כהנים. בין חברות הכהנים השונות אמנם נמצאו רבות אשר השפעתם על רוח העם גדלה מאד, אפס כי שלמונם ברוח העם נחשבה לא כשלטון רוחני של מפלגת כהנים, לא כהשפעת הרוח וכח מוסרי, כי אם הם שלטו על העם בתור מפלגה שלטת, אשר מלאו את ידה להשתרר בכח ועזו בעם מרעיתם. משמרת הכהונות הקדושות לא עברה בנחלה מדור לדור, כי אם נושאי המשרה בכהונת הדת נבחרו על משמרתם ברצון מושלי הארץ; ההסתפחות אל כהונות הקדש לא דרשה מאת בעליה ידיעות מיוחדות וחנוך מיוחד; כהני הדת נבחרו אל משמרת פקודתם, כדרך שנבחרים נושאי פקודה בכהונת הממשלה ועבודת הצבור, ואלה אשר נבחרו לכהנים לא חדלו מהיות יחד עם כהונתם גם אזרחים בקרב הארץ, בהבחרם לשבת בתור נאמני העם בבית הסינט, ולפעמים כהנו בכת אחת גם במשמרת עבודת הממלכה מלבד כהונתם הדתית. באופן הזה הנה כמו הקדומו מראש למנוע את האפשרות כי יקום מין מיוחד של כהנים הנבדל בקרב העם כמין בתוך מין אחר. מאת הדת נעדרה היכולת להתפתח ברופש ורוחה, בהשארה כל ימיה בתור כלי מעשה להשיג על ידה את חפצי הממלכה ומגמותיה. הדת הרומית הנה בכחינה ידועה יחידה במינה, מאין בכל הדתות משלה, ואין לה אחת מכל הדתות הגדולות, אשר הרים למעלה את ערך המנהגים ומעשה העבודה כמוה, ואשר כמוה תצעיר את ערך תורת הדת ורחשי הלב. כהניה כלם למפלגותיהם השונות נועדו רק למלאות בדיוק נמרץ את מנהגי הדת, אשר נחשבו כדבר נחוץ ומוכרח, למען

האדיר את ברית השלום והידידות בין בני הכנסייה והאלים. בקרב הכנסייה הדתית הזאת אין אנחנו מוצאים כל תורת דת, אין עיקרים ויסודות ותורה עיונית ללמדם את כל הבאים בכרית הדת, אין דעות ואין הגיון פלוסופי, אין שקידה ורגש אמונים, אין חבה ונטיית לב לצדה העיוני של הדת, אשר התכן להיות נפוצה ברבים ולעורר את הלבבות, ואין גם אגרות דתיות וספורים לתפוש את ההמון בלבו. הדיקנות הנמרצה לתקן כל דבר בעתו ובמדתו הנכונה, רגשי מגור ויראת האלים הנתונה על פני בני הכנסייה - רק הם היו לנגד עיני הרומאים, ורק הם היו לקו בכל דרכיהם בעניני הדת. לפי דברי החכם אֵינָה "עוררה הדת תמיד בלב הרומאים רגשי מגור לבל יִסְרוּ מִיְדֵי האלים בעד כל משגה והתרשלות למלא את רצונם; כל מקרה וכל חזון היוצא מגדר הרגילות יוכל להחשב כאות ומופת, כי הסתר יסתירו האלים את פניהם מהממלכה ועזובה לנפשה; בעומדים על המצפה היו עיני הרומאים פקוחות להקדים את פני מקרים כאלה, ובעת הראותם חשו לכפר את פני האלים בתחבולות הנוערות לכפר פשע". הרומאים שקדו על הצד המעשי של הדת למלאותו בדיוק מוחלט המגיע לפעמים עד הגבול הקיצוני (א); ועם זה הנה הישם לב רק אל דיוקו ודקדוקו של הצד המעשי, אך לא אל כונת הלב ורגשי הנפש של בעליו, אשר הרשות בידו גם להערים ולגנוב את לב האלים בנוגע אל חובתו לאילי המרום המוטלת עליו, אם רק הוא נזהר למלאות את מנהגי הדת בחוק, מבלי לחטוא לתמונתם החיצונית. למשל, במקרים אשר תוצאות הנבואה על פי מעוף בעלי הכנף היו קשות ורעות לבעליה, היתה הרשות בידי מבקשי החזון לשנות ולספות מסה על מסה, עדי השיגם חזון המתאים אל חפצם ומשאת נפשם.

מגמתנו בכל הדברים אשר אמרנו פה רק לתאר את תמנת דת הרומאים, אפיה ותכונתה, אשר היו לה במצבה

(א) כבר בררנו למעלה, כי ברבר הזה היו הרומאים למופת ולדוגמה גם לחכמי העברים בכל ימי התקופה התלמודית. - המתרגם.

הקדום והמקורי, טרם נשתנתה וטרם הומרו פניה מהשפעת עמים זרים. אליליה – הם רוחות שונות ממקצעות רבים של הטבע, רוחות הממונות על ערים, שדות, יערים, שוקים, תגרות, מלחמות ומסרת ברית שלום, באחת, הרוחות הממונות על כל המחוזות, אשר נוצרו מתנאי החיים של שבטי העמים היושבים באיטליה התיכונה, וביחוד הלטינים והסבינים, אשר מהתאחדותם ואגודתם המדינית נוצרה ממלכת רומא. האלים האלה אינם מקורבים יחד בקרבת משפחה, אינם יודעים לספר את תולדות ימיהם בעבר, אינם תופסים מקום נכבד ברוח הדמיון של בני הכנסיה המאמינים בהם כאלילי היונים, ואינם קשורים וצמודים בהרצובות ידידות אל כנסית דתם כאלילי הגרמנים. הם נודעים לבני האדם ידיעה כהה ועכורה, המושגים על אדותיהם ממושמשים ובלתי מבוררים; אפס כי הם גבורים שגיאי כח, ונחוץ להגדר בהתהלך אתם. הענין האחד אשר בגללו יתכן לבני האדם לבוא ביחס וקשר עם עצמים כמו אלה – הוא רק דברי עלילה ומפעל הנוגעים לחיי המעשה והקרובים אל לב שני הצדדים, וכל הענינים המיוסדים על החוק והנמוס. היוצא מזה, כי הדת הרומית היא דת של אונס וכפייה. בבחינתה זאת היא מתאמת מאד לתכונת רוח הרומאים הנוטים יתר הרבה אל אהבת הסדר והמשטר מאשר אל החופש והדרור, אל החוק והמשפט מאשר אל הגיון הלב ורגשי מלאכת המחשבת. המלה „Religio”, כמושג. מסמין את „הדת”, נבראה רק בקרב הרומאים, ומקבלת מאד אל תכונת הדת הרומית; הוראתה המקורית היא כפיה או רסן, מפני שהרעיון הראשי אשר הסב את לב הרומאים להכנע מפני האלים ולהשתעבד להם – הוא רגש היראה והפחד. הם רגזו ופחדו מפני האלים, לא מאשר כי אלה האחרונים היו זועמים ומחוללי אסון; האליל „נדיובים”, המקביל על פי תכונתו אל ציאוס היווני, הוא האחד בין אלילי הרומאים אל זועם ונוקם. אפס כי הוא לא החזיק מעמד על אופק הדת, ועד מהרה התמוטט לנפול, ויחלוף הלוך וחלוף. העיקר הוא, כי האלים פסו מעיני בני הכנסיה במסוה תעלומה, מכלי להתודע

אליהם אל נכון, עד כי התנודדו הרומאים תמיד מיראה ופחד פן יקציפו בנקל את אליליהם בשגגה ומבלי דעת. על כן הננו רואים פה, כי הדת המעשית, אשר תכליתה להתרצות אל האלים ולהפיק מאתם רצון ורגשי ידירות, עלתה למעלה, ותהדוף מפניה את יתר היסודות הראויים להשתרר בקרב כל דת נאורה. דת כזאת איננה נותנת החפש לכחות טבע האדם, ואיננה קוראת להם דרור להגלות ולפעול את פעולתם הטובה, כי אם אוסרת אותם בכבלי ברזל ומשעבדת אותם לעבוד את עבודתם הדיקנית היצוקה בדפוס ובתבנית ידועה, עבודה מדוקדקת מוקדשת לשם איזה דעה ורצון תקיף העומד מחוץ לגדרי הטבע. כל דבר העלול לעורר את הרגש ולחולל איזה תסיסה בלב יְזֵרָה הלאה, ועם זה יחנכו את בני האדם על פי השקפה ידועה, ישתדלו למעט בלבם רגש הכנעה, וזהירות מעון ומסירת נפש לשם הדת. חניכי דת כזאת הם חדלי רגש מלאכת מחשבת, הם אינם יוצרים להם יצירות נאות מלאות הוד, דתם יבשה בלי כל לחלוחית מליצה, מאפס אנדות וספורים יפים לתבל בהם את הדת, למען המציא עונג רוחני למחזיקים בה ולשעשע את רוחם; אנשים כאלה הנם רק בעלי רוח נכון ולב מהור, ולבם מלא הגיון כבוד אל מי שגבוה עליהם; הם מנתרים על רגשותיהם הפרטיים, מביאים את חפציהם הגסים, אשר אפשר להשיגם רק על ידי אמצעים קשים ונוזעמים, לקרבן על מזבח טובת הצבור ותועלתו, ורק הודות לחנוך כזה היו הרומאים לעם גבור ונערץ. כל אחד מן הרומאים חי בדת המלאה כלה הזיות, שקוע בחוג של אמונות תפלות; הוא מאמין לראות שפעת אמונות והמון סכנות עצומות מרחפות באפל סביבותיו, וכמו קוראים אליו להזהר, ועם זה הוא נוכח לדעת, כי רב כח איזה מבטאים ונוסחות של להטים ונחושים, אם הם נאמרים רק על פי הסדר והתמונה שנקבעה להם, להסיר ממנו כל איד ואסון. ובהסכינו לסדרי חיים ומושגים כאלה השגיא הרומאי חיל לפתח את דתו מצד אחד, ולהביא את הצד ההוא המפותח לירי השתלמות נשגבה. הוא איננו מתרגש ממנה, איננו מוכשר להתפעל מרוחה; הדת איננה מוסכת בחבו

כהומים, תקוות ורגשי ששון. אך לעמת זאת הנה דתו גלויה וירועה לו – יותר מכל בעלי דתות אחרות – בתור כח מעמיד ומקים (Conservatif), ובתור כח מפלם את נתיבות החיים והרוח, זהיא היא אשר למדה אותו לכבוש את יצרו ואת סערת האותיות, והיא אשר תאלפיהו דעת להזהר בדרכו וללכת בדרכי מוסר ומשרים, וכחה גדול לאכוף על האיש הפרטי להפגע מפני הצבור ולתגר על זכויותיו בשבילו.

התמורות אשר התחוללו לרגלי השפעה חיצונית. באמת הנה עצם הדת הרומית נשארה תמיד במצבה הקדום מבלי עשות כל צעד לפנים. לא נרהיב עוז בנפשנו לחרוץ משפט: מה היתה אחרית דת הרומאים לו התפתחה ברשות עצמה מבלי הערובות כחות פועלים ויסודות משפיעים מן החוץ. הקירה כזאת נכנסת תחת גדר השערות, אשר אין כל יסוד ומופת לאמקן. ועם כל זה הנה ידע ידענו, כי עוד בימי נעוריה נכנסה הדת הרומית בחוג השפעתן של דתות מבוכרות העולות עליה במדרגת התפתחותן, והיא בהיותה רפת אונים להתנגד ולעצור בעד החדשות והתמורות שהתפרצו אל תוכה, המירה את פניה, ועד מהרה אבר הרבה מתבונתה המקורית אשר לה בראשיתה. הרומאים אמנם הכירו לדעת את הקלקלה ואת אי-השלמות אשר בדתם; הרומאים המנצחים הגדולים, אשר הכניעו את כל העולם תחתם, לא הגדילו את תביעתם מן העמים המנוצחים להכיר את דתם כדת אמת היחידה בעולם, ולא ניעזו לרומם את מעלתה בתור דת נשגבה, אשר רק לה לבדה יאתה לשלוט ולהתגבר על פני כל הדתות ולהכריען. בלב הרומאים נתבצרה הדעה, כי גם אלהי עמי הנכר הם אלים ממש בפועל, בעלי עוז ושלטון, עד כי נכון לכרות גם אתם ברית שלום ואהבה. אם לכל דבר וענין על פני תבל יש רוח או אל הממונה עליו, הנה אלהי הנכר גם הם אלים או רוחות השולטים על הארצות ועל העמים אשר נתנו כרשותם ותחת פקודתם. עצם המושג של האלהות כפי שהשיגו אותו הרומאים לא נתן לרתבצר בלכם לאמינה, כי רק אליליהם הם – אלים אמתים, ולהכחיש את

זכויותיהם ומשפט אלהותם של האלים אשר לעמי הנכר. הכרה פנימית מוחלטת כי רק דתם היא האמתית והנכונה לא מצאה לה כל מקום בלב הרומאים, ולרגלי החסרון הגדול הזה היתה הדת הרומית כחומה פרוצה, עד כי אזלת ידה להגן על כנסית הדת בכל עת אשר הביאם המקרה להתקרב ולגעת אל חוג פעולת דתות בני הנכר, לכל יחדרו בהם דעות חדשות ויסודות דת נכריה. יחד עם התרבות הנכריה, אשר התפרצה לבוא אל תוכם מעמי הנכר, מן העמים הנאורים, אשר הרחיקו ללכת מהם על מסלת ההתפתחות הרוחנית וההשתלמות בחרשת המחשבת, הופיעו גם דתות חדשות. בכל עת בואם לידי מגיני עם עמים כאלה הרגישו הרומאים את היתרון אשר לעמים הנכרים עליהם במקצע של ההשתלמות הרוחנית והשכלית; ודבר ידוע הוא, כי בכל זמן ומקום עלול העם הצעיר והדל בכשרונותיו לשנות פני דתו לפי טעם העם רב הכשרון המשפיע עליו, ולהשתנות גם בבחינות אחרות מבלעדי הדת. הננו מוצאים אפוא לחובה לנו לצַנן ולברר את החליפות והתמורות אשר התחוללו בקרב הרומאים לרגלי זרמי השפעה דתית חיצונית. ראשית כל שאבו הרומאים הרבה דברים ממקור האַטרוסקים שכניהם. הדת האטרוסקית נפלתה מדת הרומאים בזה, שהיתה בעת ובעונה אחת מפותחת וגם פראית הרבה יותר ממנה. כן ידענו כי האטרוסקים זבחו לאלהיהם זבחי נפש אדם; הם האמינו בלהמים ונחוישים להגיד על ידם את אשר יקרה בעתיד ולמצוא כל סתום ונעלם, בהשתמשם למטרתם זאת באמצעים מלאי בערות וכסל; וכפי אשר הובא זכרם בספרי קורות העתים ידענו, כי ענף אחד מענפי הנבואה והנחוש אצלם לראות בכבד, היינו, לנבא חזון עתידות למראה הקרב והמעים המוצאים מכטן בעלי החיים במותם. בקרב האטרוסקים נתבצרה האמונה במציאות הגהנום, מקום אשר שם יענשו החוטאים ויענו ביסורים קשים בעד עונם. לעמֵת זאת הנה הַגְבְּלָה בדת הרומאים תקומת הנפש אחרי המות הנבלה מעוננת ובלתי ברורה. מצד השני התרוממו מתוך עדת אלילי האטרוסקים איזה אלים אשר על פי הויתם ועצמותם הנם

דבר יותר ממושי מכח מפשט. פה נערכה במת מחזה בקרב הברואה, ועליה הופיעה אגודה בעלת שנים עשר אלים, הנאספים יחד לאספה לעתים קרובות, והם נוהגים בכחם תבל ומלאה. אולם גם עליהם העיק איזה כח שלטון גבוה, אשר עצמותו ותכונתו אינן מוגבלות במאומה, ואשר תחת ידו נכנעים גם אלי המרום, — והוא איזה שלטון הנכנס תחת גדר גורל החיים (Schicksal), או כי נחשב אתו על סוג אחד. השפעת היונים, אשר התגלתה במלא דמותה ובהירותה בחרשת המחשבת של האטרוסקים, היא משתרעת ועוברת הלאה גם אל גבול הדת האטרוסקית; בנתיבה זאת, — אשר אמנם מסוה העלימה וצללי עננה פרושים על דרכיהם ומסתירים את עקבותיהם, — חדרו בראשונה הדעות המשתררות בקרב הדת היונית אל תוך ממלכת רומא, ותבנינה קן להן על גדות הטיבר. לרגלי השפעת דעות כאלה התחוללו חדשות ותמורות בתחומה של דת הרומאים. באחרית תקופת ימי מלוכת המלכים החלו הרומאים להקים ארמונות לשם אליליהם, תחת אשר עד כה לא נראו כאלה בגבול ממלכת רומא. פה הנה מקום הנועד לעבודת האלים (Templum) היה בראשונה לא בית או היכל בנוי, כי אם מקום פנוי ערוך על פי משמר ידוע, אשר נועד למקום מצפה החווים (Auguren). הרומאים בחרו להם מקום ידוע על פני כפת השמים, למען ערוך שם את השקפותיהם, ולהסתכל אל חזון אותות השמים. באחד המקומות הקדושים האלה, אשר השתרע על ראש הר הקפיטוליום, הקים המלך טרקויניא הראשון היכל ומקדש לשם האליל יופיטר, וההיכל הזה היה מהיום ההוא והלאה למרכז ראשי בדת הרומית. הארמון הזה נבנה בטעם בניני הטסקנים (אטרוסקים). מלבד בית וקדש הקדשים הנועד בעד צלם דמות יופיטר, הנבחר והגדול, הכיל הארמון בקרבו גם מחלקות מיוחדות בעד פסילי האלילים יוננה ומינרקה. האלילה האחרונה הזאת היא אלילת הזבדון, ונקדשה בעיני האטרוסקים והרומאים גם יחד. כן נשתלה חרשת המחשבת על שדמת עבודת האלים. האלים

ופסיליהם הופיעו בתמונה בהירה ובדמות איזה דבר ממישי, דבר אשר חסר מכל וכל להאלים המפשטים הקדמונים; ובארה כזה נתבצר ברוח הרומאים מושג חדש ע"ד האלהות. או החלו להקים היכלות, כן ליופיטר השוכן במקומות אחרים, מלבד יופיטר „הנבחר והגדול" השוכן בגבעת הקפיטוליום, וכן לאלים אחרים זולתו. אכן נעלם מאתנו, מתי הוקם ההיכל המוקדש לשם רגש האמונים? בל"ס נבנה בימים קדומים מאד. בכל בניני היכלי אל-ליהם שמרו הרומאים חוק אחד כללי, והוא כי פסלי האלילים הוצגו בבית קדש הקרשים, ופניהם מוסבים לפאת ים; ובכן אפוא המתפלל, אשר בעת תפלתו שם את פניו לנכח פני פסל האליל, היו פניו מכוננת קדמה מורחה. הנטייה למזרח העולם, אשר הושמה לחוק במבנה היכלי הדת ברומא, עברה גם אל כנסיות הדת הנוצרית. בדברים הרבה היו האטרומסקים למורי הרומאים, וביחוד שאבו אלה האחרונים ממקורם נוספות רבות לחוקי קסמי החזון וההליכה לקראת נחושים. אפס כי רבים ממיני קסמי החזון המלאים בערות והזיות ודומים לתעלולי ילדים, לא יכלו למצוא להם מקום ברומא בדרך רשמי, ונחשבו שם כאמונות תפלות, אם כי אנשים פרטים השתמשו בהם לעתים לא רחוקות.

אלילי היוונים ברומא. בעת אשר חדרו דעות היוונים בדרך צדדית ובלתי-ישרה בצפון הארץ, סגלו להם גלילות הארץ המשתרעים על פני חצי-האי האפיניני נגבה את טעם היוונים ואת השקפותיהם הדתיות, וילכו הלוך והתנוון, וכאלילי יון כן גם ההיכלות המקודשים לשמם, תחת אשר בראשונה התכוננו רק בערים השוכנות לחוף הים ובמושבות הרומאים הנפוצים בארצות רחוקות, החלו עתה להופיע לאט לאט גם ברומא עיר הבירה. התנועה הדתית הזאת היא קשורה אמנם בקשר אמיץ בספרי החזון (Sibyla), אשר היו לסגולה להרומאים על ידי המלך הרומי האחרון. ספרי הקדש האלה הובאו רומאה מעיר קום אשר בארץ יון; הם נתחברו במקורם בשפת יון, ויכילו בקרבם דברי משא וחזון, אשר יחכו אותם לאחת הנביאות העתיקות המנבאות גשט אפולון, אשר

היו בארץ יון. ספרי החזון האלה, אשר כפי אמונת העם נכללה
 בהם תמצית תולדות הרומאים, קורותיהם ועתידותיהם עד
 אחרית הימים, הפקרו בידו אנשי קדש מיוחדים, אשר הגו בהם
 בכל עת, למצוא מענה על כל שאלה שנודמנה לפניהם בדברים
 הנוגעים לעניני העם וארץ המולדת. חזיון הגיל הוא בימים
 ההם, כי במקרים רבים עת פנה העם לקחת עצה מפי ספרי
 החזון, היתה העצה היעוצה להם – להביא איזה מן האלים
 היונים רומאה, ולהקים היכל מוקדש לשמו, למען כונן שם
 את עבודת דתו. בשמף העת הובאו רבים מאילי יון ודתייהם
 השונות בצרו להם מקום נאמן ברומא. בראשונה הוחל לעבוד
 את האליל היוני אפולון, אשר בבואו רומאה התחפש בשם
 הכנוי „מגלה נסתרות” (ברומית: *Aperta*), על שם ספרי
 החזון, אשר מרבית הדברים הכלולים בהם נתיחסו אליו, ונחישבו
 כמו התגלו במקדש החזון (*Orakel*) המוקדש לשמו בהררי פרנס.
 הרומאים קבלו וקימו עליהם את אלהותו של אפולון כנפש
 חפצה, ויקדישוהו בתור אל נושא עון ומטהר את בעלי בריתו
 מכל חטאותיהם, באשר כי הממלכה הרגישה את הנחיצות באל
 מטהר ומוחה כל עון עוד יתר הרבה מאשר הצמרכה
 להנבואה ודעת מקרי ימים עתידים. כן התפשטה בשנת 496 לפני
 ספה"נ עבודת האלילים היונים דמטרה, פְּרֶסְפוֹנָה (ברומית
Proserpina – מלכת הגהנום) ודיוניזוס, אשר נשתו אל האלילים
 של הלמיניגים: צָרְרָה, לִיבְרָה וְלִיבְרָה (אליל הצמיחה והתנובה),
 וגם העמדו במקומם, וכמאה שנים אחריהם הובא רומאה גם
 הגבור היוני הַרְקֵל ויכונה שמו ברומית „הרקוליס”. בשנת 291
 לפני ספה"נ פרצה מגפה נוראה בממלכת רומא, ואז הביאו
 על פי עצת ספרי החזון את צלם האליל אֶקְוִיפּוּס מעיר
 עֶפִיֶרְרָה, ויכוננו לו היכל ומקדש ברומא, למען יעזור
 בעד הנגף, כי האליל הזה הוא רופא כל חלי ומדוח,
 והרומאים קראו לו אֶקְוִלֶפּ. בעת אשר הסתבכה רומא בסככי
 המלחמה הארוכה עם הניבל גבור הצדונים, ורומא העתידה
 להיות גברת כל הארץ התנודדה תחתיה והגיע אל פרק המשבר
 (*Krisis*), היתה שומה מאת כהני החזון להביא מעיר פיסטינה

אשר בפריגיה (ואחד מגלילות ארץ יוון) את האלילה ציבלה
 (ביוונית: Kybela), אלילה הארץ, האם הגדולה דתה כל אלילי
 יוון. בגלל-נפש ובעדנת-רוח הגישי יושבי עיר פיסגיה
 לצורו הרומאים את מצבת האבן, אשר נחשבה אצלם כמסל
 האלילה. יחד עם בוא האלילה על אדמת רומא נמלאה הקוץ
 הרומאים, כי עד סתיה נבהה ידם על הייבל ונרשטוה מבול
 ארץ איטליה. האלילה נקרה מעיר אריקס, אשר נקדשה עד
 מאד בארץ סיציליה, נתקבלה ברומא גם היא קרוב לזמן
 ההוא. האלילה הזאת כללה בקרבה את תכונת שתי האלילות
 אפרודיטה היוונית ועשתרת הצדונית גם יחד, ועל כן נשתנתה
 תכלית שני מן האלילה נוסף הרומית, הקדומה בזמן והפשוטה
 באהדות הייה ומדותיה, כהיות כי זאת האחרונה נחשבה לאלילת
 האביב, והתי הספקדת על הגנים, עצי הפרו וצמחי תנובה.
 השתלשלות התמורות, התקונים וההתחדשות בגבול דת הרומאים,
 כפי אשר הארנו פה את צורתה החיצונית, נמשכה כל ימי
 הקופת ממשלת הרפובליקה הרומית, והוצאותיה היו, כי הומרה
 דתה הרומית הקדמונית בדת-החדשה ההיא המכונה כפי החכם
 מימון בשם "דת היגית-הרומית", אשר בה נמצא ערב רב
 מיסודות שתי הדתות האלה. והתמורה הזאת היתה כבודה
 ונמרצה מאד מאד. היא לא היתה שטחית ומרפפת למעלה,
 למען החלוף ושינות רק את התמונה החיצונית של הדת: היא
 לא הצטמצמה רק בזה כי הוסיפה אלים חדשים על העתיקים,
 או כי השכינה את יפיותה של מלאכת המחשבת אשר להוונים
 בבניני היכלי הקודש המוקמים לשם האלילים ברומא, וגם לא
 רק בזה כי הנהיגה מנהגים חדשים בעבודת-האלים, כמו למשל
 הפרות הקדשיות (beecisteniam) — אשר זה סדר הגנות, כי ערכו
 משכנות או חדרים רבים, אשר בכל אחד מהם הציגו
 פסלי אליל ואלילה יחד, ועל ידם ערכו שלחנות סלאים מטעמים
 ומגדים לעגג ולכבד את קהל האלים הערובים בזה; — לא, לא
 זאת בלבד, כי אם על ידה הומר ונשתנה מיסודו גם עצם
 המושג על דבר האלהות. תחת האליל הלטיני, אשר בעיקרו
 ועצמותו הגרו רק הצד הנסתר והכסוי מן העין של אינו עלילה,

חזיון או איזו תכונה, אשר על שמן נקרא האליל בשמו המיוחד, ואשר מבלעדן חדלה מציאותו והנהו אפס ואין, הופיע האליל היוני המתואר בצלם האדם ובדמותו, בעל חופש ודרור לעליל עלילות כרצונו בעולם העליון.

הננו לרשום פה רשימה קצרה, בהעריכנו את שמות ראשי אלילי הרומאים לעמת אלילי היונים, אשר הם מקבילים אליהם וממלאים את מקומם:

אצל היונים		תעודתי.	אצל הרומאים
Zeus.	Iupiter.	אביר כל האלים.	
Hera.	Iunona.	אשת ציאוס מלכת האלים.	
Poseudon.	Neptun.	אליל הימים.	
Athena.	Minerva.	אלילת החכמה ומלאכת המחשבת.	
Ares.	Mars.	אליל המלחמה.	
Aphrodita.	Venus.	אלילת האהבה.	
Artemida.	Diana.	אלילת הציד, אלילת הירח ושומרת הצניעות.	
Hephaistos.	Vulcanus.	אליל האש, חרש ברזל ונחשה.	
Hestia.	Vesta.	אלילת הצניעות, שומרת יקוד המושפחה.	
Hermes.	Mercurius.	אליל המסחר, מגן ומחסה לגנבי ליל.	
Demetra.	Ceres.	אלילת עבודת האדמה.	

אולם את השויון אשר בין צמדי האלים האלה לא נוכל לחשוב בשום אופן לשויון מדויק ומחלט. האלים היחידים בקהל אלילי רומא המקבילים בדיוק אמתי אל האלים בעלי מקצע אחד אתם אשר בקהל אלילי היונים – הם האלילים „יופיטר“ ו„וסטה“, בעוד אשר השויון וההקבלה בין יתר האלילים האמורים למעלה נשענים רק על הדמיון המקרי, אך לא על עצם תכונתם הפסיכולוגית, והם מסתעפים יותר מן ההשערה החיצונית מאשר מן טבע הדברים והדמיון האמתי. ועם כל זה רואים אנחנו את התולדה המסובבת מזה, כי זנחו הרומאים את אליליהם המקוריים ויקחו תחתם את אלילי היונים. יחד עם צלמי האלילים ופסיליהם אספו הרומאים אליהם גם את האגדה

המיהולוגיה של היונים, וכארה כזה הופיעו האלים לעיני בני כנסית הדת הרומית בתמונתם המדויקת, עם כל מטרעותיהם, מאוייהם ושפלות רוחם, ואז סרה מעליהם עטרת הדרה הרוממית ויראת הכבוד שעטרה אותם לפניו, ומסוה הפליאה והתעלומה, אשר ככה אותם עד כה מעוני בני הכנסיה, הורד ארצה. לעבודת הדת ברומא המיוסדת על המושגים על דבר עצם האלהות שנתבצרו בהשקפת דת הרומאים מקדם, עבודה אשר השתדלו למלאותה בדיוק אמתי מבלי לסור ממנה כמלא שערה הצדה, - לעבודת דת כזאת אי אפשר היה להסגל אל האלים החדשים, ובהכרח נתמנעה דמותה, ותאכז ערכה וכבודה בעיני בעלי ברית האלילים החדשים. זאת היא אם לא הסבה הארת והחידה, הנה למצער אחת הסבות הראשיות, אשר הבינו את הבסיס למהות הנורא, אשר הופיע באחרית ימי ממטלת הרפובליקה, עת אשר התרוממו אנשים נאורים ומצוינים לעמוד בראש שלטון משמרת הדת, אנשים הפשיים בדעותיהם, אשר לא רק כי כבדו לכבד לא נתנו אמון בדת האלילית, כי אם גם לענו לה כספרדים אשר דברו. בין המון עבודות דתי האליל, אשר הופיעו לרומא מארצות הקדם, נמצאו איזה מהן, אשר על פי מיצאן ומלחדתן התורמנה לא אל ארץ יון, כי אם אל יתר עמי הקדם. עבודת דת האלילה ציבלה, אי כאשר יקראי לה התרדים לקדושת הדת האלילית, האם הגדולה, הדת הלום מארצות אסיה הקטנה, אף כי היתה נפוצה גם בארץ יון, וכמות גם עבודת דת האליל היוונים הובאה רומא מארצות אסיה הקטנה. עבודת שתי הדתות האלה משכה אחריה התנגשות לב בעלי בריתן, פרוצות ושחיתות המדות; מנהגי הדתות האלה רחקו מאד ממהגי הדת הרומית המדוקדקת ומצוינים בתוכם; וברוח מוסרם, והרחוקים משאין יצר רע וכערת האות הלב; התאוו האחת המתחוללת בלב בעלי דת כדת הרומית, היא רק תשוקה שאננה ושוקמת להנהגה נאיה ומפוארה. עבודת הדת המקודשת לשם האלילה ציבלה נעשתה על ידי כהנות המסורסים, אשר ערכו החלומות הדתות בקרב מיטבות העם,

בסובבם בהמון הונג ובקול המולה ושאון, ועם זה יחד אספו נדבות מכל איש נדיב לב. הרומאים, בעת שתלם בראשונה את עבודת הדת הזאת על אדמת רומא, שמו אמנם לחוק, לבל ישתתפו אזרחי רומא בצד המעשי של הדת הזאת, לא בתור כהנים ולא בתור בני חרדים לעבודתה ומנהגיה, ולבל יעמיסו עליהם את החובות הראשיות, אשר היא מטלת על כנסיית דתה. בזה הננו מכירים כמו השתדלה ממשלת הארץ למנוע את העם מן הפריצות ושחיתות המדות המתלוות אל עבודת הדת הזאת. אולם כי הפרחת הדת הזאת, השתגשגותה הנמהרה והתפשטותה הנרחבה בקרב בני הנכר המתגוררים בעיר הכירה, כמו גם בקרב דלת העם ילידי רומא, דין להוכיח, כי אמנם היתה עבודת הדת הזאת נחוצה מאד ליושבי הממלכה, ואם לא לכלם הנה למצער למרביתם, בהיותה ככח מעורר בשדרות התחתונות שבעם להחיות את התרגשות הלב, להניע את הרגש, את מאווי הלב וכל תשוקה גסה המוסכת רעש ושאון במכונת החיים הפשוטים והרגילים. לעמת זאת הנה אֶלְצָה ממשלת רומא להשבית ולהעביר מגבול ארץ רומא את עבודת הדת המגאלת המקודשת לשם האליל בקבוס (דיוניוס), בהיות כי עבודת האליל הזה הוחגה בשאון עליונים, אשר נאספו אל המטרה הזאת בהמון רב בעתותי לילה, ובה השתתפו גם אזרחי רומא, ותוצאותיה היו שערוריות ופרעות נוראות. והנה עם כל עבודות דתי אלילי היונים שנתאזרחו בארץ רומא, העם אשר ברפיונו הדתי היה כספוג המספג אל הובו את כל הדעות וההשקפות, כל האמונות וההזיות, מבלי כל בקרת מיוחדת, הנה לא נכחדה דת הרומאים המקורית כליל, ולא נחנקה מִנְטֵל המון הדחות השונות, אשר הֶעֱמְסוּ על אדמת רומא. יחד עם אלילי יוון, אשר צלמו פסיליהם מלאו את היכלי התפארת אשר הוקמו לרוב ברומא, עוד השתררו האלילים הרומים המקוריים איש איש במקצו המיוחד, ועד אחרית תקופת שלטון הדת האלילית לא חדל הרומאי לראות בכל ענפי חיי הטבע והיי האדם – אלים מיוחדים לכל הנועה והנועה קלה בעולם.

ויען כי מטרתנו בפרק הזה היא לבאר את הליכות הדת הרומית והשתלשלותה, מבלי שום לב אל הדתות השונות, אשר מארצות נכר באו הנה ותבנינה להן בית בממלכת רומא, הודות להסבלנות הדתית ולמדת הכנסת אורחים ביחס אל האמונות והדעות מולדת חוץ אשר, כידוע, התפתחו למדרגה נשגבה בקרב הרומאים, -- על כן לא ננסה הפעם להרחיב את גבול השקפתנו על המון הדתות הנכריות, אשר נאספו מכל קצות הממלכה אל עיר הבירה, עד כי באחרית תקופת ממשלת הרפובליקה היתה רומא בירת הממלכה גם לבירת אלילי כל העמים. כאשר כבר הזכרנו היתה השקפת הרומאים והברתם הפנימית בגבולה של הדת מלאה רפיון והתנוודות, עד כי לא אמצו הרומאים את לבם להכחיש את אמתותן של הדתות הנכריות. גם דרכי השלטון המדיני אכפו על הרומאים להתהלך עם כל בני הדתות השונות ברוח סבלנות, כל עוד אשר דתם (של אלה האחרונים) לא היתה לצור מכשול ולשטן להמשטר השורר בקרב הממלכה. בכל שלטיני הארצות המנוצחות והנכנעות תחת ידי ממשלת רומא היה שורר דבר מלכות לבלי התערב בעניני הדת המקומית; בעיר הבירה נתן החוק לאשר ולקים מטעם השלטון המדיני את כל כנסיות הדת הנכריות. במקרה כזה הכירה הממשלה לא את עצם הדת ואמתותה, -- כי הממשלה הכירה את עצמה, כי אין לה כל זכות ומשפט לחוות דע בענינים כאלה, -- כי אם רק קימה ואשרה את אגודת העדה המתנהגת בדרכי הדת הנכריה, ותתן לה את הרשיון ללכת בדרכי דתה. אז נחשבה הדת ההיא כעומדת תחת החסות בצל הממלכה, ונקראה בשם דת בעלת רשיון (Religio licita). בתוך המון הדתות והאלים אשר נפגשו יחד בעיר בירת רומא וימצאו להם שם בית מקלט שאנן וכוטח, לקחה לה עמדתה גם הדת הרומית, ותהי גברת הארץ, אך לא בתור דת אשר רבו המאמינים בה בקרב המפלגה השולטת בארץ, -- כי גם כהנייה וחזייה לעגו לה, ויתלוצצו על מנהגי הדת הנתונה תחת משמרתם ופקודתם, -- כי אם בתור עבודת דת מעשית האחווה ושלובה יחד עם תולדות ימי רומא בעבר, ובתור דת אשר

חשבו כי תקומתה נחוצה מאד לשלום הממלכה והטבת מצבה, ותועלתה רבה למלא את הצרכים הרוחניים של המון העם. בחוג פעולת החקירה, ההתחכמות והטלת ספק בכל מסרת קדומים, אשר גברו מאד בעם בתקופה ההיא, אפסה כל תוחלת, כי אמונת הלב תמצא לה עזר ומשען בדת הרשמית ילידת הלאום וההיסטוריה הרומית. מן בשלה הדת ברומא מאפס יכלת למלא את תביעות מפלגת החכמים והנאורים, אשר רבו אז בקרב הרומאים, ואשר רגשי לבם והגיון רוחם המורחים בריח השכלה וחכמה לא יכלו עוד להתפרנס מדעות פשוטות וגסות הכלולות בתוך דת חסרת התפתחות כדת הרומית. הקיסר אגוסטוס (מלך 27 לפני ספה"נ מת 14 לספה"נ), בראותו את העזובה בגבול הדת, חשב מחשבות לבצר את הרגש הדתי בקרב בני עמו, וינסה לחדש את פני הדת, לתקן בה את התקונים הנחוצים ולפחת בה רוח תחיה. בחפצו לרומם את רוח הדת ולהשיבה אל המדרגה אשר עמדה ברומא בימי קדם, בחר את עבודת הדת הביתית, היינו, את עבודת הדת המקודשת לשם ה"לרים" (רוחות אבות המשפחה), בראותו בה את היסוד הראשי של הדת הרומית הקדמונית ומקור החיים הכבירים אשר בה, ובכך נתן פקודה לבני עמו להכיר בתור אלהות אגודת אלילים משולשת, הכלולה משני לרים ועליהם נלוה מלאך-השלום (genius) השומר לראש המלך. אז נתן צו מטעם המלכות לחלק את עיר הבירה לרבעים ולהקים היכל ומקדש בכל אחד מהם, ושם תערך עבודת דת לאגודת האלילים המשולשת, אשר בדה הקיסר מלבו. בגלילות הארץ בקרב המדינה הוטלה החובה על כל גליל ליחד מקום לעבודת הדת, אשר נערכה על ידי הקיסר, אם כי לא נאסרה עבודת הדתות הקודמות, אשר השתררו בארץ עד כה. אולם האמונה הרופפת והמתנודדת באמתת הדת, והמושג על דבר האלהות בכלל, כפי אשר השתררו אצל הרומאים מעולם, לא נעדרו גם בקרב הדת החדשה אשר יסד אגוסטוס; גם הוא לא נועז להוציא את הדתות הנושניות הנובלות מפני דתו החדשה, אם כי חשבה לרעננה ופוריה, ויקו להשיג על ידה תחיה רוחנית ודתית לבני

עמו. למטרה הזאת תקנו את היכלי האלילים ברומא, וישנו את תכנית בנינם, גם הקימו היכלות חדשים, העבירו את הכהנים ממשמרתם ותחתם באו אחרים, אשר בהם בטח לב הקיסר, כי ירעו לעורר תחיה דתית בקרב העם. גם נוסדו בעד המון העם מערכות שעשועים דתיים, אשר תכליתם היתה לעורר בלב העם זכרונות קדש מקדמת ימיו. סופרי רומא הקדמונים וירג'יליוס וליויוס הביטו על העבר של הרומאים מנקודת-המבט הדתית, בהראותם על התעודה הקדושה, אשר הושמה לפני העם הרומי, וירוממו וינשאו למעלה את רוח הגבורה ורגשי החסידות, אשר מלאו את לב מיסדי הממלכה הקדמונים. באמת הנה לולא יבש מקור החיים בדת הרומית, ולו רק היתה עוד עלולה על פי שארית כחותיה הפנימים לשוב לתחיה חדשה, כי אז עלינו להודות, כי השכילו מאד השואפים לתחיה הדתית לאחוז בתחבולות נאותות ורצויות למטרתם. אפס כי כבר פסק כח החיים בדת הרומית, ותהי כשלד וגויה בלי כל רוח, בלי כל כח חושב והגיון דעות, בלי כל תורה ורעיון המלבבים את האדם ומעוררים את רוחו ולמצער את רגשותיו. הדת אשר יצר הקיסר אגוסטוס לא נקלטה בקרב עם רומא, וגם נבצרה טמנה להיות נקלטת, חרף כל מעלותיה ויתרונותיה בערכה אל יתר הדתות השוררות ברומא. העם שמע בתורת דת הקיסר לא קול מחוקק, קול נביא ומורה דת, כי אם קול מושל ומצוה, קול גבור ושר צבא מלחמה, הבא אל העם בשם התועלת המדינית, בשם טובת הממלכה ומעוזה, אך לא בשם איזה רוח הנערה ממרומים, בשם עצם נשגב המרחף בעולם רוחני, החפץ לאשר את בני האדם באושר רוחני ודתי.

כן רבו בקרב הרומאים דתי-אליל רבות ושונות, עתיקות גם החדשות, מולדת בית ומולדת חוץ, עד כי מרוב העצים לא נראה היער, ואין גם אחת מהן אשר המציאו מנון דתי רוחני ומוסרי לטובי העם, אשר בעלותם במעלות ההשכלת והתרבות בקשו למצוא בחיים איזה דעות ואידיאלים נכונים להתענין בהם, ולאט לאט כבה הרגש הדתי בלב העם. והנה

במרוצת הדברים הזכרנו למעלה, כי הנסבה לירידת הדת ברומא היתה הנטייה לחקירה, להתחכמות והטלת ספק בכל מסרת קדומים, אשר התגברו בתקופת העת ההיא בקרב העולם הנאור, והן אשר הסבו את לב הרומאים הנאורים בדורות ההם לפנות ערף אל דתם, ללעוג להדעות והאמונות הצפונות בפנמיותה של הדת, אם כי לבם היה נוטה להשאיר את הדת בתמונתה החיצונית, כדבר אשר מציאותו וקיומו נחוצים לתקומת הממלכה. הננו חושבים לעון לנו, אם נאמר לקמין בדברינו מבלי להציע לפני קוראינו את פרשת כל הסבות ההיסטוריות, אשר חתרו בזמן ההוא חתירה עמוקה תחת הדת האלילית בכלל, -- בכל תקפן ומלאן. מלבד הסבה הפנימית אשר זכרנו, היינו, תגברת החקירה והבקרת בקרב משכילי הרומאים בדור ההוא, פעלה גם סבה חיצונית, הן קול ספרות היהודים האלכסנדרונים הכתובה בשפת יוון, שפת החכמה והמדע של הזמן ההוא, אשר נפוצה בעולם הנאור, ובשכל מליה וברוח הגיונה הבא בשם הדת והפלוסופיה כאחת השגיכה חיל להבאיש את הדת האלילית בעיני כל איש משכיל על דבר אמת, ולהוקיע את נבלותה לעיני השמש. הספרות העברית האלכסנדרונית היא אחד מן העורקים החזקים אשר דפקו בחזקה בתולדות הקולטורה בימי קדם, ועל פי צורתה הפנימית היתה כמשלמת את ההשכלה היונית וממלאה את חסרונותיה, בשאפה תמיד להשכין את אמתותה ותורת מוסרה של תורת ישראל בספרות המדעית של בני יפת. נפלאה מאד תולדת הענף הספרותי הזה שיצא מהטור היהדות לרגלי סבות מדיניות וקולטוריות גם יחד. לרגלי מסע הנצחון, אשר נסע המלך המוקדוני אלכסנדר הגדול בארצות אסיה, נפגשו זרמי התרבות וההשכלה אשר להיונים ואשר ליהודים יחד, וכאשר עמדו שני העמים האלה נושאי דגל התרבות האנושית כל אחד על דעתו, מבלי לזרז איש איש על דעותיו לטובת רעהו, התפרצה ביניהם מלחמת דעות במלא תקפה ועווה. מעבר מזה נלחמו היונים לבצר מכון לתרבותם הם, אשר נתיחדה כלה בעד טוב טעם בכל דרכי החיים ומנעמיהם, ובעד כל רגש יופי-

ותפארת, רגש אשר נפנה לו מקום גם בדתם האלילית, עד
 כי נתקדשה בקדושת האלים ותהי לסגולה קדושה ובתמצית כל
 החיים. ומועבר השני הרימו היהודים על נס את תורת מוסרם
 הזכה והצרופה ואת דת קדשם, אשר בה כלולה תמצית כל
 הבינה והחכמה הנשגבה מעל לבנית אנוש. ההתנגדות וההפך
 בין השקפות שני העמים האלה התגברו יותר ויותר במדה
 אשר הוסיפו היונים לתקוע את יתדם ולכונן להם מושבות
 על פני כל הארצות הנשענות לחופי ים התיכון, מחופי
 הֶבְסָקְרִים ועד גדות הנילוס בארץ חם, שנפגשו פנים אל
 פנים עם נפוצות ישראל, אשר מושבותיהם השתרעו אז מים
 עד ים, מהים השקט ועד הים השחור. בחקרי דת ונכוחים החל
 הנגוד הזה, ובמשטמת דת וגזע הם, עד כי לאחרונה התנשם
 גם בתמונת אגרוף רשע וזדון, ודמי בני יהודה נגרו כפעם
 בפעם ארצה מתגרת יד היונים. נודעת היא הספרות היונית
 המלאה בוז ונאצה על היהודים ותורתם, אשר יסדו סופרי
 היונים: אפולוניוס, פוסידוניוס, ליוימכוס ואפיון, אשר לא
 הסתפקו בזה כי לעגו לדת היהודים וישפילו את ערכה, כי אם
 בדו שקרים וספורי שוא להשליך שקוצים על מולדת היהודים
 ועל מקור מחצבתם. הבוז והלעג, אשר שפכו בעלי הדת
 האלילית על ראשי היהודים ועל תורת קדשם, פעלו פעולה
 מתנגדת, כי העירו בלב היהודים הכרה פנימית להכיר את
 ערכם ואת רוממות תורתם ומשגב מוסרה ודעותיה לעמת הדת
 האלילית המתעתעת באגדותיה התפלות, בהבלי הזויתיה,
 ובתבנית אליליה, אשר יצרה בדמות בני האדם, ואשר השקיעתם
 ברפש תאוות שפלות, זמה נאלחה ויצרי לב הרעים עוד מִיצֵר
 לב בני האדם. לעמת ספרות הבוז והנאצה של היונים נבראה
 ספרות שלמה בשפת יון, אשר יצרו היהודים להוכיח את
 תועבת הדת האלילית ואת שקוציה. כהמון דורות היצורים
 הזועזעים השוכנים במצולות ים, אשר בשלחופיותיהם השידיות
 אשר יתפשמו מעליהם יקימו במשך שלשלת דורות ארוכה
 דוכסי הררי קורלים, איים שלמים וגלילות ארץ רבים, כן
 התאגדו הסופרים היהודים האלכסנדרונים ליסד ספרות וכוחית,

הקולעת אמרי בינה ומשפטי צדק להרוס את שתות הדת האלילית, ולהראות את משגב היהדות, רוממות דעותיה ושיא חוקיה, וברכות הימים נוסדה ספרות גדולה, אשר חוללה מהפכה עצומה בהשקפת הנאורים והמשכילים בקרב העמים כדורות ההם. מלבד תרגום ספרי הקדש ליונית, אשר הועיל מאד להכניס קרני אור במחשבי הדת האלילית הנפוצה אז על פני תבל, מלבד ספרי הפולוסופיה הערוכים על פי רוח תורת ישראל, אשר הפיצו ידידיה האלכסנדרוני ובני סיעתו אחוה לדעה, ומלבד הספר „חכמת שלמה“, אשר תכנון פקקדש בלוי להבאיש ולהחפיר את תעתועי הדת האלילית, את זדונה וגלוליה וסלף דרכי המוסר הנובע ממקורה, ולערוך לאמתה את הוד כבוד היהדות ומשגבה, השכילו הסופרים היהודים לשאת משא על כל המתעתעים בהבלי הדת האלילית בספרי שיר וחזון ערוכים בטוב טעם ודעת, אשר שם מחברים נודעים לתהלה מבני היונים נקרא עליהם, למען ימצאו דבריהם מסלות בלב קהל הקוראים. „חכמי היהודים – אמר החכם גרמני – הערימו לעשות צדק ברמיה, בשומם דברי תוכחתם ומוסרם בפי משוררים וחזנים בני אלהים אחרים, להגיד את צדקת היהודים לכל העמים ולהראות את אמתתה ותפארתה לעין כל“. אחד מחכמי היהודים חבר שור תהלה להיהדות בשומו את דבריו בפי המשורר היוני אורפאוס, למען תבב את ספרו על קהל הקוראים היונים. נכבדים ונעלים מזה במזרתם היו ספרי החזון הנקובים בשם „סבילות“, אשר על ידם התאמצו סופרי היהודים בשפת יון לסל מסלה בעד דעות היהדות אל לב הגוים עובדי האלילים. ספרי חזון הסבילה נתקדשו מאד בארץ רומא, והשפעתם היתה רבה שם על כל פנות העם, ועל כן הערימו הסופרים היהודים לחבר ספרי חזון כתבנית ספרי החזון אשר ברומא, אשר תכנם הוא דברי חזון לבשר את אמתת תורת היהדות ומשגב דעותיה. החוזה העבריה תקרא אל כל בני הדת האלילית:

בני אדם, בני חלוף, עד מתי זה תהבלו,
את אלהים לא תיראו, מפני שם קדשו לא תחתו.

מלך עליון, מחיה כל, כי כלם ידיו יצרו,
 וברוחו את הרוח לכל האדם אדון שמהו;
 הוא אל יחיד, בלי ראשית בלי אחרית לנצה,
 מושל בכל, נעלם מכל, וכל לא נעלם ממנו...
 החוזה מתאמצת בכל דבריה להשפיל את ערך אלילי
 הגוים ולתתם לאפס ותהו, ועם זה תקנה את תהלת היהודים,
 אשר היו הראשונים להכיר את אחרות האלהים וללכת בדרכי
 מוסר וצדק, כפי חוקי תורת ישראל הזכה והצרופה, וכה
 דבריה:

להם לבדם עצת תבונה אלהים הודיע
 אשר לא ישתחוו לתבנית איש, לצלם ופסל,
 אל תבנית דגת מים, בהמה וחיתו יער,
 אלילי תהו, מעשה ידי אדם אפס ואין,
 כי אם אל שמי מרום כפיהם יפרשו;
 קוראים אל אלהי אמת מלך עולם ועד,
 ומוכירים אבותם, צדקתם עם אל ישיחו;
 לא עשו תועבה משכבי אשה לשכב עם נער,
 כמעשה המצרים, הלטינים ובני כנען,
 כה גם היונים, הפרסים והגלטים נפשם ממאן.

החוזה הרחיב לשון, תשא משא על היעודים הנשגבים
 אשר יעדו נביאי ישראל לאחרית הימים, עת ישפוך אלהים את
 רוח שלומו על כל בשר, וצדק עולמים ושלום נצח ישתחוו
 בקרב החברה האנושית, ואז תחלוף כליל ממשלת הזדון והחמט
 מעל פני הארץ. כספרי החזון האלה היו גם רבים מספרי
 הגניזה – אפוקריפא – הערוכים בדמות ספרי הקדש ובתכניהם,
 וממרתם היתה גם כן לגלות את קלון הדת האלילית ושפלותה
 בערך אל יפעת היהדות וכבוד תפארתה המוסרית.

אגודת הסופרים היהודים האלכסנדרונים היו לגוים
 המשתוללים בדתי האליל את אשר היו נביאי ישראל לפנים
 לבני עםם הזונים אחרי גלולי האלילים. ארוכה וממושכה היתה
 מלחמת האור עם החושך, הצדק עם הזדון, הדעה עם המשובה,
 דיו וגם דמי אדם נשפכו בגללה לרוב, אך לאחרונה נצחה

האמת את השקר, ונצוצי האור אשר התזו סופרי היהודים על פני הספרות העברית העמויה בשפת יון, הם הפיצו את מסכת הערפל הנסוכה על פני החברה האנושית, והיהדות הזכה והנבירה התנוצצה בברק יפעתה לעיני כל בשר. הנה כי כן רבו מאד, במאת השנים האחרונה לפני בוא הקץ לתקומת יהודה המדינית, בני הנכר המתיהדים ובאים בכרית היהדות, לא למען הבצע ואהבת נשים, כי אם לשם האמת, המשגב והזוהר, אשר הכירו בה. כפי אשר יסופר בספרי יידיה האלכסנדרוני הנה רבו מאד אז גרי הצדק במצרים, באסיה הקטנה בדמישק וברומא. רומא האדירה, אשר נצחה את יהודה ותדכאה תחת כפות הגליה, לא עצרה כח לעמד בפני הרוח הנושב מגדות הירדן, רוח צרופה ודעת אל אמת, ורבים ממרום עם הארץ קבלו עליהם את היהדות. איזה מסופרי קורות העתים מבארים את החזיון כתולדה מחויבת מתמורת המצב המדיני, באמרם כי בבוא הקץ להחופש המדיני משאת נפש הרומאים, לרגלי השבת ממשלת הרפובליקה בארץ, וממשלת מלך העיקה את עם הארץ, הרגישו הרומאים הנאורים השואפים לאיזה אידיאל נשגב את הריקות והתהו, אשר קמו בלבם השואף לחזון נעלה, ויתאו למצוא ענין רוחני למלא את נפשם, ואת החסרון הזה מלאו דעות היהדות. אולם אין אנחנו נוטים לערבוב פרשיות וסכסוכי תחומים כאלה. רגש החרות המדינית אין לו כל התיחסות ישרה אל היהדות ודעותיה המרחפות בעולם המוסר והצדק, מבלי להתלות בשיטת הממשלה. עבודת ומועקה מביאים יותר לידי ירידה רוחנית, לידי הזיות ואמונות תפלות, מאשר לידי הקירה והסתכלות. פה הנה מרכז הכבד תקוע בכח האמת הגלויה, אשר הלך והתפשט על ידי הספרות הווכחית והחקרנית שיצאה מאת היהודים האלכסנדרונים, ותמצא לה אונים קשובות גם על גדות המיזר, וכידוע הנה בכל עניני חקר ובונה לא עמדו הרומאים ברשות עצמם, כי אם נמשכו אחרי הספרות היונית. התנועה הזאת התגברה בקרב מפלגת הנאורים ברומא, עד כי הסבה עליה את עין מושלי הארץ, אשר כמו לבם נבא להם, כי עתידה רומא להתפוצץ לרסיסים על ידי האמונה באל

אחד הנובעת ממקור היהדות, ואגודת האלילים אשר עליהם נשענה הממלכה אָבד יאברו ונמחו עקבותם. הראשון אשר פקח את עיניו על התנועה הזאת היה הקיסר אנוסטמוס, ועל כן היה עוין את היהדות, אם כי לא הרהיב עוז להציק את היהדות בגלוי, יען כי הסבלנות הדתית הכתה את שרשיה ברומא עוד מימי ממשלת הרפובליקה. השנאה ליהדות עוד גברה בלב המלך טבריוס המולך אחריו, ואז מצאה גם מקום לצאת ממחבואה ולהרע ליהודים בגלוי, לרגלי איזו תרמית בשם הדת, אשר נעשתה על ידי נוכלים אחרים מן היהודים, אשר עשו סחורה בדת למען בצעם. גברת אחת מנשי רומא, פולויה שמה, אשת הסינטור סטורניאוס, באה בכרית היהדות, ותשלח ביד איזה ממיודעיה היהודים מתנות להיכל הקדש בירושלים, אך אלה האחרונים מעלו בזדון בשליחותם ויחלקו ביניהם את המנחה. בהגיע דבר הנבלה הזאת אל הקיסר מצא תואנה להתגולל על כל היהודים גורמי התנועה הדתית החדשה בקרב אצילי רומא, ויציע לפני הסינט להציק ליהודים. עד מהרה נתנה הדת לגרש מעיר רומא את היהודים והגרים מבני רומא אשר באו בכרית היהדות, מלבד אלה אשר ימירו דתם בדת האלילית, ואשר ימרה את החוק יִמְכַר ממכרת עבד. בגלל הגזרה הזאת הָגְלוּ ארבעת אלפים מבחורי ישראל להאי סרדיניה להלחם שם עם גדודי השודדים, אשר פשטו אז בארץ להרגיזה, למען יתמו שם מהרב המלחמה ומרוע מוג האקלים הקשה אשר לא הסכינו בו. מלבד זאת הכבידו שרי צבאות הרומאים ידם על היהודים העובדים בצבא, לצאת למלחמה ביום השבת, ואשר סרכו למלאות את פקודת שרי צבאם נענשו קשה. זאת היא הפעם הראשונה אשר יצאה רומא מגדרה, ותחלל את חוק הסבלנות הדתית, אשר השתמר בה בעצם תקפו, בכל עת בואה במגע עם בני הדתות הנכריות, כאשר זכרנו למעלה. והמחזה המוזר הזה לא היה היחיד על דרך הליכות הרומאים עם בת יהודה, אשר הדיקה אותה בפרסותיה ומגלנה מארצה גלות שלמה; כי התולדה העברית קשת-הרוח המלאה כלה חזיונות תוגה תציג לפנינו עוד מקרים רבים, אשר

דדפו הרומאים בזעם את דת היהודים, וביחוד בימי השמד,
 אשר נגזר מאת אדריאנוס אחרי חרבן ביתר.
 אבל החתירה אשר חתרו דעות היהדות בקדרן אל
 תוך העם הרומי היתה ראשית מפלת דת הרומאים, אשר הלכה
 הלוך והתמוטט עדי התערערה ותשקע תחתיה. רומא הלמה
 ומחצה את בת יהודה ותכחד את שלטונה המדיני, והיהדות
 השיבה מכה אל דת מבי עמה, ותמחץ את לב הדת הרומית
 מחץ אנוש, אשר לא יוכל עוד הרפא. שוא התאמץ אנוסטוס
 לתקן תקונים בדתו, לחדש את פניה ולהפיח בה רוח תחיה
 חדשה, - היא כבר העלתה רקבון ונועדה לקרץ וכליון. - אמנם
 אותות רבים הוכיחו כי מתעתדת היהדות למלא את מקום
 הדת האלילית הנופלת ברומא, לולא סבות היסטוריות כבירות,
 אשר גרמו להסב את השלטון הדתי ברומא אל הענף הדתי
 החדש, אשר החל אז לצמוח מגזע היהדות.

ИЗДАВЪ ИМПЕРСКИ
САДЪ
САДЪ
САДЪ

UNIVERSITY OF TORONTO
JUL 28 2009
LIBRARY

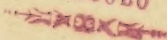
LIBRARY
JUL 28 2009
UNIVERSITY OF TORONTO

ЯКОВЪ АЛТЕРОВИЧЪ

БАЛЦАНЪ

М. Леоно

6

Presented to the
LIBRARIES *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO

by

CELIA BALTZAN

3 1761 08295655 8